

LIV. kötet

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ZSIRAI MIKLÓS

(1952)

BUDAPEST, 1953

TARTALOMJEGYZÉK

I. V. SZTÁLIN:	I
HAJDÚ PÉTER: Mathias Aleksanteri Castrén	3
DEME LÁSZLÓ: A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez	10
BENEK LORÁND: Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből	37
FOKOS DÁVID: A jelentésváltozásnak néhány különleges esete	63
MOÓR ELEMÉR: A magyar népnév eredetének kérdéséhez	75
VÉRTES EDIT: Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez (Statisztikai vizsgálódások)	96
HAJDÚ PÉTER: Pápai Károly szelkup szójegyzéke	141
BEKE ÖDÖN: Ősi temetkezés emléke a permi nyelvekben	185
BEKE ÖDÖN: A chantik régi pénzzámitásáról	187
BEKE ÖDÖN: Szómagyarázatok	188
LAVOTHA ÖDÖN: A tárgy jelölése a manysiban	200
KOROMPAY BERTALAN: A »finnugor régészet« östörténeti tanulságai	219
SZ. KISPÁL MAGDOLNA: Ugor szótani kérdések	233
LAVOTHA ÖDÖN: Az aktívum és passzívum	247
KÁLMÁN BÉLA: Obi-ugor szófejtések	254
K. SAL ÉVA: Mer ~ márt	259
HAJDÚ PÉTER: Az ugor kor helyének és idejének kérdéséhez	264
CS. FALUDI ÁGOTA: Obi-ugor szómagyarázatok	270
CS. FALUDI ÁGOTA: Egy obi-ugor kutyauszító	278
BÁRCZI GÉZA: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék — Ism.: Kálmán Béla	279
KNIEZSA ISTVÁN: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig — Ism.: Bárczi Géza	285
STEINITZ W.: Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus — Ism.: Sz. Kispál Magdolna	294
Chanti nemzeti nyelvű kiadványok — Ism.: Cs. Faludi Ágota	299
Jazykovedný sborník Slovenskej akademie vied a umení — Ism.: Kovács István	305
KANNISTO-LIIMOLA: Wogulische Volksdichtung — Ism.: Zsirai Miklós	312
ZSIRAI MIKLÓS: † Horváth Károly	314

I. V. Sztálin

Eltávozott közülünk Joszif Visszárionovics Sztálin elvtárs, s a nagy gyász napjaiban a békére vágyó emberiség százmillióival együtt a mi gondolataink is Moszkva felé szálltak, ahol utolsó útjára kísérték szeretett tanítónkat és vezérünket. Együtt gyászoltuk a szovjet néppel a béketábor nagy vezérét, korunk legnagyobb államférfiát, a lángeszű filozófust és tudóst.

S amikor az egész világot átfogó fájdalom nehéz óráiban úgy éreztük, hogy Sztálin elvtárs halhatatlan alkotásai örökké fogják hirdetni e nagy férfi dicsőségét, akkor ez a felismerés megacélozta erőnket, s fogadalmat tettünk, hogy rendíthetetlenül harcolunk a Sztálintól reánk hagyott eszmék végső diadaláért.

Sztálinban zseniális államférfit és politikust veszítettünk el, aki méltóképpen folytatta a nagy forradalmárnak, Leninnek az örökét, aki a kommunizmus megteremtéséhez vezető diadalmas útra vitte a Szovjetunió népeit, aki a dolgozó nép érdekeit szem előtt nem tévesztve mindig az igazság ügyét szolgálta.

Sztálinban népünk felszabadítóját, a Vörös Hadsereg győzedelmes hadvezérét gyászoljuk, aki lehetővé tette hazánkban is a kizsákmányolók uralmának megdöntését, aki felbecsülhetetlen segítséget nyújtott nekünk a dolgozó nép államának felépítésében.

Elvesztettük benne a nagy filozófust, a marxizmus-leninizmus elméletének termékeny továbbfejlesztőjét. Sztálin elvtárs nemcsak éberen örködött a marxista tanítás tisztaságának megőrzésén, hanem alkotóan továbbfejlesztette azt a fejlődés új feltételeinek megfelelően. A marxista filozófia irodalmát Sztálin elvtárs olyan művekkel gazdagította, amelyek a dialektikus és a történelmi materializmus rendszerező kifejtését, az alapra és a felépítményre, a fokozatos és a robbanásszerű fejlődésre, a tudomány törvényeinek jellegére, a kommunista társadalom felépítésének előfeltételeire és sok más fontos elvi kérdésre vonatkozó marxista-leninista felfogást fejtenek ki, melyeknek mindegyike egy-egy értékes gyöngyszem a marxista filozófia gazdag kincsestárában.

Számunkra, a nyelvtudomány művelői számára Sztálin elvtárs emléke azért is elfeledhetetlen, mert neki köszönhetjük, hogy szabadon, a marizmus arakcejevi rendszerétől nem háborgatva, fejthetjük ki munkásságunkat.

Sztálin elvtárs leplezte le nyelvtudományi műveiben azt az álmarxista, gyökerében elhibázott, a tudománynak csak kárt okozó nyelvészeti irányzatot, amely N. Ja. Marr nevéhez kapcsolódott.

A marrizmus sok kárt okozott a szovjet nyelvtudománynak, s hazai nyelvtudományunk fejlődését is évekig akadályozta.

»A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései« azonban nemcsak éles bírálatban részesíti Marrt és iskoláját, hanem egyben kijelöli azt az utat is, amelyen haladva a marxista nyelvtudomány felvirágozhat.

Sztálin elvtárs leleplezi a nyelv felépítmény- és osztályjellegéről szóló hamis tanítást, de ugyanakkor rámutat a nyelv helyére a társadalmi jelenségek között, s meghatározza a nyelvet, mint az emberek érintkezésének eszközét, amely mindig egységes és közös a társadalom számára. Zseniális éleslátással világítja meg a nyelv jellemző ismertetőjeleit. A nyelv és a társadalom kapcsolatának tárgyalásánál világosan kifejti, hogy a nyelvet csak akkor lehet megérteni, ha a társadalom történetével szoros kapcsolatban tanulmányozzuk. Rámutat a nyelv és a gondolkodás elválaszthatatlan kapcsolatára, s élesen bírálja Marrt, aki elszakította a nyelvet a gondolkodástól. Sztálin tanítása az alapszókincsről és a nyelvtani rendszerről, valamint a nyelv fejlődéséről, irányt mutató minden nyelvészeti kutatás számára.

Sztálin nyelvtudományi munkái a szabad véleménynyilvánítást, a nézetek harcának éltető légkörét hozták be a nyelvtudományba. Az ő munkái jelölik ki a nyelvtudomány fő feladatait, a nyelvek konkrét tanulmányozását, a nyelv fejlődése belső törvényeinek elmélyült kutatását.

Komoly tanulságokat vonhat le a nyelvtudomány Sztálin elvtárs legutolsó művéből, »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című műből is. Ez a munka a tudomány törvényeinek objektivitását vizsgálja, s megállapításait a nyelvi törvények tanulmányozása közben sem hanyagolhatjuk el. Emellett a nyelvi törvények megismerésére és a társadalom érdekében való felhasználásukra szólít fel bennünket is.

Soha el nem múló hálát érzünk Sztálin elvtárs iránt. Emlékét úgy iparkodunk elevenen megőrizni, hogy a sztálini művek szilárd talajára támaszkodva végezzük kutatásainkat, hogy legjobb igyekezetünkkel veszünk részt a marxista nyelvtudomány létrehozásában.

Mathias Aleksanteri Castrén

Száz évvel ezelőtt 1852. május 7-én hullott ki a toll, a fáradhatatlan kutató, M. A. Castrén kezéből. Nem szabad némán elmennünk e dátum mellett, meg kell emlékeznünk az uráli és az altaji nyelvészet történetének e hősről, aki életét áldozta, a tudomány előbbreviteléért.

Castrén 1813. dec. 2-án született Tervolában. Apjának korai halála után nagybátyja neveli, s felkelti a fiatal fiú érdeklődését a tudományok iránt. 16 éves korában kerül a helsinki egyetemre, ahol teológiát hallgat, s itt támad benne érdeklődés a keleti nyelvek iránt. Később a finn és a vele rokon nyelvek tanulmányozása köti le figyelmét.¹ Nagy hévvel és lelkesedéssel készül fel a tudományos munkára. Látja egyrészt azt, hogy a nyelvtudomány műveléséhez az élő, beszélt nyelv ismerete nélkülözhetetlen, másrészt azt, hogy az eddigi nyelvi gyűjtések nem kielégítők, s így jut el a terepkutatás, a nyelvi anyaggyűjtés szükségességének felismerésére.² 1838-ban, 21 éves korában, végzi első tanulmányútját a lappok között. A következő évben — ugyanakkor, amikor „De affinitate declinationum in lingua Fennica, Esthonica et Lapponica“ c. habilitációja megjelenik — gyűjtőútra indul Karjalába.

Lappföldi utazásáról visszatérve Castrén több oldalról is hallotta emlegetni, hogy az Orosz Tudományos Akadémia szibériai expedíciót készít elő az ottani lakosság nyelvi és néprajzi körülményeinek kutatása céljából. Sjögren akadémikus felszólítására előkészületeket is tesz az expedícióban való részvételre, de 1839 tavaszán kiderül, hogy a szibériai kutatóút elhalasztódik. Castrén ezért a Finn Irodalmi Társaság 300 rubeles támogatásával Orosz-Karjalába utazik, s néhány hónapot tölt el ott szorgalmas anyaggyűjtő munkával. Ennek az útjának egyrészt az volt a célja, hogy a finn mitológiára vonatkozó kutatásaihoz gyűjtsön új anyagot, másrészt az, hogy készülő svéd nyelvű Kalevala-fordításához helyszíni tapasztalatokból szerezzen élményalapot.³ 1840-ben Kalevala-fordításán dolgozik, de a következő évben ismét útnak indul. Most másodízben folytat gyűjtőmunkát a lappok között, ezúttal Lönnrot társaságában. Az orosz-lappok földjét végigjárva a két kutató egész

¹ „Vor ungefähr funfzehn Jahren zurück fasste ich den Beschluss, die Wirksamkeit meines Lebens der Untersuchung der Sprache, Religion, Sitten, Lebensweise und übrigen ethnographischen Verhältnisse des Finnischen und anderer mit ihm verwandter Völkstämme zu weihen“ — írja úti emlékezéseiben (Reiseer. 3).

² „Es ergab sich jedoch bald, dass ich, um meine Studien auf diesem Gebiet mit Erfolg fortsetzen zu können, darauf bedacht sein musste, mich mit einem reicheren und zuverlässigeren Material, als dem im Drucke zugänglichen, zu versehen, und zu diesem Behuf war ich genöthigt Forschungsreisen in verschiedene Theile von Europa und Asien anzustellen.“ (i. m. 3).

³ Önálló költői alkotásként is nagybecsű svédnyelvű Kalevala-fordítása 1841-ben jelent meg.

Archangelszkiig jut el (1842. ápr.). Ekkor ismét aktuális lévén az akadémiai expedíció, északi útját itt akarta volna megkezdeni. Minthogy azonban az Akadémia megbízatása még mindig késett, Castrén elhatározta, hogy ennek ellenére folytatja gyűjtőmunkáját, most már a szamojédek között. Lönnrottal együtt az a tervük, hogy a szamojéd tudásáról híres Venjamin archangelszki archimandrita segítségével kezdenek hozzá szamojéd kutatásaikhoz. Venjaminban azonban csalódtak. A Castrén által nem éppen hízelgő szavakkal jellemzett főpap tudományos féltékenységből minden felvilágosítást megtagadott tőlük. Később kiderült, hogy ez nem is volt túlságosan nagy veszteség a két kutatóra nézve, mert Venjamin szamojéd tudása valójában nagyon gyöngye lábon állott. Lönnrot azonban a kudartól elkedvetlenedve lemondott a szamojédek tanulmányozásáról és az olonyeci kormányzóságra utazott, Castrén viszont ennek ellenére továbbra is szilárdan kitarva eredeti terve mellett, elhatározta, hogy amint a téli szánút járhatóvá válik, a tundrára, a szamojédek közé helyezi kutatásai színterét. Az addig hátralevő nyári hónapokat a Ter-lappok közt tölti, s a nyár végén, kalandos hajóút után (l. Reiseer. 172 kk.), 15 ezüst rubellel a zsebében érkezik ismét Archangelszkbe. Sivár anyagi helyzetén nem törik meg lelkesedése, s kesernyés humorral fűszerezett megjegyzéssel zárja le ezt az ügyet naplójában: „Inzwischen fanden sich in Archangel einige Samojeden, die noch ärmer als ich waren . . .“ (Reiseer. 176). Ezek közül az egyiket nyelvmesteréül fogadja, s a nyár végét az Archangelszktől nem messze levő Uima faluban tölti, szamojéd ismereteit gyarapítja. Időközben megkapja a Finn Szenátus 1000 rubeles támogatását, úgy hogy most már megfelelő anyagi alapokra helyezheti további útját. Midőn november végén elhagyja Archangelszket, többen figyelmeztetik a reá váró nehézségekre, szenvedésekre, arra, hogy az eljövendő megpróbáltatások gyenge szervezetét alááshatják, őt azonban csak a végrehajtandó feladat tartja lázban. A romantikus ifjúi hévtől fűtött Castrén megkapóan patetikus, de szerény szavakkal indokolja elhatározását: „... aber wer ist nicht in dem Enthusiasmus seiner Jugend bereit für eine Idee selbst das Leben zu opfern!“ (i. m. 177). Castrén első szamojéd kutatóútján a timani, kanini és bolsezemelszki tundrán élő szamojédek nyelvét, anyagi és szellemi kultúráját kutatta, közben azonban az izsmai komik nyelvvel is foglalkozott. Fárasztó, küzdelmes, sok kalanddal járó, egy évig tartó bolyongás után 1843 november 9-én érkezik Obdorszkba. A megpróbáltatásoktól testileg elgyötört, de szellemileg mindig friss Castrén számára nagy élmény volt Obdorszkba érkezése. „Obwohl die letzte lange und mühevollen Reise meine Kräfte erschöpft, meine Gesundheit angegriffen und meinen Muth herabgestimmt hatte, fühlte ich mich dennoch bei meiner Ankunft in Obdorsk froh und glücklich in dem Gefühl, dass ich mich nun endlich auf dem geheiligten Boden der Mutter Asia befand, dass ich die Luft athmete, welche den ersten Lebensfunken in die Brust unserer Väter gesenkt hat . . .“ (i. m. 278). Obdorszk ezen kívül a hosszas magány után a „nagyváros“ újdonságával hatott Castrénra: „Es war für mich ein London, Paris, Berlin u. s. w., und doch gab es dort kein Buch ausser dem Sibirischen Reglement, kein Tageblatt ausser demjenigen, welches die Damen in der Dämmerung redigierten . . .“ (i. m. 279).

Castrén itt tölti az egész decembert, a chanti nyelvvel foglalkozik, s várja az Orosz Akadémia rendelkezéseit expedíciójának megkezdésére. A tervek szerint u. i. Obdorszkból kellett volna kiindulnia, hogy az Ob és a Jeniszej közötti vidéket nyelvi és néprajzi szempontból átkutassa. Egészségi állapota

azonban rohamosan romlik, s ezért 1844 januárjában a berjozovi orvos tanácsára haza kell utaznia Finnországba.

Egészségének helyreállítása céljából pihenésre volt szüksége Castrénnek, de ő ezt nem úgy értelmezte, hogy semmittevással töltse napjait. A két szamojéd út közti egy év alatt is állandóan dolgozik. Hazaérkezése után egy hónappal leteszi a filozófiai licenciátusi vizsgát, jún. 21-én pedig doktorrá avatják (disszertációja a komi névszóragozást tárgyalja: „De nominum declinatione in lingua Syrjaena“). Még 1844 novemberében beküldi az Akadémiának „Vom Einflusse des Accents in der lappländischen Sprache“ c. értekezését (Mémoires de savants étrangers VI, 1—44), sajtó alá rendezi az „Elementa grammatices syrjaenae“ c. könyvét. Ugyanakkor egy mari katonától nyelvi anyagot gyűjt és megírja „Elementa grammatices tscheremissae“ c. munkáját, mely 1845-ben jelenik meg.

1845 tavaszára az állandó orvosi kezelés folytán egészségi állapota annyira rendbejött, hogy vállalkozhatott az Akadémia által szervezett nagy északi expedícióra. Kísérőjével, J. R. Bergstadi kandidátussal együtt 1845 májusában érkezik Tomszkba. A nyáron az Ob és Irtis vidékét járja végig, az ottani chantik közt végez kutatásokat. Az őszi és a tél folyamán a narimi szamojédok között dolgozik, 1846 tavaszán a jensiszeji-szamojédok, nyáron a Jensiszej alsó folyásánál élő jurákok és tavgi-szamojédok körében folytatja munkáját egész 1847 januárjáig, amikor is a délebbre levő jensiszeji-osztjások lakóhelyét keresi fel. Ez év tavaszán a Minuszinszk környéki eltatároson szamojéd és jensiszeji-osztják törzsek kutatásába mélyed el, ugyanakkor régészeti kutatásokat is végez ezen a vidéken, majd a nyár folyamán a Szaján hegységen át Mongóliába megy át. Ugyanezen év őszi felkutatja még az akanszki terület kamasz, kott és tatár törzseit, s többéves útját 1848 tavaszán fejezi be a Bajkál-tó mellett.

1845 tavaszától 1848 nyaráig terjedő útján Castrén bejárta mindazokat a területeket, ahol szamojédok laknak, vagy ahol véleménye szerint valaha is szamojédok lakhattak, s állandóan kiújuló betegsége ellenére, a legmegérőltetőbb viszonyok között, példátlan akaraterővel gyűjti a szamojéd, chanti, jensiszeji, tatár, tunguz és burját népek között anyagát. Elsősorban nyelvi anyagot gyűjt, figyelme kiterjed azonban e népek szokásainak, hiedelmeinek, szellemi életének vizsgálatán túl, a tárgyi néprajzi gyűjtésre is, sőt régészeti kutatásokat is végez, főleg Dél-Szibériában (kurgánokat és fel, feliratokat másol, régiségeket gyűjt).

Útjáról sűrűn küld jelentéseket az Akadémiának, Sjögrennek; sok levelet ír barátainak,⁴ s ezekben az írói szempontból is nagyszerű, pompás humorú levelekben megelevenedik előttünk Castrén útja, az a hatalmas teljesítmény, mely még az ereje teljében levő férfit is kemény próbára teszi. Élénk színekkel várnak élénk azok a megpróbáltatások, küzdelmek és szenvedések, melyeken jóformán állandó lázzal küzdve kellett átmennie. Castrén leveleinek olvasói előtt egy olyan hősi vállalkozás körvonalai bontakoznak ki, melyet csak egy a tudomány iránt minden áldozatra kész, semmitől vissza nem riadó, törhetetlen szellem tud végrehajtani.

⁴ Ezeknek egy része megjelent a Bull. hist.-phil. d. Ak.-ban és különböző finn ujságokban 1845—48 között. Teljes gyűjteményüket Schiefner adta ki M. A. Castrén's Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845—1849. (NRF. II., StPtb. 1856).

Castrén teljesen tisztában volt azzal, hogy fertőzött tüdejére nézve a szibériai út végzetes kimenetelű lehet. Mindennél fontosabb volt azonban számára az, hogy feladatát végrehajtsa. Betegsége főleg második szibériai útja végén újul ki aggasztó méretekből, s bár ez alkalommal majdnem életével fizet a gyenge szervezete ellen elkövetett merényletekért, nem esik kétségbe, hanem az egyéniségére annyira jellemző keserű humorral számol be barátainak egészségi állapotáról. F. J. Rabbehoz 1848 április 3-án kelt leveléhez pl. a következő utóíratot csatolja: „Mit meiner Gesundheit steht es eher misslich, ich hoffe jedoch, dass die Burjätenpriester mit ihrer himmlischen Medicin mir zu Gesundheit und Wohlbefinden verhelfen werden.“ (Reiseber. 430). S amikor ugyanez év novemberében ismét csak agyongyötört testének parancsára kénytelen hazaindulni, Krasznójarszk közelében vérhányással kísért roham veszi le lábáról. Castrén erről is a veszély teljes tudatában ugyan, de egyben minden felindulás nélkül, a legnagyobb objektivitással tudósítja Sjögrent: „Wie zuvor immer wurde ich auch jetzt von einem unleidlichen Husten befallen, diesmal aber wurde der Husten von einem Blutsturz begleitet, der so gewaltsam war, dass sowohl ich als alle Anwesenden glaubten, meine letzte Stunde wäre gekommen. Da ich wohl wusste, dass bei solchen Krankheitsanfällen eine künstliche Blutausscheidung durch die Noth geboten wird, strengte ich meine äussersten Kräfte an um eine Ader zu öffnen, es zeigte sich jedoch bald, dass meine Anstrengungen zu nichts anderem dienten, als nur den Blutsturz zu verschlimmern.“ (i. m. 448). S mintha nem is róla lenne szó, még némi humorral fűszerezve számol be arról, hogy húszórás alvásából a hivatalos közegek tevékenysége ébreszti fel, akik holmiját leltározózzák s arra várakoznak, hogy majd holttestét elszállíthassák. Tisztában van azzal, hogy bármely percben meghalhat. Rabbehoz november 15-én írt levelében olvassuk: „Noch sage ich Dir nicht mein letztes Lebewohl, sollte aber ein unvermuthetes Ereigniss eintreten, so bist Du wohl so gut und erweisest mir den letzten Freundschaftsdienst, indem Du Dich meiner Nachlassenschaft annimst... Mein Wunsch wäre, dass meine ganze Nachlassenschaft als Unterstützung desjenigen angewandt würde, der es übernehmen sollte zu den Samojeden zu reisen, um ihre Sprache, Sitten, Religion u. s. w. kennen zu lernen und darauf meine Arbeiten herauszugeben, die in ihrer gegenwärtigen Gestalt nicht gedruckt werden können...“ Az élni akarás azonban erősen él benne: „Obwohl das Zuletztgesagte fast einem Testamente ähnlich sieht, so darfst Du dennoch nicht glauben, dass ich ganz und gar an meiner zeitlichen Wohlfahrt verzweifle! Vielmehr hoffe ich mit voller Zuversicht, dass meine Gesundheit sich wieder erholen wird und dass ich noch eines Tages die liebe Sonne der Heimath wiedersehen werde“ (i. m. 451—2).

Betegségét óriási akaraterővel győzi le, s 1849 februárjában megérkezik Pétervárra, majd áprilisban Helsinkibe.

A múlt század magyar Szibéria-kutatóinak hazaérkezésük után keserves sors jutott osztályrészül. Reguly betegsége miatt tétlenségre van kárhoztatva, Pápai Károly és Munkácsi Bernát a rövid ünneplés után semmi megbecsülésben nem részesülnek a hivatalos fórumok részéről. Castrén ellenben életének utolsó éveit boldogságban, köztisztelőben, anyagi gondoktól mentesen tölti. Hazaérkezése után lelkeszi állással kínálgatják, Castrén azonban kijelenti, inkább hideg szobában dolgozik, de a tudományt nem áldozza fel harminc ezüstpénzért. Anyagi természetű gondjai rövidesen megoldódnak: az Orosz Akadémia levelező tagjává választja, s ez évi 600 rubel fizetéssel jár. Fel-

ajánlották ugyan Castrénnek az Akadémia rendes tagságát is, de ő ezt nem fogadta el, mert akkor állandóan Péterváron kellett volna tartózkodnia.

1850-ben megnősül; boldog, megelégedett családi életet él. Tudományos munkáját ilyen kedvező körülmények között még nagyobb energiával folytathatja. Hazaérkezésének évében, 1849-ben megjelenik szibériai útjának első terméke, a „Versuch einer ostjakischen Sprachlehre“ (St. Petersburg. 1849, 2. kiadás: 1858 a Schiefner által gondozott *Nordische Reisen und Forschungen* sorozatban). 1850-ben az altaji, a finnugor és a szamojéd nyelvek rokonságát bizonyító „De affixis personalibus linguarum altaicarum“ c. műve jelenik meg, mellyel 1851-ben elnyeri a helsinki egyetem újonnan szervezett finn nyelvi professzorátusát. Ezek mellett a munkák mellett teljes erővel tovább dolgozik szamojéd nyelvtanán, melyet legfontosabb munkájának tart. A hatalmas anyag feldolgozásával nem készült el teljesen. Kidolgozatlanul maradt a hangtan egy része (ezt Schiefner pótolta), a szóképzéstan és a mondattan. Nyelvtana így is nemcsak úttörő jelentőségű, hanem még napjainkban is nélkülözhetetlen segédeszköz a szamojéd nyelvi kutatás számára.

Hogy szamojéd nyelvtanát óriási munkabírása ellenére sem tudta befejezni, azzal magyarázható, hogy sok más kötelezettségnek kellett eleget tennie. Egyrészt a professzorátus betöltésével kapcsolatos értekezést kellett készítenie, másrészt előadásokat tartott az altaji népek etnológiájáról és a finn mitológiáról (ezekkel megveti a finnugor összehasonlító etnológia és vallástörténet alapjait).⁵

Nagy alkotó tevékenységének 1852. januárjában kiújuló betegsége sem tud véget vetni. A láztól és szenvedésektől kínózva sem hagyja abba szamojéd nyelvtanának írását. Betegsége egyre aggasztóbb méreteket ölt, s május 7-én a halál zsákmányává lesz az összehasonlító uráli nyelvtudomány megeremtője.

A 38 éves korában elhunyt tudósnak életében megjelent művei nem tartoznak a legmaradandóbbak közé. Életének és munkásságának legjelentősebb eseménye a szamojédok közti tanulmányútja volt. Ő maga is ezt tartja munkássága legfontosabb részének: „Als das für die Wissenschaft bedeutendste Material sehe ich meine linguistischen Aufzeichnungen über das Samojedische an“ (Reiseber. 462).

S valóban Castrén érdemei a szamojéd nyelvek kutatásának területén hervadhatatlanok. Szamojéd nyelvtana („Grammatik der samojedischen Sprachen“ StPtb. 1854) — hiányosságai ellenére — ma is alapvető jelentőségű kézikönyv. Szótára („Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen“ StPbg. 1855) és szövegei („Samojedische Volksdichtung“ MSFOu. LXXXIII) pedig jóformán egyetlen anyaggyűjteményünk a szamojéd nyelvek területéről. Castrén munkássága tisztázta a szamojéd nyelvek egymásközi rokonsági viszonyait. A Castrén előtti irodalomban nagy zűrzavar uralkodott pl. az osztják-szamojédok hovatarozását illetőleg. Minthogy a legtöbb szerző osztják néven ismerte és ismertette őket, Castrénra várt az a feladat, hogy meghatározza, mely csoportok tartoznak az osztják-szamojédok közé az osztjáknak nevezett törzsek közül.

Bár a szamojéd nyelvek felosztására irányuló első kísérlete még nem

⁵ Előadásai halála után jelentek csak meg.

tökéletes,⁶ később azonban (nyelvtanában és szótárában) olyan csoportosítást ad, mely a mai napig helytállónak mutatkozott.

Castrén elvégezte azokat a feladatokat, melyeket az Orosz Tudományos Akadémia megbízásából Sjögren „Hauptinstruction“-ja tűzött ki elé: tisztázta a szamojéd törzsek egymáshoz való viszonyát, az elnevezések terén rendet teremtett, felkutatta a szamojédok lakóhelyét, megrajzolta elterjedésük pontos határait, óriási lexikális, grammatikai és szöveganyagot gyűjtött a szamojéd nyelvekből, s bár a szamojédok őstörténetére, régi lakóhelyeire vonatkozó eredményei ma már nagyrészt elavultnak tekinthetők, lényegében benne kell látnunk a szamojéd filológia megalapítóját, akinek a munkássága a jövő kutatóinak biztos alapot adott.

Castrén igen gazdag, elsősorban a szamojédokra vonatkozó néprajzi anyagot is gyűjtött. Néprajzi megfigyelései a „Reiseerinnerungen aus den Jahren 1838—1844“ (StPbg. 1853), „Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845—1849“ (StPbg. 1856), „Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker“ (StPbg. 1853) és „Kleinere Schriften“ (StPbg. 1862) c. műveiben vannak közölve, tárgyi gyűjtése pedig az Akadémia Néprajzi Gyűjteményébe került.

Castrén munkássága nélkül lehetetlen lenne elképzelnünk a későbbi nemzedékek finnugor—szamojéd nyelvtudományi kutatásait, Castrén tevékenysége nélkül a Szibéria népeire és történetére vonatkozó ismereteink nagyon szegényesek lennének.

Castrén azonban tulajdonképpen közvetlen célján, a szamojéd kutatások megalapozásán és helyes mederbe terelésén túlmenőleg más tudományágak továbbfejlesztéséhez is tevékenyen hozzájárult. A jéniszeji-osztják és a kott nyelvre vonatkozó nyelvtani megfigyelései és szójegyzékei hézagpótlók („Versuch einer jénissei-ostjakischen und kottischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen“ StPbg. 1858). Castrén ezzel a jéniszeji nyelvek tanulmányozását indítja el. Kevésbé jelentős komi és mari gyűjtése mellett kiemelkednek chanti tanulmányai. Az irtisi és felsőobi chantik körében gyűjtött anyagát („Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis“ (StPbg. 1849, 1858) címen adja ki. Gazdagította a török, mongol és tunguz nyelvészeti irodalmát („Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minusinschen Kreises“ StPbg. 1857; „Versuch einer burjätischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis“ StPbg. 1857; „Grundzüge einer tungusischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterbuch“ StPbg. 1858).

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy Castrén érdeklődése ilyen széles skálájú volt. Azonkívül, hogy a finnugor és a szamojéd nyelvek rokonságát felismerte és ehhez első ízben szolgáltatott tudományos bizonyítékokat, még továbbmenve az uráli és altaji nyelvek közti rokoni kapcsolatok tisztázását is kitűzte maga elé, s bár ezt a kérdést lényegében csak az altaji nyelvek személyragjaival foglalkozó tanulmányában tárgyalta, a két nyelvcsalád azóta sem valószínűsített rokonságát módszeresen az egyes nyelvek konkrét

⁶ 1849-ben a következőképpen osztályozza a szamojéd nyelveket:

I. Jurák-szamojédok: kanini-timani, izsmai, bolsezemelszki, obdorszki, kondini v. kazimi és tkp.-i jurák-szamojédok;

II. Tavgi-szamojédok: avam, chantaj, karaszin, baj, kamasz-szamojédok;

III. Osztják-szamojédok: tomszki és turuhanszki szamojédok. (Reiseber. 462).

⁷ Ez 1926-ban oroszul is megjelent Irkuckban (l. Donner: JSFOu. XLV/1, 4).

ismeretével felvértézve akarta bizonyítani. E célból tanult meg kb. negyven nyelvet, s nyelvtanaiban is e nagy cél előmunkálatait kell látnunk. Persze valószínűtlen, hogy az „urál-altaji rokonság“ kérdése, melyet az utóbbi 100 év folyamán felgyűlt új és bő anyag alapján eddig még senki sem tudott bizonyítani, Castrén további kutatásaival megoldást nyert volna. Azok az előtanulmányok azonban, melyeket Castrén e cél elérésére végzett, már önmagukban is felülmúlják más tudósok átlagos tudományos teljesítményeit.

Ez a hatalmas alkotó tevékenység, melynek eredményeit az Anton Schiefner önzetlen gondozásában megjelent „Nordische Reisen und Forschungen von Dr. M. Alexander Castrén“ c. sorozat tizenkét kötete őrzi, mindennél ékeesebben beszél Castrén tudósi nagyságáról.

Ő maga — bár tudatában volt annak, hogy úttörő munkásságot végzett — visszahúzódo szerénységgel beszél eredményeiről: „Sollten die Resultate dieser Wirksamkeit vielleicht allzu unbedeutend erscheinen, so bitte ich den strengen Richter, nicht zu vergessen, dass ich ein schweres und undankbares Feld bearbeitet, und dass ich auf jeden Fall, auch abgesehen von den Früchten, auf diesem Felde meine Gesundheit und die besten Kräfte meines Lebens aufgeopfert habe“ (Reiseber. 467). Ez az idézet adja meg egyben Castrén emberi nagyságának is egyik legszebb és legjellemzőbb tulajdonságát, az életét a tudásért, az előrehaladásért feláldozó tudósnak minden nagyravágyás és hivatkozás nélküli, képmutatástól mentes egyszerűségét, szerénységét.

Jelentősége messze túlszárnyalta hazája határait, s világszerte elismerik rendkívüli teljesítményeit.⁸ A magyar nyelvtudománynak is megvannak a maga nagy alakjai, akik nehéz körülmények között, hőszi erőfeszítéssel vitték előre tudományukat. Castrént — bár nem a mi nemzetünk fia volt — mégis ezekkel együtt magunkénak érezzük, s halála 100. évfordulóján az újabb generációk lelkes csodálatával tekintünk fel a tudomány tragikus sorsú hősére.

HAJDÚ PÉTER

⁸ Pl. az Orosz Tudományos Akadémia 1927-ben emlékkönyvet adott ki emlékezetére, halálának 75. évfordulója alkalmából (Памяти М. А. Кастрена к 75-летию дня смерти).

A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez*

SZTÁLIN elvtárs irányt mutató nyelvtudományi munkáinak megjelenése óta látjuk világosan a nyelvről, hogy : „szerszám, eszköz, melynek segítségével az emberek egymással érintkeznek, kicserélik gondolataikat és kölcsönösen megértik egymást” (SZTÁLIN : MV. 238), s hogy „közvetlen kapcsolatban van az ember termelő tevékenységével és nemcsak termelő tevékenységével, hanem az ember minden egyéb tevékenységével is, munkájának valamennyi területén, a termeléstől az alapig, az alaptól a felépítményig” (uo. 228), vagyis „az emberi tevékenység valamennyi területét átfogja” s így működési köre „majdnem határtalan” (uo.). Így természetes, hogy — mivel mindig „egyszerre . . . tükrözi a termelésben beállott változásokat” (uo.) — a társadalom fejlődésének minden szakaszában, mondhatnók: minden pillanatában, meg kell felelnie annak a követelménynek, hogy az anyagi és szellemi kultúra fejlettségi fokának, mindenkori állapotának megfelelően pontos kifejezője legyen.

Mivel pedig a társadalom fejlődése — melyet a nyelvnek nyomon kell kísérnie — haladó fejlődés, az alacsonyabbtól a magasabb forma felé való fejlődés ; mivel az anyagi és szellemi kultúra, a társadalom ismeretköre, a természet tényeiről és törvényeiről, a társadalom jelenségeiről és fejlődéstörvényeiről való ismereteinek állománya egyre gyarapodó és szélesedő ; — a nyelv, amelynek ezzel a fejlődéssel lépést kell tartania, „korszakok egész sorának terméke, amelyek folyamán kialakul, gazdagodik, fejlődik, csiszolódik” (uo. 226), azaz : ugyancsak haladó fejlődést mutat. Ezt mutatja a nyelv szókincse, melynek fejlődése nem kicserélődés útján¹, nem megsemmisülés és újrakeletkezés útján történik, „hanem a létező szókincs új szavakkal való kiegészítése útján, amelyek a társadalmi rend változásaival, a termelés fejlődésével, a kultúra, a tudomány fejlődésével kapcsolatban keletkeztek, amikor is annak ellenére, hogy bizonyos számú elavult szó eltűnik, a szókincs sokkal több új szóval egészül ki” (uo. 240). Ezt mutatja a nyelvtani rendszer, mely lassabban változik ugyan az alapszókincsnél is, de mégis : „az idők folyamán változásokon megy át, tökéletesedik, javítja és pontosabbá teszi szabályait, új szabályokkal gazdagodik”² (uo.). Ha mindehhez hozzávesszük azt, hogy

* Előadás a Nyelvtudományi Intézetben 1952 februárjában. — A szokásostól eltérő rövidítések : MV. = A szovjet nyelvtudomány kérdései (Marr-vita). Szikra. Bp. 1951. — NyIK. = A Nyelvtudományi Intézet Közleményei (Könyvmegosztó folyóirat).

¹ Itt — és a továbbiakban is — ki kell rekeszteni a nyelvcsere útján haladó néptömegek esetét, s így az ilyen vagy más úton kihalóban levő nyelveket is. Vizsgálódásaink, SZTÁLIN elvtárs nyomán, csak a nyelvfejlődés normális, tehát független eseteire korlátozódnak ; a „keresztvezetés” esetében tehát nem a legyőzött, hanem a győztes nyelvre.

² Aligha beszélhetünk a nyelvtanban visszafejlődésről. A duális eltűnése ugyanis a magasabbrendű többszámúnak, a közös „nem-egy” kategóriájának kialakulásával függ össze (vö. CSERNIK : NyIK. II/5, 53) ; a magyar *-ba* és *-ban*, vagy a jelentő és a felszólító mód (*láthassa*) egybeesési tendenciája pedig nem szünteti meg a két külön kategóriát ;

a nyelv mindkét szektora, tehát szókincse éppúgy, mint nyelvtani rendszere, a meglévő alapra épül tovább, a meglévő alap kibővítése és tökéletesítése útján fejlődik, világossá válik előttünk a nyelv fejlődéséről szóló sztálini tanításnak néhány alaptétele:

1. a nyelv fejlődésének alapvető törvénye, alaptendenciája a haladó fejlődés, vagyis a bővülés, tökéletesedés, csiszolódás;

2. e haladó fejlődésnek alapvető — de nagyon gyakran nem közvetlen — oka: a társadalomnak, a nyelv által szolgált népnek haladó fejlődése, vagyis anyagi és szellemi kultúrájának állandó növekedése, ismeretkörének állandó bővülése, ismereteinek fokozódó elmélyülése;

3. e fejlődés nem robbanások útján, nem megsemmisülések és újrakeletkezések útján megy végbe, hanem a meglévőnek továbbfejlesztése útján.

Aligha lenne azonban célravezető, ha „spekulatív úton, nyelvi tények nélkül” (vö. A SzTA. Nyelvtudományi Intézetének határozatai, NyIK. II/5, 73) próbálnók ezekből megfejteni a nyelv fejlődésének belső törvényeit: ezeket csak „az adott nyelv tényei és fejlődése alapján lehet megállapítani” (uo. 74). Ezért helyesebb lesz talán, ha mindenek előtt megpróbáljuk a fenti három tételt a magyar nyelv szókincsének és nyelvtani rendszerének néhány pontján konkretizálni.

I.

Nézzük először a szókincset.

1. A szókincs bővülő tendenciáját nem igen szokás kétségbe vonni. Az, hogy a nyelvből kieső és elavuló szavak száma lényegesen kisebb, mint a születő újaké, mindenki előtt világos, aki például régi nyelvemlékeket olvasgat, aki régebbi és újabb szótárakat hasonlít össze, vagy akárcsak figyelemmel kíséri nyelvünk mai mozgását, fejlődését. A szókincs bővülő, szaporodó jellegét tehát aligha kell bizonyítanunk. S bizonyára hasonlóan világos az is, hogy e szaporodás — kevés kivételt nem számítva — egyben tökéletesedés is. A *jó* és a *jóságos*; a *szép* és a *szépséges*; a *jóság* és a *jóságosság*; az *apa* és az *atya*; a *régi*, *öreg*, *agg.*, *ó*; a *kutya* és az *eb* egymással nem azonosítható szavak, külön-külön eszközök, fogalmi- vagy hangulat- vagy stílusárnyalatukban egymástól eltérő elemek. A bővülés, az új szó keletkezése tehát mindeme felsorolt esetekben egyúttal tökéletesedést is jelentett; nemcsak mennyiségileg eggyel többet, hanem egyben egy kis lépést a felé is, hogy az addiginál finomabban és pontosabban tudjuk gondolataink közlésére a megfelelő eszközt megválasztani.

De a fejlődés során nemcsak új szavak alakulnak, hanem a szóalkotás eszközei is bővülnek, differenciálódnak, finomodnak. A magyar nyelvnek külön életében, viszonylag nem régi időben egymásután több eszköz is alakult olyan melléknevek képzésére, amelyek az alapszóban megjelölt cselekvésre való hajlamosságot jelölik: az *-ánk*, *-énk*, az *-ós*, *-ős*, az *-ékony*, *-ékeny* és az *-atag*, *-eteg* (vö. Kis-ERŐS: Magyar nyelvtan, 322). A négy eszköz árnyalatilag más és más: az egyik a cselekvést inkább állandó tulajdonságként, a másik csak mint állandó lehetőséget vonatkoztatja a jelzett szóra stb. Mindenesetre:

ezeknek csak eszközei esnek egybe, de az inessivus és illativus, illetőleg a jelentő és a felszólító mód különállása ezzel nem szűnik meg. Az egyes részletek látszólagos visszafejlődése tehát a nyelv egésze szempontjából rendszerint nem az.

a tészta *omlós*, a fal *omlatag* vagy *omlékony*, és ezt felcserélni nem lehet. A szóképző elemeknek e téren való megszaporodása tehát ismét finomodás, gazdagodás is egyben.

2. Mi az indító oka az egy-egy szó születésének, egy-egy új szó keletkezésének a nyelvben? SZTÁLIN elvtárs szerint: „Az ipar és a mezőgazdaság, a kereskedelem és a közlekedés, a technika és a tudomány állandó fejlődése megköveteli a nyelvtől szótárának kiegészítését...” (MV. 288), s éppen a szocialista építés korában pl. az orosz nyelvnek szókinése „nagy számú új kifejezéssel gyarapodott, amelyek az új szocialista termelés létrejöttével, az új állam, az új szocialista kultúra, az új közszellem, az új morál megjelenésével, végül a technika és a tudomány fejlődésével kapcsolatban keletkeztek...” (uo. 224). Az új szavak keletkezésének oka tehát az esetek túlnyomó részében: új tárgyak vagy fogalmak keletkezése, ismert dolgok jobb, részletesebb megismerése; röviden: a társadalom anyagi vagy szellemi kultúrájának előrehaladása, gondolkodásának tartalmi kibővülése.³ Új szó tehát általában azért keletkezik a nyelvben, mert új fogalom keletkezett, s ezt az új fogalmat el kell nevezni, meg kell jelölni.

3. Milyen forrásokból és milyen módon ad a társadalom nevet az új fogalmaknak? A forrás is, a mód is többféle lehet. A legegyszerűbbnek látszó s mégis a legkevésbé termékeny mód az, amikor természeti hangokról vagy mozgásokról van szó s ezeket utánozni vagy ezek hangulatát érzékelteni próbáljuk. Ilyen hangutánzó-hangfestő eredetű szavunk túlsok nincsen, az alkotásmód maga egyre kevésbé termékeny, s maguk az így alkotott elemek igen kis használati körre szorítkoznak; szófaji hovatartozásuk is bizonytalan, leginkább az indulatszókhoz hasonlítanak. Ilyenek: *reccs! durr! brumm-brumm* stb. Nem is igen használatosak magukban, csak továbbképzett alakban: *recseg, reccsen; durrog, durran; brummog*. A hangfestők mind továbbképzett formákban élnek csak: *libeg, libben, lobog, lobban* stb. (Vö. GOMBÓCZ: MNy. IX, 385; BÁRCZI, Szókincs 16). — De a továbbképzés a szóalkotásnak már másik módja.

A továbbképzés a magyarban egyik legelevenebb, legtermékenyebb szóalkotási mód. Ha az alapszókat függőleges, az egyes képzőket pedig erre merőleges vízszintes síkban képzeljük el, a találkozási pontoknál igen sok új szót találunk, amelyek potenciálisan régóta készen voltak, de a tudatba csak akkor léptek be, a szókincsnek csak akkor váltak élő tagjaivá, amikor a velük jelölt fogalmak megjelentek. A szocialista építésre való áttérés előtt pl. e képzeletbeli koordináta-rendszer egyik részében a következő volt a helyzet:

múlik	múló	múlva	múlékony	múlás
mozog	mozgó	mozogva	mozgékony	mozgás
félt	féltő	félteve	féltékeny	féltés
olvad	olvadó	olvadva	olvadékony	olvadás
termel	termelő	termelve		termelés
békül	békülő	békülve	békülékeny	békülés

³ Szándékosan részletezem most és a továbbiakban is azt, amit egyszerűbben így ehetne nevezni: a nyelvet beszélő társadalom története; mert a marrizmus ez utóbbit eszükítette az alapok, illetőleg a társadalmi formációk változásának történetére.

Az egyik tag tehát hiányzott az egyik sorból, mert a tőkés termelési viszonyok között a termelékenység nem volt tudatosított probléma. Amikor azonban a népgazdaság fejlődésével problémává vált, a *termelékenység* szó szinte készen volt már, csak ki kellett mondani ; s aligha okozott valakinek is fejtörést a szó jelentése. (Hasonlóan az analógiáról : HORGER ; A nyelvtudomány alapelvei, 37.)

Ugyanígy üres volt sokáig egy-két hely ebben a sorban is :

bátor	bátran	bátorság	bátortalan	bátortalan- ság
szerény	szerényen	szerénység	szerény- telen	szerény- telenség
éber	éberen	éberség		
hű	hűen	hűség	hűtelen	hűtlenség

Fejlődésünk során azonban az éberség kérdése mellett annak hiánya is problémává vált. Eleinte voltak próbálkozások ilyen körülírásokkal: *az éberség hiánya*; de ez részben nehézkes volt, részben melléknévi formában nem volt használható ; a nyelvérzék egyre inkább kezdi tehát kihasználni a potenciálisan úgyis meglévő *ébertelen* és *ébertelenség* alaknak az aktív szókinszbe való bevonásának lehetőségét.

A szóképzés tehát igen alkalmas eszköz arra, hogy újonnan felmerülő fogalmakra meglévő alapszóból meglévő képzővel új nevet alkossunk. A képzés akkor sikerült, ha mindenki azonnal megérti — számítsuk itt le az újdonság időleges zavaró hatását — s kissé úgy érzi, hogy a szó alapjában véve nem is új. A szóképzésnek tehát — minden elevensége ellenére — határai nem tághatók a végtelenségig : az új szavaknak képzés útján való alkotását a nyelv érvényben lévő törvényei szabályozzák.

Az új szavak alkotásának ugyancsak eleven módja a *s z ó ö s s z e t é t e l* is. A szóösszetételt nyelvünk egy korábbi fejlődési szakaszában az jellemezte, hogy mondatból vált ki, mondattagok összetapadása útján keletkezett. A mellérendelő összetételeket azonos mondatrészek összetapadásából (*dúsgazdag* : két jelző ; *jár-kél* : két állítmány), az alárendelő összetételeket szintagmák kiválásából magyarázzák (pl. GOMBOCZ, Alaktan 146). Az eredet szempontjából e magyarázat alighanem helytálló ; leíró szempontból azonban már nem. PAIS DEZSŐ kiegészítőleg felveszi azt a lehetőséget is, hogy összetételek más, eredetileg mondatokból kivált összetételek analógiájára keletkezzenek, mondatokon kívül (Szóalaktan 11). De a kérdés, úgy gondoljuk, ma már ennél is határozottabban teendő fel. Valószínűnek látszik, hogy az eredetileg mondatokból kivált, de ma már évszázadok óta önálló lexikális eszközökként szereplő összetett szók a fejlődés során már nem is egyszerűen analógia alapjaként szerepelnek, hanem összetételi szabályokká sűrűsödtek. Amikor tehát ilyen összetételeket alkotok : *jogbitorló*, *vérlázító*, nem a mondatból veszem ki őket, ahol egyébként is *jogot bitorló*, *vért lázító* alakban szerepelnének ; de még csak nem is közvetlen analógiákra alapítok. E szavak alkotásakor

egyszerűen összetételi szabályt alkalmazok, amely valahogy így hangzik: a tárgyas összetételben az igei eredetű névszói utótag közvetlenül kapcsolódik a tárgyrag nélküli előtaghoz. Ha tehát ragos tárgyas összetételt akarnék alkotni, nemcsak az analógiáktól térnék el, hanem szabállyal találnám szembe magamat, ami ennek ellentmond. — Ugyanígy nem alkothatok viszont hasonló utótaggal ragtalan helyhatározós összetételt, mert ott meg az a szabály, hogy a viszonyt jelölni kell: *férjhezmenő, sárbaftált*.

Az összetétel tehát igen eleven szóalkotási mód és sajátosan szóalkotási mód; de megvannak a maga szabályai; és az új szavak alkotásának e szabályok szerint kell lefolynia. A *népbolt* sohasem volt szintagma, már keletkezésekor kizárólag lexéma volt, új fogalmat akart megjelölni; s mivel alkotásában jól érvényesült a birtokos összetétel alkotási szabálya, ugyanolyan könnyen érthető elemként üdvözölte a nyelvérzék, mint a képzés útján alkotott *termékeny* szót.

Az új tárgy megnevezésének szokásos módja a *névátvitel* is. A vízi közlekedés eszközeinek megalkotásakor a csónak vagy hajó különböző részeit az állat testrészeiről nevezték el. Így lett a hajónak *orra, fara, gerince*. És viszont: amikor az ember anatómiai ismeretei elmélyültek, amikor saját-magán felfedezett néhány olyan testrészt, amelyiknek addig nem volt neve, mert az állatnak, amelyről addigi anatómiai tudását szerezte, nincsenek olyan testrészei, vagy nem feltűnők: a külső világ bizonyos konkrét tárgyainak nevét vitte át ezekre: *sarok* (eredeti jelentése 'Ecke'), *nyakszirt* (régőbbi a 'domb' jelentése), *borda* (eredetileg takácsműszó) (vö. GOMBÓCZ, Jelentés-tan. 72, 76)⁴.

Természetesen a névátvitelnek is vannak szabályai. A névátvitelt a hasonlóság teszi lehetővé. A hajónak hosszában elnyúló felemelkedő részét aligha nevezhették volna *far*-ának; ahogyan pl. az alsó kar sem nevezhető el *bordá*-nak, mert a kettő közt semmi hasonlóság nincsen.

A fent felsorolt esetekből általánosságban a következőket látjuk:

1. Az új szó keletkezésének, alkotásának oka valamilyen új tárgy vagy fogalom keletkezése vagy megjelenése, illetőleg az annak megjelölésére való törekvés.⁵
2. Az újonnan alkotott szót a meglevő szóállomány felhasználásával alkotjuk meg.⁶
3. Az új szó megalkotásának módját szigorúan megszabják a nyelv sajátos törvényei, akár képzésről, akár összetételről, akár pedig névátvitelről volt szó.

Az eddig felsorolt névalkotási módokkal szembenáll az a szintén gyakori eset, hogy egy-egy új fogalomra, illetőleg tárgyra megismerésekor nem a meglevő szavakból alkotunk új szót a szokásos eszközökkel, hanem a fogalommal

⁴ A társadalom fejlődésének, az anyagi kultúra és a gondolkodás történetének szempontjából ezek az esetek igen sok további tanulságot is szolgáltatnak; a szókinész fejlődéstörténete szempontjából azonban e tanulságok másodlagos fontosságúak most.

⁵ Ki kell rekesztenünk itt a meglevő idegen szavak helyettesítése céljából *t u d a t o s a n* alkotott új szók esetét. Itt az indíték, a keletkezés oka más, — bár a két következő pont ezekre is érvényben van. A szavak keletkezésének ez legfeljebb csak bizonyos korokra jellemző, de semmi esetre sem általában jellemző formája.

⁶ A hangutánzók és hangfestők, csekély számuk és említett sajátságaik alapján, az általános szabály szempontjából elhanyagolható kivételek.

vagy tárggyal együtt nevét is idegenből vesszük át. A magyar tőszavak tetemes része ilyen eredetű. A z i d e g e n s z ó á t v é t e l e : a névalkotásnak egyik módja, de az eddigiektől merőben eltérő. Felmerül tehát itt az a kérdés : az ilyen szavaknál érvényesülnek-e valamilyen módon a nyelvnek sajátosan nyelvi szabályai ; vonatkozik-e ezekre is a hagyomány ; hat-e rájuk valamilyen módon a magyar nyelv, mint az átadó nyelvtől sok mindenben eltérő rendszer?

Úgy tapasztaljuk, hogy a magyar nyelv mint átvevő, sok mindenben hat ezekre az idegenből származó szavakra ; kiterjeszti rájuk szabályait, a maga jellemzően belső sajátosságainak megfelelően alakítja át őket. Hat rájuk mindeken előtt hangalakjukban, — ezt a hangtannál tárgyaljuk majd meg. De olykor ezen túlmenően is változik az idegen szavak alakja, hogy egy-egy elevenebb képző síkjába, vagy egy-egy gyakoribb szóvégződés csoportjába kerüljenek ez által. Így lett — nyilván a *-ka*, *-ke* kicsinyítőképzős szavak hatására — a szláv eredetű *loksa* és a latin eredetű *lekce* hangátvetéssel *laska* és *lecke* ; így alakult — nyilván a foglalkozásneveknél gyakori *-ár*, *-ér* végződés hatására — a feltehető eredeti **káprál* és **vincerél* szavakból ugyancsak átvetéssel *káplár* és *vincellér* (vö. DEME, Hangátvetés, MNyTK. LXIX, 43, 44). — S hogy többet ne is említsünk : igét a honfoglalás óta nyelvünk csak képzővel ellátva fogad be még akkor is, ha az az átadó nyelvben is ige volt (SzófSz. *fékomadta* al.).

A nyelv sajátosságai, kisebb-nagyobb mértékben, éreztetik tehát jelenlétüket és alakító hatásukat az idegenből átvett szavak alakján is ; — azok továbbfejlődése meg szinte minden megkülönböztetés nélkül ugyanazon szabályok szerint történik, mint az eredeti elemeké ; akár hangfejlődésre gondolunk, akár továbbképzésükre, akár esetleges jelentés- vagy kategóriaváltozásukra stb. Végeredményben tehát : az idegen szó átvételét — a szélső eseteket most nem tekintve ⁷ — éppúgy egy-egy új tárgy vagy fogalom megjelenése teszi szükségessé, mint az új szavak alkotását ; s beilleszkedésük módját éppúgy a nyelvnek érvényben lévő sajátos szabályai szabják meg, mint az újonnan keletkező szavaknál a képzés vagy az összetétel módját.

Összefoglalva az eddigieket : az új szó keletkezésének — akár belsőleg alkotott, akár idegen eredetű — rendszerint az az o k a, hogy a társadalom új tárgyat vagy új fogalmat ismer meg s ezt a gondolatok kicserélésének fennakadás nélküli biztosítása érdekében névvel akarja ellátni, szóval akarja jelöl⁸ni. (Így pl. CSIKOBAVA : MV. 14.). Az ok tehát : a gondolkodás tartalmi

⁷ Nem akarjuk tehát mentegetni a zsargonoknak feleslegesen felszedett idegen szavait ; sem a divatból, titkolózásból, affektív okokból átvett elemeket. — S az elmondottak természetesen nem vonatkoznak sem a kétnyelvűség, sem az el-másnyelvűsödés folyamánként egyes nyelvekbe tömegesen áramló és újat nem hozó idegen elemekre sem. (Vö. I. jegyzet.)

⁸ Ez vet fényt a tájszavak keletkezésének kérdésére bizonyos korban. A tájszavak egy része nyilván azért táji érdekű, mert a szóval jelölt fogalmat vagy tárgyat a táj népe olyan korban ismerte meg, amikor a fejlődés a gazdasági és kulturális decentralizáltság körülményei közt folyt ; amikor tehát az egyes tájak nem egyszerre s nem is egy forrásból ismertek meg új dolgokat (*kukorica* — *törökbúza* — *málé* — *tengeri* ; *krumpli* — *burgonya* — *pityóka* — *grulya* stb.). Fejlődésünk mai fokát éppen az ellenkezője jellemzi : az új jelenségek országosan egységesen terjednek el (*kulák*, *traktor* ; *karalábé*, *paprika* stb.) egyetlen központi forrásból (vö. AVANYESZOV : NyIK. II/2, 56). — Meggondolkoztató ez a régi török és szláv átvételek szempontjából is, melyeknek nagy része szintén országosan egységesen elterjedt.

bővülése. Az új szó keletkezésekor, illetőleg átvételekor azonban e névalkotásnak módját olyan törvények szabályozzák, amelyek a társadalom fejlődésétől nem függenek közvetlenül (uo.); amelyek a nyelv addigi életének, meglevő anyagának és kialakult szabályainak termékei, s ugyanakkor addigi és további fejlődésének irányítói. Az a kérdés tehát, hogy egy-egy szó miért alakul: a társadalom fejlődésének kérdése; de az, hogy hogyan alakul: az már a nyelvnek belső ügye.

4. Ez a kissé talán leegyszerűsített, de alighanem helytálló megfogalmazás azonban a szavak keletkezésének kérdésére vonatkozik csak, s nem változásukéra. Míg a szavak keletkezésekor általában világos a társadalom fejlődésének a szó keletkezését kiváltó ténye; a szavak további sorsában, változásában, nem egyszer tanúi vagyunk olyan eseteknek, amelyek a társadalom fejlődésével ilyenféle kapcsolatba nem hozhatók; amely változásokat egyszerűen a nyelvnek rendszer-volta indít meg; amelyek tehát nem társadalmi okokból érthetők meg, hanem egyszerűen nyelvi környezetükből.

Lássunk erre is példát. A görög-latin eredetű *apatika* szóalakban az *a* elemet névelőnek érző magyar nyelvérzék a fejlődés során ilyen alakot hozott létre: *patika*; vagyis elvonta a névelőnek érzett elemet (vö. HORGER, MSzav.) — Ugyanígy keletkezett az eredetibb **csárdák* alakból *csárda*: a nyelvérzék a vélt többesjelet elvonta (BÁRCZI, SzófSz.). E változások aligha függenek közvetlenül össze valamilyen társadalmi változással; nyilvánvalóan egyszerűen csak a rendszer rendszer-voltának, ez esetben tévesztő hatásának eredményei. — Így tárgyalja az elvonást az idegen eredetű orosz *zontik* és a belőle elvont *zont* esetében CSERNI is (NyIK, II/5, 51).

Más példa: A magyarban bizonyos korban eleven volt a mai *-ka*, *-ke* kicsinyítőképző mellett egy *-csa*, *-cse* kicsinyítő is. Természetes, hogy a *-k* végű szavakhoz inkább ez járult, mint a szóvéggel való egybeolvadásra hajlamos *-ka*, *-ke*: az eszközök közti ilyen fajta válogatás is belügye a nyelvnek. Bizonyos korszakban azonban ez a *-csa*, *-cse* vesztett elevenségéből, majd megszűnt élő képző lenni; funkcióját a *-ka*, *-ke*, s a kettő egyesüléséből keletkezett *-cska*, *-cske* töltötte be. A *-csa*, *-cse* képzővel kicsinyített *-k* végűek bizonyos ideig fennmaradtak: *gyermekcse*, *kékcse*, *ágcse*, mert védte őket az alapszóval való összetartozás etimológiai tudata. Mikor azonban a *-csa*, *-cse* mint kicsinyítő teljesen eltűnt, a nyelvérzék e szóalakok kicsinyítő funkcióját továbbra is érezte, a kicsinyítő funkciót azonban többé nem látta jelölve. Hogy a jelentés és az alak egymásnak megfelelővé válják újból, az etimológiai tudatot is félretelva, egyszerű hangátvetéssel beleilleszkedtek e szavak a *-cska*, *-cske* kicsinyítőképzős szavak csoportjába, ilyen alakúvá válva: *gyermecske*, *kécske*, *ácska*. A hangátvetés nyilván azért történt, hogy a jelölt tartalom összhangba kerüljön a jelölő formával; e változás tette lehetővé a tárgyalt szavaknak bizonyos csoportba való be-, illetőleg visszakerülését. Nyilvánvaló, hogy ennek a változásnak közvetlen oka sem társadalmi; célja az volt, hogy e szavak jobban a rendszerbe illeszkedjenek: a nyelv egyik szó-csoportja magához vonta a jelentésükben vele rokon, de alakjukban tőle eltérő szavakat. (Vö. HORGER: MNy. XXIV, 271; DEME: i. m. 42.)

Alighanem ide tartozik a jelentésváltozások közül a tapadás is, vagy legalábbis bizonyos esetei. A *sértés állat*-ból, a *hitves feleség*-ből, a *tokaji bor*-ból alighanem minden társadalmi változás nélkül lett *sértés*, *hitves*, *tokaji*; ugyanígy a *versköltő*-ből, a *napkelet*-ből, a *lábasmарhá*-ból *költő*, *kelet*, *marha* (vö.

GOMBOCZ, Jelentéstan 104⁹). Az indíték itt is belsően nyelvi lehetett: a stereotíp, állandó fordulatként használt kapcsolatok egyik tagja a gyakoriság folytán egyszerűen magábaszívta az egész kapcsolat jelentését s a másik elem kitétele így feleslegessé vált.

Ez utóbb felsorolt esetek tehát jellegzetesen belső változások, nemcsak lefolyásuk módjában, hanem annak okában, indítékaiban is. A fenti tételt ennek alapján tehát kiegészíthetjük azzal, hogy a szavak keletkezésekor általában a társadalmi fejlődés az ok, s a nyelv belső sajátosságai szabják meg a módot; a meglevő szavak változásakor azonban sok esetben a módon felül magát az okot is a nyelv belső sajátosságai, a nyelvnek mint rendszernek rendszer-volta szolgáltatja. (Vö. CSERNI: NyIK. II/5, 51.) A keletkezés tehát általában függ a társadalom fejlődésétől, a változás már nem mindig; a mód pedig közvetlenül soha: ez, de gyakran a változás is, a nyelvnek már belülye.

5. Most, miután látjuk, hogy a szavak keletkezésének módját a nyelv meglevő anyaga és kialakult sajátosságai szabályozzák, — azt kell megvizsgálunk még, hogy a szóalkotás esetlegesen kialakuló új módjai, törvényei, hogyan kapcsolódnak a nyelv meglevő anyagához és addig kialakított törvényeihez. Keletkezik-e a nyelvben merőben új szóalkotási szabály?

Két példát szeretnénk felhozni, mindkettőt a nyelvújítás korából. Előre elhárítjuk egyesek várható és érthető, de szerintünk indokolatlan ellenvetéseit az irányban, hogy a nyelvújítás-alkotta szabályokat nem a nyelvből, hanem csak egyesek önkényéből lehet megérteni (így pl. VUTKOVICS S., Magyar-talanságok, 16). Éppen példáink lesznek hivatva rámutatni arra, hogy a nyelv még az önkényes alkotásokat is mennyire megrostálja, azt fogadva csak el, ami addigi fejlődése törvényeinek megfelel, aminek a meglevő törvények közt megfelelő mennyiségű és minőségű támasztéka van, ami tehát a nyelv addigi fejlődéséből és szabályrendszeréből következően kialakulhatott volna akár spontán, a nyelv belső erőinek külső hatásoktól független továbbműködése alapján is, — legfeljebb jóval lassabban s esetleg évszázadokkal később.¹⁰ S példáink talán azt is megmutatják, hogy a nyelv, az előbbi esettel ellentétben, elutasítja azt, ami addigi, történetileg kialakult és a fejlődést tovább szabályozó törvényeitől merőben eltér, gyökeresen különbözik.

Az első példa: bizonyos határozós összetételeké. Kétségtelen, hogy a nyelvújítás alkotta meg az első ilyen összetételeket: *örömteli, vízmentes, vészegény, halbó*. Az is kétségtelen, hogy ezek németből való fordítások, tükörfeljezések, s keletkezésükkor jelöletlen, ragtalan alkotásmódjuk magyar szempontból példátlan volt. Ezek az összetételek azonban a fejlődés során szabályba tömörültek, új törvényt alkottak. Az új törvény valahogy úgy szól, hogy a határozós összetételek első tagja bizonyos névszói utótagok esetében ragtalan. A szabály oly erős, hogy a ragozott formát tartalmazó változatot ma

⁹ Természetesen az, hogy a *marha* 'vagyon' szó bizonyos korban éppen a *lábás-marha*-féle kapcsolatokban fordult elő leggyakrabban, — a társadalmi fejlődésnek igen érdekes ténye. De ez a tény nem a tapadás szempontjából, hanem a tapadás alapjául szolgáló szó szerkezet történetére nézve fontos.

¹⁰ Ez talán rávilágít arra, hogy miben helytálló s miben nem a szokásszerűen feltételezett *egyszeri egyéni használat* → *intraindividuális utánzás* → *társadalmi utánzás* alapján magyarázott változás-elmélet (vö. pl. HORGER, A nyelvtudomány alapelvei 31.). E feltevésnek mindenképpen hibája annak figyelmen kívül hagyása, hogy a társadalom olyat utánoz csak, amire „diszponált”, vagyis ami nyelvi fejlődése belső törvényeinek irányvonalába esik.

nem érezzük összetételnek, hanem szintagmának : *selejtől mentes, párthoz hű* ; s így — nem lévén lexéma — abból nem is képezhetünk további szavakat : (*selejtőlmentesség, párthozhűség* nincsen), csak újabb és még nehezkesebb szintagmákat (*párthoz való hűség, selejtől való mentesség*). — Mi adott támasztékot az új alakulatoknak arra, hogy szabállyá sűrűsödjének ; mi tehát a jelöletlen határozós összetételnek, mint szóalkotási módnak alapja a magyar nyelv sajátos, belső törvénytárában? — Nyilvánvalóan az, hogy a magyarban igen sok a jelöletlen összetétel ; sőt : a tulajdonságjelzős, a tárgyas és a birtokos összetétel csak jelöletlen lehet. Most közömbös, hogy ez történelmileg hogyan alakult ki : a mai magyar nyelvben az összetétel útján való szóalkotás módját alapvetően az jellemzi, hogy a két tag egymáshoz való viszonya jelöletlen. Az új szabály tehát a magyar nyelv eddigi belső törvényeit, eddigi sajátosságait nemcsak hogy nem rombolja, hanem éppen erősíti : az összetétel jelöletlen volta, ami a magyarra jellemző, az összetételnek eggyel több fajtájára terjed most már ki.

Ezzel az új szabállyal a nyelv egyben csiszolja rendszerét, tökéletesíti meglevő sajátosságait. A szintagma és a neki megfelelő összetétel viszonyában ugyanis ma az a helyzet, hogy a raggal jelölt szintagmának általában jelöletlen összetétel felel meg a birtokos kapcsolatokban : *az asztalnak a lába*, vagy legalábbis : *az asztal lába* szintagma, ahol a tagok viszonya jelölve van ; az *asztalláb* összetétel, ahol a tagok birtokos viszonyát semmi sem jelöli. Ugyanígy a tárgyas kapcsolatokban : *villanyt szerelő, vért forraló* szintagma ; *villany-szerelő, vérforraló* viszont összetétel.

Szemléltetve azt a ferde párhuzamot, amelyet az új szabály által a nyelv korrigálni kezdett :

	szintagma	összetétel
birtokos	<i>jelölt</i>	jelöletlen
tárgyas	<i>jelölt</i>	jelöletlen
határozós	<i>jelölt</i>	<i>jelölt</i>

(vö. DEME, A jelöletlen határozós összetételek kérdéséhez. Előadás a M. Nyelv-tudományi Társaságban).

És most nézzük a másik példát. Ugyancsak a nyelvújításhoz fűződik az a próbálkozás, hogy a *házból való* kimenetel, a *kertben való* tartózkodás stb. szintagmák egyszerű képzés formájában oldódjanak meg : a *házbóli* kimenetel, a *kertbeni* tartózkodás. Az alkalmazott képző meglevő eszköz ; a képzés meglevő szóalkotási mód : mi akadályozta meg mégis a képző ilyen természetű felhasználásának elterjedését? Alighanem érthetőbbé válik, ha hozzáveszünk még néhány ilyen igét is : *kiakolbólít, kézbesít* (vö. TOLNAI, NyŰSz.). Miért nem mondhatjuk, hogy a szállítóvállalat az árut *raktárbólítja*, vagy *házbasítja*? Hiszen itt is képzésről van szó, mégpedig a meglehetősen eleven *-ít* képzőről!

A feleletet itt a képzés alapjául szolgáló szóalak adja meg. Továbbképzés alapjául a magyarban csak lexéma, szótárilag önálló szó szolgálhat. A ragozott

szó pedig nem lexéma. Amikor látszólag ragozott szó a továbbképzés alapja, az mindig önállósult, lexémává vált ragos forma; eredetében ragozott, de funkciójában már alapszó: *közt, utáni, melletti; távolít, továbbít*, mind önálló határozószók ill. névutók származékai. Még a *láltamoz* (NyÚSz.) ige alapjául szolgáló *láltam* alak sem nevezhető ragozott igenek: e használatában 'aláírás, ellenjegyzés' jelentésű főnévvé vált már. A továbbképzésnek ez a módja tehát alighanem azért nem terjedt el, azért talált a nyelvben merev visszautasításra, mert ellenkezik a nyelv addigi szabályaival, mert beleütközik azokba a törvényekbe, amelyeket a magyar nyelv addig kifejlesztett magának és amelyek, visszahatva rá, irányították addigi fejlődését, és irányították további fejlődését is.

Ez utóbbiakból tehát a következő tanulságokat szűrhetjük le: A nyelvben nemcsak új szavak keletkezhetnek, hanem új szóalkotási szabályok is. E szabályok keletkezésének egyik módja bizonyos nagyobb számú azonos jellegű eseteknek szabállyá sűrűsödése.¹¹ Az új szabály a nyelvbe bővülést hoz, hiszen termékenységet szélesíti ki. Az új szabály azonban az addigiakhoz kapcsolódik, a nyelvnek addig kialakult és érvényben volt belső sajátosságaiból értetődik s megszületésével azokat erősíti. A meglevő törvényektől merőben eltérő vagy azoknak éppen ellentmondó szabályok kialakulásának törekvése elé a nyelv, jellemző sajátosságainak, addigi törvényeinek védelmében, igen komoly akadályokat gördít. — Közvetlen társadalmi indítékok e szabályok alakulásánál aligha kereshetünk (vö. VINOGRADOV: NyIK. II/1, 4); közvetlenül vagy egy képző funkciójának kiterjeszkedéséről (pl. *-talan* áttérjed melléknévekre is), vagy bizonyos alakulatoknak szabállyba sűrűsödéséről (pl. az említett összetételi forma) stb. beszélhetünk, mint a változás okáról. A társadalom fejlődése itt csak közvetettebb, mélyebben fekvő ok: ahhoz, hogy az új fogalmak sokasodásának megfelelő mértékben alkothasson a nyelv megfelelő eszközöket, szavakat, a szükségletek ad-hoc kielégítésén kívül arra is szükség van, hogy az alkotás eszközeit is szaporítsa, módjait is javítsa, csiszolja. Ez a társadalmi fejlődéssel való közvetett kapcsolat egyik oldala. A másik meg az, hogy a nyelv az új szabályokat éppen a reális szükségletek ad-hoc kielégítésére született egyes esetekből vonja le. A kapcsolat természetesen itt is csak közvetett: az egyes szavakat a társadalmi fejlődés által felvetett konkrét szükséglet hívta életre; a belőlük való szabály-elvonást azonban a nyelv már e konkrét szükségletektől függetlenül, a maga erejéből, mint önmozgással bíró rendszer végezte el. A nyelv rendszerében élete során számtalan ilyen szabály-elvonási lehetőség mutatkozik; s ezek közül a nyelv végül is azokat ragadja meg, amelyek addig kialakult szabályainak, maga-létrehozta, de rá vissza is ható sajátos törvényeinek a legjobban megfelelnek.

II.

A szóalkotási szabályoknak, éppen mint szabályoknak a kérdése azonban átvezet már bennünket a másik területre: a nyelvtan fejlődésének kérdéséhez.

I. Az, hogy a nyelv nyelvtani rendszere a korok folyamán bővül és tökéletesedik, valamennyiünk által elfogadott és könnyen elfogadható tétel. Ha visszagondolunk a ma élő nyelv nyelvtani rendszerének alapjául, kiinduló-

¹¹ Ezt a megfogalmazást erősen hangsúlyozzuk. Szó sincsen arról, hogy a magyar szavak a németből származnának; a szabály a németből származó esetek alapján a magyarban vonódott el szabállyá, — de már elvonódott, már szabállyá vált.

pontjául szolgál hajdani „kezdetleges” (SZTÁLIN : MV. 241) formára, nem nehéz ezt a tételt konkretizálnunk. A kutatásaink során elindulási alapként feltett és kikövetkeztetett finnugor alapnyelvhez, de az ugor együttélés korának nyelvállapotához viszonyítva is, nyilvánvalóan a magyar nyelv külön élete során fejlődött ki mintegy 30 határozóragunk és 50 névutónk (vö. KLEMM, Mondattan 180—253). Ugyanerre az időszakra esik az alárendelő kötőszók, a kötőszós alárendelés kifejlődése (vö. SEBESTYÉN : MNy. XXIII, 348) s általában az alárendelő összetett mondattípusok felvirágzása (vö. KLEMM, i. m. 456). A feltevések szerint a Halotti Beszéd kora táján indult csak meg mai terebélyes igekötő-rendszerünk kialakulása eredetibb határozószókból; az igekötő perfektiváló szerepének kifejlődése pedig még ma is csak folyamatában van (vö. KLEMM, i. m. 254). Új fejlemény a magyarban a névelő is, kialakulása a XIV. századra tehető (EtSz). A szaporodás, a bővülés tehát a nyelvtani eszközök területén kézzelfogható.

Felmerül a kérdés : ez a gyarapodás vajjon egyben tökéletesedés is-e. A válasz itt is nyilvánvaló. Az új ragokkal és névutókkal való gyarapodás nem egyszerű statisztikai gazdagodás, hanem a rendszer finomodása is. A régi bizonytalan funkciójú, általános tartalmú lativustól a mai pontosan differenciált illativus, allativus, prolativus, superlativus kategóriáig és még további kategóriákig természetesen nem a szegényedés, hanem a tökéletesedés útját tette meg a nyelv. A mozgás sokféle irányának igekötőkkel való pontos megjelöléséig és az aspektusnak e mellett való kifejezéséig haladó fejlődésen át visz az út. A korlátozott lehetőségekkel dolgozó kötőszó nélküli mellé- és alárendeléstől a sokféle kötőszóval rendelkező és rengeteg árnyalatot megkülönböztetni képes mai alárendelő formákig az állandó tökéletesedés útja vezet.

A tökéletesség fokát természetesen nem gondolhatjuk valami ideálisan elképzelt nyelvnek, amely felé minden élő nyelv halad s amelyhez való hasonlóság vagy a tőle való különbözés sorolja a konkrét nyelveket a tökéletesek vagy tökéletlenek csoportjába (vö. CSERNIH : NyIK : II/5, 59). Mégcsak morfológiai alkat, vagy más nyelvi ismertetőjegyek alapján sem lehet ilyen osztályozást végezni a nyelvek között, mint ezt Marr próbálta. A tökéletességnek nincsenek nyelvi ismérvei. Alighanem tökéletes minden nyelv, amelyik hiánytalanul meg tud felelni funkciójának; annak, hogy a nyelvet beszélő társadalom gondolatainak a társadalom adott fejlettségi fokán pontos és hajlékony közvetítő eszköze legyen (vö. AHVLEGYIANYI : MV. 289). S ennek a követelmények — rövid átmeneti szakaszokat nem számítva — általánosságban minden nyelv meg is felel története folyamán mindig (vö. CSERNIH : MV. 254).

2. A nyelv, s így a nyelvtani rendszer haladó fejlődésének kérdése tehát nem valami elvont ideál felé való közelítés kérdése; hanem a nyelvet alkotó, használó és továbbalakító társadalom haladó fejlődésének kérdése; úgy, mint a szókincsé. De a szókincs elsősorban az anyagi és szellemi kultúra tényeinek növekedését, az ismert és felismert tárgyak, jelenségek, fogalmak szaporodását, vagyis a gondolkodás tartalmi bővülését tükrözi; a nyelvtan meg inkább a gondolkodási és gondolatkapcsolási formák tökéletesedésére, haladó fejlődésére; a természetben és a társadalomban felismert viszonyok számának gyarapodására és megkülönböztetésük élesedésére mutat rá. A nyelvtani rendszer haladó fejlődését tehát általánosságban, mint alapvető, végső okhoz, hozzáköthetjük a társadalomnak, első sorban elvont gondolkodásának és elvontabb megismerő tevékenységének fejlődéséhez (vö. CSERNIH :

NyIK. II/5, 52–55); részleteiben azonban ez a kapcsolat csak igen ritkán mutatható ki s akkor is csak a legnagyobb óvatossággal, a legfeltételesebb megfogalmazásban (vö. ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 13).

Voltak, akik azt állították, hogy a szenvedő ige a rabszolgaságban, s az alárendelés is az osztálytársadalomban keletkezett kategória. Ha feltesszük ennek helyességét, akkor sem feltétlenül szükséges feltennünk a nyelvi és a társadalmi fejlődés tényeinek ilyen okozati kapcsolatát. Az alighanem helytálló, hogy a nyelv általában csak olyan kategóriákat hoz létre, amilyen viszonyokat a nyelvet beszélő nép már felismert; de a viszonyokat nemcsak a társadalomban ismerheti fel, hanem legalább olyan könnyen a természetben is. Az, hogy a *vad megöletik, a fa kivágatik*, legalább olyan kézenfekvő a szenvedő kategóriájának kialakítására, mint a rabszolgaság intézménye.

Az emberiség történeti előrehaladásának termékeként jelentkező (vö. CSERNI: NyIK II/5, 54) elvont gondolkodás fejlődése maga is bonyolultan függ össze az anyagi és szellemi kultúra előrehaladásával, a természet és a társadalom tényeinek és e tények kapcsolatainak felismerésével. Egy-egy új gondolkodási formula kifejlődését sem lehet mindig — sőt, elég ritkán lehet — valamilyen konkrét fejlődési mozzanathoz kötni. Hogyan lehetne hát e fejlődés apró konkrétumaihoz rögzíteni a nyelvtani eszközök és szabályok kifejlődésének történetét, amely nemhogy a társadalom anyagi fejlődését, de még gondolkodásbeli fejlődését sem tükrözi egyszerre és közvetlenül!¹² — A nyelvtani szabályok és eszközök fejlődése és a társadalom fejlődése között tehát meddő próbálkozás lenne olyanféle kapcsolatot keresni, amelyet a szavak kialakulásánál viszont lehet, sőt kell is; a nyelvtannak ilyen közvetlen kapcsolata a társadalmi fejlődéssel nincsen. De ez nem jelenti azt, hogy semmiféle kapcsolata nincs: a nyelvtani rendszer tökéletesedése és csiszolódása, a nyelvtani viszonyítóeszközök szaporodása és differenciálódása, tehát a nyelvtani rendszer haladó fejlődése végeredményben, ha sok közvetítő állomáson keresztül is, mégis csak közvetve a társadalom haladó fejlődésének tükrözője s ugyanakkor segítője is.

3. Milyen forrásokból és milyen módon történik a nyelvtani rendszernek ez a bővülése? Itt is többféle lehet a forrás is, a mód is. Keressünk néhány példát erre a haladó fejlődésre, s vizsgáljuk meg: milyen alapból nőttek ki és milyen törvények szerint folytak le.

A feltett finnugor alapnyelvben eredetileg egy bizonyos olyan elem szerepelt általános locativusragként, amely a mai *-n* ragban folytatódik (*házon*), s amely mellett csak egy szintén meglehetősen általános másik locativusrag volt meg, a mai *-t* előzője (*Kapovárt*) (vö. ZSIRAI, FgrRok. 63, 69). Ez az *-n* elem ma már erősen leszűkített szerepű; KLEMM elemzése szerint már csak azt jelöli, hogy valami valaminek a felületén, a közvetlenül érintkező felső részén történik vagy létezik (Mondattan 187). Ma tehát már — ha így nevezhetjük — felső helyviszonyjelölő funkcióban sem egyetlen, mert a nem érintkező felső részen való történés vagy ottlét viszonyát a *fölött* névutó fejezi ki (KLEMM, uo.). De elvált tőle a fejlődés során az *alatt, mellett, előtt, mögött* való történés vagy létezés kategóriája is.

¹² Nem így MESCANYINOV: „Ha — mondja MARR — a nyelv nem fejlődhet önmagában, akkor az összes benne megfigyelhető szerkezeti változások és a nyelvi formák részleges változásai társadalmi alapon magyarázhatók.” (MV. 50; kiemelések tőlem. D. L.). Ő tehát a részleges változásokat is közvetlenül a társadalmi változásokhoz kapcsolja.

Ez a differenciálódás a külső helyi viszonyoknak a természetben objektíve kezdettől fogva meglevő, de az ember által a gondolkodásbeli fejlődésnek, az elvonatkoztatató készség csiszolódásának csak bizonyos haladottabb fokán tudatosított tényének felismerését tükrözi. Az *-n* elemre nézve tehát annyiról van csak szó, hogy funkcióköre megszűkült; a nyelvre nézve azonban ennél lényegesen több történt: a nyelv az eredetileg egységként felfogott külső helyviszonyt szinte egész sokféleségében ki tudja ma fejezni, igen sok árnyalattal együtt. Erre mutat még egy példa is ugyanebből a síkból: a *-nál* rag KLEMM szerint valaminek az oldalához való közelségét jelent; a *mellett* névutó hasonló viszonyt, de a közelségének nem olyan fokát (Mondattan 194, 228); a névutóvá válás útján haladó *táján* meg ennél is határozatlanabb, de lényegében az előbbiekhöz hasonló helyviszonyt.

S a külső helyviszonyoknak mindeme kifejezői szorosan kapcsolódnak külön-külön is minden tagjukban ahhoz a törvényhez, amit helyviszonyhármasságnak nevezünk. Az *-n* közelítő formája a *-ra*, távolodó a *-ról*; a *-nál* mellett ugyanígy megtalálható a *-hoz* és a *-tól*; az *alatt*, *fölött*, *mellett*, *előtt*, *mögött* szintén szorosan kapcsolódnak az *alá*, *fölé*, *mellé*, *elé*, *mögé*, illetőleg az *alól*, *fölül*, *mellől*, *elől*, *mögül* tagokhoz. A *táján* sem más, mint a hármasság egyik tagját eddig nélkülözött *felé*, illetőleg *felől* sor kiegészítője. Akárhány helyviszonyrag vagy helyviszonyt jelölő névutó alakult tehát a magyar nyelv külön életében s különösen annak utóbbi korszakában, valamennyi beleilleszkedik abba az igen régi eredetű törvényébe a nyelvnek, amely szerint a helyviszonyok valamennyi típusánál van kifejezője a közeledés, az ottlét és a távolodás aspektusának egyaránt (vö. ZSIRAI, Fgr.Rok. 62).

Miből alakultak ki ezek a névutók? Általában határozóragos önálló szavakból, mégpedig gyakran birtokos kapcsolatban: az *asztalnak alatta*; *Jóskának az érdekében*; *megkülönböztetésnek a céljából* stb. A nyelv tehát meglevő készletéből, eredetileg lexikális jellegű elemekből alakított magának szintaktikai eszközöket. A névutók és ragok etimológiája nagyrészt rá is mutat még a szemléletnek eredetileg konkrét voltára: *-ben* < R. **belen* < *bél* 'Darm, belső rész' (GOMBOCZ, Szintaxis 58); *alatt* < *al* 'alsó rész' (EtSz.); *mellett* < *mell* (SzófSz.) stb. — És hogyan folyt le ez az elvonatkoztatási folyamat? Feltehetőleg az eredeti használat konkrét volt, tehát a *ház mögött* kapcsolat azt jelentette: 'a háznak a mögénél, hátsó részénél'. Később a birtokos viszony, s a *mögött* eredeti jelentéstartalma egyre inkább háttérbe szorult a tudatban, s végül a *mögött* elem egyszerű helyviszonyjelölővé vált (KLEMM, Mondattan 227). További fejlődés azután az, amikor az egyes helyhatározóragok még elvontabb jelentést illetőleg funkciót véve fel idő-, mód-, állapot-, ok-, célhatározókká váltak (Vö. KLEMM, i. m. 167—174).¹³

Mit mond nekünk a helyviszonyragok és helyviszonyt jelölő névutók előbb megvizsgált csoportja?

1. Az új viszonyjelölő elemek keletkezése rendszerint a természetben vagy a társadalomban meglevő valamiféle viszonynak a gondolkodás által újonnan való felismerésével függ össze, annak megjelölésére szolgál.

¹³ Ez ismét fontos adalék a gondolkodás fejlődésének történetéhez, s ennek a nyelvfejlődéssel való kapcsolatához is: az elvontabb viszonyok felismerése a már felismert konkrétabb viszonyok talaján született meg. Mindazonáltal több — főleg újabb — elvontabb határozóragunk, ill. névutónk is van, amely nem éppen helyhatározói eredetű.

2. Az új viszonyjelölő elem mindig a nyelv meglevő állományából keletkezik (vö. ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 8—9); a jelen esetben önálló ragozott névszóknek nyelvtani eszközzé válása (grammatikalizációja) útján.

3. Az új viszonyjelölő elem korábbi jelentéstartalma és későbbi funkciója egymásnak szerves folytatása; s az elem rendszerint beleilleszkedik a nyelvnek abba a sajátságába, amely létrehozásában is közreműködött; jelen esetben a helyviszonyhármasság törvényébe. — Ez utóbbira távolabbról az is mutat, hogy a magyar nyelvben — melynek ragozó volta igen régi — névutók keletkeznek, a névutókból pedig ragok keletkeznek az újonnan felismert viszonyok jelölésére, nem pedig prepozíciók, prefixumok vagy egyéb más eszközök. Ezt nyilván elősegíti a magyar nyelvnek az a másik, de szintén belső sajátossága, hogy a névutóvá válás talajául szolgáló birtokos szerkezetben (*a háznak mögötte; Jósának az érdekében*) a birtok mindig hátul áll s nem elől, mint sok indoeurópai nyelvben; s nyilván megkönnyíti a névutóvá válást nyelvünknek az a szintén belső sajátossága is, hogy a névutóvá válás talajául szolgáló birtokos szerkezetben a birtokos ragtalan is lehet (*a ház kapuja, Jóska érdekében*), s így a szerkezetnek eredetileg birtokos volta igen könnyen homályosul el.

De vegyünk másik példát. A Mária-siralomban előforduló *qui sumha mym hyul* részlet *ki* eleméről máig is vitatják, hogy igekötő-e vagy vonatkozó névmás. PAIS DEZSŐ ez utóbbit vallja (MNY. XXXVIII, 296) s feltevését jóval nagyobb mértékben sikerült valószínűsíteni, mint ELEKFI-nek az igekötő-elméletet (uo. 192). E szerint tehát akkori nyelvünkben az igekötő ilyen használatával nem számolhatunk még. Nem sokkal később azonban az igekötő fejlődése élénk virágzásnak indult, s az igekötő mai nyelvünknek eleven és széles használati körre kiterjedő eszköze.

Az igekötők eredetüket tekintve nagyrészt ragos névszókból megkövült határozószók, s így az igekötős ige eredetileg jelölt határozós összetétel (KLEMM, Mondattan 253—254). A fejlődés során azonban az igekötőről nemcsak az eredeti rag kopott le (*meg < megé; ki < kivé; be < belé*), hanem soknál elhomályosult a határozói funkció, a konkrét irányjelölés is; sőt éppen ez segítette a lativusrag lekopását is (vö. HORGER: Nyr. XXXIX, 294—297). — Hogyan folyt le ez a fejlődés? A *megé* határozószót eredetileg nyilván konkrét határozói jelentésében használták, s így igei utótagú összetételeiben is eredeti 'vissza' jelentésében szerepelhetett: *megtér az erdőből, megmène ő lakóhelyére*. A 'vissza' jelentés azonban mozgást jelentő igék mellett magában hordja bizonyos fokig a cselekvés elvégzésének, befejezettségének mellékjelentését is; így a *megé* határozószó olyan igék mellett is használhatóvá vált lassanként, amelyek nem mozgást jelölők. Ilyen összetétel már a *megolvas, megcsinál* stb. is (vö. KLEMM, Mondattan 255). Minél jobban elhomályosult az eredeti határozószó konkrét jelentése, annál több ilyen új típusú összetétel alakult vele; és viszont: minél több ilyen új típusú összetétel alakult vele, természetesen annál jobban homályosodott el fokozatosan eredeti irányjelölő funkciója. Lassan új funkciója vált fő-, később egyedüli szerepévé. S a fejlődésnek ezen a fokon már nem összetétel többé, hanem igekötő, amely grammatikai szerepében a képzőhöz hasonló.

E fejlődés van lefolyóban ma a többi, ugyancsak határozószós előtagú összetételből eredő, igekötővel is. A *kimegy, bejön, jelmegy, lejön* a mozgás konkrét irányának megjelölésén kívül már magában hordozza az aspektus, közelebből a befejezettség megjelölésének funkcióját is. Az *ír — megír* ese-

tében az igekötő nélküli és az igekötős alak kizárólag mint folyamatos és befejezett történés állnak szemben egymással. A *ki-*, *be-* stb. esetében ez még nem lehetséges, hiszen eredeti jelentésük is eleven még. Itt az aspektus megjelölésére törekvő nyelv más eszközhöz nyúl: a szórendet veszi segítségül. A *kimegyek*, *bejövök* befejezett igealakok; folyamatos formájuk: *megyek ki*, *jövök be*. Erősen kifejlődött ez az erdélyi nyelvjárásban is (vö. HORGER, MNyj. 169).

Az elvont jelentésű igék mellett, ahol a *ki-*, *be-* stb. elemnek irányít jelölő funkciója nem lehet, ezek az igekötők természetesen egyedül az aspektus kifejezésének szolgálatában állnak. Így ezeknél az aspektus síkja még finomabban differenciált lehet. Az elvont jelentésű igék egyre nagyobb számban mutatnak olyan fejlődést, hogy *meg-* igekötős alakjuk csak félig-meddig perfektív jelentésű, s az egészen befejezett cselekvést más igekötős alak fejezi ki. Csak egy példával: „A Vörös Hadsereg már Sztálingrád előtt is állandóan *gyengítette* ellenfelét, s ezzel eléggé *meggyengítette*; de Sztálingrádig még nem *gyengítette le* annyira, hogy döntő csapást mérhetett volna rá.” Hasonló az *emel*, *megemel* és *feleml* igék átvitt értelmű használatának jelentésviszonya is. Részben a *meg-* igekötő félperfektív jelentésűvé fejlődésének eredménye az is, hogy mai köznyelvünkben az eredményes befejezés kifejezésére a *meg-* igekötős alakot sokan nem érzik elegendőnek; ez segíti elő és erősíti a *kitárgyal*, *átbeszél*-félék születését és bizonyos fokú terjedését is. Aligha érthetünk tehát egyet azokkal, akik szerint ezek az igekötők egyszerűen „elszabadultak.”

Az igekötők kifejlődését egyes tudósok indoeurópai, közelebbről szláv hatásnak (SIMONYI, UngSpr., 250); újabb funkciójuk kialakulását pedig igen sokan német hatásnak tartják. ZSIRAI rámutat arra, hogy az igekötők — bár a magyar nyelv külön életében alakultak ki — a magyar nyelvnek a finn-ugor alaphól hozott meglevő forrásaiból keletkeztek, mégpedig alighanem szintén magunkkal hozott belső tendencia működésének eredményeként. Erre mutat az is, hogy más finnugor nyelvek is fejlesztettek ki magukban, hasonló módon, igekötőket (ZSIRAI, Az obi-ugor igekötők. Bp. 1933). Ami pedig az igekötők funkciójának kibővülését illeti, ZSIRAI és KLEMM ezt egyaránt természetes fejlődésnek tartja: a konkrétól az elvontig, az elvonttól a perfektívig (Vö. KLEMM, Mondattan 254).

De vessük fel az igekötők legújabb fejlődésének kérdését is. Itt a német hatás letagadhatatlan: újonnan keletkező igekötős alakulatainknak nagy része valóban német tükörfelfejtés (vö. pl. ZOLNAI: Msn. III, 106). De vajjon ez az igekötő használatában hoz-e merőben újat? Mi az új alakok funkciója? Az, hogy a cselekvés befejezettségét jelölik. S ez a magyar igekötők eddigi fejlődésének végeredményben szerves folytatása: a *meg-* igekötő évszázadokkal ezelőtt megjárta már ezt az utat. Most — a fejlődés ingadozását és a kezdet túlzásait nem tekintve¹⁴ — végeredményben annyi történik csak, hogy a befejezettség jelölésének funkciója egyre több igekötőre terjed ki; s ugyanakkor, a *meg-* igekötő félperfektív jelentésűvé válásával, finomodik az aspektus kifejezési rendszere is. Ezt a nyelvünk eddigi fejlődéséből spontán úton is várható tendenciát talán erősíti, talán siettetí a német hatás; de semmi esetre sem létrehozza, semmi esetre sem szüli, újonnan és előzmény

¹⁴ Nem akarunk tehát azok védelmére kelni, akik mindent *kitárgyalnak*, *átbeszélnek*, *leagitálnak*. Ma még nem tudhatjuk, hogy ezek a fejlődésnek mind valóban szükséges termékei-e. De az is kétségtelen, hogy a nyelv e próbálkozásának kritikátlan üldözése értékes fejlődési tendenciát akar visszaszorítani; amelyet pedig nem megsemmisíteni kell, csak helyes mederben tartani.

nélkül. — S ezt tudva azt sem tartjuk lehetetlennek, hogy azoknak, akik az igekötők kifejlődése körül szláv hatásra gyanakszanak, valamennyire igazuk is van; de nem nagyobb mértékben, mint azoknak, akik e szláv hatást tagadják. Ha volt is szláv hatás, ez nem a semmiből hozta létre, illetőleg segítette létrejönni az igekötőket, hanem a magyarban meglevő és régi, határozószós igei összetételekből; amelyekből — mint ezt a többi finnugor példák mutatják — spontán is létrejöhetett volna az igekötő, csak talán lassabban, talán később.

Az igekötők e vázolt története az elemek szemszögéből nézve fejlődés a konkrét jelentésből az elvontba, az elvont jelentésből a grammatikai funkcióba. Ugyanez a nyelv szempontjából: az igealkotás, majd az aspektus egyre bonyolultabb és árnyaltabb kifejezése számára új eszközök és módok kifejlődése. S itt is azt látjuk, amit a szóalkotási szabály kifejlődésénél: az új kategória a gondolkodási formák fejlődésének termékeként jelentkezik, a nyelv meglevő anyagából nő ki, a nyelv addigi szabályaira épül, azoknak sorát toldja meg új szabállyal, tehát nem merőben új. S ha keletkezése vagy fejlődése összekapcsolható is más nyelv hatásával, e hatás nem a semmiből hozza létre, csak erősíti és siettetí az amúgy is meglevő tendencia kibontakozását.

Ez utóbbival kapcsolatban talán nem lesz haszontalan megemlítenünk a nyelvtani nemek kérdését. Nyelvünkben — és ez igen régi, a finnugorig visszamenő sajátság — régebben a természetes nemeknek semmiféle megjelölése sem volt, nem is beszélve a grammatikai nemekről. Ezek fogalma az idegen nyelvet tanuló magyar diákoknak ma is sok fejtörést okoz. (Erre utal már SAJNOVICS is, vö. ZSIRAI, Fgr.Rok. 495.) De a fejlődés során bizonyos foglalkozásnevek mellett szükségessé vált a természetes nem megjelölése: így alakult ki a régiségben a *mosóné*, *királyné*, *szakácsné* stb. (NySz.) A megjelölés tehát egyszerű összetétellel oldódott meg. Ennek természetes folytatója ma a *tanárnő*, *színesznő*, *orvosnő*, sőt: *elvtársnő*, *kartársnő* stb. Az eredetileg gyakoribb *-né* alak oldalági fejlődéssel feleségnévképzővé lett; képző-voltára mutatnak a vele kapcsolatos illeszkedési törvények is: *mosóné-nak*, *Samuné-val* stb. (KÁLMÁN BÉLA észrevétele); a *-nő* forma azonban megmaradt összetélteli utótagnak, s megmaradt a természetes nem jelölőjének. Egyébként a csángó nyelvjárásban is problémává vált a nem, s ott — a román *-ca* nőnévképzős szavak felhalmozódásából elvont s a magyar *-ka* kicsinyítőképzővel azonosított elemmel oldódott meg: *cigánka*, *oláka* 'cigány nő, román nő' stb. (Nem egészen így CSÜRY: MNy. XXVIII, 300). A természetes nem megjelölése aligha mond ellent nyelvünk szabályainak: az állatoknál és az embereknel észlelhető különbségek egyszerű szemléleti tükröződéséről van itt szó. — A magyar grammatikusok közül azonban többen nyelvünk fogyatékoságának mondták már régebben azt, hogy grammatikai nemeket nem ismer. Végül Folnesics a nyelvújítás korában merészen vállalkozott a kérdés megoldására, s a természetes nem megjelölésére használatos *-né* elemet grammatikalizálni próbálva ilyen alakokat hozott létre: *szépné*, *öné*, *akiné*, *szegényné* stb. (Vö. TOLNAI, A nyelvújítás 100). Igyekezete gúnyos nevetésbe fulladt s a nyelven semmiféle nyomot nem hagyott. Aligha hagyhatott volna: a nyelvtani nemek megkülönböztetésének a magyar nyelvben semmiféle támasztéka nincsen. Ez a próbálkozás ugyanúgy lepergett a nyelvről, mint az egyébként évszázadok fordításaiban újból és újból jelentkező latinos módhasználat az alárendelt mellékmondatokban. Ilyesféle fejlődésnek ma is tanúi vagyunk: a német mintára keletkezett s így eredetileg többesszámot vonzó összes hatá-

rozatlan számnév mellett — éppen, mert számnév — egyre gyakoribb az egyesszámú alakok használata. A meglevő itt is hasonítja az újat.

A nyelv tehát, akár saját anyagából való továbbfejlődéséről, akár idegen hatásról van szó, nem produkál hirtelen merőben újat nyelvtani rendszerében sem. A tökéletesedő nyelvtani rendszer új elemei és szabályai a már meglevő törvényekre épülnek, azoknak köszönhetik létüket. A merőben új csak igen lassan „az új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján, következésképpen a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján” megy végbe (SZTÁLIN : MV. 242—243), ahogyan pl. a mongolban a korábbi flexiót kétezzer év óta, fokozatosan és igen lassan szorítja csak vissza az újabbként jelentkező agglutináció (SZANZSEJEV : MV. 114).

Bármennyire is a gondolkodási formák bővülése, a valóságban meglevő viszonyok felismerésének tökéletesedése okozza is tehát a nyelvtani rendszer haladó fejlődését általánosságban; a fejlődés módját teljes egészében a nyelvnek addig kialakult s az addigi fejlődés szabályozásában is már részt vett sajátos törvényei szabják meg: a hogyan kérdése tehát itt is a nyelvnek belülye. S az egyes nyelvi eszközök vagy szabályok kialakulásának közvetlen oka is általában nyelvi, s csak közvetve hozható kapcsolatba a gondolkodási formák fejlődésével.

4. Az eddig elmondottak általában csak a nyelvtani eszközök vagy törvények kialakulásának okaira és módjára vonatkoznak; ezek továbbfejlődésének történetére gyakran nem érvényesek. A további fejlődésben igen gyakran találhatók ugyanis olyan tények, amelyek semmiféle kapcsolatba nem hozhatók még a gondolkodási formák fejlődésével sem; amely tényeket egyszerűen a nyelvnek rendszer-volta, a rendszer kényszerítő ereje hoz létre.

Nézzünk erre is példát.

A magyarban bizonyos időben egymás mellett élt a *szűkölködik vmi nélkül* és a *bővelkedik vmiben*; majd a kettő így egyenlítődőtt ki: *szűkölködik vmiben* és *bővelkedik vmiben* (vö. KERTÉSZ : NyF. XXI, 30). Ugyanígy egymás mellett élt: *ingyen, olcsón, drágán ad vagy vesz*, és: *ingyért, 5 forintért ad*, vagy *vesz*. A nyelvjárások egy részében e kettő így egyenlítődőtt ki: *ingyért olcsóért, drágáért, pénzért, 5 forintért ad vagy vesz*; más nyelvjárásokban: *ingyen, olcsón, drágán, pénzen, 5 forinton ad vagy vesz* (vö. KERTÉSZ: i. h. 18). — Természetes, hogy itt sem kereshetünk a jelenség mögött valami azt közvetlenül kiváltó társadalmi változást, de még a gondolkodás elmélyülését sem; egyszerűen az asszociatív kapoccsal egymáshoz fűzött hasonló vagy ellentétes tartalmú nyelvi formák egymásrahatásáról, kiegyenlítődőséről van szó; a nyelvnek rendszer volta a közvetlen hatóerő. Vannak tehát a nyelvtani rendszer fejlődésének olyan produktumai is, amelyek nem a haladó fejlődés termékei, hanem a rendszer önmozgásának eredményei.

III.

Vessünk még egy pillantást a nyelv hangtani arculatának fejlődésére is. A hangfejlődésről tudjuk, hogy semmiféle közvetlen kapcsolatba nem hozható a társadalom fejlődésének egyes tényeivel. (Nem így MARR; vö. KAPANCJAN : MV. 134). Még az sem bizonyos, hogy akár mint alapvető okra, visszavezethető-e a hangfejlődés a társadalom fejlődésére (vö. ENGELS megjegyzéseit; id. BULAHOVSKIJ : MV. 200); sőt, hogy a hangtani állományban

kimutatható-e valamiféle bővülés, tökéletesedés a fejlődés során (CSERNI pl. ezt a kérdést erősen kételkedve teszi fel. NyIK. II/5, 55). — De mindezzel most nem is kívánunk foglalkozni. Egyetlen kérdésre utalnánk csak most: a hangtani arculatnak bizonyos területen mutatkozó szilárdságára, nagyfokú állandóságára.

1. Tudjuk, hogy a nyelvek szóalkotásra, szavaknak egymástól való megkülönböztetésére, tehát fonematikus tulajdonságként, különböző hangtulajdonságokat használnak fel. A hangszínbeli különbségeket több-kevesebb mértékben minden nyelv kihasználja: ez az egyes magán- és mássalhangzók különbsége. Az időtartamot, mint fonematikus tulajdonságot, már nem minden nyelv használja fel, s ha felhasználja is, különböző mértékben (vö. LAZICZIUS, Fonetika, 165, 167, 171). Vannak nyelvek, amelyek a hangsúlyt is felhasználják szavaknak egymástól való megkülönböztetésére (uo. 175), s végül egyesek a dallamot, vagyis a hangmagasságot is (uo. 180).

A magyar nyelv feltehetőleg még a finnugor alapnyelvből hozta magával azt a tulajdonságát, hogy a hangsúlyt nem használja fel fonematikus, szóalkotó tulajdonságként (vö. ARANY J.: Nyt. XXVII, 357). Így természetes, hogy a szóhangsúlyt használó nyelvekből beszármazó idegen szavak elvesztik a magyarban eredeti hangsúlyukat s beleilleszkednek a magyar szókinésznek szóhangsúly nélküli rendszerébe. S ezek után viszont természetes az is, hogy a magyarból idegenbe átmenő szavak beleilleszkednek az átvevő nyelv hangsúlyozási rendszerébe: pl. *huszár* > fr. *hussard*; m. *boszorka*, *bagarija* > kelet-szlov. *bosorka*, *bagarija* (KIRÁLY PÉTER közlése).

A hangsúlynak a szóalkotásban való felhasználatlanul hagyása azonban nem jelent szegénységet a többi nyelvek hangállományához viszonyítva. Az időtartam mind a magán-, mind pedig a mássalhangzók nál olyan alapos kihasználtságot mutat, hogy ez ellensúlyozza az előbb említett látszólagos szegénységet. Az időtartam fonematikus felhasználása, nyomaiban, alighanem fellelhető volt már a finnugor alapnyelvben is, a magyar nyelv a maga külön életében ezt a meglevő tendenciát fejlesztette tovább, ezt tökéletesítette.

Ugyancsak már a finnugor alapnyelvben megvolt a labiális-illabiális különbség fonematikus felhasználásának bizonyos formája is: a magyar nyelvet még külön életének egy időszakába is elkísérte az *u* mellett meglevő illabiális-veláris *i* (GOMBOCZ, ÖM. II, 73). Így a magyar hangrendszer nem produkált elvileg újat, amikor az *i* mellett az *ü*, az *ë* mellett az *ö* hangot létrehozta (uo. 72, 74, 80); egyszerűen a labiális-illabiális különbség fonematikus felhasználhatóságának már megvolt elvét terjesztette csak tovább, alkalmazta újabb tagokra.

A hangtani arculatnak tehát ebből az egyetlen esetéből, a hangtulajdonságok fonematikus felhasználásának kérdéséből is világosan kiolvasható az, hogy a nyelvnek e téren is vannak bizonyos történelmileg kialakult sajátos szabályai (vö. ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 14), amelyek a továbbfejlődésre irányítóan hatnak, s amely szabályok, törvények, éppen további esetek létrehozásával erősítik saját létüket is.

2. Még csak arra szeretnénk, ugyancsak a hangtan területéről, példát hozni, hogy a nyelv e törvényei maguk sem örök életűek, maguk is átalakulhatnak. A magyar nyelv hangtani felépítésének történetében — és bizonyos nyelvjáráásokban még ma is meglehetősen erőteljesen — fellelhető volt egy olyan tendencia, hogy az idegen eredetű mássalhangzótörklódásos szókezdet valamilyen módon feloldódjék. Ez történhetett magánhangzóelöltéttel: *iskola*

(SzófSz.), *otromba* (SzófSz.); magánhangzó közbeiktatásával: *géróf* (MTsz.), *király* (SzófSz.); az egyik mássalhangzó elejtésével: *csuka* (EtSz.), *katula*, *penót* (MTsz.); esetleg még más módon is. Ez a tendencia nyilvánvalóan arra irányult tehát, hogy a mássalhangzótorlódást szó elején nem kedvelő magyar nyelvbe beleillőbbé, vagyis a magyar nyelv hangtani arculatának megfelelőbbé tegye a fenti szavakat. Az, hogy a szó elején nem kedveli a mássalhangzótorlódást: a magyar nyelvnek, hangtani alkatának, belső törvénye. Az eltüntetés törekvése így a magyar nyelvnek sajátos belső törekvése, mely a magyar nyelv sajátos hangtani alkatából adódik. A felsorolt változásokat tehát itt nem valamiféle közvetlen társadalmi ok hozta létre, hanem a nyelvnek rendszer-jellege, illetőleg a rendszerbe való beillesztés törekvése. — Hogy ez nem valami általános nyelvi törvény, hanem csak bizonyos nyelvekhez tartozó, azt pedig mutatja az, hogy pl. a szláv nyelvekben bizonyos korszakban ennek éppen az ellenkezője zajlott le: ott a német *Karl*-ból *kral* lett (BERNEKER, EtWb.) s általában *tort* > *trat* változás zajlott le, vagyis éppen hogy szókezdő mássalhangzótorlódások születtek, keletkeztek (vö. LESKIEN, Handbuch d. althg. Sprache 60—63).

A magyar nyelvben a feloldás tendenciája sohasem fordult az ellenkezőjére: a torlódás létrehozására; de meggyengült. A mai magyarban — legalábbis a köznyelvben — egy idő óta egyre gyakoribb a fel nem oldott mássalhangzótorlódásos szókezdet: *drót*, *sróf*, *drága*, *skatulya*, *spekulál*. A törvény meggyengülését általában idegen szavak tömegesebb meghonosodásával szokták magyarázni. Kétségtelen, hogy ennek szerepe lehet abban, hogy a nyelv már nem törekszik a szókezdő torlódás minden áron való feloldására; de nyilvánvalóan támogatja az idegen eredetű szavak szókezdő mássalhangzótorlódásának megmaradását az a tény is, hogy nyelvünkben a ragozás, a képzés és a szóösszetétel kiterelvényesedésével — különösen a tövégi magánhangzók lekopása óta — egyre több szóbelseji mássalhangzótorlódás keletkezett, mely a torlódást nyelvünkben egyre megszokottabbá tette. Itt is beszélhetünk tehát támasztékról az új szabály számára, amely a természetes fejlődés útján az „új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján” jött létre. — S talán jóval több véletlennél az is, hogy a *géróf*, *dérága*, *dérót*-féle alakok éppen a göcseji nyelvjárásban tartják legmakacsabban magukat ma is, ahol a ragozásban is még ilyen tövéghangzós formák vannak: *könyvből*, *partonak*, *házoba* (vö. HORGER, MNyj. 10); Órségből: *mondova*, *építve* a köznyelvi *mondva*, *építve* helyén (KÁLMÁN B. adatai).

IV.

Próbáljuk most meg összegezni azokat az elméleti tanulságokat, amelyeket a felsorolt konkrét esetek szolgáltatnak.

1. A nyelv fejlődésének alapvető tendenciája a bővülés, tökéletesedés; vagyis a nyelv fejlődése haladó fejlődés. Ez azonban nem a nyelvnek saját, belső törvénye, hanem a nyelv társadalmi szerepéből kényszerűen adódó jelenség (vö. ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 15—16). A társadalom haladó fejlődése, „az objektív valóság megismerésének folyamán egyre tökéletesedő gondolkodás” (ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 15) és a társadalom ismereteinek gazdagodása, az anyagi és szellemi kultúra növekedése által létrehozott vagy újonnan felismert tárgyak, fogalmak és viszonyok szaporodása az, ami „meg-

követeli a nyelvtől szótárának kiegészítését“ (SZTÁLIN : MV. 228) és nyelvtani rendszerének tökéletesítését (uo.).¹⁵

A nyelv haladó fejlődésének e kapcsolata a társadalom haladó fejlődésével azonban a nyelvnek nem minden területén tükröződik egyformán (vö. CSERNIH : NyIK. II/5, 50; ZVEGINCEV : NyIK. III/1, 18). A szókincs bővülésének legtöbb esete közvetlenül kapcsolható a társadalom haladó fejlődésének tényeihez : az újonnan keletkezett vagy újonnan felismert tárgyhöz vagy fogalomhoz. A nyelvtani rendszer változásának tényei, akár új eszközökre gondoljunk, akár új szabályokra, már nem tükrözik közvetlenül a társadalmi fejlődés tényeit ; kialakulásuk okozati kapcsolata még a gondolkodási formák fejlődésével sem mindig nyilvánvaló. A hangtani struktúrával kapcsolatosan pedig nemcsak hogy a társadalmi fejlődésnek determináló volta nem nyilvánvaló, de még a fejlődés haladó, tökéletesedő jellege sem.¹⁶

2. Az új szó vagy új szóalkotási szabály, illetőleg az új nyelvtani elem vagy nyelvtani szabály, esetleg új nyelvtani kategória kialakulása általában a nyelv haladó fejlődésére, tökéletesedésére mutat. De a nyelvben történő változások közül nem mindegyik vezethető vissza a társadalom haladó fejlődésére, akárcsak mint közvetett, alapvető okra, s nem is minden változás haladás, tökéletesedés is egyben. Azok a változások, amelyek a nyelvnek mint rendszernek önmozgásából erednek, tehát nem hoznak a nyelvben újat, csak a meglévőt csiszolják : nem vonhatók a tökéletesedést mutató változásokkal egy csoportba. Ilyenek : a nyelvtani asszimiláció ; a szavak analogikus alakváltozásai ; a kontamináció, az elvonás, a tapadás ; a hangtani asszimiláció, a kiesés, nyúlás, egyszerezítés, alaknyújtás stb. (vö. KAPANCJAN : MV. 134 ; ZVEGINCEV : NyIK. III/1, 14). — Ezek — éppen, mert a nyelvnek rendszer-voltából érthetők — nem valamelyik konkrét nyelv sajátos törvényei, hanem bármelyik nyelvben előfordulhatnak. Ezek általános nyelvi törvények (vö. ZVEGINCEV : NyIK. III/1, 12), de a nyelv haladó

¹⁵ CSERNIH szerint a nyelv fejlődésének belső törvényei szabják meg a nyelvfejlődés progresszív jellegét (NyIK. II/5, 57). Szerintünk : a nyelvfejlődés progresszív jellegét a nyelv társadalmi szerepe szabja meg : a nyelv fejlődése azért haladó fejlődés, mert a haladó fejlődésben lévő társadalomnak, annak haladásával együtt fejlődő, gondolatközlő eszköze. — Az azonban kétségtelen, hogy a belső törvények működése szabja meg a progresszív nyelvfejlődés jellegét, vagyis a kényszerű bővülés konkrét formáit és módját.

¹⁶ Ez CSERNIHNél — aki a belső törvények „belső“ voltát társadalmi függőségük közvetlenségi fokával méri — ilyesféle osztályokat eredményez :

1. szavak kihalása, keletkezése, elterjedése *viszonylag belső* törvények szerint történik (mert a társadalmi fejlődés mint indító ok elég világos) ;

2. új nyelvtani kategória keletkezése *nem teljesen belső* törvények szerint történik (mert a gondolkodás fejlődése mint ok elég világos, ha nem is oly közvetlen, mint a szavaknál) ;

3. nyelvtani asszimiláció, analógia stb. *teljesen belső* törvények szerint (mert az ok itt a nyelv rendszer-voltának kényszerítő ereje, azaz sajátosan nyelvi) ;

4. a hangváltozások a *legbelsőbb* törvények szerint folynak le (mert sem társadalmi kötöttségük, sem progresszív jellegük nem világos ; inkább a rendszer önmozgásának eredményei) (Az egészre l. NyIK. II/5, 54–55). — Az osztályozás, illetőleg az egyes megállapítások alapjául szolgáló szempontnak az a fő gyengesége, hogy a nyelvfejlődés belső törvényeire gondol általában, nem pedig valamely nyelv fejlődésének belső törvényeire. Így további eredményeink ettől eltérőek lesznek, mert szempontunk is más.

fejlődésének szemszögéből nézve nem fejlődési, hanem változási törvények csak.

Természetesen a nyelvi változásnak ezek az általános törvényei minden nyelvben másképpen konkretizálódnak; de ez nem a törvényeket, hanem az illető nyelvet jellemzi. Az, hogy az analógia-érzék a magyarban többesjelnek vélt *-k* végzetet vonhat el, nem az analógia valamilyen sajátos tulajdonságának köszönhető, hanem annak, hogy a magyarban *-k* többesjel van. S éppen ezért az analógia aligha produkálhat a nyelvre nézve újat, inkább csak kiterjeszti a meglevő sajátságok hatókörét: képzőnek érzett szóvéget megeleveníthet, mert képzők a magyarban vannak; de aligha keletkezhetne például mai nyelvünkben azonos szókezdetekből analogikus elvonással akárcsak egyetlen prepozíció is.

A nyelvi változásoknak ezek az általános törvényei¹⁷ tehát nem tekinthetők valamely konkrét nyelv fejlődése belső törvényeinek. Belsőek, sőt a fejlődés belső törvényeinél is „belsőbbek“ (így nevezi CSERNIH: NyIK. II/5, 55) annyiban, hogy teljesen függetlenek a nyelvet beszélő nép történetétől, sőt magától a nyelvtől is, amelyben megjelennek, sőt legtöbbször az időtől is, amelyben megjelennek. De mégsem vonhatók valamely nyelv fejlődése belső törvényeinek fogalma alá, éppen mert nem valamely nyelvre jellemzők, hanem a nyelvre mint nyelvre általában. S nem is igazán fejlődési törvények, mert — függetlenek lévén a társadalom fejlődésétől — a nyelvnek mint rendszernek öncélú csiszolódását, s nem mint gondolatok közlési eszköznek bővülő csiszolódását, nem haladó fejlődését szolgálják. S nem is eléggé konkrét törvények, mert túlságosan általánosak, saját arcukatuk nincsen; azt, hogy hangátvetés milyen hangok közt s milyen irányba mikor történjék, már nem a hangátvetés törvényei, hanem a magyar vagy más konkrét nyelv sajátosságai, éppen saját fejlődésének belső törvényei határozzák meg. CSERNIH véleményével ellentétben, aki szerint ezek belső törvények, s a felsorolandók csak viszonylag belsők (vö. NyIK. II/5, 55), helyesebbnek látszik ezeket általánosoknak nevezni (Vö. ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 12, 17).

3. E kizárás után talán könnyebb lesz megközelíteni azt a kérdést, hogy mit nevezhetünk valamely nyelv fejlődése belső törvényeinek.¹⁸ Röviden talán így fogalmazhatnók meg: *Minden*

¹⁷ Ezekről azért is hangsúlyozzuk, hogy a változásnak, s nem a fejlődésnek általános törvényei, mert általános fejlődési törvények a valóságban nincsenek, legföljebb MARR rendszerében voltak (Vö. CSIKOVA: MV. 28). — Ezek az általános törvények éppúgy a nyelvnek nyelv voltából adódnak, mint az egymástól független nyelveknek más azonos funkciói és kategóriái (vö. SZANZSEJEV: NyIK. II/3, 24). — A keletkezés és a változás természetesen nem az elem, hanem a nyelv szempontjából értendő: amikor az eredetileg helyhatározói jelentésű *-ért* rag ok- és célhatározóvá fejlődik, az elem szempontjából az csak változás; a nyelv szempontjából azonban — s itt ez a döntő — új ok-, ill. célhatározórag keletkezése, ha nem éppen az új kategória kialakulása, tehát mindenképpen keletkezés, amely a bővülést, csiszolódást, vagyis a nyelv haladó fejlődését szolgálja.

¹⁸ A terminológiával van némi zavar: Sztálin elvtárs háromszor, egy konkrét nyelvről beszélve, így használja: „по внутренним законам своего развития“ (orosz 27; MV. 244); a nyelvtudomány feladatának kijelölésekor pedig: „изучение внутренних законов развития языка“ (orosz 28; MV. 244). A magyar fordítás — és a NyIK. cikkei is — ezt hol a *nyelv fejlődésének belső törvényei*, hol pedig a *nyelvfeladás belső törvényei*, egyszer pedig *saját belső fejlődési törvényei* kifejezéssel fordítják. A szovjet szerzők is beszélnek olykor a *belső fejlődés törvényeiről*.

nyelvnek megvannak a maga, csak rá jellemző sajátosságai, amelyek fejlődése során kialakultak benne s oly erősen sajátjává, lényegévé váltak, hogy továbbfejlődésének módját is megszabják, irányítják, befolyásolják. Ezek statikusan nézve sajátosságok; mozgásukban, a fejlődést irányító működésükben nézve pedig: az adott nyelv fejlődésének belső törvényei.

Ennek megértéséhez a nyelv funkciójából kell kiindulnunk. A nyelvnek, mint az adott társadalom gondolatközlő eszközének a fejlettség adott fokán, közönsnek és viszonylag állandónak, megállapodottnak kell lennie ahhoz, hogy e funkcióját betölthesse. Ilyen állandó viszonylagos megállapodottság nélkül a nyelv nem lenne mindenki számára érthető. — Ugyanakkor azonban a nyelvnek, éppen mint gondolatközlő eszköznek, állandóan fejlődnie, változnia kell, hogy követhesse a társadalom gondolkodásának tartalmi és formai bővülését, haladó fejlődését, mert enélkül nem maradhatna a gondolatok adekvát közvetítője. Egyrészt tehát jellemzi a nyelvet az állandóságra törekvés, másrészt az állandó változásra való törekvés. E két, alapjában ellentétes tendencia úgy egyeztethető csak össze, ha a nyelv igyekszik változása, fejlődése közben is viszonylag állandó maradni, „a létező nyelv alapelemeinek kifejlesztése és tökéletesítése útján“ (SZTÁLIN: MV. 241), vagyis a meglevőt megőrizve fejlődni tovább, s a fejlődést is a meglevő anyagból a meglevő törvények szerint végezni; s mindezt lassú felhalmozódás útján.¹⁹

A legnyilvánvalóbb ez az új szavak alakulásakor: szavakat általában a nyelvben meglevő tőszavakból meglevő képzőkkel, vagy az összetétel valamilyen meglevő szabálya szerint alkotunk. — De lényegében ugyanez történik a nagyobbarányú változások végbemenetelekor is: az új elem vagy törvény a nyelvnek meglevő anyagából fejlődik ki, mégpedig meglevő, már kialakult és addigi fejlődésének is irányt szabó belső törvényei alapján.

4. A nyelv egyes területein — mint láttuk — más és más a bővülés közvetlen indítéka; s a fejlődésnek más és más az üteme is. Szavak igen hamar alakulnak ki: a szókincs jelentősen gyarapodhatik néhány év alatt is; egyes szavak nyelvtani elemmé válása (grammatikalizációja) már általában évszázadokat vesz igénybe; egyes nyelvtani elemek funkciójának kiterjeszkedése hamarabb megy végbe, mint új szabályok elvonódása, vagy különösen új nyelvtani kategória kialakulása.

De amikor a szókincset és a nyelvtant, bővülésük közvetlen indítéka és fejlődésük gyorsasága szempontjából így szétválasztjuk, rá kell mutatnunk összefüggésükre is. A nyelvtani szabályok szavakon valósulnak meg és csak

A nyelv fejlődésének belső törvényei kifejezés értelmezhető egy nyelvre, vagy általánosan a nyelvre; a nyelvfejlődés belső törvényei viszont csak általánosan, s így megtevésztő, mert a belső törvények éppen nem a nyelvfejlődést, hanem egy-egy konkrét nyelv fejlődését irányítják. — A nyelv belső fejlődési törvényei kifejezés pedig egészen mást jelent; valamiféle külső fejlődési törvényeket tételez fel, mint ellentétet.

Mivel a nyelv fejlődésének teljes történetét két tényező irányítja: részben a nyelv fejlődésének külső körülményei (ezek társadalmiak, ez a fejlődés alapvető oka és a jelenségek elterjedésének szabályozója); részben pedig a nyelv fejlődésének belső törvényei (ezek sajátosan nyelvek, s ezek szabályozzák a fejlődés lefolyásának módját) s mindkettő mindig egy-egy konkrét nyelvre vonatkozik, talán helyes lenne állandóan a nyelv fejlődésének belső törvényeiről beszélni.

¹⁹ A valóság tehát mindenben ellentmond MARRnak, aki szerint a változások minőségek, azaz gyökerek; és robbanásszerűek, azaz hirtelenül beállók; s aki szerint mindez a társadalmi alapformáció megváltozásának kísérője (vö. MESCSANYINOV: MV. 67—68).

a szavakon való megvalósulásukban léteznek (ZVEGINCEV : NyIK. III/1, 8). Az új szabályok elvonására is szavak azonos eseteinek felhalmozódása teremti meg a lehetőséget : láttuk ezt az összetételi szabálynak egyes esetek felhalmozódására alapuló elvonásánál. Az új nyelvtani eszközök kialakulásához anyagért általában a szókincshez nyúl a nyelv : a nyelvtani elem keletkezésének legismertebb formája az eredetileg önálló szavak grammatikalizációja : ezt mutatta a rag, a névutó ; az igekötő, a kötőszó története. — S éppen ez az utóbbi mutat rá a nyelv fejlődésének egy igen fontos és igen érdekes tényére : hogy a nyelvtani kategóriákban és szabályokban mutatkozó elvonatkoztatás útját mindegyik nyelv maga járja meg (vö. ZVEGINCEV : NyIK. III/1, 13). Ezt mutatja az is, hogy ami a magyarnak *mellett* ('mellénél'), az az angolnak *beside* ('oldalánál') : ugyanaz a helyviszony-kategória a konkrétól az elvontig való elvonatkoztatás útját egészen más elindulási pontról s más állomásokon át tette meg.

5. Láttuk, hogy még a szavak keletkezésének is — bármennyire nyilvánvalóan és közvetlenül a társadalmi fejlődés is keletkezésük oka — a nyelv érvényben lévő szabályai szabják meg a módját (képzés, összetétel stb.). Az idegen szavak befogadásakor is — bármennyire készen kapja is a nyelv hangtestüket és jelentésüket — a nyelv érvényben lévő sajátságai szabják meg beilleszkedésük módját, alakítják ki végleges formáját. — A nyelv meglevő sajátságainak a változás módját szabályozó jellege azonban sokkal fokozottabban érvényesül a szóalkotási szabályok és a nyelvtani rendszer fejlődése területén. Ezeket a történelmileg kialakult és a fejlődés módjára irányítólag ható sajátságokat — működésükben, dinamikájukban — alighanem nyugodtan tekinthetjük az adott nyelv fejlődése belső törvényeinek.

Láttuk, hogy a magyar nyelvben — ha viszonyjelölő elemeinek kellék-tárát bővíteni akarja — névutók, s ebből ragok keletkeznek, nem pedig prepozíciók, prefixumok, vagy flexiók jelenségek. — Ha szóösszetételi szabályainak számát szaporítani akarja, azt az összetétel jelöletlensége elvének kiterjesztésével éri el. — Ha idegen eredetű szavakat fogad be, elhagyja róluk a rendszerébe nem illő szóhangsúlyt, illetőleg átalakítja rendszerének megfelelően időtartammá. — Ha új fonematikus eszközöket akar magának teremteni, a labiális-illabiális ellentét további kihasználásához ; az időtartam felhasználásának teljesebb kifejlesztéséhez ; a zöngétlen-zöngés ellentét újabb esetének felhasználásához (*zs* hang, vö. KНИЕZSA : MNy. XXIX, 156) fordul. Továbbfejlődésének módját és irányát tehát minden területén megszabják azok a sajátságai, amelyek hosszú évezredek alatt alakultak ki s amelyek eddigi fejlődését is szabályozták. — Vajjon mit nevezhetünk a magyar nyelv fejlődése belső törvényeinek, ha nem ezeket a minden új sajátságának bölcsőjénél ott álló szabályait, mint alakulása aktív hatótényezőit?!

De láttuk azt is, hogy voltak fejlődési tendenciák, amelyeket a magyar nyelv, története során, visszautasított, kiselejtezett. A latinos módhasználatot az alárendelt mondatokban nem vette át, mert egyébként sem tett eddig sem különbséget semmi módon az egyenes és függő beszéd, a direkt és az átképzeléses előadás stb. közt (vö. KLEMM, Mondattan 571—573). Elutasította a ragozott szavak továbbképzésének kínálókozó lehetőségét, mert új szavakat csak lexémákból képez, s a ragozott alak nem lexéma. Nem fejlesztette ki a nyelvtani nemek megkülönböztetésének szabályát, mert addigi fejlődésében nem volt semmi, ami ennek alapjául szolgálhatott volna. — Vajjon mit

nevezzünk a magyar nyelv belső törvényeinek, ha nem ezeket a minden visszautasított tendencia koporsójánál ott álló sajátságait, alakulásának ebben is aktív hatótényezőit?!

S milyenek voltak azok az idegen hatások, amelyeket befogadott? Gyökeresen újat, belső törvényeitől merőben eltérőt hoztak-e? Láttuk, hogy a kifinomult kötőszós alárendelés nem minőségileg új benne, hanem támaszkodik az — igaz, hogy primitív, de mégis megvolt — kötőszó nélküli alárendelésre. A bonyolult igeneves szerkezet alapja a finnugorban is meglévő egyszerű igeneves szerkezet (vö. KLEMM, Mondattan, 381). — Az igekötő alapja: a határozószós összetétel. — A jelöletlen határozós összetételé: a jelöletlen összetételek egész sora. — A szókezdő mássalhangzótorlódás újabban észlelhető megtűrésének támasztéka: az újabban kialakult nagymennyiségű szóbelseji torlódás. Mindezeknek tehát magva, alapja, támasztéka volt a nyelv addigi fejlődésének törvényei közt; az idegen hatás ezt a már meglévő tendenciát legfeljebb segítette, erősítette, kibontakozását siettetette. — Hol keressük a magyar nyelv fejlődésének belső törvényeit, ha nem itt, a minden idegen hatást gondosan ellenőrző s csak a meglévő sajátságainak megfelelőket bebocsátó szabályok közt?²⁰

6. A nyelv fejlődésének e belső törvényei általában egy nyelvhez kötöttek, annak termékei s egyben fejlődésének szabályozói. De az egymással anyagi rokonságban levő nyelvek mutathatnak közös belső törvényeket, éppen anyagi rokonságukból érthetően s annak bizonyítékaként (ZVEGINCEV: NyIK. III/1, 16). A felsorolt belső törvényeknek pl. nagy része nemcsak a magyar nyelvet jellemzi, hanem a finnugor vagy az ugor nyelveket általában is.²¹

7. A nyelv fejlődésének e belső törvényei természetesen nem öröktől fogva valók s nem is örök életűek. A magyar nyelvnek az a sajátsága, hogy összetételeinek nagy része jelöletlen, annak terméke lehet, hogy azok a szintagmák, amelyek először váltak ki mondatokból összetételekké tapadva, jelöletlenek voltak. Ilyen volt a tárgyas, a birtokosjelzés, a tulajdonságjelzős szintagma (vö. KLEMM, Mondattan 275, 353). Az összetétel jelöletlenségének szabálya ezekből vonódhatott el; tehát előbb voltak jelöletlen összetételek, azután — és éppen ezek alapján — vált csak szabállyá az összetétel jelöletlensége. — A néhány — szinte minden nyelvben meglévő — névszói viszonyragon felül ma már tizesével található viszonyragok névutókból alakultak, a névutók pedig önálló ragos szókból, melyek talán azért álltak a szók mögött s nem előttük, mert a névszóvá válás talajául szolgáló birtokos vagy egyéb szerkezetnek ez volt a szórendje (vö. KLEMM, Mondattan 352). Nem lehet-

²⁰ Valamely nyelv fejlődésének belső törvényei tehát lényegükben különböznek a nyelvi változás általános törvényeitől. Ez utóbbiak: a) maguk okozzák a változást, de: b) a változás nem része a nyelv haladó fejlődésének; — a nyelv fejlődésének belső törvényei viszont: a) nem okozzák a fejlődést, csak lefolyásának módját, irányát szabják meg; b) a fejlődés oka — közvetlenül vagy közvetve — a társadalom fejlődése, így a belső törvények által irányított — bár nem okozott — fejlődés progresszív.

²¹ Ezeknek bizonyos nyelvekben mutatkozó közös volta tehát egészen más eredetű, jellegű és funkciójú, mint az asszimilációé, egyszerejtése stb. A rokon nyelvek fejlődésének közös belső törvényei tehát lényegükben különböznek a nyelvi változás általános törvényeitől (vö. II/2. pont) s azokkal egy pillanatra sem vonhatók egybe.

len tehát, hogy ez a pusztá szórendi kérdés adta azután meg az alapot a magyar és a finnugor nyelvek alapvetően agglutináló morfológiai jellegének kifejlődésére.

A nyelv fejlődésének belső törvényei tehát történeti képződmények: kialakultak, s ugyanúgy át is alakulhatnak. (Nem így CSERNI: NyIK. II/5, 45). Ez utóbbira a hangtani struktúrából a mássalhangzótorlódás kiküszöbölési tendenciájának elhalványodása a példa. A tövégi magánhangzók lekopásával a régi ragok és képzők kötőhangként megtartották ugyan a magánhangzót (vö. GOMBOCZ, Alaktan 35), de az önálló szavakból újonnan alakult képzők s a névutókból agglutinálódott új ragok már kötőhang nélkül járultak a mássalhangzós szóvéghez is, s ugyanígy az összetételek mássalhangzós kezdetű utótagjai az ugyancsak mássalhangzós végződésű előtagokhoz. Ekkor már nem volt meglepetés az úgynevezett Horger-törvény — a második nyílt szótag magas nyelvéllású magánhangzójának kiesése — útján keletkezett mássalhangzótorlódás sem (vö. HORGER: Nyr. XL, 14); majd egyre gyakoribbá vált lassan a szókezdő torlódás meghagyása is: az eredetileg szigorú belső törvény vesztett erejéből, a hangtani arculat átalakulása megindult.

8. Nézzük meg még röviden e belső törvények kialakulásának és működésének dialektikáját is. A fejlődés módjára talán az önálló szavaknak nyelvtani eszközzé válása, grammatikalizációja szolgáltatja a legvilágosabb példát. A *megé* határozószó példáján láttuk, hogy nyelvtani funkciója végeredményben szerves folytatása a szó korábbi konkrét jelentéstartalmának. Az első lépés az volt, hogy bizonyos összetételekben a határozószó konkrét jelentése az irányjelölés mellett a befejezettség jelölését is magában hordta. S ekkor megkezdődött a bizonytalan tapogatózás az új funkcióban való fokozott kiterjeszkedés felé. Az első analóg esetek nyilván közel álltak még a konkrét jelentéshez is. Azután minél jobban elhomályosult az eredeti konkrét jelentés, annál jobban kiterjedt a *meg-* igekötő hatóköre; és viszont: minél jobban kiterjedt használati köre, annál jobban homályosult el eredeti jelentése. — De jó példa volt erre a képzők funkciója kiterjeszkedésének útja is. Az első fosztóképzős melléknév, pl. a *hűtelen* nyilvánvalóan szokatlan lehetett, hiszen a fosztóképző addig csak igékhez és főnevekhez járulhatott. De már megvolt a példa, — amelyet támogatott az a tény, hogy a magyarban a névszók egyes fajtái közt a határ amúgy sem túl éles; — s minél több melléknévre terjedt ki, annál megszokottabb lett ez az új használata; és viszont: minél megszokottabb lett ez az új használata, annál több melléknévre terjedhetett ki (vö. SZILY, NyÚSz.), míg végül a nyelvérzék számára ez a használata is egészen természetessé és szabályossá vált.

Bonyolultabban, de nyilvánvalóan lényegében hasonló módon fejlesztik és erősítik magukat a nyelv fejlődésének belső törvényei is. Az addigi analógiák a helyviszonyhármasság jegyében hozzák létre az új ragokat és névutókat, kiegészítik a hiányos sorokat, — mint a *felé* és *felől* hiányos sorát a *táján* névutó — s minél több rag és névutó keletkezik a helyviszonyhármasság törvényének jegyében, annál erősebbé válik egyben maga a helyviszonyhármasság is, mint a fejlődés belső törvénye. — S ugyanígy: azzal, hogy a magyar nyelvben az összetétel jelöletlen voltának törvénye új területre terjedt ki: bizonyos határozós összetételekre, — erősödött a magyar nyelvnek éppen az a belső törvénye, amely az új szabály megszületését is segítette: hogy a magyarban az összetételek nagy része jelöletlen.

A nyelv tehát, amikor fejlődése belső törvényeit alkalmazza az új elem vagy szabály keletkezésekor, egyben erősíti is fejlődése belső törvényeit. Így alakulnak ki, hatnak tovább és erősítik magukat a törvények mindaddig, amíg esetleg lassan ki nem szorítja, fel nem váltja őket valami új törvény, amely azonban, ugyanúgy mint ők, nem hirtelen jelenik meg a semmiből, hanem az „új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján“ (SZTÁLIN : MV. 242); s amely elindítja az addig érvényben volt belső törvényt „a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján“ (uo. 243).²²

*

Korántsem teljes és nyilvánvalóan több ponton is vitatható áttekintésünknek végére értünk. A feltett kérdést aligha oldottuk meg, de talán közelebb jutottunk egy lépéssel a megoldás felé. Még azt kell megjegyeznünk, hogy a nyelv fejlődése belső törvényeinek tanulmányozása önmagában sohasem rajzolhat kerek képet a nyelv egészének teljes történetéről. Többek között hiányossága az, hogy az új nyelvi jelenségeknek keletkezéséről ad csak képet; elterjedésük útját már nem világítja meg (vö. CSERNI : NYIK. II/5, 41). Nem mutat rá arra sem, hogy elterjedtek-e az egész nyelvben, oly értelemben, hogy a nyelv minden nyelvjárása s a nyelvet beszélők mindegyike számára közössékké váltak-e; s hogy közös voltak csak megértésüket jelenti-e, vagy mindenki által való használatukat is. Mindez további vizsgálatok tárgya. — S ezekben a pontokban lényegében újból azt a kérdést kell felvetnünk, amelyet a nyelvfejlődés alapvető okának kutatásakor is : hogy „a nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével, — annak a népnek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója“ (SZTÁLIN : MV. 238).

„Tehát : a nyelv fejlődése belső törvényeinek tanulmányozása azt jelenti, hogy tanulmányozzuk a nyelv struktúráját, a benne működő törvényszerű normák rendszerét, mint a nyelv *adott minőségének* megnyilvánulását s mint a nyelv nemzeti sajátosságának kifejezőjét. E kutatásokat az általános törvények alapján s a nyelv hordozójának, a népnek történetével szoros kapcsolatban kell folytatnunk.“ (ZVEGINCEV : NYIK. III/1, 18). — Úgy érezzük ezért : nem lépett rossz útra a magyar nyelvtudomány, amikor első ötéves tervének központjába a nagy összefoglalások alapjául szükséges leíró és történeti anyagösszehordást tette, másrészt a szempontok keresését a későbbi feldolgozásokhoz (vö. DEME, Ötéves nyelvészeti tervünk tudománytörténeti jelentősége. Előadás a M. Nyelvtudományi Társaságban, 1949. júniusában. — A terv vázlata : MNy. XLV, 97). Az az elmaradás; ami ez utóbbi területen, az elvi és módszertani előmunkálatok terén mutatkozik, alighanem behozható még.

S természetes, hogy nyelvtudományunk nem lenne modern és nem lenne marxista, ha munkájának : a nyelv eddigi fejlődése és jelenlegi állapota

²²Bizonyos új minőség ilyesféle első elemének tekinthető az agglutináló magyar nyelvben az egyre képzőfunkciójúbbá váló igekötő, mely e funkcionális átalakulással az első prefixummá válhatik. Természetesen az ilyen átalakulás további évezredek kérdése lenne; s egyébként is : az indoeurópai nyelvekben az igekötő jól megfér a képzőfunkciójú és egyéb szuffixumokkal. (Vö. mégis a személyes névmás prefixálódási folyamatát a francia és az angol igeragozásban, az orosz multidőben, stb.??)

tanulmányozásának, nem érezné normatív jellegű végcélját. Mert a nyelv fejlődése belső törvényeinek történeti, s a nyelv jellegzetes sajátosságainak leíró vizsgálata nem öncél, hanem eszköz arra, hogy segíteni és ellenőrizni tudjuk nyelvünk további alakulását: vajjon a magyar nyelv fejlődésének belső törvényei szerint, jellemző sajátosságainak megfelelően folyik-e.

DEME LÁSZLÓ

Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből

I. A magyar kettőshangzók általános fonetikai kérdéseiről

1. A gazdag külföldi irodalommal szemben a magyar nyelvtudomány aránylag kevés teret szentelt a kettőshangzók általános fonetikai kérdéseinek. A legjobb, legrészletesebb külföldi munkák: SWEET, SIEVERS, JESPERSEN, MENZERATH tanulmányai természetesen ismeretesek voltak nyelvészeink körében, de a bennük fölvetett fonetikai kérdéseket nálunk nem fejlesztették tovább, nem világították meg magyar nyelvi szempontból. Nyelvészeti irodalmunkban tehát e téren nemcsak az összefoglaló jellegű tanulmányok hiányoztak, hanem a részletproblémák felvetése sem igen történt meg. A magyar nyelvű fonetikák is szükséztűk a kettőshangzók tárgyalásában; LAZICZIUS fonetikája ugyan kivétel e tekintetben, de ez meg egyetlen kérdés: a kettőshangzók meghatározása, mibenléte körül forog, más lényeges kérdéseket alig érint.

A magyar kettőshangzók elméleti kérdéseinek a kidolgozatlansága, tisztázatlansága többféle hiányosság okozója lett. A már a külföldi irodalomban is megfigyelhető terminológiai bizonytalanság (vö. PAUL MENZERATH, *Der Diphthong*. Bonn-Berlin, 1941. 22) nálunk valóságos zűrzavarba csapott át. A gyakorlatban is számos hibás nézet nehezítette a munkát, a nyelvjárási lejegyzésekben például nagy bizonytalanságok mutatkoztak.

Nyelvtudományunknak a kettőshangzók elméleti kérdéseiben való lemaradásán természetesen nem lehet máról holnapra segíteni, ehhez sok részlettanulmány, s a magyar eszközfonetikusok hathatós segítsége szükséges. Távol áll tőlem, hogy jelen soraimmal a kettőshangzók általános fonetikai kérdéseit akár egyes részleteiben, akár egészében teljesen tisztázni megkísérleljem. Ezt már csak annál inkább sem tehetném, mivel nem vagyok eszközfonetikus. Úgy gondolom azonban, hogy mindennapos fonetikai gyakorlatunk (nyelvatlaszgyűjtés, nyelvjárási tanulmányok stb.) sürgetően megköveteli bizonyos fonetikai kérdéseknek legalább a fölvetését, ha nem is a tisztázását. Azonkívül ideje már, hogy a terminológia kérdésében is kialakítsunk valami egyöntetűbb álláspontot. A nyelvtörténeti vizsgálatok szempontjából is fontos a kettőshangzók néhány fonetikai kérdésének a részletezése. Ha megjegyzéseimmel az eddigi tisztázatlanságot és zűrzavart csak némi-képen is enyhíteni tudom, a kérdések fölvetése nem volt hiábavaló.

2. A kettőshangzók (= kettős magánhangzók, diphthongusok) meghatározásában az újabb nyelvészeti irodalom meglehetősen egységes álláspontra jutott: kettőshangzónak két magánhangzó egyszerűtagos kapcsolatát tekinthetjük (EDUARD SIEVERS, *Grundzüge der Phonetik*. Leipzig, 1901. 160; OTTO JESPERSEN, *Lehrbuch der Phonetik*¹. Berlin, 1926. 207; GOMBOCZ ZOLTÁN, *Magyar Fonétika*. Bp., 1940. 32; MENZERATH, i. m. 22, 61, 98; LAZICZIUS GYULA, *Fonétika*. Bp., 1944. 190; BÁRCZI GÉZA, *Fonetika*. Bp., 1951. 26). Ez a meghatározás kétségtelenül egyszerű és találó, de persze nem

oldja meg azt a szinte számtalan fonetikai problémát, amelyet a kettőshangzó rejt magában. A kettőshangzó ugyanis az összes hangelemek között a legbonyolultabb felépítésű, és nem véletlen az, hogy megfigyelése, valamint írásban való rögzítése a fonetikus lejegyzéseknél minden más hangkapcsolatnál nagyobb nehézséget okoz.

Ha a kettőshangzók bonyolult fonetikai problémáival valamennyire is tisztába akarunk jönni, akkor először is át kell tekintenünk azokat a fonetikai tényezőket, amelyek a kettőshangzók felépítésében szerepet játszanak. Ha ezt megtettük, utána meg kell néznünk, hogy ezek a fonetikai tényezők milyen összefüggésben vannak egymással, mert ezek az összefüggések adják meg a kettőshangzók sajátos jellegét.

3. A kettőshangzók felépítésében legalább hét fonetikai tényezőnek van szerepe. Ez a hét tényező: a nyelv vízszintes irányú mozgása, a nyelv függőleges irányú mozgása, az ajakműködés, a hangzósság, az öblösség, a nyomaték és az időtartam. Mindezen tényezőknek a magánhangzókkal kapcsolatos általános fonetikai ismeretét feltételezve, nézzük most röviden meg, hogyan jelentkeznek ezek a kettőshangzóknál.¹

A nyelv vízszintes irányú mozgása. — A kettőshangzóknál palatális és veláris magánhangzók egyaránt előfordulhatnak. Aszerint, hogy a palatális és veláris elemek hogyan helyezkednek el, a kettőshangzók három fő típusa válik szét. Ha mindkét elem palatális magánhangzó, palatális kettőshangzóról beszélhetünk: *eë, ëü, ië, üö* stb. Ha a két elem veláris, akkor veláris kettőshangzóval van dolgunk: *ao, ou, oa, uo* stb. A palatális és veláris elemek együtt is megférnek a kettőshangzón belül: vagy az első palatális és a második veláris, vagy fordítva. Ezek palato-veláris szempontból *vegyes* kettőshangzók: *ëu, üu, ai, oi* stb. — Tudjuk azt, hogy a magánhangzók palatális vagy veláris volta végeredményben csak határérték, s a két szélső érték között átmeneti fokok vannak. A kettőshangzóknál is adódnak olyan esetek, amikor valamelyik elem, esetleg mind a kettő is palato-veláris szempontból bizonytalan képzésű, vagy nem teljesen palatális, vagy nem teljesen veláris: *uo, üö, ië* stb. Ilyen esetekben a tiszta típusok a vegyes típus irányában tolódhatnak el.

A nyelv függőleges irányú mozgása. — A kettőshangzók elemei lehetnek legalsó, alsó, középső és felső nyelvállásúak, azaz nyíltabbak és zártabbak. Aszerint, hogy a két elem nyelvállása, zártabb vagy nyíltabb volta hogyan viszonyul egymáshoz, a kettőshangzók három fő típusát különböztethetjük meg. Ha az első elem alacsonyabb (nyíltabb), a második elem magasabb (zártabb) nyelvállású, akkor *záródó* kettőshangzókról beszélünk. A záródó kettőshangzók elemei között a magyarban leggyakrabban egy nyelvállás különbség van: *eö, öü, ao, ou* stb., de lehet néha két vagy három nyelvállás különbség is: *ei, eü, ao, au; au, ai* stb. Ha az első elem magasabb (zártabb), a második elem alacsonyabb (nyíltabb) nyelvállású, akkor a kettőshangzók *nyitódók*. A magyar nyitódó kettőshangzók egyes elemei között szintén az egy nyelvállás különbség a leggyakoribb: *ëe, üö, oa, uo* stb., de vannak

¹ A következőkben általában a magyar kettőshangzók sajátosságait tartjuk szem előtt. A különböző kettőshangzó-típusokra felhozott példák a régi vagy a mai magyar nyelv kettőshangzóiból adódnak. — A könnyebb jelölhetőség kedvéért mindegyik kettőshangzó-típusnál csak a szóbanforgó jelenség fonetikai jelét teszem ki. A megszokott fonetikai jelek a példamanyag legtöbb kettőshangzó-eleme alá odaérthetők, minduntalan kitételük azonban jelölési bonyodalmakhoz vezetne.

olyan esetek is, amikor a második elem két nyelvállással nyíltabb az elsőnél : *ie, üe, ua* stb. Ha a két elem ugyanolyan magasságban képződik, egyszerűtagos kapcsolatát azonos nyelvállású kettőshangzónak nevezhetjük : *ëö, üü, ui, iu* stb. — A négy fő nyelvállás természetesen csak határérték, a valóságban igen sokfajta nyelvállás, az átmeneti fokok végtelen sora él. A kettőshangzó-elemek ezen átmeneti fokú nyelvállásai azonban nem módosítják a fenti három kettőshangzó típust, mert a nyíltság és zártság viszonya ilyen esetekben is ugyanaz marad ; például az *ëi, ao*, sőt az *ëi, ao* is még záródó, az *ëe, üö*, sőt az *oa, uo* is még nyitódó, az *ëö, üü* még azonos nyelvállású kettőshangzó.

Az ajakműködés. — A kettőshangzó-elemek lehetnek labiális és illabiális magánhangzók. Aszerint, hogy a labiális és illabiális elemek hogyan helyezkednek el a kettőshangzóokban, ezek három fő típusa válik szét. Ha mindkét elem labiális magánhangzó, labiális kettőshangzó keletkezik : *öü, üö, oa, ou* stb. Ha a két elem illabiális, akkor illabiális kettőshangzóról beszélhetünk : *ëe, ëi, ie, ai* stb. A labiális és az illabiális elem megférhet egy kettőshangzó keretében is ; vagy az első labiális és a második illabiális, vagy fordítva. Ezek labiális-illabiális szempontból egyes kettőshangzók : *ëu, ao, ai, oi* stb. — A tiszta labialitás és illabialitás szintén csak határérték, köztük még igen sok közbeeső fokozat van. Ezek a labialitás-illabialitás szempontjából közbeeső fokú kettőshangzó-elemek az imént említett három fő típust nem borítják ugyan fel, de bizonyos esetekben gyarapítják a vegyes kettőshangzók arányszámát. Ha ugyanis a labiális vagy az illabiális kettőshangzók elemei az ajakműködés szerinti képzésben egy irányban tolódnak el : *ëë, üü* stb., akkor a típus változatlan marad ; ha ellenben csak az egyik elem labialitása vagy illabialitása csökken : *ëë üö* stb., akkor e kettőshangzók a vegyes típushoz közelednek.

A hangzósság. — A kettőshangzó-elemek a hangzósság szempontjából különböző fokozatokba sorolhatók ; lehetnek hangzósabbak vagy kevésbé hangzósak. Aszerint, hogy a két elem hangzóssági foka hogyan viszonyul egymáshoz, a kettőshangzók három típusa válik szét. Ha elől áll a hangzósabb, hátul a kevésbé hangzós elem, akkor előlhangzó kettőshangzóról beszélhetünk : *ëë, ëü, ao, ou* stb. Ha elől áll a kevésbé hangzós, hátul az erősebben hangzós elem, akkor a kettőshangzót hátulhangzóknak nevezhetjük : *ëe, ië, ua, oa* stb. Ha a két elem hangzóssági foka megközelítőleg azonos, egyenlően hangzó kettőshangzó lehet a neve : *ëö, üü, ui* stb. Mivel a hangzóssági fokok meglehetősen párhuzamosak a nyelvállási fokokkal, a kettőshangzók hangzósság szerinti típusai is eléggé párhuzamosak a nyelvfüggőleges irányú mozgásával kapcsolatosan megállapított típusokkal. A kettőt, mégis külön kell választanunk, mert a hangzósságnak — mint később látni fogjuk — külön jelentősége van a kettőshangzóokban (A hangzósságra vö. : SIEVERS, i. m. 198 ; BALASSA JÓZSEF, Magyar fonétika. Bp., 1904, 34 ; HORGER ANTAL, Általános fonetika. Bp., 1929. 20 ; GOMBOCZ, i. m. 47 ; LAZICZIUS, i. m. 173 ; BÁRCZI, i. m. 35). — A hangzósság szempontjából is sok átmeneti fok van a kettőshangzó-elemekben, de ez a finomság már elhanyagolható.

Az öblösség. — A kettőshangzó-elemek az öblösség szempontjából szintén különböző fokozatokba sorolhatók ; lehetnek erősen öblösek vagy kevésbé öblösek, természetesen sok átmeneti fokkal. Aszerint, hogy a két elem az öblösség szempontjából hogyan viszonyul egymáshoz, a kettőshangzók

két típusa különül el. Ha elől áll az öblösebb, hátul a kevésbé öblös elem, jobb elnevezés híján elől öblös kettőshangzóról beszélhetünk: *ui, ua, öe*, sőt *üi, öe* stb. Ha elől áll a kevésbé öblös, hátul meg az öblösebb elem, a hangkapcsolatnak jobb híján a hátul öblös kettőshangzó nevet adhatjuk: *eö, eu, au*, sőt *iü, eö* stb. Itt egyenlően öblös típusról nemigen beszélhetünk, mert az öblösség foka az egyes hangelemeknél aránylag jól megállapítható (Az öblösségre vö.: SIEVERS, i. m. 199; JESPERSEN, i. m. 190; HORGER, i. m. 28). — Persze a magánhangzók képzésbeli eltolódásai miatt a kettőshangzó-elemek öblösségében is vannak eltolódások, átmeneti fokok, ez a fonetikai finomság azonban a kettőshangzók minőségében már semmiképpen nem játszik döntő szerepet, tehát a mi szempontunkból figyelmen kívül hagyható. — Különben is úgy látszik, hogy a kettőshangzót felépítő fonetikai tényezők közül az öblösség a legkevésbé fontos, ez befolyásolja a legkisebb mértékben a kettőshangzó minőségét.

A nyomaték. — A kettőshangzó elemein lehet nagyobb vagy kisebb nyomaték, illetőleg két határértékként az elemek lehetnek nyomatékosak és nyomatéktalanok. A nyomatékos elemet főhangzónak nevezhetjük, a nyomatéktalan elem hagyományos elnevezése pedig félhangzó (SIEVERS: Halb-vocale). A nyomatéknak a különböző eloszlása a kettőshangzók három típusát eredményezi. Ha az első elem nyomatékos, a második nyomatéktalan, a kettőshangzók *e s ő k* (SIEVERS: fallende Diphthonge): *ēi, üö, aö, uö* stb. Ha az első elem nyomatéktalan, a második nyomatékos, *e m e l k e d ő* kettőshangzókról beszélünk (SIEVERS: steigende Diphthonge): *ēi, üö, aö, uö* stb. Ha pedig mindkét elemen van valami nyomaték, illetőleg a nyomatéktalan elemet: félhangzót nem lehet megállapítani, a kettőshangzókat *l e b e g ő* knek nevezzük (SIEVERS: schwebende Diphthonge): *ēi, üö, aö, uö* stb. Ezek a hagyományos elnevezések ugyan nem teljesen szabatosak, hiszen a nyelv függőleges irányú mozgásával (emelkedés, esés) kapcsolatosan félreértést is okozhatnak, de megszokott-voltuk miatt nem tanácsos őket félretenni (vö. SIEVERS, i. m. 161; JESPERSEN, i. m. 208; GOMBOCZ, i. m. 33; MENZERATH, i. m. 98; BÁRCZI, i. m. 26; BENKŐ: MNy. XLVII, 225 jegyzet; MÁSKÉP: HORGER, i. m. 129; HORGER ANTAL, A magyar nyelvjárások. Bp., 1934. 38). — Bár a nyomatékeloszlásnál is a felvett határértékeken kívül több árnyalatilag eltérő közbeeső fokozat is van, ez a finomság a gyakorlatban nyugodtan elhanyagolható.

Az időtartam. — A kettőshangzó-elemek időtartam tekintetében is változók lehetnek, s éppen ezért az egyes elemek időtartamának különbözősége, illetőleg e különbözőség egymáshoz való viszonya más-más kettőshangzó-típust eredményez. Régebben a kettőshangzókkal kapcsolatosan rendszerint csak két időtartamot vettek föl. SIEVERS például az első elemükben nyomatékos kettőshangzók két típusát különbözteti meg: „Diphthonge mit kurzen ersten Componenten” és „Diphthonge mit langen ersten Componenten” (i. m. 165). Ma már világos, hogy két időtartambeli határérték: rövid és hosszú, a kettőshangzóknál sem elegendő. Az is nyilvánvaló, hogy a kettőshangzó mindkét elemének az időtartama változó lehet (MENZERATH, i. m. 80). A kettőshangzó mindkét elemére felvett négyféle határértékkel: nagyon rövid, rövid, félhosszú és hosszú, körülbelül ki lehet fejezni a magyar kettőshangzók elemeinek időtartamát. — Mivel a magyar kettőshangzók két eleme általában együttesen tesz ki egy hosszú magánhangzónyi időtartamot, a két elem időtartama egymással fordított arányban szokott állni: minél hosszabb

az egyik elem, annál rövidebb a másik. A négy időtartambeli határérték sokféle variációs lehetősége következtében a kettőshangzók sokféle fajtája adódik. A fő típusok az időtartam tekintetében a következők: Ha az első elem a hosszabb, akkor *rövidülő* kettőshangzóról beszélünk: *éi, ei, úó, úo* stb. Ha a helyzet fordított, azaz a második elem a hosszabb, akkor *nyúló* kettőshangzó keletkezik: *őű, őű, ié, iè* stb. Ha pedig mindkét elem időtartama nagyjából azonos, akkor egyenlő időtartamú kettőshangzókkal van dolgunk: *eő, üő, ao, uo* stb.

A kettőshangzók fonetikai felépítésében még valószínűleg egy nyolcadik tényezőnek, a hanglejtésnek is van szerepe. Eszközfonetikai mérések hiányában azonban ezt a kérdést ma még egyáltalán nem látjuk világosan.

4. A főlázolt hét fonetikai tényező egyszerre érvényesül a kettőshangzóban, tehát természetes, hogy az egyes tényezők között szoros összefüggés, kölcsönhatás van: egyes tényezők erősebb érvényesülése befolyásolja más tényezők érvényesülését, egyesek például vonzzák, mások taszítják egymást a kettőshangzók elemeiben. A kettőshangzók lényegének, sajátos jellegének a megértéshez föltétlenül szükséges ezeknek az összefüggéseknek a rövid áttekintése.

Mint láttuk, a kettőshangzók felépítésében mind a hét fonetikai tényező érvényesül, mindegyiknek megvan a kettőshangzón belül a maga szerepe, funkciója. Mindegyik lényeges tartozéka tehát a kettőshangzónak, — még talán a legkevesebbé fontos öblösség is. Mégis külön ki kell emelnünk a nyomaték szerepét, mint olyant, amelyik a kettőshangzó felépítésében a legfontosabbnak látszik, amelynek érvényesülése szoros összefüggésben van az összes többi tényező érvényesülésével, s amely a többi érvényesülését nagy mértékben befolyásolja. Először tehát a nyomatéknak a többi tényezővel való összefüggéséről kell beszélnünk.

A nyomaték összefüggése a nyelv vízszintes és függőleges irányú működésével, valamint az ajakműködéssel. — Az előbbieken említettük már, hogy a kettőshangzó-elemek palatális vagy veláris volta, nyelvvállásfokai, labialitása vagy illabialitása csak határértékek, melyek között a közbeeső fokozatok szinte végtelen sora áll. Azt is mondtuk, hogy ezek a közbeeső fokok: „bizonytalanul”, „nem tisztán” képzett magánhangzó-elemek igen gyakran szerepelnek a kettőshangzóban. Most mindezt megtoldhatjuk azzal, hogy a képzésmódnak ezek az eltolódásai sokkal gyakrabban jelentkeznek a félhangzóban, mint a főhangzóban. Ez egészen természetes is, a kisebb nyomatékú vagy nyomatéktalan kettőshangzó-elem a maga csekély hangerejével sokkal alkalmasabb a befejezetlenebb artikulációra, a képzésmód „nem tiszta” érvényesülésére. — Mindez igen jól megfigyelhető a mai magyar nyelvjárások kettőshangzóiban. A félhangzók például palato-veláris szempontból gyakran bizonytalan képzésűek: *uó, üő* stb. Ez a jelenség főként a nyugati magyar nyelvterület kettőshangzóiban érvényesül sokszor. Általános tünet az is, hogy a félhangzó nyelvvállási foka eltolódik a határértékektől: *aó, iè* stb., s ugyanez jelentkezik az ajakműködés szerinti képzésben is: *iè, üő* stb. Mindezzel persze korántsem akarom azt tagadni, hogy a főhangzóban nincsenek ilyen eltolódások, csupán azt jelzem, hogy ezek a félhangzóban jóval gyakoribbak. — A félhangzó képzésbeli eltolódásai minden valószínűség szerint a régi magyar kettőshangzóban is általánosak lehettek. Egy csomó, kettős-

hangzókkal kapcsolatos hangtörténeti változásnak ebben kell keresnünk az okát.

A nyomaték összefüggése a hangzósággal és az öblösséggel. — A kettőshangzókkal kapcsolatos fonetikai kérdések között ez a legbizonytalanabb, a legkevésbé tisztázott. Csak az eszközfonetikai mérések tömege hozhat e tekintetben teljes tisztázást. Nem csoda, ha e kérdés körül a régebbi fonetikusok között is bizonytalanság uralkodott (vö. SIEVERS, i. m. 164; JESPERSEN, i. m. 207), amely természetesen a terminológia ingadozását is maga után vonta (vö. MENZERATH, i. m. 30). Az mindenesetre valószínű, hogy a hangzóság, de esetleg az öblösség is vonzza a nyomatékot, a nyomaték tehát igyekszik a kettőshangzó hangzósabb vagy esetleg az öblösebb elemén elhelyezkedni. Mivel a hangzóság és az öblösség nem azonos, és a kettőshangzók elemeiben sokszor nem esik egybe, kérdés persze, hogyha az egyik elem hangzósabb, a másik meg öblösebb, melyik vonzza inkább a nyomatékot. Valószínű, hogy a hangzóság, de ehhez már csak az eszközfonetika szólhat pontosabban hozzá. — A nyomatéknak a hangzóság irányában való természetes vonzódása azt eredményezi, hogy a kettőshangzók nagyobb részében a nyomaték és a hangzóság egybeesik: *ëü, üö, aq, uo* stb. (Ilyesféle kettőshangzókat illet SIEVERS az „echte Diphthonge” névvel; i. m. 164.) A magyarban azonban nem ritka az ellenkező típus sem, amelyben a hangzóság és a nyomaték viszonya fordított, azaz a nyomaték a kevésbé hangzós elemre esik; ez főként a nyitódó típusnál észlelhető a mai magyar nyelvjárásokban: *ië, üö, uq, uq* stb. (Az ilyesféle kettőshangzóknak SIEVERSnél „unechte Diphthonge” a neve; i. m. 164.) — A nyomatéknak az öblösség irányában való esetleges vonzódása miatt a kettőshangzók valószínűleg nagyobb részében a nyomaték és az öblösség keresheti egymást: *öe, iü, ui, eu* stb. Vannak persze bőven olyan esetek is, amikor az öblösség és a nyomaték viszonya fordított, azaz a nyomaték a kevésbé öblös elemre esik: *öe, iü, ui, eu* stb. Ez utóbbi típust nálunk visszas kettőshangzóknak szokás nevezni (KRÄUTER: MNy. IX, 17; PAIS: MNy. XLVII, 225 jegyzet). Úgy látszik, a magyar kettőshangzók fejlődésének több nyelvtörténeti mozzanata összefügg az öblösség és a nyomaték viszonyával (vö. KRÄUTER, i. h.), sajnos azonban, ez a kérdés ma még egyáltalán nem tisztázott.

A nyomaték összefüggése az időtartammal. — Mint említettük, a valóságban igen sokféle időtartam van, de a gyakorlatban a kettőshangzóknál elég a nagyon rövid, rövid, félhosszú és hosszú fokozatok megkülönböztetése. Ez a négyféle időtartam igen változatos viszonyban lehet a nyomatékkal. A hosszabb időtartam és a nagyobb nyomaték általában vonzza egymást, s mivel a kettőshangzók elemeiben rendszeren mind a nyomaték, mind az időtartam aránya fordított, természetes, hogy ezzel a nyomatéktalan elem rövidebb időtartama jár együtt: *éi, ëi, üö, uö* stb. Vannak azonban olyan esetek is, amikor a nyomaték és az időtartam viszonya fordított, azaz a félhangzó a valamivel hosszabb, ha nem is teljes hosszúságú: *ië, uö*, esetleg *ie, üq* stb. Ilyen esetek a magyarban általában a nyitódó típusban fordulnak elő, s létrejöttükben szerepe van a hangzóság és az időtartam összefüggésének is. Lebegő kettőshangzóinkban — az egyenlő nyomatéki viszonyok következtében — sokszor azonos a két elem időtartama is: *üö, uö*, ritkábban *üö, üö* stb.

A nyomatékon kívüli többi tényező egymással való összefüggése már csekélyebb jelentőségű a kettőshangzó szerkezetében. — Tudott dolog, hogy

a hangzósság foka nagy mértékben függ a nyelv függőleges irányú mozgásától, az öblösség foka pedig a nyelv vízszintes és függőleges irányú mozgásától, valamint az ajakműködéstől. Ezek azonban állandó összefüggések, a hangelemek állandó tartozékai, különleges, fordított viszonyok itt az egyes elemek között nem alakulhattak ki. — Nem állandó viszony azonban a hangzósságnak és az öblösségnek az időtartammal való viszonya, erről röviden beszélnünk kell. Igen valószínű, hogy a kettőshangzókban a nagyobb hangzósságú, sőt esetleg a nagyobb öblösségű elem is bizonyos hosszabb időtartamot vonzhat. Itt is persze pontos eszközfonetikai mérések kellenének. De még ezek nélkül is úgy látszik, hogy a hangzósságnak és talán az öblösségnek is a hanghosszúság iránti vonzása sokszor még a nyomaték ellenében is érvényesülhet. Mint rámutattunk, a hangzósság és hosszúság kapcsolatával magyarázható valószínűleg az a fonetikai tény, hogy a mai magyar nyelvterület nyugati részén ejtett eső jellegű, de nyitódó kettőshangzók második elemén gyakran bizonyos hosszúság is észlelhető: *iĕ, ĕĕ, ũĕ, uĕ*, vagy *iĕ, ĕĕ, ũĕ, ũĕ* stb. Ugyanez még nyilvánvalóbb az e területen élő lebegő jellegű, nyitódó kettőshangzók második elemében: *ũĕ, uĕ* stb.

A hanglejtésnek a többi tényezővel való esetleges összefüggéséről ma még nem sokat tudunk.

5. A kettőshangzók felépítésében szerepet játszó fonetikai tényezőket és e tényezők összefüggéseit áttekintve, legalább részleges bepillantást nyerünk a kettőshangzók elméleti problematikájába. Esetleg azt lehetne gondolni, hogy a sokszor igen bonyolult elméleti kérdések ellenében a valóság jóval egyszerűbb, s a gyakorlatban a kettőshangzókkal kapcsolatban nem vetődnek mind fel az itt érintett kérdések. Aki különböző nyelvjárások vagy nyelvek kettőshangzóival gyakorlatilag is foglalkozott, aki ezzel párhuzamosan fonetikai lejegyzéseket végzett, az tudja, hogy a fölvetett elméleti kérdések szövevényességében nincs túlzás, a gyakorlatban ezek mind jelentkeznek, sőt bonyolultság szempontjából sokszor meghatározóznak. E problémák jelentkezései okozzák, hogy — mint említettük — a kettőshangzók megfigyelése és lejegyzése minden más hangelemnél nagyobb nehézséget okoz a fonetikusoknak. Gyakran még a legegyszerűbbnek vélt kettőshangzóknál is komoly nehézségek adódnak, s e nehézségek a jó hallású fonetikusokat is kétkedéssel töltik el és bizonytalanná teszik. A Magyar Nyelvatlasz gyűjtői a már évek óta folytatott közös munkában kitűnően összehangolódott hallásúak. Közös megfigyeléseik alkalmával azonban még ma is nem egyszer előfordul, hogy a kettőshangzók körül nézeteltérés és vita kerekedik köztük, jóllehet más hangjelenségek megfigyelésében általában egyöntetű véleményt tudnak kialakítani. E vitákban az a legérdekesebb, hogy a résztvevők mindnyájan érzik: nem állnak szilárd alapon. — Tekintsük át röviden, mik okozzák ezeket a kettőshangzók megfigyelésében adódó kétségtelenül komoly nehézségeket, illetőleg, hogy a gyakorlatban mely kérdések körül adódnak leginkább nehézségek.

A pontos fonetikai megfigyelést akadályozó tényezők egyik fajtájáról nem kell itt részletesen beszélni. Ezek általánosak, minden hangjelenség megfigyelésekor előállnak. Gondolok itt elsősorban a beszéd ingadozó, folytonosan változó voltára, valamint az emberi fül gyarlóságára. — Mint minden hangképzésben, a kettőshangzók kiejtésében is komoly ingadozások vannak. Ezek az ingadozások nemcsak a nyelvi közösségben, hanem még a beszélő

egyénél is megnyilvánulnak. Gyakran ugyanaz a beszélő ugyanazt a kettőshangzót többféleképpen ejti, nemcsak a különböző szavakban, hanem az egyes szavakat megismételve, még egyazon szón belül is. A változó kiejtés — ha az ingadozás csak árnyalati különbségekben jelentkezik is — komolyan zavarja a megfigyelést, illetőleg a fonetikai följegyzést. — Bármilyen finom műszer az emberi fül, teljesítőképessége mégis véges, — a fonetikai megfigyelésekben is. Az árnyalati finomságok egy részét a legjobb fonetikus érzékeny füle sem képes már felfogni. A kettőshangzóknak az árnyalati finomságoknak igen nagy szerepük van, s természetes, hogy a fül hallóképessége itt sem léphet túl bizonyos határokat.

A kettőshangzók megfigyelését akadályozó, illetőleg megnehezítő tényezők másik fajtája már nem általános jellegű, hanem speciálisan a kettőshangzókkal kapcsolatban lép föl. A kettőshangzók bonyolult rendszere, különleges fonetikai összetétele maga okozza a nehézségeket. Az egyszerű hangok fonetikai problémái itt megsokszorozódva jönnek elő, nemcsak azért, mert egyszerre két hangot kell figyelni, hanem más okokból: egyrészt azért, mert a két hang ejtése összezsizszolódott, képzésük nem válik el világosan egymástól, másrészt azért, mert a kettőshangzók felépítésében rokonjellegű, egymással összekeverhető fonetikai tényezők vesznek részt.

A két elem összezsizszolt ejtése, képzésbeli szétválaszthatatlansága többféle szempontból is nehézséget okoz. A kettőshangzók egyes elemeiben, de különösen félhangzóiban nagyon gyakoriak a képzésbeli eltolódások, bizonytalanságok. Az összezsizszolódott ejtés következtében igen nehéz meghallani, hogy a képzésbeli eltolódás mind a két elemnél fennáll-e vagy pedig csak az egyiknél. A képzésbeli szétválaszthatatlanság a nyomaték megállapításában is gondot okoz: a két hangelem közötti átmenet hiánya miatt gyakran nem érezzük tisztán a nyomaték helyét. A két elem összefolyó képzésmódja talán az időtartam tekintetében okozza a legtöbb nehézséget. Mivel a két hangelem határát nem tudjuk világosan megállapítani, az egyes elemeken jelentkező hosszúság vagy rövidség nagyon bizonytalanlanná válik. Lehet például, hogy az egyik elemet azért érezzük hosszabbnak, mert még hozzászámítjuk a másik elem képzésének egy szakaszát is.

A helyes megfigyelést akadályozó másik ok abban áll, hogy a hangzóság, az öblösség, a nyomaték és az időtartam bizonyos mértékben rokonjelenségek, legalább is annyira, hogy egymással összezavarhatók. Mindegyikük bizonyos intenzitást ad a hangnak: a hallás szempontjából mind a hangzóság, mind az öblösség, mind a nyomaték, mind pedig az időtartam, ha különböző okokból is, de növeli a hangerőt. Ez a tény aztán sok hiba forrása lehet. Így például a hangzósabb vagy öblösebb és ugyanakkor hosszabb elemet hajlandók vagyunk egyúttal nyomatékosnak is minősíteni, ha a nyomaték különben nincs is rajta, vagy ha a kettőshangzó lebegő jellegű is. Ugyanígy, ha a hangzóság vagy öblösség egy elemre esik a nyomatékkal, a nagyobb hangerő miatt esetleg hajlandók vagyunk ezt az elemet hosszabbnak is minősíteni a másik rovására. Vagy egy harmadik elcsúszási lehetőség a sok közül: ha az egyik elemen nyomaték és öblösség, a másik elemen hangzóság és bizonyos hosszúság van, könnyen lebegőnek érezhetjük a kettőshangzót, ha valójában nem is az. Így a kettőshangzók típusa szempontjából olyan fontos tényezőknél, mint a nyomaték vagy az időtartam, sok bizonytalanságra nyílik alkalom.

Nagy kérdés a gyakorlat szempontjából az is, hogy a hanglejtés mennyiben befolyásolja a kettőshangzó minőségét, mennyiben okoz eltolódást a megfigyelésben. Ezen a téren szintén sürgős eszközfonetikai vizsgálatokra van szükség.

6. Hogy az elméleti tájékoztatlanság, a terminológiai zűrzavar és a kettőshangzók fonetikai felépítésének bonyolultsága a magyar nyelvjárástani vizsgálatokban milyen konkrét hibákat eredményezett, arra legyen szabad néhány kiragadott példával rámutatnom.

Jórészt az elméleti tájékoztatlanság rovására írandó az a nagy zűrzavar, ami a magyar kettőshangzók megfigyelésében és lejegyzésében több évtizeden keresztül uralkodott. Elég egy pillantást vetni az azonos területről való régi nyelvjárási közlésekbe, hogy ott szinte hajmeresztő ellentmondásokat fedezünk fel a kettőshangzók lejegyzésében. Elképesztő gyűjteményt találhatunk ebből a szempontból HORGER ANTAL nyelvjárási összefoglalásában is (A magyar nyelvjárások, Bp., 1934. 38 kk.). Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznünk, hogy ennek nem egészen HORGER az oka, hiszen ő részben más nyelvjárásgyűjtők eredményeit foglalta össze; de mégcsak nem is egyedül a nyelvjárásgyűjtők elméleti tájékoztatlanságában keresendő az ok, hozzájárult e helyzet kialakításához maga a kettőshangzók bonyolult problematikája is. — Az elméleti megalapozottság hiánya a kettőshangzókkal kapcsolatban néhány hibás elmélet forrásául is szolgált. Erre jellemző példa a különben jó fonetikus HORGER ANTAL esete. HORGER hibás elméleti megfontolás alapján kimondja, hogy különböző típusú kettőshangzók egy nyelv-közösségen belül, egyazon területen való használatának „elméletileg is legcsekélyebb valószínűsége sincsen” (Mnyj. 41). Ezen az alapon aztán nem is veszi hitelesnek az elméletének ellentmondó nyelvjárási közléseket (i. h.). Hogy ez mennyire helytelen álláspont, és milyen hibák forrása volt, azt ma már tudjuk, hiszen közismert, hogy a különböző típusú kettőshangzók egymás mellett való előfordulása mai nyelvjárásainkban egyáltalán nem tartozik a ritkaságok közé.

A terminológiai zűrzavarra a sok közül csak egy példát említek. A hagyományos elnevezésektől eltérve, HORGER az emelkedő kettőshangzókat erősödőknek, az esőket gyöngülőknek, a nyitódókat esőknek, a záródókat emelkedőknek nevezte el (Ált. fon. 129, Mnyj. 38). Bár HORGER elnevezései kétségtelenül logikusabbak a régieknél, a változtatás mégis hibásnak, sőt károsnak bizonyult. HORGERnek a magyar nyelvjáráskutatásban való nagy tekintélye miatt nyelvjáráskutató irodalmunkban ezek az új elnevezések is meghonosodtak, ugyanakkor azonban a régiek is éltek. Bekövetkezett az a helyzet, hogy senki sem tudta, ki milyen elnevezésen mit ért, sőt a terminológiai zavar a gyakorlati lejegyzéseknél is károsan éreztette hatását, s hibák forrásává vált (vö. BENKŐ: MNy. XLVII, 225 jegyzet).

A kettőshangzók hangtani felépítésének a bonyolultsága még jól kimunkált elméleti alapok mellett is nehézségeket okoz. Az elméleti alap hiánya csak fokozta nálunk e nehézségeket. A kettőshangzók felépítésében részt vevő fonetikai tényezők többrétű összefüggése például régebbi nyelvjáráskutatásunk nem egy komoly hibáját okozta. Főként a hangzósság, öblösség, nyomaték és időtartam bonyolult összefüggésében kell látnunk e hiányosságok forrását. E körből csak két jellemző esetet említek. — Már a Magyar Nyelvatlasz eddigi kutatásai is világosan felderítették, hogy a nyugatdunántúli kettőshangzók általában eső jellegűek, némely részeken esetleg lebegők. Ezzel szemben a

régi nyelvjáráskutatók a Nyugatdunántúlról alig egy-két kivétellel emelkedő kettőshangzókat jelölnek. HORGER is nyelvjárási összefoglalásában azt írja, hogy a nyugati nyelvjárásterület kettőshangzói kivétel nélkül „erősödők” (Mnyj. 38). Ennek a hibának, azt hiszem, világos magyarázatát lehet adni. A nyugati nyelvjárásterület kettőshangzóiban az első elemen van ugyan a nyomaték, de a második elemen a hangzósság és gyakran bizonyos hosszúság is. A feljegyzők a hangzósságot, mely többször hosszúsággal is párosult, nyomatéknek érezték, illetőleg a hangzósság és hosszúság ereje elhomályosította előttük a nyomaték erejét. — A másik példa a tiszántúli kettőshangzókkal kapcsolatos. A készülő Magyar Nyelvatlasz gyűjtései rávilágítottak, hogy a tiszántúli kettőshangzók első, nyomatékos eleme általában nem hosszú, hanem rövid vagy legfeljebb félhosszú. Ezzel szemben a korábbi gyűjtések e vidékről szinte kivétel nélkül főhangzójukban hosszú kettőshangzókat jeleznek. A hiba oka itt is kézenfekvő: a tiszántúli kettőshangzók első elemükben nyomatékosak és hangzósabbak, tehát az e tényezők okozta nagyobb hangintenzitást egyúttal hosszúságnak is fogták föl. — A példák számát persze itt is még sokkal lehetne szaporítani.

A hangzósság, öblösség, nyomaték és időtartam bizonyos összekeverésétől természetesen még manapság sem vagyunk mentesek. A Magyar Nyelvatlasz kérdőíve: Első rész IX. ezt mondja: „^u alig észlelhető”; ami annyit jelent, hogy például az *o^u* kettőshangzóban az *u* elem „alig észlelhető”. Egyáltalán nem világos azonban, hogy az alig észlelhetőség mire vonatkozik; mert vonatkozhatik például a teljes nyomatéknélküliségre, a csekély hangzóságra, az igen rövid időtartamra egyaránt. A kérdőív valószínűleg mindegyikre gondol, pedig ha ezek gyakran együtt is járnak, nem összekeverhető dolgok.

7. Az itt elmondottakkal néhány hangjelölési probléma is összefügg. Mai hangjelölési elvünk az, hogy egy hangon egy mellékjelnél többet lehetőleg nem jelölünk. Ezzel elejét akarjuk venni annak, hogy a fgr. hangjelölésben néha szokásos karácsonyfa-jellegű betűk jöjjenek létre, amelyek alul, fölül, oldalt tele vannak aggatva különböző mellékjelekkel. Erősen meggondolandó azonban, hogy ezt az egyébként igen egyszerű elvet meg lehet-e valósítani a kettőshangzók jelölésében. Véleményem szerint az esetek egy jelentékeny részében aligha. A kettőshangzó bármelyik elemén igen sokszor több fonetikai tényező érvényesülését lehet észlelni, s ezt meg is kell jelölni: *ië, üö* stb. Ha ezt nem tesszük meg, a kettőshangzó lényeges fonetikai sajátosságait hallgatjuk el. Természetesen a túlzásoktól továbbra is óvakodnunk kell. — Úgy vélem, az eddigi jelölési rendszerből törölni kell a felemelt betűket, mert eddig ezek csak zavart okoztak. Ezzel szemben be kell vezetni a nagyon rövidség jelét: *ö, i* stb., tehát *éi, üö* stb. A hangzósság és öblösség külön jellel való feltüntetése teljesen fölösleges volna, mivel ezek állandó tartozékai a hangnak.

II. Az ómagyar kettőshangzók eredetéről

1. Ha a magyar nyelv kettőshangzóinak eredetét, fejlődését akarjuk vizsgálni, akkor a hangtörténeti vizsgálatot az ómagyar kettőshangzókon kell kezdenünk. Igaz ugyan, hogy nyelvünkben feltehetően már az ómagyar kor előtt is voltak kettőshangzók, sőt ezek bizonyos fajtája (*i*-s kettőshangzók) az ómagyar korban már jórészt átlendül a monoftongizálódás állapotába. De az ómagyar kor az, ahol először támaszkodhatunk a nyelvemlékekre, s ez

igen fontos körülmény, mert az írásbeliség tényei nélkül a kettőshangzók behatóbb vizsgálata nem volna lehetséges. Az ómagyar kor különben is fontos korszak nyelvünk kettőshangzóinak szempontjából, a maga fejlett kettőshangzó-rendszerével kiindulási alapot szolgáltat nyelvünk későbbi korszakai kettőshangzóinak a vizsgálatához.

A magyar nyelvészek a múlt század második felétől egészen napjainkig szinte kivétel nélkül azt az álláspontot képviselik, hogy az ómagyar korban nyelvünk kiterjedt kettőshangzó-állománnyal rendelkezett. E tétellel szemben alig egy-két ellenvélemény hangzott el. MÉSZÖLY GEDEON az ómagyar kettőshangzók *u*, *ü* eleme helyében *v*-t tesz fel (NNy. II, 169, III, 97, 99; HB. 28, 78).¹ BEKE ÖDÖNnek is vannak olyan megjegyzései, amelyek azt a látszatot keltik, hogy — legalábbis bizonyos esetekben — ő is a *v*-s olvasat pártján áll (Nyr. LIX, 15). Ezek az ellenvélemények azonban nyelvészeink körében nem találtak komolyabb visszhangra. Ha ugyanis elfogadnók őket, hangtörténetünk nem egy kérdése az eddigi kielégítő magyarázat helyett megoldatlanul maradna. Nincs okunk tehát az ómagyar kettőshangzók kérdésében a régi, sok kiváló nyelvészünktől megalapozott és elfogadott nézetet mással fölcserélni. Az ómagyar nyelv kettőshangzóinak léte nyelvtudományunk mai állása szerint kétségtelennek látszik.

Ha a magyar kettőshangzók történetének szintézise nem is született még meg, kétségtelen, hogy nyelvészeink igen sokat foglalkoztak az ómagyar kettőshangzókkal. Eredetüknek, rendszerüknek, fejlődésüknek számtalan kisebb-nagyobb részletét terjedelmes és tartalmas cikkekben világították meg több oldalról is. Ezek az eredmények minden további vizsgálathoz komoly alapot szolgáltatnak. Fejtegetéseim jó részét természetesen én is rájuk fogom építeni.

Ómagyar kettőshangzóink eredetük szerint kétfélek: etimológikusak és analógiásak. Tekintsük át röviden külön-külön a két típust.

2. Ómagyar kettőshangzóink nagyobbik része úgynevezett etimológikus kettőshangzó, azaz mindkét elemében eredetileg önálló, funkcióval bíró hangra megy vissza. Etimológikus kettőshangzókat, illetőleg etimológikus kettőshangzóvá fejlődhetett hangelemeket a finnugorságtól is örökölhettünk, meg idegen nyelvekből jövevényszavakban is átvehettünk. — Az esetleges tövégi magánhangzó kapcsolódását leszámítva, etimológikus kettőshangzóink két eleme általában szintén két — fgr. vagy másnyelvi — hangelemre megy vissza. Ez a két hangelem már eredetileg is állhatott egymás mellett, meg egymás mellé kerülhetett a későbbi fejlődés során is. E kétféle típusú hangelözmény szerint tehát az etimológikus kettőshangzók két csoportja válik szét.

a) A fgr. vagy másnyelvi egymás mellett álló hangelözményekből fejlődött kettőshangzók első eleme rendszeren rövid magánhangzóra megy vissza. E rövid magánhangzó eredeti hangszínét igen fontos volna minden egyes szó

¹ A gyakrabban előforduló munkákat a következő rövidítésekkel idézem: GOMBOCZ, BTLw. = GOMBOCZ ZOLTÁN, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki, 1912.; GOMBOCZ, Alakt. = GOMBOCZ ZOLTÁN, Magyar történeti nyelvtan. III. rész: Alaktan. Sokszorosított jegyzet. Bp., 1925.; GOMBOCZ, Hangt. = GOMBOCZ ZOLTÁN, Hangtörténet, Bp., 1950.; SZINNYEI, HB. = SZINNYEI JÓZSEF, A Halotti Beszéd hang- és alaktana. Bp., 1926.; MÉSZÖLY, HB. = MÉSZÖLY GEDEON, Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942.; BÁRCZI, Rnyj. = BÁRCZI GÉZA, Régi magyar nyelvjárások. Bp., 1947.; BÁRCZI, TA. = BÁRCZI GÉZA, A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., 1951.

esetében pontosan megállapítani, mert a kettőshangzó későbbi magyar továbbfejlődésének: más kettőshangzóvá alakulásának vagy monoftongizálódásának az iránya az első elem minőségétől is függhet. Egyes szavainkban a kettőshangzó első elemének az eredeti hangszíne több-kevesebb biztos-sággal meg is állapítható. Néhány példa: A fgr. eredetű *jő* szó ómagyar kettőshangzójának első eleme eredetileg nyílt *e*; vö. vog. *pēn*, *pānk*, md. *p'e*, *p'ä*, f. *pää* stb. (NyH⁷. 48; BÁRCZI, TA. 109). A fgr. eredetű *tő* szóban az előzmény *i* lehetett; vö. komi *đin*, udm. *din*, *din*, mari *tün*, f. *tyve*- stb. (NyH⁷. 25). A török eredetű *komló* szó idegen nyelvi megfelelői a előzményre mutatnak; vö. kazáni tatár *kolmak*, baskir *kumalak*, teleut *kumdak*, csuvas *χomla* stb. (GOMBOCZ, BTLw. 97). A török eredetű *kapu* szóban minden bizonnyal *u* volt az előzmény: vö. ujjgur *kapuy*, oszmán-török *kapu*, *kapy*, csagatáj *kapuk* stb. (GOMBOCZ, BTLw. 90). A szláv eredetű *patkó* szóban a kettőshangzó első elemének *o* előzményével számolhatunk; vö. bolgár *podkōva*, szlovén *podkova*, szlovák *podkov* stb. (MELICH: MNy. VI, 112). A latin eredetű *Miklós* keresztnévben *a* az előzmény: < lat. *Nicolaus* (FLUDOROVITS: MNy. XXVI, 198). — Aránylag legkönnyebb az ómagyar kettőshangzó első elemének az eredeti hangszínét korai szláv és latin jövevényszavainkban megállapítani. Legnehezebb e téren a helyzet fgr. eredetű szavainkban. Itt a fgr. vokalizmus tisztázatlansága miatt csak néhány esetben tudunk következtetni. Az esetek nagy részében nem sok támpontunk van; például a *kő* fgr. megfelelőiből vajmi keveset tudunk kibogozni; vö. vog. *kū*, *kāβ*, oszty. *keü*, komi *ki*, udm. *kō*, mari *kū*, md. *kev*, f. *kive*- (NyH⁷. 23). Az ilyen jellegű szavaknál legfőképpen a későbbi magyar kettőshangzó továbbfejlődési irányából lehet következtetést levonni (vö. GOMBOCZ, Alakt.: tőtipusok), de ez már nem biztos módszer. Török jövevényszavaink egy részében a közvetlen átadó nyelv kimutathatlansága, valamint a hanghelyettesítés lehetősége okoz nehézséget. Ez utóbbi tekintetben például egyesek szerint honfoglalás előtti török jövevényszavaink átvételének idején még nem volt *ü* a magyarban (GOMBOCZ, Hangt. 13), mások szerint pedig — legalábbis egyes nyelvjárásokban — már meglehetett *e* hang (BÁRCZI, Rnyj. 7). Ahol tehát a török jövevényszóban a kettőshangzó első eleme *ü* előzményének látszik, kérdés, hogy a magyarban történt-e hanghelyettesítés, avagy nem, azaz a magyar kettőshangzó első eleme eredetileg *ü* volt-e vagy *i*; így például a török eredetű *gyűrű* szóban; vö. oszmán-török *jüzük*, csagatáj *jüzük*, kazáni tatár *jözök*, kirgiz *düzük* stb. (GOMBOCZ, BTLw. 82). — Igen nagy gondot okoz a kettőshangzó-előzmény első eleme hangszínének a megállapítása a fgr. eredetű toldalékokban. Ilyen esetekben az első elem legtöbbször a toldalék előtti szó tövéghangzójával azonos, ez a tövéghangzó pedig többféle hangszínné is lehet. Itt tehát általában le kell mondanunk a hangszín pontosabb meghatározásáról: *menő* < *menü*, *apó* < *apsy* stb.

A fgr. vagy másnyelvi egymás mellett álló elemekből fejlődött ómagyar kettőshangzók második eleme az esetek nagyobb részében eredeti mássalhangzóra megy vissza. A különböző eredetű magyar szócsoportokban ezek a mássalhangzó-előzmények különbözőek voltak. — A fgr. eredetű tőszavakban a későbbi magyar kettőshangzó második elemének régi fgr. hangelőzménye általában **k ~ *γ* vagy **η ~ *γ* vagy **p ~ *β* vagy **m ~ *β* volt. A fgr. eredetű *jó*, *folyó* szóban például **k ~ *γ* előzményt találunk; vö. chanti *joyan*, mari *joy-*, f. *joke-* stb.; a *tő*-ben **η ~ *γ*-t; vö. komi *đin*, udm. *din*, mari. *tün* stb.; a *háló*-ban **p ~ *β*-t; vö. manysi *χül^uB*, chanti *χōlap*; a *velő*-ben

**m* ~ **β*-t; vö. manyisi *βelēm*, chanti *uēlēm*, md. *uđem'e* stb. (NyH.⁷ 35, 37, 39, 48). A fgr. eredetű toldalékokban a kettőshangzó-előzmény második eleme rendszerint szintén mássalhangzó: a jelenidejű melléknévi igenév képzőjében például **k* ~ **γ*, **η* ~ **γ*, esetleg **p* ~ **β*; a lativusragban **k* ~ **γ*, esetleg **s*; a feltételes mód jelében **k* ~ **γ*; a magánhangzó végű kicsinyítő képzőkben **k* ~ **γ*, **η* ~ **γ*, esetleg **p* ~ **β* vagy **m* ~ **β*; a régi névmásképzőben **η* ~ **γ*; a birtokos személyragok és a tárgyas igeragok egyes szám 3. személyében **s*; stb., stb. (NyH.⁷ 76, 84, 97, 102, 105, 110, 134; SZINNYEI: MNy. IX, 340, XXII, 245, HB. 25, 33, 34; MELICH: NyK. XXIV, 141, XLIV, 358, MNy. XXVII, 91; PAIS: MNy. XXXII, 110; MÉSZÖLY: Nyr. XXXVIII, 347, HB. 28, 79; GYÖRKE: NyK. LI, 54; BÁRCZI: MNy. XLIII, 44, Rnyj. 5, 6, TA. 50, 109). — Jövevéyszavaink közül különösen a török eredetűekben találkozunk több mássalhangzó-előzménnyel. A régebbi vélemények szerint török jövevéyszavaink kettőshangzóiban a második elem előzménye általában régi török **γ* (GOMBOCZ: MNy. III, 399, BTLw. 170, Hangt. 33; MELICH: NyK. XLIV, 353). Sokkal valószínűbb azonban az az újabb föltevés, mely szerint a — főként szóvégen előforduló — régi török előzmény a *k*, *q*, *g*, mássalhangzók valamelyike volt, s ezekből a magyarban hanghelyettesítéssel lett *γ* (BÁRCZI: MNy. XLVI, 223). Így például régi török *k*-ra mehet vissza a *borsó* kettőshangzójának második eleme; vö. oszmán-török *burčak*, baskir *bırsak*, kun *burzak*, kirgiz *bursak* stb.; régi török *q*-ra a *kanyaró* szóé; vö. oszmán-török *qaramuq*, csagatáj *qaramuq*, özbek *qaramaq* stb.; régi török *g*-re a *borjú* szóé; vö. oszmán-török *buzagy*, csagatáj *bozagu* stb. (GOMBOCZ, BTLw. 51, 52, 90; LIGETI: MNy. XXXIII, 300; HASAN: MNy. XXXIX, 360). Néhány esetben régi török *v*, *w* előzménnyel kell számolnunk: pl. *ocsú*, vö. csagatáj *oçav* (GOMBOCZ, BTLw. 108, 168). Lehetséges, hogy ez a török *v*, *w* hanghelyettesítéssel *u*, *ü*-nek került át a magyarba, de az is lehet, hogy mint *v* csak később vokalizálódott a magyarban. — Szláv jövevéyszavainkban a második elem előzményeként főként *v*-ket találunk: *csóka* < szl. *čavoka*, vö. bolg. *čavka*, szerb-horvát *čavka*, cseh *čavka* stb.; *akó* < szl. *òkov*, vö. szerb *òkov*, szlovén *okòv*, szlovák *okov* stb. (BERNEKER, SIETwb. 138; EtSz.). Van olyan föltevés, hogy ez a *v* egy ideig a magyarban is megvolt, aztán megnyújtva az előtte álló magánhangzót, eltűnt (MÉSZÖLY, HB. 79). Mások szerint nem vettük át a szláv *v*-t, hanem hanghelyettesítéssel *u*, *ü* lépett a helyébe (MELICH: NyK. XXXIII, 53; KNIEZSA: MNy. XXXV, 183, MNnyv. VI, 42; BÁRCZI: MNy. XL, 290). Az utóbbi nézet sokkal valószínűbb, de nem lehet figyelmen kívül hagyni egy harmadik lehetőséget sem: hogy tudniillik a szláv *av*, *ov*, *ev* kapcsolatok a magyarba is ilyen hangalakban kerültek be, s a *v* vokalizálódása később történt meg, hasonlóan a *γ*, *β* mássalhangzók magyar nyelvbeli vokalizálódásához. A szláv szóvégi *χ*-k vokalizálódása (vö. MELICH: MNy. VI, 241, NyK. XLIV, 356) kevésbé valószínű, ezek *h* fokon keresztül tűnhettek el, pl.: szl. *lopuch* < R. *lapuh* < *lapu*. — Régi latin és német jövevéyszavainkban nincs a kettőshangzók második elemének mássalhangzó-előzménye.

A mássalhangzó-előzményekről még csak annyit, hogy a fgr. és török nyelvi mássalhangzók közül egyesek nem közvetlen előzői a magyar kettőshangzó második elemének. A magyarban általában a fgr. mássalhangzók gyenge foka: *γ*(*χ*) és *β* folytatódott, s mint említettük, a török *k*, *q*, *g* mássalhangzókból is *γ* fejlődött a magyarban. A magyar etimológikus kettőshangzók

második elemének közvetlen előzői tehát ez esetekben a γ , χ , β mássalhangzók (spiransok), amelyek már minden esetben a magyarban vokalizálódtak, többnyire u -vá, $ü$ -vé és i -vé (MELICH : MNy. VI, 241, XXVII, 89 ; GOMBOCZ, Hangt. 32, 33 ; BÁRCZI, Rnyj. 5, 6, 11, TA. 109, 110 ; PAIS : MNy. XLVI, 11). — A vokalizálódás azonban nem egy időben történt. A β vokalizálódása, valamint a γ i -vé vokalizálódása már az ősmagyar korban, esetleg jóval a nyelvemlékes kor előtt végbement ; a γ u , $ü$ -vé vokalizálódása azonban még nyelvemlékes korunk elején is tartott (JAKUBOVICH : MNy. XVIII, 164 ; GOMBOCZ, Hangt. 33 ; GÁCSEF : MNy. XXXVII, 257 ; BÁRCZI, Rnyj. 11, TA. 109, 110). Ha néhány régi török jövevényszavunk, valamint ómagyar-kori szláv jövevényszavaink v -je valóban a magyarban vokalizálódott, akkor természetesen ez a vokalizáció is a nyelvemlékes korra esik. A fgr. eredetű $-it$ képző χ -ja meg éppen soká tartja magát, bizonyos nyelvjárásokban még a kódexek korában is él (LOSONCZI : MNy. XXI, 102 ; MELICH : NyK. XLIV, 339 ; BÁRCZI, Rnyj. 25). A második elem közvetlen spirans-előzményeinek a vokalizálódásában tehát komoly időrendi, s bizonyára nyelvjárási különbségek vannak. Mindamellett e vokalizálódás eredményei az ómagyar korban zömükben még vagy már mutatkoznak.

Az egymás mellett álló hangelemekből fejlődött magyar kettőshangzók második eleme aránylag ritkán megy vissza fgr. vagy másnyelvi magánhangzóra, tehát a második elemben a végső fokon való mássalhangzó-előzmény jóval több, mint a magánhangzó. A magánhangzó-előzmény az esetek jó részében i , például : fgr. er. *vaj*, vö. manyisi $\beta\ddot{e}i$, chariti uo_i , komi vi_i , udm. ve_i stb. ; szl. er. *gana*j**, vö. bolgár *gno*j**, szerb-horvát *gnó*j**, lengyel *gnó*j** stb. ; *rőf* < ném. *reif* ; paraj < fr. *paray*, *porey* (NyH. 7 30 ; BERNEKER, SiEtWb. 314 ; MELICH JÁNOS, Német vendégszók. Bp., 1895. 59 ; BÁRCZI : MNy. XXIX, 264). — Latin eredetű keresztneveinkben általában u az előzmény, például : *Móric* < lat. *Mauritius*, *Lőrinc* < lat. *Laurentius* stb. (FLUDOROVITS : MNy. XXVI, 198).

b) Az etimológikus eredetű kettőshangzók második típusában az előbbi típusnál jóval kevesebb esetet tarthatunk számon. — A későbbi magyar kettőshangzónak itt minden esetben mindkét eleme magánhangzóra megy vissza. Ezek a magánhangzók azonban a fgr. vagy másnyelvi előzményekben nem egymás mellett állnak, hanem mássalhangzót, rendszerint g -t, γ -t, v -t vagy j -t fognak közre. E hangkapcsolatokból úgy keletkezett a magyarban kettőshangzó, hogy hangzóközi helyzetben kiesett a g , γ , v vagy j , s a két magánhangzó egymás mellé került. Az ilyen típusú kettőshangzó-keletkezés leggyakrabban török jövevényszavainkban következett be : *bű* (a *bűbáj* első tagja), vö. oszmán-török *büjü*, csagatáj *bögü*, ujjur *bügi* stb. ; *kin*, vö. újjur *kyjyn*, altaji *kyjyn*, baskir *kyjyn* stb. ; *ól*, vö. oszmán-török *ayyl*, *awyl*, miser *awâl*, baskir *âurul* stb. (GOMBOCZ : MNy. III, 399, BTLw. 55, 95, 108, 168, Hangt. 33). A viszonylag nagyszámú török eseten kívül találunk néhány példát más eredetű szócsoportokban is : fgr. er. *sír* 'sepulchrum', vö. mari *šiyèr* ; *rér* < lat. *lèvir* ; stb. (PAIS : MNy. XXIX, 43, XXXIX, 319, NyK. LII, 282). — Az e típusba tartozó szavak egy részében nehéz vagy lehetetlen a magánhangzó elemek eredeti hangszínét megállapítani.

3. Az etimológikus kettőshangzók hatalmas számú esete mellett világosan felismerhető az ómagyar korban a kettőshangzók egy másmilyen jellegű, másmilyen keletkezésű csoportja, amelyet analógiás eredetű kettőshangzó-típusnak nevezhetünk. Erről a típusról nyelvészeti irodalmunkban

kevés szó esett, s ami esett, arra sem figyeltek fel kellően nyelvészeink. PAIS DEZSŐ a *Novoj ~ Novaj* helységnévek magyarázatában — e neveket a régi Noé személynévből származtatva — először veti föl az egyszerű hosszú magánhangzó ómagyar-kori kettőshangzová való fejlődésének lehetőségét (MNY. XII, 79). SZINNYEI JÓZSEF ugyan konkrét példára nem hivatkozik, de lehetségesnek tartja az ő diftongizációját már az ómagyar korban is (MNY. XII, 254). PAIS az *Ósbó* személynév magyarázatában ismét utal a kettőshangzová válás mozzanataira (MNY. XXIV, 92; vö. még GÁCSEY: MNY. XXXVIII, 260). PAIS újabban még egyszer rövid említést tesz a kérdésről, „hangfejlődési reciprocum”-nak fogva azt föl (MNY. XLVI, 103).

PAIS fölvetett magyarázatai már önmagukban is valószínűek. Ha azonban beleállítjuk őket az ómagyar korból kimutatható egyéb valószínű vagy lehetséges diftongizálódások sorába, a kettőshangzók ilyenfajta alakulásának a lehetősége még nagyobb valószínűséget kap. A PAISTól adatokkal is igazolt fejlődési esetek mellett említsünk föl itt még néhányat, korántsem törekedve sem teljességre, sem pedig az esetek valószínűségi sorrendjére.

Az egyházi latin *Irenaeus* és *Mathaeus* személynévekből a magyarban az *-us* végzet szabályos lekopásával *Ērnē ~ Ērné* és *Mátē ~ Máté* névalakok keletkeztek, mint ahogy az ilyen alakulás volt egyházi eredetű személynéveink túlnyomó többségének keletkezési módja is (vö. MELICH: MNY. X, 254, XXXVI, 145; BENKŐ: MNY. XLV, 77.) A TA: *Ernei*, 1138/1339: *Ernei*, 1260: *Erney* (ÁÚO. XI, 482), 1297: *Erney* (ÁÚO. XII, 614); 1211: *Matoy* (PRT. X, 503), 1237: *Mathey* (MES. I, 322), 1237—40: *Mathey* ~ másodpéldány *Mathe* (PRT. I, 782), 1270: *Mathey* (ÁÚO. VIII, 325) alakváltozatokat nézetem szerint fölösleges kicsinyítőképzős változatoknak, illetőleg szlávból kölcsönzött formáknak felfogni (vö. BÁRCZI: TA. 61; PAIS: NYK. XLIV, 328). Névtörténeti és névalaktani szempontból megnyugtatóbb a magyarázatuk, ha a latinból átvett formákból kiindulva, magyar diftongizációt teszünk föl. — Az egyházi latin *Lōt* és *Jōb ~ Jōbus* személynévek magyar nyelvi alakjaiban a monoftongusos változatok mellett ilyenek is jelentkeznek: 1138/1329: *Loutu*, 1247 k.: *Louth* (ÓMOLv. 98); VárReg. 183: *Joubot* (acc.), 1237: *Joub*, *Joubos* (ÓMOLv. 90), 1270: *Joub* (ÁÚO. VIII, 332). E névalakokban az *ou* kettőshangzó másodlagos alakulású lehet korábbi magyar *ó*-ból. — Az egyházi latin *Daedalus* magyar megfelelőjét 1277-ben így találjuk: *Deudalus* (ÁÚO. IX, 183). *József* keresztnévünk rövidített és kicsinyítő képzővel ellátott *Józsa* változata a VárReg.-ban így szerepel: de predio *Jouse* (132). Mindkét névben korábbi magyar hosszú monoftongusok diftongizációjáról lehet szó. — Feltehetően a *vén* szó *-k* kicsinyítő képzős származéka a következő helységnév: 1093: *uueinic* (MNY. XXIV, 259), 1223: *Weinic* (ÁÚO. VI, 361) és *-s* kicsinyítő képzős származéka a következő személynév: 1211: *Veynus* (PRT. X, 504). Az alapszó fgr. megfelelői: f. *vanha*, észt *vana* (NyH.⁷ 156) monoftongusos előzményre mutatnak, a nevek kettőshangzója tehát korábbi magyar *ē*-ből fejlődhetett. — A szülő ómagyar-kori írásváltozatai gyakran mutatnak kettőshangzót az első szótagban is: 1168: *Sceulevs*, 1210: *Sceuleus*, 1254: *Sceuluscer* stb. (OKISz.). A szóban minden valószínűség szerint csak a tövégen etimológikus a kettőshangzó; vö. kazáni tatár *jiläk*, baskir *jeläk*, teleut *jiläk*, kun *jiläk* stb. (GOMBocz, BTLw. 125). GOMBocz szerint ugyan egy régi török **sidlāy* alakot vettünk át (i. h.), de a török *d*-ből ebben az esetben sem igen fejlődhetett a magyarban a kettőshangzó második eleme, hanem a *d* az *l*-be olvadhatott:

vö. szl. *vidlo* > m. *villa*, R. *hadl* > *hall*. Így akár *d* nélküli, akár *d-s* alak a török előzmény, a magyar kettőshangzó másodlagos alakulás lehet. — A *kóró* szónak van ilyen írásváltozata is: 1150—54: *couroug* (Oklsz.). A tövégen levő kettőshangzó bizonyosan etimológikus, az első szótag kettőshangzója azonban hosszú monoftongusból való is lehet: vö. kirgiz *kürai*, baskir *kuráj*, teleut *körök*, kazáni tatár *kura*, kirgiz *kura*, csuvas *kyrâk*, lebedi *korak*, kun *kovra*, kumandu *kobrak* stb. GOMBÓCZ a török nyelvi változatok alapján két előzményt is föltesz: **kōray*, **kowray* (BTLw. 99), a török nyelvi alakok nagy többsége azonban a *w* nélküli átvételt valószínűsíti inkább. Ebben az esetben a magyar szó első szótagjának kettőshangzója másodlagos alakulása. — Régi *hód* ~ *hód* szavunkból igen sok magyar földrajzinév alakult. A monoftongusos változatok mellett kettőshangzóra mutató írott formák a következők: 1237: *Hovd*, *Houdu* (ÓMOLv. 90, 91), 1323: *Houdzeg* (Oklsz.). A *hód* fgr. és török megfelelői (vö. NÉMETH: NyK. XLIII, 77; ZSIRAI: NyK. XLVII, 449; BÁRCZI: MTAKözl. II, 349) nem igazolják a kettőshangzó etimológikus voltát, ez tehát későbbi magyar fejlődmény lehet.

A példák számát még lehetne szaporítani. Többek között nem egy olyan ismeretlen eredetű szavunk van, amelyet az ómagyar korban rendesen monoftongust jelölő betűvel írnak, de egyszer-kétszer megtalálható a kettőshangzós változata is. Például az isml. er. *bérc* szónak (vö. Étsz., SzófSz.) az ómagyar korból egyedül az Oklsz. negyvenegy monoftongusos változatát közli. Felbukkan azonban az ómagyar korban kétszer a kettőshangzós változat is: 1271: *Beyrch* (ÁÜO. VII, 312), 1297: *Beyrch* (Oklsz.). Ilyen esetekben feltehető, hogy az ismeretlen eredetű szó monoftongusos előzményű, tehát kettőshangzós változatai nem etimológikusak. — A XIV. századból is sok példánk van monoftongusos előzményű szavak kettőshangzós írásmódjára. Itt azonban már igen kérdéses, hogy az írásjel kettőshangzós ejtést takar-e: például 1352: *Stallou*, BesztSzj.: *stalow* < olasz *stallo*.

Nem állítható, hogy az ómagyar korból itt példaként felhozott kettőshangzós változatok egyenként is teljes bizonyító erejűek. Egyes adatokat például másként, más szóval kapcsolatba hozva is lehet magyarázni, másokban esetleg az egyetlen kettőshangzós változat okozhat kétséget, ismét másokban meg szóbajöhet a kettőshangzó etimológikus eredete is. Az is kétségtelen, hogy — jórészt az ómagyar kor vége felé — már hosszú, sőt rövid monoftongusokat is jelölnek néha kettős betűkkel (vö. KNIEZSA ISTVÁN, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952. 51, 52). Ez azonban, különösen *ë*-nél és *o*-nál nagyon ritka, s amellet az *ö* vagy *ó* hang ilyen korai előfordulását (pl. 1168: *Scevelevs*) sem igen tehetjük föl. — Minde nehézségek, kétségek ellenére mégis úgy látszik, hogy az említett ómagyar-kori adatokban jórészt kettőshangzót kell olvasnunk, s hogy ezek a kettőshangzók többnyire másodlagos alakulások korábbi hosszú monoftongusokból. Az egyes esetek bizonytalansága miatt tehát nincs okunk az egész típus létét megtagadni.

A kettőshangzók eme típusának a kialakulását főként az analógia hatásának tulajdoníthatjuk. Bár kétségtelen, hogy néhány esetben — jövevényszavakban — idegen nyelvi hosszú magánhangzók helyére az átvételkor is léphettek hanghelyettesítéssel kettőshangzók, a típus zöme mégis későbbi magyar nyelvi fejlődés útján alakulhatott. Az analógiás fejlődéshez az alapot a rengeteg ómagyar-kori etimológikus kettőshangzó szolgáltatta. A nagy tömegű etimológikus kettőshangzó léte már egymaga megindíhatta az analógia

érvényesülését. De még erősebben közrejátszhatott itt az etimológikus kettőshangzók meginduló monoftongizációja. E monoftongizálódás révén előállott ingadozás tág teret nyitott az analógia érvényesülésének, az ellenkező irányú fejlődés végbemenetelének. Amikor a korábbi magyar *ou*-k, *ëü*-k, *ëi*-k stb. *ó*, *ú*, *ő*, *ű*, *é*, *i* stb. hangokká való monoftongizációja folyt, ugyanakkor az idegen nyelvből átvett vagy a magyarban különböző fonetikai okokból megnyúlott korábbi *ó*, *é* (?) hangok diftongizációja is elkezdődött. Az ilyen hangfejlődési reciprocumok nem ritkák a magyar hangtörténetben, szerepükre nemrégiben mutatott rá PAIS DEZSŐ (MNY. XLVI, 103). Magam az *ly* > *j*, *j* > *ly* fejlődésben találtam hasonló jelenségre, amit más helyütt részletesen is tárgyalni fogok.

Az analógiás eredetű ómagyar kettőshangzók kifejlődése nem ölthetett túl nagy méreteket. Ennek két oka is van. Az ómagyar nyelvben — átvétel vagy belső fejlődés eredményeképpen — viszonylag kevés volt a hosszú monoftongusok száma. Nyelvünk hosszú magánhangzóinak túlnyomó része tudvalevően a monoftongizáció lezajlása, a tövéghangzó lekopása és a hangsúly hatása folytán keletkezett, s minde fejlődés az ómagyar kor folyamán még javában tartott. A viszonylag kis számú hosszú monoftongusnak így természetesen a diftongizációja is csak szűkkörű lehetett. A másik ok magában az analógiás hatás jellegében keresendő: az analógia általában szörványos jelentkezésű szokott lenni. — Így hát az ómagyar nyelvben az etimológikus kettőshangzók gazdag csoportjához viszonyítva az analógiás kettőshangzók rétege jóval szegényesebb. A továbbiakban a két réteg természetesen együtt, egyformán fejlődött, a kétféle eredet a továbbfejlődés irányát nem befolyásolta. Az etimológikus kettőshangzók nagyméretű pusztulásával az analógiás kettőshangzók is elenyésznek, helyesebben monoftongizálódnak. Ahogy az etimológikus kettőshangzós *sëir*-ből *sér* ~ *sír* lesz, ugyanúgy válik az analógiás kettőshangzójú *vëin* is *vén* ~ *vin* alakúvá.

Az analógiás eredetű kettőshangzók léte esetleg más megvilágításba helyezheti néhány szavunk eredetét, illetőleg hangfejlődését. Példakép megemlítem a *kék* szót. E szó ómagyar-kori előfordulásai igen gyakran mutatnak kettőshangzót: 1211: *Keyci* (PRT. X, 515), 1216: *Keyckend* (OkISz.), 1229: *Keycfev* (OkISz.), 1267: *Keyk* (PRT. X, 526), 1275: *Keykmal* (OkISz.) stb.; ugyanakkor felbukkannak a monoftongusos formák is: 1211: *Kecu* (PRT. X, 505); 1240 k.: *Kec* (OkISz.), 1299: *Keklok* (OkISz.) stb. A szó török eredetű, de a török nyelvekben jórészt monoftongusos előzményre valló alakok találhatók: csagatáj *kök*, kirgiz *kök*, oszmán-török *gök*, kazáni tatár *kük*, baskír *kük*, burját *kökö* stb., kivétel a csuvas *kâvak* (GOMBOCZ, BTLw. 91). Nyelvészeink általában a kettőshangzós előzményt mutató csuvas alakot tekintik a magyar szó ősenek (GOMBOCZ, BTLw. 159; PAIS: NYK. LII, 282; BÁRCZI: MNY. XLV, 74), tekintettel a régi magyar kettőshangzós alakokra. E származtatásnak azonban a kettőshangzó hangszíne körül vannak hangtani nehézségei. Anélkül, hogy a csuvasos származtatás lehetőségét kétségsbe vonnám, felvetek egy másik lehetőséget is. A szóban levő őstörök *ö* vagy *ë* (vö. GOMBOCZ, BTLw. 91, 159) a magyarban szükségszerű hanghelyettesítéssel *ë* vagy *é* lett, s így a szó feltehető analógiás tövéghangzóval *këki* ~ *këkü* vagy *këki* ~ *këkü* alakban hangzott. Az eredetibb vagy a tövéghangzó lekopása után nyúlott *é* egyes nyelvjárásokban analógiásan *ëi*-vé vált, más nyelvjárásokban megmaradt *é*-nek. A kétféle típusú ómagyar-kori alakváltozatok tehát ilyen fejlődésre is visszamehetnek.

III. Megjegyzések az ómagyar kettőshangzók rendszeréhez

1. Az ómagyar kor kettőshangzó-rendszerét összefoglalóan GOMBOCZ ZOLTÁN érinti (Hangt. 24—27). Munkája jellegéből folyóan a részletekbe természetesen nem megy bele. Az ómagyar kettőshangzók gazdag rendszerének a részletekbe is elmélyedő teljes feldolgozása a jövő feladata ; e szintézis megvalósulása előtt azonban még sok előmunkálatra, nyelvtörténeti bújárkodásra van szükség. Ezek keretében tesztek most én is néhány szerény részletmegjegyzést.

2. Az első kérdéskör, amit érinteni szeretnék, az ómagyar kettőshangzók-nak a nyelv függőleges irányú mozgása szerinti típusaival kapcsolatos. Itt három problémát ragadok ki : *a)* éltek-e nyitódó típusú kettőshangzók az ómagyar korban ; *b)* milyen különbségek voltak a kettőshangzók két elemének nyelvválásfoka közt ; *c)* hogyan állunk az ómagyar-kori azonos nyelvválású kettőshangzókkal.

a) Mint ismeretes, a nyelv függőleges irányú mozgása szerint a kettőshangzók elemei háromféle viszonyban lehetnek egymással ; ez a három viszony megadja a kettőshangzók záródó, nyitódó és azonos nyelvválású típusát. Az a kérdés, hogy az ómagyar korban képviselve volt-e mind a három típus.

A záródó és az azonos nyelvválású típusnál nem lehetnek kétségeink. Ezek meglétére elsősorban is az ómagyar-kori nyelvm emlékek utalnak. A nyelvm emlékek adataira itt teljesen fölösleges volna példákat felsorakoztatni, ezek túlon túl ismeretesek mindenki előtt. Az adatok közös vonása az, hogy bennük a kettőshangzók első elemének változó nyelvválásfoka mellett a második elem szinte kivétel nélkül felső nyelvválású hangnak van írva. A kiejtésben tehát az első elem legalsó, alsó, középső vagy felső nyelvválása után felső nyelvválású magánhangzó következett, s így a kettőshangzó záródó vagy azonos nyelvválású volt. Az ómagyar kettőshangzók eredete is megerősíti a nyelvm emlékek vallomását. Az első elem változó nyelvválása mellett a második elem bizonyos esetekben felső nyelvválású magánhangzókra, legtöbbször meg olyan mássalhangzókra (spiransokra) megy vissza, amelyek felső nyelvválású magánhangzová : *i, u, ü*-vé vokalizálódtak.

A záródó és azonos nyelvválású típus nyilvánvaló megléte mellett már jóval fogasabb kérdés, voltak-e az ómagyar korban nyitódó jellegű kettőshangzók. A XV—XVI. századtól kezdve ezek valószínűleg éltek nyelvünkben (vö. BENKŐ : MNy. XLVII, 221), a korábbi időkből azonban nincs rájuk biztos nyomunk. Az ómagyar kor írásbeliségében egyáltalán nem találunk olyan írásváltozatokat, amelyek nyitódó kettőshangzók meglétére utalnának. Kettőshangzóink eredete sem támogatja a nyitódó típus ómagyar-kori létét. A második elem magánhangzó előzményei közt ugyanis általában nincsenek középső vagy alsóbb nyelvválású hangok, s a spiranselőzmények ilyenné vokalizálódása sem valószínű. E tények már önmagukban is döntő súllyal esnek latba a nyitódó kettőshangzók ómagyar-kori megléte ellen. De vannak más támpontjaink is.

Ismeretes az a magyar hangtörténeti fejlődés, hogy magánhangzóközi helyzetből bizonyos spiransok : *γ, χ, v, j, h* kieshetnek, s így a két magánhangzó egymás mellé kerül. Az ómagyar korban az így egymás mellé került magánhangzók közül egyes esetekben összeesiszolódott ejtésű kettőshangzó vált, ami később monoftongizálódott vagy monoftongizálódhatott : tör. *ayyl ~ ayul* > m. *ayl ~ oyl* > *ól* ; más esetekben azonban a magánhangzók megtartották önállóságukat, sőt a hangzóközi hiátust újabb spiransok később ki is tölt-

hették: *üveg* > *üeg* > *üveg* ~ *üjeg* ~ *üheg*. Hogy a spirans kiesése után a két fejlődés közül melyik következett be, az az egymás mellé került magánhangzók nyelvéllásfokától függött. Ha az első elem nyiltabb, a második elem zártabb nyelvéllású volt, vagy ha a két elem nyelvéllása azonos magasságon állt, a kettőshangzóra válás és később a kettőshangzó monoftongizálódása megtörtént: tör. *awir* > m. *ör(öl)*, tör. *kyjyn* > m. *kín* stb. (Vö. GOMBOCZ, BTLw. 95, 112). Mint az előbbi fejezetben rámutattunk, az ómagyar etimologikus kettőshangzók egy része így keletkezett. Ha azonban az első elem zártabb, a második nyiltabb volt, a kettőshangzóra válás és a későbbi monoftongizálódás nem következett be. Az ómagyar korból igen sok adatot lehet idézni ilyen típusú hiatusos szóalakokra: 1193: *Fuenes*, 1231: *Chuer*, TA.: *kueskut*, 1171: *Luos*, 1135: *Ruoz* stb. (OkISz.) Ezekben sohasem keletkezett kettőshangzó, hanem a két magánhangzó két külön nyomatékkal két külön szótagot alkotott, s így természetesen nem vált monoftongussá. Régebbi nyelvelméleinkből ilyen előzmények monoftongizációjából keletkezett hosszú magánhangzó egy sem mutatható ki! — Ennek az ómagyar-kori kettős fejlődésnek az a magyarázata, hogy e korban nem lévén nyitódó kettőshangzók, a spiransok kiesésével másodlagosan keletkezett *ie*, *iē*, *üe*, *üē*, *uə*, *uō* stb. hangkapcsolatok nem illeszkedhettek bele ezek sorába, s az ómagyar-kori kettőshangzók általános monoftongizációjakor nem válhattak monoftongusokká. Amikor egyes nyelvjárásainkban később, az ómagyar kor után kifejlődik a nyitódó kettőshangzók típusa, e hiatusos alakok természetesen beleilleszkednek a nyitódó kettőshangzók rendszerébe. Ilyen beleilleszkedés eredményei például a mai nyugati nyelvjárási *hüjl* ~ *höl* (< *hüvely*), *üög* ~ *ög*, *iөг* ~ *өг* (< *üveg*) stb. szóalakok.

— A spiransok kiesése utáni magánhangzó-kapcsolatok eme szabályszerű kétirányú fejlődésének látszólag ellentmond *sír* 'sepulchrum' szavunk eredete. E szó összevethető a mari *šiyər* szóval (SZAMOTA: NyK. XXV, 141; PAIS: NyK. LII, 282; BÁRCZI: TA. 43), s első magyar előfordulása is *i-ē* magánhangzó-viszonyt tükröz: TA.: *lean fiher*. Az ellentmondás azonban valóban csak látszólagos, mert a későbbi *sír* ~ *sér* alakok nem a *γ* (*ʔh*) kiesése utáni *siər* alakból keletkeztek, hanem az első elem nyiltabbá válása utáni *sēər* vagy *sēir* alakból (vö. PAIS: i. h.). A közbeeső fok, sőt a záródó kettőshangzós alak is kimutatható az 1193-as oklevélből: *leajn Sewer*, *Sejər kev*. A szó hangtörténete valójában éppen a nyitódó kettőshangzók ómagyar nemlétének a bizonyítéka. A korábbi *siyər* > *siər* alak ilyen formájában nem tudott beleilleszkedni az ómagyar kettőshangzók rendszerébe, *sēər* < *sēir* alakváltoztatásban azonban igen, s így már monoftongizálódhatott is később. — Érdemes itt megemlíteni Dénes személynevünk hangtörténetét. A lat. *Dionisius* a magyarban az *-ius* végződés szabályos elhagyásával és magánhangzó illeszkedéssel *Diēnis* ~ *Diēnūs* ~ *Diēnēs* alakot kapott: 1138/1329: *Dienis* (MNY. XXXII, 130), 1199: *Dyenus* (MES. I, 160), 1349: *Zenthdyenes* (CSÁNKI I, 623) stb. A név *iē* kapcsolata nemcsak az ómagyar korban, hanem még azután is sokáig nem vált szabályos kettőshangzóra, és így nem is monoftongizálódott. A későbbi *Gyēnēs* alak a *die* > *gye* hangkapcsolatban bekövetkező palatalizációval, a későbbi *Dēnēs* alak pedig az *ie* kapcsolat monoftongizációjával adódott.

Az előző csak a XVI. századtól kezdve mutathatók ki, s mint egy más alkalommal részletesen is ki fogom mutatni, a *Diēnēs* > *Gyēnēs* fejlődés keleten, a *Diēnēs* > *Dēnēs* fejlődés nyugaton ment végbe. Az *iē*-ből *é* tehát csak a XVI. századtól kezdve fejlődhetett, akkor, amikor nyugaton már élnek a hosszú magánhangzók diftongizációjából keletkezett nyitódó kettőshangzók.

A fentebb elmondottak világosan rámutatnak arra, hogy az ómagyar korban nem lehet a későbbi magyar nyitódó kettőshangzó-típus meglétével számolni. Korábban azt tettem fel, hogy nyitódó kettőshangzók lehettek az ómagyar korban, csak lappanghattak az akkori hangjelölésben, elnyomhatta őket a záródó kettőshangzók gyakoribb jelölése (vö. MNy. XLVII, 228). Ez a nézetem nem állhatja meg a helyét, a magyar nyitódó kettőshangzók csak az ómagyar kor után keletkezettek. Itt jegyzem meg, hogy nem olyan-képpen keletkeztek, ahogy egy másik föltevésem megjelöli, azaz korábbi ómagyar-kori záródó kettőshangzókból a nyelvváltsfokok eltolódásával (vö. i. h.). Ez a föltevésem is helytelen volt, ma már úgy látom, hogy a XV–XVI. században nyugaton megjelenő nyitódó kettőshangzók újabb diftongizáció eredményei, s közvetlen közülük nincs az ómagyar kettőshangzókhöz.

b) Mivel, a sok közbeeső fokot nem számítva, négy fő nyelvváltsfokot szoktunk fölvenni, a kettőshangzók záródó vagy nyitódó sorában elvben három, két vagy egy nyelvváltsnyi különbség lehet a két elem között. Az előbbiek alapján a nyitódó típust kirekesztve az ómagyar-kori kettőshangzók vizsgálatából, azt kell most megnéznünk, hogyan állunk e korban a záródó típus elemeinek nyelvváltskülönbségével.

Tudott dolog, hogy eredetileg voltak nyelvünkben olyan záródó kettőshangzók, amelyek elemei között a nyelvváltskülönbség három fok volt: *ai*, *au*; olyanok is, ahol két fok: *au*, *eu*, *ei*; s olyanok is, ahol egy fok: *ou*, *eu*, *ei* (vö. GOMBÓCZ, Hangt. 24–27). Ezek a nyelvváltskülönbségek az ómagyar etimológikus kettőshangzókból a fgr. vagy másnyelvi hangelőzmények folytatásaképpen adódtak. A későbbi magyar fejlődés során ezek a mintegy kezdeti magyar állapotnak felfogható nyelvváltskülönbségek módosultak, változtak. A magyar fejlődés fő iránya az volt, hogy a kezdeti nagy: három vagy két nyelvváltsnyi különbséget fokozatosan megszüntette az egy nyelvváltsnyi különbség javára. Ezt a fejlődést fogom röviden vázolni a labiális félhangzójú (*u*, *ü*) kettőshangzókból.

Bár fgr. eredetű szavaink jó részében nem lehet megállapítani a kettőshangzó első elemének eredeti hangszínét, jövevényszavainkban nagyon sok esetben kimutatható az eredetibb *a* hangszín. Ez az *a* még korábbi másnyelvi *ā*-ra is visszamehet; az *au* > *au* hangfejlődés okát később még fogjuk érinteni. Az *a* gyakran a magyar nyelvi forma korai írásváltozataiban is feltűnik: tör. *džisnau* > m. *gyisznau*, pl. TA.: *gi/nau*; szl. *čavka* < m. *csauka*, pl. 1138/1329: *Cauka*; lat. *Nicolaus* > m. *Miklaus*, pl. 1211: *Micolaus* (PRT. X, 510) stb. (EtSz.; BERNEKER, SIETWb. 138; GOMBÓCZ, Hangt. 24; FLUDOROVITS: MNy. XXVI, 198; BÁRCZI, TA. 28). Úgy látszik, hogy a toldalékok előtti tővéghangzó gyakori alsó nyelvváltsával is számolni kell: 1001: *saupáy*, TA.: *munorau*, 1138/1329: *A/avfeu* (MNy. XXXII, 134); 1211: *Summorau* (PRT. X, 504) stb. Az ómagyar kor első felében tehát az *au* kettőshangzó egészen általános volt. A XII. századtól kezdve azonban az *au*, *av* írásváltozatok az *ou*, *ov*-val szemben mind jobban visszaszorulnak, utoljára az 1211-es összeírásban találkozunk velük (JAKUBOVICH: MNy. XIX, 80; KNIEZSA: MNy. XXIV, 257; GÁCSEK: MNy. XXXVII, 258). Az *au*, *av* jelölésmód helyébe lépő *ou*, *ov* arra mutat, hogy az *au* ejtésmód fokozatosan átadja helyét az *ou*-nak, s a XIII. századra az *ou*-s ejtés már egészen általánossá válik.

Palatális hangrendű szavainkban az első elem gyakran meggy vissza nyílt *e*-re. E tényre csak fgr. eredetű szavaink és jövevényszavaink korábbi

figr. és másnyelvi hangalakjából tudunk következtetni, a magyar írásváltozatokból nem, hiszen az *e* és *ē* jele az ómagyar korban nem különbözik egymástól. Néhány példa: manysi *pānk* ~ m. *feū*, pl. TA: *sar feū*; tör. *ināy* > m. *inetū*, pl. 1251/1281: *yneuzorma* (OkISz.); ném. *reif* > m. *reif* ~ *reūf*, pl. 1243: *Reyf* (OkISz.) stb. (NyH.⁷ 48; GOMBOCZ: BTLw. 136; EtSz.; BÁRCZI, TA. 109). Néhány korábbi másnyelvi *ā*-ból is nyílt *e* vált a magyarban hasonulással: lat. *Laurentius* > m. *Leūrēnci*, pl. 1138/1329: *Leurenē* (MNy. XXXII, 134). Feltehető a nyílt *e*-s olvasat több toldalékos alak előtt is: Konst Porph.: *εζέλεχ*, TA.: *ferfeu* stb. Legalábbis az ómagyar kor első felében tehát az *eū* is egészen általános volt. Az *au* > *ou* fejlődéssel párhuzamosan azonban az *eū* első eleme is zártabbá vált az ómagyar kor folyamán: *ēū* lett belőle. Az írásbeliségből persze ezt a fejlődést nem tudjuk kimutatni, de biztos nyomunk van rá, mivel az *eū* előzményű szavak még az ómagyar korban kezdenek *ōū*-vé válni, s ez csak *ēū* fokon keresztül volt lehetséges. Az ómagyar-kori *ōū* kérdéséről majd később még lesz szó.

Mind az *au* > *ou*, mind az *eū* > *ēū* fejlődésben azt látjuk, hogy a záródó kettőshangzó elemeinek korábbi két nyelvállás különbsége egy nyelvállásnyi különbséggé alakul át oly módon, hogy az első elem egy fokkal zártabbá válik. Feltűnő, hogy ez a zártabbá válás abban az időben történik, amikor a rövid monoftongusokban éppen az ellenkező irányú hangfejlődés: a nyíltabbá válás folyik, *o*-ból például *a* lesz. A kettőshangzók első elemében végbe-menő *a* > *o* és *e* > *ē* hangfejlődés tehát különleges jellegű, egyedül a kettőshangzókhöz kapcsolódó jelenség. Világos, hogy okát is a kettőshangzók fonetikai sajátságának a körében kell keresnünk. Az ok nem más, mint az, hogy a magyar kettőshangzók elemei az összecsiszolt ejtés következtében igyekeznek egymáshoz nyelvállás tekintetében közelebb kerülni. Hogy nyelvünk nem kedveli a kettőshangzóknak a nagyobb fokú nyelválláskülönbségeket, az egészen világosan látszik mai nyelvjárási kettőshangzóinkban is, ahol tudva-levően az esetek túlnyomó többségében nincs a két elem között egy nyelvállásnál nagyobb különbség.

E kérdéshez még csak egy rövid megjegyzést. Nyelvészeink szeretik az ómagyar *eu*, *ev*, *ew* hangjelölést általában mindig *eū*-nek olvasni. Nem is szólva arról, hogy már eredetileg is nagyszámú *ēū* előzmény került be nyelvünkbe, ez az eljárás az *eū* > *ēū* változás valószínű lehetőségét sem veszi figyelembe. A helyes módszer az, ha minden egyes esetben előzményre, előfordulási időre stb. való tekintettel külön mérlegeljük a kettőshangzó lehetséges hangszínét.

c) Több szavunkban az ómagyar kettőshangzó első eleme *u* előzményre megy vissza: tör. *tanuk* > m. *tānuū*; tör. *kapuy* > m. *kāpuū* stb. (GOMBOCZ, BTLw. 90, 127). Ugyancsak nem ritka az *i*-s előzmény sem: manysi *īnīk*, chanti *nīnīk* ~ m. *nyīū*; tör. *bitig* > m. *bētiū* ~ *būtiū* stb. (NyH.⁷ 144; GOMBOCZ, BTLw. 44). Ha honfoglalás előtti török jövevényszavaink átvételének az idején volt már a magyarban *ū* (vö. BÁRCZI, Rnyj. 7), akkor az első elem *ū* előzményével is nem egy esetben számolhatunk: tör. *džūsūk* > m. *gyūsūū*; tör. *džūrūk* > m. *gyūrūū* stb. (GOMBOCZ, BTLw. 82, 83). A toldalékok előtti tövéghangzó is gyakran volt felső nyelvállású: 1210: *Bulsuu* (OkISz.), HB.: *Keferuw*, 1138/1329: *Numhiu* (MNy. XXXII, 134) stb. A második elem spiransának vokalizálódásával ilyenformán *uy*, *iū*, *ūū* kettőshangzók keletkeztek. Az *ūū*-k számát szaporította, hogy labializáló nyelvjárásban az *iū*-ból *ūū* lett; vö.: 1138/1329: *Numhiu* ~ *Nemhuu* (MNy. XXXII, 131,

134); udm. *din*, mari *tün* ~ m. **tiü* ~ 1214 : *Sartuu* (OkI Sz.). Körülbelül ennyi az, amit e kettőshangzókról eddig tartottunk.

Mivel e kettőshangzókbán az első elem előzménye *u*, *i*, (*ü*) volt, a második elem spirans előzményéből *u*, *ü*, (*i*) vált, az *uu*, *iü*, *üü* kettőshangzók léte bizonyosnak látszanék. Ennek ellenére úgy vélem, hogy e típusból csak egy kettőshangzóval lehet viszonylag hosszabb időn keresztül komolyan számolni : az *iü*-vel. A másik két kettőshangzóban a tiszta *uu* és *üü* ejtés fennmaradása fonetikai képtelenség. — Amikor az *uγ*, *üγ* hangelemekben a *γ* *u*, *ü*-vé vokalizálódása teljesen végbement, tehát a kettőshangzó második elemében tisztán képzett *u*, *ü* magánhangzót ejtettek, a monoftongizálódásnak sürgősen be kellett következnie. Az *uu*, *üü* ejtés csak kétszótagos, kétnyomatékos hangkapcsolat esetében maradhatott volna fönn, ezt viszont nincs okunk föltenni. A létrejövő egyszótagos, egynyomatékos kapcsolat szabályszerűen *ü*-vá és *ü*-vé alakult át. Ennek egészen természetesen így kellett lennie, hangtani lehetetlenségre ugyanis valószínűleg őseink sem voltak képesek... Az *iü*-ben persze nem kell föltennünk ilyen korai monoftongizációt. — Igen ám, de miért találunk mégis az ómagyar kor első felében elég szép számmal *uu*, *uv* jelöléseket, s hogyan magyarázható ily módon a kétségtelenül kimutatható *uu* > *ou* > *ó* fejlődés?

Az *uγ*, *üγ* kapcsolatokban a *γ* vokalizálódása, az *iü* > *üü* fejlődésben az *i* labializációja nem ment ugrásszerűen végbe. Valószínű, hogy mind a *γ*, mind az *i* több átmeneti fokon keresztül jutott el a tiszta labiális ejtésmódig. Tudjuk azt, hogy nem vokalizálódott *γ*-kre még a XIII. század elejéről is vannak adataink. Ebben a hosszantartó átmeneti fejlődésben jelölhették a vokalizálódás, illetőleg labializálódás állapotában levő *γ*-ket és *i*-ket *u*-val vagy *v*-vel, annál is inkább, mivel az *au*, *ou*, *eü*, *ëü* stb. hangkapcsolatokban is ez volt a második elem jele. Persze az *uu*, *uv* írásmód aztán megmaradhatott a hosszú *ü* és hosszú *ü* jelének, mint ahogy az *ó*-t *oo*-val, az *ē*-t vagy *é*-t *ee*-vel jelölik már ebben a korban is (vö. KNIEZSA : MNy. XXIV, 192, 194). — Az *uγ* előzményre visszamenő szavégek *ou*-vá fejlődése abban a korban indulhatott meg, amikor a spirans vokalizálódása még nem fejeződött be teljesen : pl. *tanuγ* > *tanuγ* > *tanuγ* > *tanos* > *tanou*. Az *ou* > *ó*-vá fejlődésre vö. 1288 : *Copou* (OkI Sz.), 1211 : *Bulchou* (PRT. X, 513), 1214/1334 : *Cus foloud* (MNy. XXX, 304). JókK. : *tanoc* (NySz.) stb. Az *iγ*, *üγ* szavégek esetében az *öü* > *ő*-vé fejlődés magyarázatával könnyebb helyzetben vagyunk, itt kiindulhatunk az *iü* előzményből (vö. GOMBÓCZ, Alakt.: tőtípusok ; Hangt. 27).

A fejlődést így felfogva értjük meg azt, hogy miért enyészik el a vélt *uu*, *üü* kettőshangzók *uu*, *uv* írásmódja jóval hamarabb, mint az *iü* kettőshangzó *iu*, *yu*, *iv*, *yv*, *iw*, *yv* stb. írásmódja ; így válik világossá az is, miért rövidül meg jóval hamarabb a *kapu*, *saru*, *tanu* stb. szóalakok szóvégi magánhangzója, mint az *iü*-ből fejlődött *fü*, *hü*-félék véghangzója : azért, mert a monoftongizáció az előbbieken jóval hamarabb bekövetkezett.

Mindezek alapján én az ilyen írott alakokat : HB. : *chomuv*, *keferuv*, 1210 : *Bulsuu* (OkI Sz.), 1162 : *Copuu* (MNy. XXIV, 258), 1233 : *Oyufoluuu* (MNy. XXIV, 258), 1211 : *Keurus Tuuh* (OkI Sz.) stb. vagy hosszú *ü*-vel olvasnám, vagy nem teljesen vokalizálódott *γ*-vel, illetőleg nem teljesen labializálódott *i*-vel, de *uu*-val és *üü*-vel nem. Annál is inkább, mert az utóbbi kettőshangzókat nem is tudom kiejteni...

3. Az ómagyar nyelvben az ajakműködés szempontjából lehetséges három kettőshangzó-főtípus közül mindegyik képviselve volt : labiálisok :

ou, öü stb.; illabiálisok: *ei, ai* stb.; vegyesek: *eü, iü* stb. A továbbiakban az ajakműködés szempontjából vegyes típus egyik kettőshangzójával, az *eü*-vel kívánok részletesebben foglalkozni.

Az ómagyar nyelvben igen elterjedt *eü* kettőshangzó első eleme már eredetileg is lehetett zárt *ë*: *vö* < *vëü*, *vö. chanti üen*, *udm. vin*, *komi von*, *mari ßene* stb.; (*kesz*)*tyü* < (*kez*+) *tëü*; *vö. md. teje*, *f. teke* stb. (NyH.⁷ 35, 140; PAIS: MNy. XL, 236). Az *eü* kettőshangzók másik, valószínűleg nagyobbik része korábbi *eü*-ből fejlődött az első elem egy fokkal zártabbá válásából. A zártabbá válás oka — mint az előzőekben rámutattunk — feltehetően az volt, hogy a két elem nyelvtálas szempontjából igyekezett közelebb kerülni egymáshoz, mivel nyelvünk a kettőshangzók elemeiben az egy nyelvtálasnál nagyobb különbségeket nem kedvelte. Az *eü* kettőshangzó második eleme az esetek legnagyobb részében korábbi spiransokból vokalizálódott és labializálódott. Mivel ilyen fejlődés során az első elem illabiális, a második labiális lett, ajakműködés szempontjából vegyes kettőshangzó jött létre. Úgy látom, hogy fejlődésének további irányát, módját a kettőshangzónak ez a vegyes összetétele szabja meg, mégpedig úgy, hogy a nyelv ennek a labiális-illabiális szempontból vegyes jellegnek a megszüntetésére törekszik.

A fejlődés egyik iránya az, hogy az *eü* labiális kettőshangzóvá alakul, azaz *öü* lesz belőle. Ennek az ómagyar-kori *öü*-nek a létezését először MELICH veszi észre (MNy. XIII, 1); s később KNEZSA is bizonyos *ou*, *ov* betűkapcsolatokat *öü*-nek olvas (MNy. XXIV, 197). Az ómagyar korból valóban viszonylag nagy számban mutathatunk ki olyan adatokat, amelyek *öü*-nek olvashatók: 1142—46: *Gourin* a. m. Győr (MNy. XXIV, 196); 1193: *Chergou* (ÓMOLv. 55); 1231: *Mezov* (MNy. XXIV, 196); 1237: *Scemov*, *Kerdou*, *Kerou*, *Erous* (mindezek a másodpéldányban *eu*-vel); másodpéldány: *Tekerou* (ÓMOLv. 89, 90, 91); 1237: *Fertow* (MNy. XXIV, 196); 1268: *Gyrowbukur* (OkLSz.); 1279: *Erdoufalva* (SZTÁRAY Okl. I, 23); 1297: *Zeulous* (ZICHY Okm. I, 87) stb. Érdekes, hogy bár KNEZSA korábbi helyesírástörténeti tanulmányában elfogadja az ilyenféle adatokban az *öü* ejtést, újabban megjelent helyesírástörténeti munkájában *ö* olvasatról beszél (Helyesírásunk tört. 52). Az ómagyar kor végéről származó adatokban ugyan elvileg az *öü* és az *ö* olvasást egyaránt fel lehet tenni, de az *öü* mellett igen komoly érv szól: sem ebben a korban, sem a XIV. század első felében a rövid *ö* jelölésére nem találunk egyetlen *ou*, *ov*, *ow* betűkapcsolatot sem (vö. KNEZSA, i. m. 52—54), pedig monoftongusos olvasat mellett ezt joggal várhatnánk az *ö*-nél és az *ö*-nél egyaránt. Nem látok tehát okot arra, hogy az idézett ómagyar-kori adatokban az *öü* feltevését elvessük; Miklós ispán végrendeletében (1237) is a két oklevélpéldány eltérései világosan *eü* ~ *öü* váltakozásra mutatnak. — Az *ou*, *ov*, *ow* jelölések a XIV. században is folytatódnak, sőt megszorodnak. Néhány példa: 1325: *Solumkow* 1346: *Homorcutetow*; 1357: *Kenersytow* (OkLSz.); 1336: *Kalsamezow*, 1347: *Fenewerdow*, 1347: *Belmezow* (KNEZSA, i. m. 52); BesztSzej.: *keplow*, a. m. gyeplő, *gyrow*, *vow*, *gyroufa*; stb. Ez adatokban már jóval kétségesebb lehet az *öü* olvasat, bár semmi sem szól amellett, hogy — legalább egyes nyelvjárásokban — az *öü* ekkor már nem lehetett meg. Mint említettük, a rövid *ö* jelölésében nyoma sincs e korban az *ou*, *ov*, *ow* betűkapcsolatoknak.

Az eredetileg etimológikus *ey*, *ëy* (> *eü*, *eü*) hangkapcsolatot tartalmazó szavaknak a magyar nyelvtörténetben szinte kivétel nélkül megtaláljuk az (*ëi*) *é*-s változatát. E szavakban a monoftongizálódás lezajlása után általában *ö* ~ *é* váltakozás mutatkozik: BesztSzej.: *vezew* ~ SchlSzej. *vezze* stb.; de sok

olyan szó is van, amely hármassal, $\ddot{u} \sim \ddot{o} \sim \acute{e}$ váltakozást mutat: 1386: *Keselyus* ~ 1352: *Keseleukeu* ~ 1342: *Keselefezek* (Oklsz.) stb. E szavak \ddot{o} -jének, illetőleg $\ddot{u} \sim \ddot{o}$ váltakozásának magyarázatát a második elemükben labiális kettőshangzók: $\ddot{e}\ddot{u}$, $\ddot{o}\ddot{u}$ adják meg; a következő fejezetben ezt a kérdést még érinteni fogjuk. Az \acute{e} -s végű szóalakot azonban bajos közvetlenül $\ddot{e}\ddot{u}$ -ból, még bajosabb $\ddot{o}\ddot{u}$ -ból magyarázni. Az ilyen váltakozást mutató szavakban a váltakozás, illetőleg az \acute{e} eredetére a következő magyarázatok születtek: a) a spirans két irányban vokalizálódott: ey , $\ddot{e}\gamma > \ddot{e}\ddot{u}$, $\ddot{e}\ddot{u} \sim \acute{e}\ddot{i}$, $\acute{e}\ddot{i} (> \acute{e})$; b) ey , $\ddot{e}\gamma$ ragozva: $>$ pl. $\ddot{e}\gamma\ddot{s}t$, $\ddot{e}\gamma\ddot{s}t$, ebből a γ kiesésével: $>$ $\acute{e}t$, majd elvonódással: \acute{e} szóvég; c) ey , $\ddot{e}\gamma > \acute{e}h$, $\acute{e}h$, majd a h elerőtlenedésével e , $\acute{e} > \acute{e}$; d) a korábbi kettőshangzóból alakult \ddot{o} helyébe illabiális nyelvjárásban \acute{e} lép (HORGER: MNy. IX, 114; MELICH: NyK. XLIV, 353; GOMBOCZ, Alakt. tőtipusok; PAIS: MNy. XXXII, 110, XL, 236; BÁRCZI: MNy. XLV, 72, XLVI, 223, Rnyj. 11, TA. 61). E magyarázatok egyike sem valószínűtlen, sőt az első: a spirans kétirányú fejlődése több esetben valóban útja lehetett a fejlődésnek.

A korábbi ey , $\ddot{e}\gamma$ hangkapcsolat helyén álló későbbi \acute{e} -k zömét azonban — úgy vélem — nem az előbbi feltevések magyarázzák. Az esetek nagyobbik részében olyan fejlődés történhetett, mint amilyent GOMBOCZ jelez „Hangtörténet”-ében (24): az ey , $\ddot{e}\gamma$ kapcsolatokból fejlődött $\ddot{e}\ddot{u}$, $\ddot{e}\ddot{u} \sim \acute{e}\ddot{i}$, $\acute{e}\ddot{i}$ fokozat vált \acute{e} -vé, tehát a kettőshangzóban $\ddot{e}\ddot{u} > \acute{e}\ddot{i}$, $\ddot{e}\ddot{u} > \acute{e}\ddot{i}$ fejlődés következett be. Az $\acute{e}\ddot{i}$, $\acute{e}\ddot{i}$ közbeeső fok emlékei az ómagyar korból kimutathatók: 1095/XII—XIII. sz.: *Feketeydi* (Oklsz.), 1138/1329: *Erdeidi*, *Feidi* (MNy. XXXII, 131, 134), 1211: *Beseneytu* (Oklsz.), 1228: *Keserey* (Oklsz.) stb. A korábbi $\acute{e}\ddot{i}$ -ből keletkezett \acute{e} -k a XIV—XV. században rendkívül megszaporodnak, egyedül a SchlSzej.-ből tucatszámra lehetne idézni őket: *zwle*, *verefen*, *het fe*, *belche*, *teperle*, *sepre*, *veres zine*, *ine*, *zele veze*, *erde*, *kezkene*, *so tere* stb. Az ómagyar korban ezeknek a szóalakoknak a jó része még *eu*, *ev*, *ew* írásmóddal szerepel, tehát nem lehet bennük közvetlen ey , $\ddot{e}\gamma > \acute{e}\ddot{i}$, $\acute{e}\ddot{i} > \acute{e}$ fejlődést föltenni, hanem be kell iktatni a közbeeső $\ddot{e}\ddot{u}$, $\ddot{e}\ddot{u}$ fokot. — Az $\ddot{e}\ddot{u}$, $\ddot{e}\ddot{u} > \acute{e}\ddot{i}$, $\acute{e}\ddot{i}$ hangfejlődés reciprocumaként lehet felfogni az olyan alakulásokat, mint amilyen a német *reif* $>$ *reiff*, pl. 1243: *Reyf* (Oklsz.) $>$ *rëyf* $>$ *röyf* $>$ *röf*; sőt ilyenek lehetnek a BesztSzej. *medeuceu*, *chezew*-féle alakjai is, melyek korábbi *medencé* ($<$ szl. *mědenica*), *csészé* ($<$ szl. *časa*) alakokból fejlődhettek. Nem lehetetlen, hogy *serpenyő* szavunk ($<$ szl. *črepinja*) tövégét is ez a reciprocum magyarázza meg.

Az elmondottakat összegezve: az ómagyar $\ddot{e}\ddot{u} \sim \ddot{e}\ddot{u}$ kettőshangzó sorsa még az ómagyar kor lezáródása előtt a kétirányú továbbfejlődés volt. Az etimológikus eredetű, de labiális-illabiális szempontból vegyes típusú kettőshangzó tiszta típusúvá igyekezett alakulni, s e fejlődés során vagy a labialitás: $\ddot{o}\ddot{u}$, vagy az illabialitás: $\acute{e}\ddot{i}$ győzedelmeskedett. Hangtani szempontból mindez természetesen folyamat volt. Ugyanilyen jelenséget találunk labiális-illabiális szempontból vegyes jellegű más ómagyar kettőshangzókban is. A most részletesebben nem tárgyalandó ómagyar $\ddot{u}\ddot{u}$ kettőshangzók jó részének kétirányú: $\ddot{u} \sim \acute{i}$ fejlődését szintén a vegyes jelleg kétirányú megszüntetésével: $\ddot{u}\ddot{u} > \ddot{u}\ddot{u} > \ddot{u}$, illetőleg $\ddot{u}\ddot{u} > \acute{i}\ddot{u} > \acute{i}$ foghatjuk fel: pl. manysi *nink*, chanti *nink* \sim m. *nyüü* $>$ *nyüü* \sim *nyü*, pl. BesztSzej.: *nyfereg*; manysi *pum*, chanti *pum* \sim m. *füü* $>$ *füü* \sim *fü*, pl. KeszthK.: *fü* (NySz.). A másnyelvi \acute{a} -kat folytató ómagyar $\acute{a}\ddot{u}$ kettőshangzók: lat. *Mauritius* $>$ m. *Máuric* stb. csak $\acute{a}\ddot{u}$ fokozat keresztül válhattak $\acute{o}\ddot{u}$ -vá. Az $\acute{a}\ddot{u} > \acute{a}\ddot{u}$ fejlődést szintén a labiális-illabiális szempontból vegyes jelleg megszüntetésével magyarázhatjuk. A tiszta labialitás vagy

illabialitás érvényesülése tehát szinte törvényszerűen jelentkezik ómagyar kettőshangzóinkban. Bár nem lehet döntő érv, megemlítem, hogy mai nyelv-járásaink sem kedvelik a labiális-illabiális szempontból vegyes kettőshangzókat; ma például nincs *ei* a magyar nyelvterületen sehol, csak *öi*, illetőleg ritkábban *ae*, *eo*, de az *eo* csak hanghelyettesítésként, a hiányzó alsó nyelv-állású palatális labiális pótlásával. — Hogy az *ei* kettőshangzó eme ómagyar-kori kétirányú fejlődésében mennyiben érvényesült bizonyos nyelvjárási meg-oszlás, az nyílt kérdés. Valószínű, hogy a tiszta labiális típust a labializáló nyelvjárások, a tiszta illabiális típust meg az illabialitást kedvelő: más hangokban megőrző vagy előidéző nyelvjárások fejlesztették ki. Hasonlóan nyílt kérdés, hogy megtörtént-e az egész magyar nyelvterületen az *ei* két-irányú átalakulása, hogy tehát a XIII–XIV. századi *eu*, *ev*, *ew* írásmód még egyes vidékeken továbbra is *ei*-t takar-e, vagy csak íráshagyomány *öi* vagy *o* hangértékkel.

4. Utolsó kérdésként az ómagyar kettőshangzók nyomatékviszonyait vetném fel.

Azokban az etimológikus jellegű ómagyar kettőshangzóknak, amelyeknek első eleme magánhangzóra, második eleme mássalhangzóra (spiransra) megy vissza, az eredeti nyomatékviszonyok könnyen megállapíthatók. Világos, hogy a nyomaték a magánhangzó-elemen volt, s a spirans vokalizálódásából félhangzó keletkezett. Az olyan kettőshangzóknak azonban, amelyekben a két elem mindegyike etimológikus magánhangzóra megy vissza, — akár egymás mellett álltak eredetileg ezek a magánhangzók, akár a spirans kiesésével kerültek egymás mellé — a nyomatékviszonyok eredetileg nem lehettek azonosak az előbbi csoporttal. Ezek eredetileg mint lebegő kettőshangzók kerülhettek be nyelvünkbe: tör. *čäus*, *čävus* > m. *cseüş*. Valószínű persze, hogy később, egyrészt a számbelileg jóval nagyobb spiransos csoport analógiás hatására, másrészt a magyar hangsúlyviszonyok következtében, ezek is átcsaphattak az első típusba: *cseüş* > *cseüş* > *csöüş* ~ *csējš*.

Nyelvészeink az ómagyar kettőshangzókat részben a fenti meggondolások, részben pedig a hagyományos gyakorlat alapján rendszeresen esőnek szokták jelezni, azaz a második elemet jelölik meg félhangzóként. Magam is így cselekedtem ebben a cikkemben. Ez az esetek nagy részében feltehetően helyes is, de az ilyen eljárást intézményesen alkalmazni mégsem szabad. Bizonyos esetekben mérlegelni kell az eljárás előtt, számbavenni a kettőshangzó eredetét, előfordulási idejét, stb.

A nyomatékviszonyokkal kapcsolatban még egy dolgot említenék meg. Felmerülhet a kérdés, hogy a nyomatékviszonyoknak nincs-e valami közük a kettőshangzók későbbi monoftongizálódási irányához. A nyomaték a kettőshangzó legfontosabb fonetikai tényezője, s így feltehető, hogy elhelyezkedése bizonyos hatással lehet a kettőshangzók továbbfejlődésére. Arra gondolok, hogy például az *ou* későbbi *ó*-vá vagy *ú*-vá, az *öi* későbbi *ő*-vé vagy *ü*-vé, az *ei* későbbi *é*-vé vagy *í*-vé monoftongizálódásában nem a nyomaték eltolódása: *ou* ~ *ou*, *öi* ~ *öü*, *ei* ~ *ei* játszott-e közre, vagy nem ez volt-e éppen az ok. A nyomaték eltolódásaira van példánk a magyar nyelvtörténetből, sőt bizonyos szavak hangalakját: *borjú*, *gyapjú* stb. csak így tudjuk magyarázni (vö. KRÄUTER, MNy. IX, 17; GOMBÓCZ, Alakt. tőtípusok). Nyomatékcserék mai nyelvjárásaink kettőshangzóiban is megfigyelhetők.

A nyomaték áttolódásában része lehetett a félhangzó esetleges hosszabb időtartamának, nagyobb hangzósságának stb. — A nyomatékviszonyok eltolo-

dásának a feltevésével a hangfejlődéseket így képzelhetjük el: *holloy* > > *holló*, pl. 1456: *Hollokeu* (Oklsz.) ~ *hollou* > *hollú*, pl. 1566: *hollu* (NySz.); *csöü* > *cső*, pl. 1481: *chev* (Oklsz.) ~ *csöü* > *csű*, pl. 1565: *czű* (NySz.); *sëir* > *sér*, pl. 1402: *Salamonsere* (Oklsz.) ~ *sëir* > *sír*, pl. 1353: *Syrharazthya* (Oklsz.) stb. A monoftongizációban tehát a nyomatékos elem jutott uralomra. Ez fonetikai szempontból szintén természetes és érthető: a két elem közül a főhangzó volt az életerősebb, a félhangzóban könnyebben bekövetkezhettek a különböző hangtani eltolódások, pl. *ou* > *ou* > *o_o* > *o_o* > *ó* stb., amelyek a félhangzó elhalásához, illetőleg a főhangzóba való teljes beolvadásához vezettek. — Persze az itt vázolt fejlődések csak a záródó kettőshangzó-előzményre visszamenő szavakban érvényesek. Az azonos nyelvállású kettőshangzóknál némiképpen más a magyarázat; ott tudniillik a felső nyelvállású hanggá fejlődés természetes: *tanuy* > *tanú* stb., s csak az első elem nyiltabbá válásánál kell a nyomaték szerepével számolnunk: *tanou* > *tanó*, pl. JókK.: *tanoc* (NySz.).

A nyomatékviszonyok eltolódásának a nagyon is kézenfekvő lehetősége még nagyobb óvatosságra int bennünket az ómagyar kettőshangzók félhangzó-jának a megjelölésében.

BENKŐ LORÁND

A jelentésváltozásnak néhány különleges esete

SIMONYI ZSIGMONDnak egyik nagy érdeme volt, hogy az elsők között mutatott rá nálunk a jelentéstani kutatások nagy fontosságára „A jelentéstan alapvonalai” c. akadémiai székfoglaló értekezésében (1880-ban). E kutatások fontosságát továbbra is állandóan hirdette, majd alapvető tanulmányát kiegészítette, kiszélesítette az 1915-ben ugyancsak az Akadémiában bemutatott „Jentéstani szempontok” c. értekezésében.¹

Ennek az utóbbi tanulmányának egyik igen érdekes része az „egy szó-
nak két ellentétes jelentéséről” szóló fejezet (16–19. l.).²

Arra a jelenségre, amelyet SIMONYI ebben a most idézett fejezetben tárgyal, már régen felfigyeltek. Az idevágó irodalomban leggyakrabban ABEL KÁROLYnak „Der Gegensinn der Urworte” c. értekezésére szoktak hivatkozni, azonban a jelentéstannak ezzel az érdekes kérdésével természetesen már sokkal régebben is foglalkoztak. Érthető, hogy a latin *altus* szónak ’magas’ és ’mély’ jelentése, vagy a *sacer* szónak ’szent’ és ’átkozott’ értelemben való használata már igen régen felhívta magára a grammatikusok figyelmét, és ugyancsak régi (még QUINTILIANUSRA megy vissza) az ebbe a körbe vágó *lucus a non lucendo* ma persze már tréfásan emlegetett magyarázó elv is.³ Érdemes megemlítenünk, hogy a X. századbéli spanyolországi MENAHEM BEN SARŪK is megállapítja, hogy egy és ugyanannak a szónak két egymással ellentétes jelentése lehet.⁴ Ezzel kapcsolatban azonban jellemző, hogy a XII. században viszont ÁBRAHÁM IBN EZRA vitába száll MENAHEMmel és arra hivatkozik, hogy a nyelvnek „az a hivatása, hogy a beszélőnek a gondolatait közölje, nem pedig az, hogy azokat elrejtse”, és ezért ÁBRAHÁM IBN EZRA hangsúlyozza, hogy csupán eufemizmus céljaira használható valamely szó a maga igazi jelentése mellett ezzel ellentétes értelemben is, mint ahogyan pl. a héber *bārak* igének jelentése nemcsak ’áldani’, hanem ’átkozni’ is.

SIMONYI szerint két ellentétes jelentés jelentkezésének több oka és útja lehet. 1. Egy-egy relatív értékű kifejezés két ellentétes szempontból tekintve két ellenkező képzetet jelölhet (pl. latin *altus* ’magas’ és ’mély’). 2. A két jelentés egy közös eredeti forrásból ered (pl. *félelmes* régebben nemcsak azt jelölte, akitől v. amitől félnek, aki v. ami félelmet kelt, azaz a ’metuendus’-t, hanem azt is, akiben félelem van, félelem lakozik, aki fél, azaz a ’metuens’-t is). 3. Az egyik jelentés a másikkól fejlődött, még pedig vagy a) fokozatos fejlődés útján, vagy pedig b) közvetlenül. (Az előbbire példa a latin *passio*, amelynek

¹ Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIII. köt. 3. sz.

² Ehhez a fejezethez szorosan csatlakozik az „Igeközös igék ellentétes jelentése” c. fejezet (u. o. 20–25. l.).

³ Ennek mintájára készült azután a *canis a non canendo* változat.

⁴ LEOPOLD ROSENAK (aus Nadas): Die Fortschritte der hebräischen Sprachwissenschaft von Jehuda Chajjüg bis David Kimchi. (X. bis XIII. Jahrhundert.) Bremen, 1898. 12. l.

eredeti jelentése 'szenvedés', ma azonban *passzió* 'élvezetet' jelent; a közvetítő fok: szenvedély s valaminek szenvedélyes szeretete.⁵ A *b*) esetre példa a mordvin *pala*- 'fagyni' és 'égni'; a két jelentés kapcsolata⁶ az érzésnek, a maró, szűrő érzésnek a hasonlósága⁷.) Az utóbbiak közé tartoznak a gúnyolódó vagy hizelkedő (kedveskedő) szerepben használt szólások is (pl. *jó madár*; a fúriákat *ewmenidáknak*, azaz 'jóakarók'-nak nevezték.)

A jelentéstannak azóta persze hatalmas irodalma támadt, amely a jelentésváltozásnak különféle fajaival is behatóbban foglalkozik. Nálunk is szép számmal jelentek meg jelentéstani tanulmányok. Mikor az idén SIMONYI ZSIGMOND születésének századik évfordulóját ünnepeljük, a jelentéstani köréből választom tárgyat, de most nem elvi kérdések taglalása a célom, csupán néhány ebbe a körbe vágó, kevésbé ismert finnugor példát szeretnék itt tárgyalni.

I. Először is egy a fenti 3. csoportba tartozó jellemző jelentésváltozást mutatunk be.

STEINITZ chanti népköltési gyűjteményének egyik elbeszélésében⁸ egy feltűnő kifejezést olvasunk: *mēk ikel pōrəχ pā kārti porlījn lōssa. pā wēwa jis* 'in den Rumpf des mēk-Alten wurde wieder eine eiserne Hacke geschlagen. Er wurde noch schwächer'. A chanti *wēw* szónak azonban nem 'Schwäche (gyengeség)', hanem éppen ellenkezőleg: 'Kraft (erő)' a jelentése! (Pl. KARJALAINEN—TOIVONEN 211: DN *ueχ*, Koš *uēu*, V *uôχ*, Ni *ueu* 'Kraft, Stärke', Fil *uēu*, Ts Szogom *uēu* 'Kraft' stb.) A fenti *wēwa jis* kifejezés tehát tkp. azt jelenti, hogy 'erőbe jutott', vagyis a fordításban használt 'wurde schwächer' ('gyöngébb lett') kifejezésnek éppen az ellenkezőjét. Pedig a fordítás mégis helyes!

STEINITZ is — a maga mintaszerű szövegkiadványában — természetesen szükségét érzi annak, hogy ezt a feltűnő kifejezést megmagyarázza, és a szöveghez fűződő jegyzetekben⁹ a következőt fejt ki: „*pā wēwa jis* 'er wurde noch schwächer'; *wēw* 'Kraft, Stärke' (KARJALAINEN 163). *wēwəχ xū* 'starker Mann', *wēwli* '(kraftlos) müde'. *wēwa* a *wēw* szónak lativusa és ennek megfelelően *wēwa jis*-nek azt kellene jelentenie, hogy 'er wurde stark' ['erős(ebb) lett, megerősödött']; különösképpen azonban éppen az ellenkezőjét jelenti: 'gyöngé lett, elgyöngült'. Itt nem olyan jelenségről van szó, amely talán csak az én nyelvmesterem előadásában, vagy csupán a színjai nyelvjárásban fordul elő véletlenül; ennek megfelelő fordulatok valamennyi északi-chanti nyelvjárásban ismeretesek¹⁰: Kaz *wēwa jis* 'er wurde schwach; er erkrankte', Serk *wēya jis* u. a., Obd *wējna pītas* 'er erkrankte und starb'. Minthogy itt

⁵ Érdekesen jellemzi ezt a következő német szójáték: Die Eifersucht ist eine Leidenschaft, die mit Eifer sucht, was Leiden schafft.

⁶ Tehát itt is van közvetítő képzetársítás; SIMONYI szavaival: „közvetetlen történik az átmenet az ellentétes jelentésbe, ha t. i. a két képzettömegnek valamely közös eleme elég erős, hogy áthidalja az ellentétet“ (i. m. 19. l.).

⁷ Érdekesen igazolja ezt a felfogást a manysi *tēj* 'eszik' igének kettős irányú alkalmazása is: egyfelől *nājna tēwa* 'eszi, emészti, égeti a tűz (melege van)', de másfelől *āsarmān tēwa* 'fázik (étetik a hidegtől)'. L. MUNKÁCSI: VogNépkGy. II, 711—2. Éppígy ki lehetett mutatni, hogy a komi *peš* 'forró' szó, amely átment a chantiába, az utóbbi nyelvben egyformán használatos az égetés és a fázás, fagyás okozta fájdalom kifejezésére; I. FOKOS, NyK. LII, 347. l. — L. még GOMBOCZ ZOLTÁN: Jelentés tan 37. l.; MUNKÁCSI-KÁLMÁN BÉLA: Manysi NépkGy. III. köt. 2. rész 190—1, 309.

⁸ Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen. I., 99. l.

⁹ I. m. II., 153. l.

¹⁰ KARJ.—TOIV. (56. l.) egy déli (kondai) nyelvjárásból idéz hasonló kifejezést: *untāt uēyā iəyo-t* 'seine Eingeweide wurden sehr krank'.

mindig megbetegedésről van szó, bizonyára (rég) eufemisztikus kifejezésmóddal van itt dolgunk.“

STEINITZ magyarázata meggyőző. Teljesen érthető, hogy a primitív ember a 'betegség', 'beteg' jelentésű szavakat lehetőleg kerüli, nehogy a szónak akár csak pusztá említésével is odaidézze, odahívja az ártó betegséget, az azt előidéző ártó, rontó szellemet. Így azután inkább körülírással, más jelentésű szóval, fedőnévvel helyettesíti a tilalom alá eső veszedelmes szót.¹¹ Hogy ilyen esetben azután a vele éppen ellentétes jelentésű, kedvező értelmű szót alkalmazzák, az olyan jelenség, amilyennel már fentebb megismerkedtünk. Így lettek — mint láttuk — a fúriákból *eumenidák*, azaz 'jóindulatúak, jóakarók', így mondja a kalmük-mongol a gonosz szellemet, az ördögöt *birman*-nek, ez a szó eredetileg a. m. brahmán, tehát 'pap'¹²), így mondják az újabb héberben a temetőt, a holtak sírhelyét az „élet házának“ (*bēd ha'jīm*)¹³, és — már egészen más lelki okokból, mint a fent tárgyalt esetekben, nevezetesen kíméletből, tapintatból, udvariasságból, gyengédségből, embertársuk érzékenységeinek tiszteletben tartásával — a vakot „sokat látónak“ (*saggi-nāhōr*)¹⁴, sőt az eufemisztikus kifejezésmódnak ezt az egész kategóriáját egyenesen erről az utóbb idézett szólásról nevezték el; ez a kifejezés: *bil'sōn saggi-nāhōr* 'a „sokat-látó“ nyelven' (azaz a vakot „sokat-látó“-nak mondó nyelven) ma azt jelenti a héberben, hogy 'fordított értelemben'.¹⁵

Az ilyen, de különösen a tabu-tilalom alá eső elnevezések helyett használt szavak, kifejezések — mint tudjuk — annyira általánosulhatnak, hogy idővel teljesen kiszoríthatják az eredeti elnevezést. Ebben leli magyarázatát pl. az a tény is, hogy a finnugor kor rettegéssel és tisztelettel emlegetett vadjainak, a medvének és a farkasnak nem maradt ránk az ősi közös finnugor neve.

Az itt tárgyalt 'erős, egészséges' → 'gyenge, beteg' chanti nyelvbéli jelentésváltozáshoz közel áll a következő udmurt nyelvi jelenség:

A MUNKÁCSITól feljegyzett udmurt varázsigék közt szerepel a következő: *albasti-kijin murt leštām: burdām*.¹⁶ Ezt MUNKÁCSI így fordította le németre:

¹¹ L. pl. SOLYMOSSY SÁNDOR: Név-mágia. MNY. XXIII., 83 skk. (irodalommal); R. E. NIRVI: Die Erscheinung des Tabu als wortgeschichtlicher Faktor. Studia Fennica V. 3. (1947). — Vö. még pl. ZLINSZKY ALADÁR: Az eufémizmus. (1931.) 67. l. (itt azonban csak egyes betegségek leplező, szépítő elnevezéséről esik szó); SCHMIDT JÓZSEF: A nyelv és a nyelvek. 90. l. — A kedvezőtlen értelmű szó vagy szólás helyett határozatlan, semleges értelműt is lehet használni; pl. DN *žapāt žepā*, stb. 'krank werden, erkranken' (KARJ.-TOIV. 367), tkp. 'valahová lenni, jutni; valamilyenné lenni, valahogy lenni' stb. L. még PAAS.—DONNER 529. sz.

¹² RAMSTEDT: 'Widersacher, böser Geist, Teufel'. L. FOKOS: Nyr. LXIX., 49. l.

¹³ HELLER BERNÁT: Euphemismus. Encyclopaedia Judaica VI., 833: *bēd ha'jīm* 'Friedhof' (tkp. 'Haus des Lebens'). — A komi és az udmurt a koporsót mondja „ház“-nak; l. WICHMANN—UOTILA 60, 210. l., MUNKÁCSI: Mémoires de la Société Finno-ougrienne 102. köt. 82, 575. és 42, 552. l. (Ez azonban összefügghet a temetkezés régi módjával, amikor a sír házszerű építmény, alkotmány („Grabhütte“, sírdúc) volt; l. pl. KARJALAINEN: Religion der Jugra-Völker I., 98, 111, 161., MUNKÁCSI: VöNGy I, 0196.)

¹⁴ L. pl. BERNSTEIN: Jüdische Sprichwörter und Redensarten. 2. Auflage. War-schau, 1908.

¹⁵ L. pl. MANNHEIM—GROSZ: Héber—magyar szótár. 2. kiad. Debrecen, 1934. — SCHEIBER SÁNDOR igazgató még a következő hasonló jelentésű eufemisztikus kifejezésekre hívta fel figyelmemet: a palesztinai aram nyelvben *māfadhā* 'vak' tkp. a. m. 'dessen Augen geöffnet sind' (LEVY: Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch III, 205), 'der Offenäugige' (HELLER: Encycl. Jud. VI, 832); a talmudi héber nyelvben *mōr* 'ēnāīm 'vakság', tkp. a. m. 'a szemek világossága' (LEVY, i. m. III, 3). A XI. századbéli JÓSZÉF BEN ABRAHÁM HA-KÓHEN HA-RÓE filozófust azért hívták ha-Róe-nak („a látó“-nak), mert így jelezte eufemizmussal, hogy vak volt (Encycl. Jud. IX, 324).

¹⁶ Mémoires de la Société Finno-ougrienne 102. kötet, 154. l.

'jemand hat mit dem Albasti-Spruch diesen Menschen behext: er ist [doch nun] geheilt(?)'. A fordításhoz, mely — miként a kérdőjel jelzi — nem elégitette ki teljesen MUNKÁCSIT, ezt a megjegyzést fűzi:¹⁷ „*burd*- közlőm szerint egyértelmű a *lešt*- igével: 'не ладно делать; nicht gehörig handeln', vagyis varázslattal megrontani. Ez a magyarázat azonban aligha helyes; vö. *burdyny* = meggyógyulni = komi *burdnj* 'gesund werden, genesen' (*burdöm* 'gesund' alapszava *bur* 'gut' WIED. SyrjGr. 77, Syrj. Wb. 19, 467).“ Ugyanez a szólás egy másik varázsigében is szerepel¹⁸: „Csak ha a vörösfenyő túléveleit egytől-egyig végig meg tudod számlálni: különben *mon ug šotkǝ tǝnǝd leštǝnǝ-burdǝnǝ* 'nem engedem meg neked, hogy ezt az embert megrontsád-varázslattal kárt tégy benne'“¹⁹. Ennek a második mondatnak a helyesbített fordítása azonban tőlem való és a helyesbítést az előbb idézett varázsigéhez csatlakozó jegyzetben²⁰ így okoltam meg: „A *burdām* szót a közlő 'не ладно делать' kifejezéssel fordította. Itt — MUNKÁCSI felfogásával szemben — kétségbevonhatatlanul ez a jelentés a helyes. Szavunkat a tkp. indifferens *lešt*- igével kapcsolatban bizonyára eufemisztikus értelemben használták. A fordításnak így kellene hangzania: '..... behext-beschädigt, behext-bezaubert', ahogyan MUNKÁCSI valóban eredetileg szándékozott is a kifejezést lefordítani.“

Ebben az esetben tehát az udmurt (*bur* 'jó'): *burdnj* olyan faktitív denominális ige, mint pl. votj. *viľ* 'új': *viľdnj* 'megújítani'²¹; eredeti jelentése tehát 'gyógyít', azonban ezekben a varázsló formulákban eufemisztikusan van használva 'megront' helyett.²²

Ha mármost a fentiek után teljesen valószínűnek tarthatjuk is, hogy a chanti 'erőbe jutott' kifejezést közvetlenül — átmenet nélkül — alkalmazták a kedvezőtlen értelmű 'elgyöngült, megbetegedett' kifejezés helyett (tehát azzal a szándékkal, hogy ily módon elhárítsák a rossz értelmű szónak és a kimondása által odaidézett rontó szellemnek az ártó hatását), mégis meg kell vizsgálnunk azt az eshetőséget is, hogy hátha itt talán mégis fokozatos jelentésváltozás útján jutott a szó az eredeti értelmével ellentétes jelentéséhez, vagyis azt, hogy nincs-e itt a fent 3a) alatt említett esettel dolgunk. E mellett a lehetőség mellett szólhatna KARJALAINEN—TOIVONEN chanti szótárának néhány adata is.²³ A *ueχ* szó jelentése t. i. az egyik kondavidéki (Kr) nyelvjárásban 'Kraft, Stärke; s chweres Dasein', a tremjugáni nyelvjárásban *uöwɣa t*

¹⁷ U. o. 613. l.

¹⁸ U. o. 156. l.

¹⁹ „sonst lasse ich ihn nicht von dir behexen, beschädigen“.

²⁰ I. m. 613. l.

²¹ L. pl. MEDVECZKY: NyK. XLI, 331; UOTILA: Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. 98—99. l.

²² Az itt, ill. fentebb említett komi *burdnj* 'genesen, gesund werden', *burdēdnj* 'gesund machen, heilen' igével kapcsolatban meg akarnám jegyezni, hogy a NyK. LII. kötetében (348—350. l.) a chanti *pordon*, *purdon*, *portun* (= vog. *porton*) 'orvosság' szóról adott magyarázatommal szemben most a chanti szót komi eredetű jövevényszónak látom. Bár az i. h. is abból a feltevésből indultam ki, hogy a chanti szó „eredetileg valamilyen orvosi növénynek, ill. a belőle készült drognak, szernek lehetett a neve“ (348. l.) és annak idején állandóan a komiban kerestem a chanti szó forrását, akkoriban elkerülte figyelmemet a ZűrjNépkMut. 107. lapján közölt sziszolai adat: *burdēdan turun* 'gyógyító fű'. A chanti szó akár a komi *burdēdan* (*turun*) alakra, akár a feltehető **burdan* (*turun*) 'gyógyító fű' alakra mehet vissza. Hangtanilag persze nehézségbe ütközik a második szótagbeli *o*, *u* megmagyarázása, de tudjuk, hogy jövevényszóban bőséges tere nyílik az analógia és népetimológia érvényesülésének. Egyelőre nem tudom a chanti szó második szótagjának a magánhangzóját meggyőzően vagy legalább elfogadhatóan megmagyarázni.

²³ Az idézett szótár 211—212. lapján.

уһӧӧӧӧ értelme: 'nehezen (bajjal, üggyel-bajjal) élek' (azaz 'életem szegénység vagy betegség következtében nehéz'), a kazimi nyj.-ban *уӧӧӧӧ* jelentése 'Stärke, Kraft, Gewalt, Macht (z. B. eines Beamten); schwer, schwierig (Arbeit, Leben)', *уӧӧӧӧ* nomen possessoris pedig azt jelenti, hogy 'schwer, schwierig; stark, kräftig (Mensch, Tier, langwieriger heftiger Wind)'.

Hasonló alkalmazással találkozunk a manysiban. Ott ezt a mondatot: *an năi-pal sara voana lalan ta olentan*²⁴ MUNKÁCSI így fordítja: „most magad is alighogy (nagy nehezen) életben vagy“ és megjegyzi²⁵, hogy *sara voana lalan* jelentése „nagy nehezen (alighogy, éppen csak erővel, с и л ь н о) eleven“. — Az evangéliumnak az a mondata, hogy „a gazdag nehezen megy be (трудно богатым войти) a mennyeknek országába“²⁶ a manysiban (АНЛQVISTNÁL) így hangzik: *va tuxv poine törim naerlaxne*, azaz szószerint „erőszak (erőlködés erőfeszítés, fáradság, nehézség) a gazdagnak bejutni...“. Ugyanígy: ²⁷ *šaq va tuxv poine Torim najerlaxne* 'как трудно имеющим богатство войти в царствие божие' tkr. 'nagyon nehéz [HUNF.: 'igen erős (bajos)]'. Ez a mondat: „füleikkel nehezen hallottak“ (шами с трудом слышат)²⁸ a manysi fordításban így hangzik: *pălel vane qontlat*. Hasonló felfogás jut kifejezésre a finn *väen väkisin* 'üggyel-bajjal' (*väki* 'erő, hatalom')²⁹, a csuvas *tšux* 'kaum, mit Mühe'³⁰, a francia *à peine* szólásokban. A komi *mirden* jelentése nemcsak 'mit Gewalt, mit Zwang' ('erővel, erőszakkal')³¹, hanem 'nehezen, bajosan, üggyel-bajjal, alig' is, az udmurt *mirdän* (*mirdäm*) is a. m. 'nehezen, nagy nehezen, nagy üggyel-bajjal, alig' (pl. *kallän-mirdängäs bertäm ini gurtaz* 'er kehrte nun mit Mühe und Not in sein Dorf zurück (кое-как трудом)'³², az e szótövéből alakult komi *mirsini* jelentése 'sich bemühen, Mühe verwenden, sich anstrengen...'³¹ és 'vesződik, kínlódik' (pl. *mirid pođen mırse* 'die Welt plagt sich (hat ihre Plage) mit pod')³³.

A finn *väen väkisin*, komi-udmurt *mirden-mirdän*, manysi *voana*, chanti *уӧӧӧӧ*, orosz *сильно*, stb. mind azt fejezik ki, hogy 'erővel, minden erejét megfeszítve, összeszedve', tehát 'csak nehezen, alig' tud valami munkát elvégezni. Ezek az alkalmazások tehát valóban mutatnak rokonságot a fenti 'erős, egészséges' → 'gyenge, beteg' használattal, de másfelől különböznek is tőle. A *väen väkisin*-féle szólásokban egy természetes és az alapszó jelentéséből szervesen fejlődött, vagyis fejlődésében nyomon követhető állandó jellegű jelentésváltozással van dolgunk, míg a másik esetben egy kifejezésnek egy speciális esetben, határozott szándékkal való eufemisztikus használatával állunk szemben.³⁴

²⁴ VogNépkGyűjt. II, 240. l.

²⁵ I. h. 520. l.

²⁶ Máté 19, 23.

²⁷ Márk 10, 23.

²⁸ Máté 13, 15.

²⁹ SZINNYEI: Finn—magyar szótár.

³⁰ PAASONEN: Csuvas szójegyzék.

³¹ WICHMANN-UOTILA: Syrjänischer Wortschatz.

³² MUNKÁCSI: MSFOu. 102. köt. 97, 582. L. még VotjSz. — A chantiban is (< komi) Trj *mărt* 'Gewalt', DN *mărt* 'tuskin, vaivoin, насилие; kaum, mit Mühe' (KARJ.—TOIV. 542).

³³ FOKOS—FUCHS: Volksdichtung der Komi (Syrjänen). 252. l.

³⁴ Még az is lehetséges, hogy az obi-ugor és a permi 'erővel' jelentésű szólásokra hatott az orosz *сила*: *сильно*, amire a fent idézett „nagy nehezen... *сильно*...“ (MUNKÁCSI: VogNépkGyűjt. II, 520) alapján gondolhatunk.

II. A most tárgyalt esetben tehát abból a célból, hogy egy vélt veszélyt elhárítsanak, hogy „szájukat ne nyissák ki rosszra“, kedvező értelmű szólással helyettesítettek egy kedvezőtlen értelmű kifejezést.

Ennek a jelenségnek éppen megfordítottja — tehát eufemizmus — az az eset, amikor szándékosan kedvezőtlen értelmű szót használnak, megint csak abból a célból, hogy valami bajt, veszedelmet megelőzzenek, elhárítsanak. Ebben az esetben tehát pl. nem az történik, hogy a megbetegedett emberről mondják azt, hogy „megerősödött, meggyógyult“, hanem — hogy megmaradjunk e példánknál — ellenkezőleg: az egészséges, erős emberről mondanák azt, hogy „győnge, beteg, megbetegedett“. Az ide tartozó esetek közül legismertebbek az „óvónevek“, amikor t. i. azért, hogy megtevésszék, kijátsszák a rontó szellemet, hogy távol tartsák a beteg gyermektől, vagy általában a gyermek felől elhárítsák a rossz szellemek esetleges kártevését, más nevet, csúfnevet, semmitmondó vagy a gyermeket egyenesen letagadó nevet adnak a gyermeknek³⁵; ilyen óvónevek pl. *Numuolou* (azaz *nem-való*, vagyis 'nem-levő, nem-létező'), *Nemel* (azaz *nem-él*), *Semet* (azaz *szemét*), karakirgiz *Palčyk* (jelentése: 'piszok').

De csakugyan találunk példát a finnugor nyelvek körében az I. pontban tárgyalt használatnak is éppen az ellenkezőjére. A komi nyelv letkai nyelv-járásában a *lokminj* szó 'meggyógyulni' értelemben használatos, bár ez a szó egyébként a többi komi nyelvjárásban azt jelenti, hogy „rosszabbodni; schlecht, böse, zornig, grausam werden, sich ärgern“³⁶ (*lok* 'schlecht, böse, grausam...'; pl. V *bura-ke kędžedas, lokmas regid nin* 'alighanem már hamar hideg lesz, rossz lesz az idő'³⁷). Ezt a különös használatot két kifejezésben is hallottam: *te tšitni, med lokmas* 'gyógyítani, hogy meggyógyuljon', *višis mort lokmis* 'a beteg ember meggyógyult, kigyógyult'. Eredetileg ezt a szót természetesen szintén „rosszabbodni“ jelentésben használták a letkai nyj.-ban is; amikor azután babonából az eredetivel ellenkező jelentésben alkalmazták a szót, idővel feledésbe merült az eredeti jelentés.³⁸

III. Az előbbieknél gyakoribb eset az, amikor az ellentétes értelem abból adódik, hogy tagadó alakú kijelentés, szólas tkp. állítást fejez ki, vagy viszont: állító alakú szólas, kifejezés tkp. tagadó értelmű.

Itt is egy tanulságos chanti példából indulhatunk ki. STEINITZ szövegeiben³⁹ a következő mondat szerepel: *talaj teln nox noxlas* 'er rührte sich gar nicht'. Ezt a mondatot STEINITZ annyira homályosnak, mert éppen az ellenkezőt kifejezőnek érezte, hogy a szövegbe zárójelek közt betoldotta az *at* tagadószót. A jegyzetekben külön is kiemeli ezt a feltűnő kifejezést.⁴⁰ Ott

³⁵ L. PAIS DEZSŐ: MNy. XVIII, 95. l.; NÉMETH GYULA: Klebelsberg-émlékkönyv 140. l., MNy. XXI, 274. l.; SOLYMOSSY SÁNDOR: MNy. XXIII, 88. l.; ZLINSZKY ALADÁR: Az eufemizmus. 87. l.

³⁶ WIEDEMANN: Syrjänisch-deutsches Wörterbuch.

³⁷ FOKOS: Zürjén szövegek. 47, 49. l.

³⁸ A varázslás, babona, gyógyítás köre természetesen különösen alkalmas ilyen fedőszavak, kifejezések keletkezésére. Ebbe a körbe tartozó finnugor szólásokról talán más alkalommal fogunk beszélni. (Itt talán csak KANNISTO érdekes megjegyzésére akarunk utalni, hogy a manysi varázsló vagy a segítségül hívott istenség nem mondja kifejezetten, hogy a beteg meg fog gyógyulni, mert ebben az esetben a beteg bizonyosan meghalna. KANNISTO—LIIMOLA MSFOU. 101. köt., 470; l. még u.o. 472. l.) L. még itt IX. a. [Pótlás: De vö. „SACHOV I. lek 'здоровый': lekminj 'выздоровливать'.]

³⁹ I. m. I, 164. l.

⁴⁰ U. o. II, 193. l.

rámutat arra, hogy az összefüggés is nyilvánvalóvá teszi, hogy az idézett mondatnak csakis az lehet az értelme, hogy 'er rührte sich gar nicht' ('meg sem mozdult'). Szó szerint azonban a mondat ezt jelenti: „in der ganzen (talan) Fülle (tél) rührte er sich (hó)zós, er bewegte sich völlig“, tehát éppen az ellenkezőjét annak, amit mondani akar. „Meg kell vallanom — írja STEINITZ — hogy ez a hely számomra rejtélyes. De nem volt rejtélyes Pyr[yszev] közlőm számára, akinek ezt felolvastam és aki kijelentette: Igenis, ez itt azt jelenti, hogy „meg sem mozdult“. Az [qt 'nicht'], melyet magam toldottam be a szövegbe, csupán a hely kérdéses voltát kívánja jelezni.“

Azt hiszem, itt egy egészen egyszerű magyarázat is lehetséges. Magam is ismételtelen voltam hasonló helyzetben. Az egyik eset a következő komi mondatból kapcsolatban adódott elő: *teng terit ko dži dei eštše burdem* 'téged tegnap kasztráltalak és még meggyógyult volna!'⁴¹ A mondatnak az az értelme, hogy 'még nem gyógyult be, még nem gyógyulhatott be a seb; hogy gondolhatnád, hogy ilyen rövid idő alatt begyógyulna a sebed?!' A közlőnek a hanglejtése nem jelezte, hogy kérdő vagy felkiáltó mondatot akart közölni (ahogyan általában a komi kérdőmondat hanglejtése, amennyire megfigyelhettem, nem különbözik a kijelentő mondatétól; ezért is olyan gyakori a komiban az -e v. a -li kérdőszó használata). STEINITZ chanti mondatának is az lehetne a magyarázata, hogy itt kérdő mondat van dolgunk: „Hát egyáltalán megmozdult-e?“ De ezt a magyarázatot mégsem tarthatjuk megnyugtatónak, mert ellene szól a festői „teljes egészében (= tökéletesen)“. Ezért úgy gondolom, hogy itt azzal a gyakori esettel van dolgunk, amikor egy tagadó mondatban az eredetileg csak a nyomósítás céljait szolgáló „tökéletesen“ szó átvette a tagadó szerkezet szerepét.

Ez a szerkezet tehát élénken emlékeztet az olyan esetekre (tkp. azonos is velük), amilyen pl. a francia *du tout* 'egyáltalán nem, semmiképpen'; ez a szólás is tkp. csak azt jelenti, hogy 'teljesen', de a *pas* (v. *point*) *du tout* szintagmából kiszakadva (tapadással) az egész *pas du tout, point du tout* szerepét vette át, ugyanolyan fejlődéssel, mint ahogyan a *pas, point*, továbbá a *rien, personne* maga is felvette a tagadó jelentést, bár eredetileg ezek is — mint tudjuk — csak a tagadás nyomósítására szolgáltak, ill. csak tagadószóval együtt fejeztek ki tagadást. Hasonló módon tagadó vagy tagadóul gondolt mondatokból magyarázódik az eredetileg 'tauglich, tüchtig' jelentésű nyenyec *jënnar* szónak 'untauglich' jelentésben való használata.⁴²

De finnugor téren sem egyedülálló eset a fent említett chanti használat; hasonló jelenségekre már ismételtelen rámutattak.⁴³ Formailag nem tagadók, értelmileg azonban tagadók lehetnek szónoki kérdések, fenyegetést tartalmazó elliptikus mondatok, mint pl. *Csak próbálj elmenni* [akkor lesz majd hadd-el-hadd]! = ne próbálj elmenni! *Hát helyes volt ez?* = csak nem mondhatod, hogy ez helyes volt!⁴⁴

IV. Nem ritka azonban ennek a jelenségnek a megfordítottja sem, hogy t. i. tagadó szerkezet szolgál állítás kifejezésére. Így az olyan szónoki kérdésekben, mint pl. *Nem mész már? Mégsem mész már? Nem hallgatsz?*

⁴¹ Zürjén szövegek 195. l.

⁴² LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 286. l.

⁴³ L. pl. RAMSTEDT: MSFOu. LII, 196 skk.; PEDERSEN: MSFOu. LXVII, 318. l.; KERTÉSZ: MSFOu. LXVII, 192, 199. l.; FUCHS: FUF. XXX, 190. l.

⁴⁴ L. pl. KLEMM ANTAL: Magyar történeti mondattan. 26—27. l.

Nem lenne szíves? (= menj már! ugyan menj már! hallgass! legyen szíves!). Éppígy felkiáltó mondatokban, pl. *mennyi pénzt nem találtak nála!*⁴⁵

• Gyakori az ilyen szerkezet egyes finnugor nyelvekben, nyilván orosz hatásra. Nézzünk előbb néhány példát az evangéliumfordításokból. A mordvin *kosa af uli azf jevangels sü sembä mastirt-esa*⁴⁶ 'valahol az egész világon prédikáltatik az evangéliom' (szó szerint: 'hol nem lesz mondva'⁴⁷) az oroszban így hangzik: где ни будет проповедано евангелие сие в целом мире. Hasonlóan mondja a chanti fordítás: *kuš xolta ne al mansen*⁴⁸ 'akárhova mégy' (szó szerint: 'ne menj')⁴⁹ ott, ahol az orosz eredetiben is tagadás van: куда бы ты ни пошел. De megtaláljuk ezt a szerkezetet eredeti mordvin és chanti szövegben is: mordv. *käva-nä af jakatama šäjatame* 'wo wir auch gehen und streifen'⁵⁰ (PAASONEN itt meg is jegyzi, hogy „der Gebrauch der Negation rührt vom Russischen her“); éppígy: *koda taza ana, af maksan* 'bárhogyan kérjen (tkp. 'hogyan ne kérjen'), nem adok'⁵¹; chanti *xodj an tarinlasem joutata, kurtsem jimaššike joutata* 'как ни старался обертывать, не мог хорошо обернуть (sc. я)'.⁵²

Ide kívánczik annak az esetnek a felemlítése is, amikor a szó tagadása nemcsak állítást, hanem fokozást, fokozott, nyomatékosabb állítást fejez ki. Ilyen a német *Masse* 'tömeg' és *Unmasse* 'óriási tömeg', *Tiefe* 'mélység' és *Üntiefe* 'sekély hely', de 'feneketlen mélység' is⁵³; ilyen a magyar *számos* és *számtalan*, *egy* és *egyetlen*.

Ennek a jelenségnek megint megfordítottja az, mikor a fokozás (t. i. az alaki fokozás) a tulajdonságnak nem nagyobb, hanem ellenkezőleg, kisebb fokát jelöli. Erről alább szólunk (a X. pontban).

V. Az eredetivel ellentétes jelentés keletkezésének egyik forrása a szónak vagy kifejezésnek gúnyos, vagy ellenkezőleg: kedveskedő, enyelgő értelemben való használata.

Amelioratív használatra példa, amikor a szülő gyermekének azt mondja kedveskedve: „te csúnya”⁵⁴. Érdekes szóhasználat az is, mikor a szülő a maga édes g y e r m e k é t szólítja „apukámnak” vagy „anyukámnak” (az alkalmazásnak persze az az alapja, hogy a neki legdrágább nevet ruházza gyermekére).

VI. Sokkal gyakoribb azonban ennek az eljárásnak a megfordítottja: a gúnyolódó szerepben, gúnyos hanghordozással használt, eredetileg kedvező jelentésű szólások. Így vette fel a magyar *jámbor* (jó ember) szó az „együgyű” jelentést. Ezzel a chanti mondattal: *mā muj wolan tuxajŋ jaχti xū!*⁵ 'an was für einen g u t e n Ort soll ich schon fliegen (eig. ein an was für einen guten

⁴⁵ L. pl. SIMONYI: NyK. XIII, 154; ZLINSZKY: i. m. 85–6; KLEMM: i. m. 30–31. l.

⁴⁶ Máté 26, 13.

⁴⁷ BUDENZ: NyK. XVI, 325. l.

⁴⁸ Máté 8, 19.

⁴⁹ BUDENZ: NyK. XVII, 136. l.

⁵⁰ PAASONEN–RAVILA: MSFOu. XCI, 747. l.

⁵¹ REGULY alapján BUDENZ: NyK. XIII, 133. l.

⁵² VOLOGODSZKI alapján BUDENZ: NyK. XVII, 165–6. l. — Vö. még: mordv. *kiä af kiä säzendezä?* 'wer (кто ни кто) hat sie zerrissen?' (MSFOu. XCI, 580. l.). — Vö. még FUCHS: FUF. XXX, 185–190 és 208–9. l.; MUNKÁCSI: MSFOu. 102. köt. 152, 207, 610, 630; KLEMM: i. m. 34 stb.

⁵³ L. pl. BEHAGHEL: Die deutsche Sprache. 3. kiad., 135. l.

⁵⁴ L. pl. ZLINSZKY: i. m. 89. l.

⁵⁵ STEINITZ: i. m. I, 128. l.

Ort gehender Mann bin ich)!' a beszélő azt akarta mondani, hogy rossz helyen járt.⁵⁶

VII. Érdekes, de persze ritka fajtája két ellentétes jelentés egy és ugyanahhoz a szóalakhoz való fűződésének az az eset, mikor csak homoním szavakkal van dolgunk, amelyek azonban véletlenül egymással ellentétes jelentésűek.

Ilyen alakbeli egybeesés következtében azonos alakúvá vált, két ellentétes jelentést mutató szópár az udmurt *pesai*, melynek jelentése 'nagyanya' is, 'nagyapa' is; a szó t. i. egyfelől a *peres-anai* '(öreg anya →) nagyanya', másfelől a *peres-ai* '(öreg apa →) nagyapa' szavak összevonásából alakult.⁵⁷

Ehhez hasonló esetet idézhetünk a törökségből is. A sór, szag. *čoyal*-jelentése 'verlorengehen, verschwinden', az oszm., csag. *čoyal*- igéé pedig éppen ellenkezőleg, 'vermehr't werden, sich vermehren, vervielfachen'⁵⁸, de persze az előbbi szó a *jok* 'nincs' szóból, az utóbbi pedig a *čok* 'sok' szóból származik és nem ugyanabban a török nyelvben használatosak egymás mellett.

VIII. Speciális (elsősorban jövevényszavaknál tapasztalható) eset az is, mikor félreértésből kap egy szó az eredeti jelentésével ellentétes értelmet. Így jutott át a tkp. 'isten' jelentésű cigánynyelvi *devla* a magyarba 'ördög' jelentésben (átkozódó szólások helytelen értelmezése alapján).⁵⁹

IX. Speciális eset az is (és az alább a X. pontban tárgyalandó jelenségekhez áll közel), amikor csak bizonyos körben kap a szó vagy kifejezés az eredeti jelentésével ellentétes értelmet.

Olasz eredetű *jóra* szavunk eredeti jelentése 'apage! fort! packe dich!' volt (etimológiája szerint: 'ki vele!') és újabban, a XIX. században, a színházi élet körében kapta azt a jelentését, hogy 'újra! hogy volt! (ki a függöny elé!)'⁶⁰, tehát előbbi kiutasító, sértő jelentésével szemben újabb hívó, megtisztelő értelmét.

Idetartozik az a jelenség is, hogy bizonyos körökben babonából („kabballából”) a siker biztosítása céljából rosszat kívánnak egymásnak szóval.

X. A fentebb említett példáknak egy része már átvezet bennünket a SIMONYI említette I. ponthoz, amikor t. i. relatív értékű kifejezések két ellentétes szempontból tekintve két ellenkező képzetet jelölnek.

Így pl. nemcsak a latin *altus*-nak lehet 'magas' és 'mély' a jelentése; a komi *džu džid* is használatos ugyanebben a két egymással ellentétes értelemben.⁶¹

A középfok jelentése is módosulhat aszerint, hogy az összehasonlítás milyen alaphól indul ki. Egy *idős*, koros emberrel összehasonlítva valaki lehet még *idősebb*, de *idősebb* lehet valaki egy fiatalabb emberrel összehasonlítva is; így azután egy „idősebb” ember fiatalabb lehet egy „idős” embernél. Egy „jobb” minőségű áru rosszabb minőséget is képviselhet, mint egy „jó” minőségű áru.

⁵⁶ U. o. II, 174. l. — KARJALAINEN — TOIVONEN (274. l.) szerint *uđaa'η'* jelentése: 'bieder, rechtschaffen; gastfrei, freundlich'.

⁵⁷ L. pl. UOTILA: Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. 216. l. WIEDEMANN egymás mellett idéz egy komi *litš* 'Druck' és egy vele ellentétes jelentésű komi *litš* 'Erleichterung' szót; a két szó persze más-más eredetű (l. WICHMANN: FUF XV, 9; TOIVONEN: FUF XIX, 180, XX, 50).

⁵⁸ RADLOFF III, 2013.

⁵⁹ SZIDAROVSKY JÁNOS: MNy. XXIII, 54. l.

⁶⁰ EtSz.; KARINTHY FERENC: MNy. XLIII, 180, 265—6. l.

⁶¹ L. WICHMANN — UOTILA 35. l.; Volksdicht. der Komi (Syrjänen) 203. l.

Indifferens értelmű szavak és szólások (voces mediae) jelentése tudvalevőleg „jelentéstapadás” útján egy bizonyos irányban fejlődhetik és a kifejezés vagy csupán kedvező, vagy csupán kedvezőtlen értelmet vehet fel. A *szerencse* ('sors, fors; Schicksal, Zufall') egyaránt lehetett 'jó-szerencse' és 'bal-szerencse' is, ma csak a jószerencsét jelenti. A *végzet* (régbben: *végezet*; *végezés*, *végzés*, *istení elvégzés*; l. NySz.) ma csak a gonosz, szörnyű, bal-végzetet jelenti.⁶² De már a következő szólások (megkülönböztető jelző nélkül is) ma is kedvezőtlen is, kedvezőtlen is jelölhetnek. Így pl. *erkölcsös* tkp. az, akinek valamilyen „természete, magaviselete”⁶³, valamilyen erkölce, életfelfogása van; ma a köznyelv „erkölcsösnek” a jóerkölcsű, derék, jellemes embert mondja, sok vidéken azonban „erkölcsös” a. m. 'csökönyös, makrancos, rossz természetű'.⁶⁴ A *hirhedett* szó a 60-as évekig 'berühmt' és 'berüchtigt' (tehát 'jóhírű, neves' és 'rosszhírű') jelentésben volt használatos.⁶⁴

A komi *murtsa* eredetileg indifferens jelentésű szó: 'bizonyos mértékkel, mértékben lévő' (*murtsa* < *murtesa*, azaz nomen possessoris *murtes* 'mérték' főnévből).⁶⁵ Ebből 'megfelelő mértékben lévő ~ mérsékeltlen lévő' jelentésen keresztül egyfelől 'éppen elég', másfelől 'alig elegendő, kevés' jelentése fejlődött (itt tehát érintkezik az *elég* és az *alig*)⁶⁶. WICHM. — UOT. szótára a következő példákat idézi: *aslanım murtsa, oge verme setni* (V) 'wir selbst haben w e n i g (nur soviel, dass es g e n ü g t), wir können nicht geben'; *meam aslam murtsa (piris), og set* (Sz) 'ich selbst habe w e n i g, ich gebe nicht'; a luzai nyelvjárásban a szó jelentése: 'kaum, schwerlich'. Saját szövegeimből a következő példákat idézhetem: Sz *murtsa-pe me uđiti žėnikte perjini setis* 'alig (только, чуть, едва) birtam a vőlegényedet onnan kihúzni'⁶⁷; Pr *murts* (= *murtsa*) *uđitis sėlni* 'er konnte kaum (d. h. nur mit schwerer Mühe) aufsteigen'.⁶⁸

A szempontnak más-más megválasztását figyelhetjük meg az alábbi esetekben is.

A magyar *fő, fej* szó finn megfelelője, *pää* nemcsak 'fejet', hanem 'véget' is jelent, a manysi *patit* szónak pedig 'vég' és 'fenék' mellett egyúttal 'tető' is a jelentése⁶⁹; mindkét szónak tehát tkp. 'a tárgynak egyik vége' a jelentése.

Jellemző a következő példa is. „A vogul nyelvhasználat szerint — írja MUNKÁCSI —⁷⁰ a folyó onnan 'ered' (*kwāli*) vagy 'ágazik' (*sūsi*), ahol valamely más folyóba ömlik (pl. *ta'it āsnal kwāli* 'a Szoszva az Obból ered', vagyis 'az Obba torkollik'), ellenben forrása helyére a folyó 'oda szűkül, oda reked (*tū mari*)'”. Ennek teljesen megfelel az a mi szempontunkból szintén különös helyzet, hogy a manysik (de más szibériai népek is) a folyó partját „jobbna” vagy „balna” nem a folyó folyásának az irányából kiindulva, hanem ellen-

⁶² L. pl. HORGER ANTAL: A nyelvtudomány alapelvei. 2. kiad. 65. l. — A manysiknak is egyformán jelölheti a jó- és a balszerencsét (MUNK. VogNGy. I, 182, 272).

⁶³ MTsz.

⁶⁴ L. pl. GOMBOCZ: Jelentéstan 36. l. — Egy ehhez hasonló török példát idéz PAIS DEZSŐ: MNY. XLVIII, 68. l. L. még pl. HAKULINEN: MSFOU. XCVIII, 201.

⁶⁵ WICHMANN — UOTILA 165. l.

⁶⁶ A két magyar szó alakváltozataira vonatkozólag l. NySz.; SIMONYI: Mhat. II, 367; EtSz.; KLEMM: i. m. 26. stb. L. még BÁRCZI: SzófSz. — Vö. még udmurt *dalaž* 'ein wenig Zeit, eine kurze Zeit' és 'eine ziemlich lange Zeit' (MUNKÁCSI: i. m. 581. — A két jelentés közös alapja: meglehetősen, meglehetősen, eléggé, порядочно). L. még a XI. pontot.

⁶⁷ Zűrjén népköltészeti mutatóványok, III. l.

⁶⁸ Volksdichtung der Komi (Syrjänen). 257. l.

⁶⁹ MUNKÁCSI: VogNépkGy. II, 565. l.

⁷⁰ U. o. II, 489. l.

kezőleg, vele szemben állva nevezik el.⁷¹ Itt tehát „a folyó ered“, valamint a folyó „jobb“ és „bal“ partja a manysiban éppen az ellenkezőjét jelenti annak, amit a magyarban és igen sok nyelvben az említett kifejezésekkel jelölünk.

Hadd idézzük itt befejezésül a legismertebb indoeurópai példát. „A latin *hostis* 'ellenség' ugyanaz a szó, mint a német *Gast* és a cseh *host* 'vendég': az ősi közös alapjelentés 'idegen, külföldi', amelyből a rómaiak harcias természete folytán az 'ellenség' jelentés keletkezett.“⁷²

XI. Ha az eddigiekben (a VII. pont kivételével) azt láttuk, hogy e g y s z ó két ellentétes jelentéssel szerepelhet (az esetek egy részében a két ellentétes jelentést nem egy és ugyanazon nyelvből mutattuk ki), előfordulhat ennek a jelenségnek bizonyos értelemben megfordítottja is, nevezetesen az, hogy k é t, egymással eredetileg ellentétes értelmű s z ó l á s közös jelentésűvé válik. Pl. egyik fenti példánkban a 'tető' és 'fenék' jelentés egy 'vég' jelentésben találkozhatik. A *számos* és a *számtalan* szó egyaránt 'sok, igen sok' jelentésű, pedig eredetileg egymásnak tkp. ellentétei. Ilyen eset az is, hogy a „több“ egyenlő lehet a „kevesebb“: akiről pl. azt mondják, hogy „egy kerékkel többje van neki“, az értelmi kvalitásai szempontjából nem különbözik attól, akiről azt mondják, hogy „egy kerékkel kevesebbje van“. A két szólás abban találkozik egymással, hogy mindkettő azt fejezi ki, hogy nem normális az esze járása, esze kerekének forgása.⁷³

Más szempontból nézzük a jelenséget, ha azt mondjuk, hogy az edény „színül (= szín t ő l) teljes“, és ismét más szempontból, ha azt mondjuk, hogy az „szín i g teljes“. A két kifejezés egyet jelent, csak hogy az első (hasonlóan a latin *altus* szó „mély“ jelentéséhez), azon a szemléleten alapszik, hogy fölülről lefelé tekintve látjuk már telinek az edényt, ellenben a színig (tehát meddig) teljes azt állapítja meg, hogy töltés közben, tehát alulról felfelé haladva, már teljesen megtöltötték az edényt.⁷⁴

Kialakulhat az ilyen közös jelentés úgy is, hogy az egyik szó jelentése amelioratív (vagy pozitív) irányban, a másiké meg pejoratív (vagy negatív) irányban változik vagy mindkettő semleges jelentésűvé változik, és így egy bizonyos pontban találkoznak. Ilyen lenne a fenti 'tető' és 'fenék' jelentés találkozása, csak hogy olyanformán, hogy az egyik szónak 'tető' és 'vég', a másiknak meg 'fenék' és 'vég' lenne a jelentése.

Ilyen esettel van dolgunk a komi *loka* és *bura* szavakkal kapcsolatban: mindkét szó használatos 'nagyon, meglehetősen' jelentésben, pedig *loka* jelentése tkp. 'rosszul', *bura*-é pedig 'jól'.⁷⁵ Pl. *loka taj tenad nįřid i džřid* 'gar sehr ist ja deine Nase gross'⁷⁶ és *bura řlįn* 'ziemlich weit'⁷⁷, vagy *loka* 'nagyon,

⁷¹ L. Hajdú Péter: Acta Linguistica. I, 190. l. — Ez élénken emlékeztet arra a jól ismert tényre, hogy a római augur „b a l“-nak (*laevus, sinister*) nevezte a keleti irányt, mert ő dél felé tekintett és így balja felől volt a kelet, a viláosság, fény és szerencse iránya, — ezért az augurok nyelvén *laevus, sinister* a. m. „k e d v e z ő“; a görög jós viszont észak felé fordulva várt jeleket, így az ő számára a „j o b b“ volt a keleti, szerencsét jelentő irány. Minthogy római költőknél görög befolyás alatt a *laevus, sinister* „k e d v e z ő t l e n“ jelentésben is szerepel, itt egy jellemző példáját figyelhetjük meg az ellentétes jelentések keletkezésének.

⁷² L. pl. Schmidt József: A nyelv és a nyelvek. 98. l.

⁷³ Külön lehetne itt tárgyalni a magyar *minden nélkül* ~ *semmi nélkül*, komi *pįřis-pįř* ~ *pįřįstem-pįř* 'rögtön' szólásokat (vö. Nyr. LX, 103—7, 130, LXVI 22—3).

⁷⁴ L. pl. Fokos: Népünk és Nyelvünk 1937., 21. l.

⁷⁵ Vö. Fuchs: FUF. XXX, 219—220.

⁷⁶ Wichmann: Syrjänische Volksdichtung. 210. l.

⁷⁷ Wichmann—Uotila.

meglehetősen (порядочно)⁷⁸ és *bura i džid jaššik* 'egy elég (tkp. jól) nagy láda'⁷⁹, *bura una* 'meglehetősen sok'. A *loka* jelentésváltozásához vö. pl. magyar *rettenetesen szép*, finn *pahasti* (ered. 'rosszul'), orosz *больно* (tkp. 'fájdalmasan, fájoan'), német *sehr* (ered. 'schmerzlich') hasonló jelentését,⁸⁰ a *bura* jelentéséhez pedig vö. pl. a magy *jó nagy* hasonló jelentését. (Nem következett be a jelentéseknek ez az egymáshoz közeledése a *loka* 'rosszul' szó szinonímjával: *omelika* a sziszolai nyelvjárásban azt jelenti, hogy „ein wenig“.⁸¹) A mai nyelvállapot szempontjából tehát egy erős affektus egyformán adekvát kifejeződését találja egy csúspontban, egy szélső pontban, amely lehet pozitív („jól“) is, negatív is („rosszul“).⁸²

Vizsgálódásainknak egyik érdekes eredménye, hogy egymást dialektikusan kiegészítő párokat tudtunk egymás mellé állítani.

- I. A. 1. Eufemizmus: kedvező értelmű szót használunk (óvó, védő... szándékkal) kedvezőtlen jelenség elnevezésére.
2. Kakofemizmus: kedvezőtlen értelmű szót használunk ellentétes értelemben egy kedvező jelenség elnevezésére.
- B. 1. Állítással vele ellentétes értelmű tagadást fejezünk ki.
2. Tagadással vele ellentétes értelmű állítást fejezünk ki.
- C. 1. Enyelgő, kedveskedő, becéző értelemben ellenkező értelmű kedvezőtlen kifejezést alkalmazunk.
2. Gúnyos, csúfolódó értelemben ellenkező értelmű kedvező kifejezést alkalmazunk.
- II. 1. Az I. főcsoportban (A, B, C esetekben) e g y szó szerepel két ellentétes jelentésben.
2. K é t ellentétes értelmű szó egy közös jelentést vesz fel.

Ezek a párok szemléletesen mutatják, hogy *les extrêmes se touchent*, a nyelv egymással teljesen ellentétes eljárásokkal egy és ugyanazt a célt tudja elérni: kedvező jelenséget tud kedvező, de kedvezőtlen értelmű szóval is kifejezni; kedvezőtlen jelenséget nemcsak kedvezőtlen, hanem kedvező értelmű szóval is tud jelölni; tud becézni kedves szóval, de csúf szóval is; tud szidni, csúfolódni kellemetlen szóval, de kedves értelmű szóval is; tud egy szót két ellentétes jelentéssel felruházni, de tud két ellentétes értelmű szót közös nevezőre is hozni.

Talán még csak annyit, hogy fejtegetéseink, ámbár csekély anyagot öleltek fel, még így is újabb bizonyítékát adták annak, hogy jelentéstani vizsgálódások — egyéb fontosságuk mellett — sokszor nélkülözhetetlenek a beszéd, a szöveg értelmezése, helyes megértése szempontjából.

FOKOS DÁVID

⁷⁸ FOKOS: ZűrjNépkMut. 28. l.

⁷⁹ U. o. 73. l. — L. még fent a 66. sz. jegyzetet.

⁸⁰ L. pl. FUCHS: FUF. XXX, 220, 218, stb.

⁸¹ Az én szövegeimben is: Pr *se tšema jonmäs, ašš' a tšis omela iž tšustvuje* (Volksdichtung der Komi [Syrjänen] 145. l.) 'so stark ist er geworden, er selbst fühlt sich (seine Stärke) kaum'.

⁸² Az affektusról mint a jelentésváltozásnak egyik fő okáról szól HANS SPERBER „Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung“ c. munkája, melynek fejtegetéseireh SIMONYI (i. m. 5 skk.) és ZLINSZKY is (i. m. 6–7) csatlakozik.

A magyar népnév eredetének kérdéséhez

1.

A szófejtésnél a nyelvész munkájában nagy mértékben támogatja az a körülmény, hogy a közszavaknak jelentésük is van; a hibás szómagyarázatok ennek ellenére sem kerülhetők el, amint erről bármely nyelv etimológiai szótára — ha tekintettel van az egyes szavak magyarázatának történetére is — tanúságot tehet. Ezzel szemben a névmagyarázót a jelentés általában már nem támogatja, mert hisz a magyarázatot igénylő nevek már csak hangsorból álló jelképeknek tekinthetők. Így érthető, hogy a névmagyarázatok tekintetében sokkal több a vitatott vagy vitatható magyarázat, mint a szófejtésnél.

A helynévmagyarázatok tekintetében mégis már sikerült olyan módszereket kialakítani, amelyek segítségével a homályos helynevek is majdnem akkora valószínűséggel és biztonsággal magyarázhatók, mint a köznevek. De persze a legősibb helynevek tekintetében, amilyenek a víznevek — mivel ezekre vonatkozólag sok esetben azt sem tudhatjuk, milyen nyelvben történt a névadás — már a legkiműveltebb módszer felhasználásával sem igen juthatunk elfogadható eredményekhez. Pl. az alföldi nagyobb folyók (mint *Szamos*, *Körös*, *Maros*, *Temes*) neveinek eredete tekintetében aligha mondhatunk többet, minthogy e folyók neveinek közös -s végződésében gyaníthatólag egy ismeretlen nyelvű nép 'folyóvíz' jelentésű szava lappang.

A személynévek különféle fajainak magyarázata tekintetében pedig tudományunknak hamar a végére juthatunk, ha rájuk vonatkozólag nem rendelkezünk megfelelő történeti adatokkal is, amiknek természetesen a helynevek magyarázata szempontjából is igen nagy jelentőségük van.

A népnevek magyarázata tekintetében a helyzetet még az is bonyolítja, amint erre a közelmúltban itt ZSIRAI is rámutatott (vö. NyK. LIII. 64), hogy azok magyarázata többnyire még nép- és őstörténeti kérdésekkel is kapcsolható. Az mindenesetre kétségbevonhatatlan, hogy valamely népnév magyarázata bizonyos az illető nép kialakulására vonatkozó biztos tényekkel és biztosnak tekinthető megállapításokkal ellentmondásba semmikép sem juthat. De az sem lehet kétséges, hogy valamely népnévnek ilyen vagy olyan magyarázata semmikép sem lehet valamilyen őstörténeti elméletnek legfőbb bizonyítéka. Pl. a *magyar* népnév mindenképp problematikus jellegűnek tekinthető törökös magyarázata még egyáltalán nem tanúskodhatik annak az etnogenetikai elméleti feltevésnek a helyessége mellett, hogy a honfoglaló magyarság elugorodott török népnek volna tekintendő. De már csak azért sem lehetne ennek a névmagyarázati érvek a magyarság eredete kérdésében döntő súlya, mert a magyarság török származásának eszméje a leghatározottabban ellentmondásban áll azzal az őstörténeti szempontból nem kis jelentőségű ténnyel, hogy a honfoglaló magyarság temetkezési szokásai gyökeresen

eltérnek azoknak a török népeknek még őstörök jellegűnek tekinthető s általunk jól ismert temetkezési szokásaitól, amelyekről körülvéve a magyarság Kelet-Európában élt (vö. Acta Ethn. II. 59—85).

Az sem lehet azonban kétséges, hogy valamely népnév magyarázata aligha sikerülhet, ha a név létrejötté az illető nép kialakulásával kapcsolatos és mi azt nem ismerjük közelebbről.

Ezek a nagyon általános jellegű eszmék tulajdonkép már a népnevek magyarázatának módszerére vonatkoznak. Csakhogy persze a népnevek magyarázatának módszere nem épült még annyira ki, mint például a helynevéké. Ez elsősorban is annak tulajdonítható, hogy egy-egy nyelvi közösségen belül aránylag kevés a magyarázatot igénylő népnevek száma és így valami általánosabb érvényű módszer kialakítására nem is igen volt meg a lehetőség, úgyhogy a népnév-magyarázatok terén az egyéni ötletességnek és leleményességnek, de meg a szerencsének is sokkal nagyobb szerepe van, mint például a szófejtés vagy a helynév-magyarázatok terén. Nem kis részben ennek a körülménynek tulajdoníthatjuk azt is, hogy a népnév-magyarázatok terén aránylag sok a vitatható magyarázat. Ez azonban nemcsak a mi tudományunk körében van így, hanem az indogermanisztikában sincs másként, pedig az indoeurópai népnevek tekintetében sokkal több régi irodalmi adattal rendelkezünk, mint a finnugor népek neveire vonatkozólag. Így tehát nagyon indokoltnak látszhatik az a felfogás, hogy a népnevek magyarázatával egyáltalán nem érdemes foglalkozni, mert ha azok homályosak, akkor úgymint csak vitatható eredményekre lehet eredetüket illetően eljutni. Ezt az állásfoglalást talán mindenki elfogadná idegen népeknek nálunk is használatos homályos nevei tekintetében; azonban saját népnevünk tekintetében ilyen rezervált álláspont már csak azért sem volna megvalósítható, mert a magunkhasználatba népnévnek származását illetően a közönség széles rétegeiben, tapasztalásom szerint, igen élénk az érdeklődés; ezért is mindent el kell követnünk — amit egyébként el is várnak tőlünk —, hogy a nagyközönségnek a *magyar* név eredetére vonatkozó tudásvágyát a legmegfelelőbben kielégítsük. És azt hiszem, a *magyar* népnév nem is tartozik azok közé, amelyeknek eredetére vonatkozólag kielégítő magyarázatot sohasem sikerül majd találni. A magyar nép- és őstörténet kérdéseivel, továbbá népnevekkel való foglalkozásom során ugyanis arra a meggyőződésre kellett jutnom, hogy a *magyar* népnév eredetének megfejtésére vonatkozólag tulajdonkép elég sok adat áll rendelkezésünkre, úgyhogy e népnév eredetének megfejtése, ha a tényektől vezettetjük magunkat és nem előleges elméletekre esküszünk, igenis remélhetőnek látszik, mégha az összes eddig felvetődött magyarázatok között egy sem akad, amellyel szemben ilyen vagy olyan okból kifogások nem merülhetnének fel.

A *magyar* népnév eredetére vonatkozólag magyar őstörténeti vizsgálataim során helyel-közzel már magam is tettem egy-egy megjegyzést, amelyekből „épületes következetesség“ megnyilvánulását állapíthatja meg az, aki időrendi sorrendbe állítja össze őket (vö. ZSIRAI, NyK. LIII. 74). Ennek az ingadozásnak nagyon egyszerű a magyarázata. Én nemcsak mások nézeteire vonatkozólag tettem alkalmilag tudományos munkásságom során kritikai megjegyzéseket, hanem ismereteim bővülésével egyidejűleg saját régebbi nézeteimmel is vitába szálltam, ha ezt a vitát nem is mindig a nyilvánosság előtt folytattam le. Mindenestre tudományos pályafutásom során semmiféle téren sem ragaszkodtam sohasem valami olyan elmélethez, amelynek hibás

voltáról magam is meggyőződést szereztem, mégha az az elmélet sajátmagamtól származott is. Ezért a következőkben nemcsak azt szeretném megvilágítani, hogy miért nem elégítenek ki a *magyar* név eredete szempontjából az eddig felmerült magyarázatok, hanem majd azt is ki szeretném fejteni, hogy mik azok a követelmények, amelyek kielégítését a *magyar* népnév bármely magyarázatától el kell várnunk. A továbbiakban pedig be szeretném mutatni a *magyar* népnévnek egy eddigi etnogenetikai kutatásaimban gyökerező olyan magyarázatát, amely e népnév magyarázatával szemben támasztandó követelményeknek — azt hiszem — sokkal inkább megfelel, mint az e névre vonatkozó összes eddigi magyarázati kísérletek.

2.

A népnevek tekintetében lényeges különbség van valamely népnek sajátmaga által használt neve és a szomszédos népek által átruházott elnevezések között. Ez utóbbiak többnyire, de különösen olyan esetekben, ha valamely nép a szállásterületét többször is változtatta, átruházott nevek szoktak lenni. Azt tapasztalhatjuk ugyanis, hogy bizonyos népnevek sok esetben bizonyos területeken megtapadnak és a szomszédok annak a területnek a lakóit a legkülönbözőbb népeltolódások ellenére is a régi néven szokták emlegetni. Ilyenformán szerepelhet a németeknél a szláv népek eredeti neveként a *Wende* név, amely eredetileg egy olyan illir törzsrre vonatkozott, amelynek szállásterületére később szlávok hatoltak be. De ugyanilyen jellegű a germán népeknél a román népek *Walch*, *Wallach*, *welsch* stb. elnevezése is, amely név eredetileg a germánoktól délre lakó kelta *volkus*-ok népére vonatkozott. Az pedig ismeretes, hogy szláv közvetítéssel a román népeknek ez a germán elnevezése nálunk is meghonosodott *olasz* és *oláh* alakban.¹

Az ilyen jellegű népnevek tehát tulajdonkép csak településtörténeti következtetéseket tesznek lehetővé. A magyarságra vonatkozólag ilyen név — amint ezt másutt majd behatóbban is kifejtem — a szomszédos alánoktól a Közép-Don és Közép-Volga közötti Levédiában élő magyarokra átruházott *Σάβαροι ἄσφαλοι* elnevezés, amely azután Bizáncba is eljutott. De ilyennek tekintendő az a *Τούροικοι* név is, amely Bizáncban eredetileg a Kubán és Dnyeper közötti mezőségen tanyázó török nomádnépek elnevezése volt, s amelyet a bizánciak, amikor a magyarok a Donyec-medencét megszállták, a IX. század folyamán rájuk is átruháztak. A törkök előtt ennek a területnek, vagyis a Donyec-medencének, kb. fél évszázadon át az onogurok is lakói voltak. Az ő nevüket azután a Deszna-mellék szlávjai — akiket az onogurok, törkök és magyarok egyaránt rabszolgavadászatokkal gyötörtek — vitték át a magyarokra. Ez a szláv névadáson alapuló elnevezése a magyarságnak azután egész Európában elterjedt. Ez átruházott nevek a magyarság múltjára vonatkozólag az előadottak szerint épúgy csak bizonyos településtörténeti következtetéseket tesznek lehetővé, amint ez nincs másként a szlávokra és román népekre vonatkozó előbb említett német népnevek tekintetében

¹ Az elnevezéseknek ez a konzervatív jellege egyébként helynevekből is megállapítható; nem akadnak pl. már kunok sem a Nagykunságban, sem a Kiskunságban, mégis a kunok által egykor lakott területeket ma is így hívják. De németeknek vagy szlávoknak sincs semmi nyoma azokban a falukban, amelyeknek ma is *Német(i)* vagy *Tót(i)* a nevük. Vagy pl. Szegeden ma is mindenki *Iskola-utca* néven emlegeti azt az Apponyi Albert-utcát, amelyben ma már semmi iskolaféle sem található.

sem. Különösen pedig az nem tehető fel, hogy az említett átruházott neveket a magyarok maguk is használták volna egy-egy feltételezett politikai korszakukban sajátmaguk megnevezésére, bár ennek a nyilvánvalóan téves felfogásnak több történészünk már ismételtén is kifejezést adott. Semmiféle adat sem mutat ugyanis arra, hogy a régi magyarok sajátmaguk-használta neve valaha is más lett volna mint a *magyar*, illetve annak nyelvi előzménye.

Valamely nép maga-használta nevét az illető nép megnevezésére általában csak az a nép szokta esetleg átvenni, amely vele valamikor egy bizonyos területen együtt élt. Nyelvünk régi török jövevényszavainak tanúsága szerint ilyen nép elsősorban is a török lehetett. A törökök révén ismerkedhettek meg a *magyar* népnévvel azok az arab kereskedők is, akik őket a Donyec-mellékén felkereshették, mert hisz ezek csak töröklakta területeken keresztül juthattak el közéjük. Ezekről a Dél-Oroszországban, illetve Kelet-Európában megfordult arab kereskedőktől szerezhetett a magyarokra vonatkozólag értesüléseket az a Dzsaháni is (vagy talán már egy elődje, akitől az északi népekre vonatkozó ismereteit szerzte), aki a magyarokról is megemlékezett abban a földrajzi művében, amelyet főleg Ibn Rusta kompilációjából, illetve kiírásából ismerünk.

A saját-nevek közül mindenesetre azok a népnevek a legkezdetlegesebbek és — legősibbek, amelyeknek jelentése egyszerűen annyi mint 'ember', illetve 'emberek'. Ilyen jelentésű népnevek azonban nemcsak az urali népek körében akadnak (vö. ZSIRAI, NyK. LIII. 68), hanem egyebütt is. Így pl. a kaukázusi cserkeszek maguk-használta nevének (*adighé*) jelentése is 'emberek', de ugyanazt jelenti az abcházok saját neve, az *ap'sua* is.² Tulajdonképp kérdéses, hogy igazi névnek tekinthető-e az 'emberek' jelentésű népnév; alighanem csak olyan esetekben tekinthető annak, ha az 'illető 'ember' jelentésű szó izolálódott és csak népnévi használatban maradt meg valami nyelvi közöségben, mint például a *mari* név vagy a *mańši* stb. népnév az illető finn-ugor népeknél.

Arra ugyanis több példa is van, hogy valami népi vagy nyelvi közöségnek egyáltalán nincs valami közös saját-neve. Pl. a daghesztáni avaroknak egyáltalán nincs saját-nevük (*avar* néven csak a szomszédos török népek ismerik őket), hanem az északi törzsek nyelvüket 'hegyi nyelv', a déliek pedig 'chunszaki nyelv' néven emlegetik (vö. BUSCHAN, i. m. 660). De a VIII–IX. századokban a német törzseknek sem volt még valami közös saját-nevük, mert hisz a mai *deutsch* név előzőjének jelentése csak 'népi(nyelv)' volt és pedig ellentétben a latinnal.

Már magasabbrendű szervezettség meglétére lehet következtetni abból ha valami saját-név jelentése 'nép' volt, különösen pedig, ha a szervezet alkotóelemeinek a száma van a saját-névben megadva, ilyenformán mint 'hét-nép', 'hét-nemzetség', 'hét-falu' stb.

Más esetekben a közösség állítólagos közös őse van megnevezve. Az ilyen közös ős lehet ember (pl. lat. *Fabii* vagy germ. *Dani*, *Silingi* stb.) vagy állat; pl. ilyen a kaukázusi didóknak a *cej* 'sas' szóból származtatható *cezi*

² A. BYHAN nyomán; vö. BUSCHAN, *Illustrierte Völkerkunde*,² II. 664/5. — 'Emberek' jelentésű népnév még az eszkimók *inuit* neve is, továbbá a Havai-szigetek őslakosságának *kanak* neve, amelyet a Csendes-óceán szigetein élő európaiak ma már általánosan használnak az összes szigeten élő mindenféle fajú és nyelvű bennszülöttek megnevezésére (vö. H. HARMS, *Erdkunde*, III. k. IV. r. 211 l. l. j.).

saját-neve, de ilyen az is, ha a chantik a *por-frátriát pupij sir* 'medve-frátria' néven emlegetik.

Azután sok esetben a lakóhelyről nevezik meg magukat bizonyos népi közösségek, aminők például az ilyen szláv népnevek, mint *poljane* 'mezőségek', *drevljane* 'erdőségek', vagy ugyanúgy a germánoknál *tervingi* 'erdőlakók'. Az ilyen földrajzi népnevekhez tartoznak azok is, amelyek valami vízhez kapcsolódnak, amilyenek például a szláv *pomorjane* (n. *Pommern*) 'tengermellékiek' vagy a lengyel *visljane* 'Visztula-mellékiek'. De hasonlóan nevezik meg a chantik is néprészeit: *As-iax* 'Ob-nép', *Taŋat-iax* 'Irtis-nép' stb.

Előfordult azonban több esetben az is, hogy valami népi közösség valami idegen származású vezetőréteg nevét tette magáévá; így például az oroszok a svéd származású *rusz*-ok nevét, vagy a bolgárszlávok egy török nyelvű nomád népcsoport nevét. De arra is van példa, hogy valami népcsoport annak a népnek a nevét vette át, amelynek egykori szállásterületére behatolt. Ilyenformán nevezik magukat a keleti németek *porosz*oknak (*Preusse*), de ilyen eredetű pl. az *észt*-ek neve is.

3.

Az a lehetőség, hogy a magyarság saját-neve is valami idegen származású vezető elem nevének volna tekintendő, elvi szempontból semmiesetre sem volna kizártnak mondható, különösen ha figyelemmel vagyunk arra is, hogy az Árpádok nemzetsége abból a törzsből származott, amelynek a neve — a *Megyer* név — tulajdonkép azonos az egész magyarság sajátmaga használta nevével. Ha ez így volna, ebben az esetben nem sok, illetve helyesebben semmi reményünk sem lehetne arra, hogy a magyar népnévre valaha is meg tudnánk találni a megfelelő magyarázatot. Ezt az elvi szempontból feltételezhető idegen származású és nyelvű vezető elemet azért nem tekinthetnénk töröknek — amire sokan rögtön hajlandók volnának gondolni — mert a *magyar* név első fele, amint azt már NÉMETH GYULA is hangsúlyozta, török eredetűnek semmiesetre sem volna mondható.

Van azonban egy körülmény, amely a leghatározottabban amellett tanúskodik, hogy a *magyar* népnév legalább is ősmagyarnak tekinthető szóalkotásból származik. Ez pedig az, hogy ismerjük eredeti köznévi jelentését, ami nem más, mint 'nép, közösség'. Hogy a *magyar* népnévnek ez volt az eredeti jelentése, azt az Anonymusnál található előfordulásából magunk is megállapíthatjuk; de hogy valami tévedés ne legyen a dologban, azt maga az Anonymus is elég határozottan megmondja, amikor egy a Balkán félszigetre vetődött magyar népcsoport nevét, a *sobamogera* népnevet, 'stultus populus'-szal értelmezi. Hogy „secundum grecos“ miért volna e magyar népcsoport elnevezésében a *soba* névelem jelentése 'ostoba', azt ugyan nem tudjuk már megállapítani. De nem lehet kétséges, hogy ebben a névelemben személynév rejlik, amelynek viselője azonos volt azzal a *Chaba*-val, akit Kézai is emleget egy magyar szólás-mondásra való hivatkozásában: „...vulgus adhuc loquitur in communi: Tunc redire debeas, dicunt recedenti, quando Chaba de Grecia revertitur“ (21. fej.). Sőt valószínű, hogy ez a *Chaba* azonos azzal a *Schaba* vezérrel is, akit a humanista Aventinus szerepeltet a XVI. században, feltehetőleg egy ismeretlen középkori magyar krónikaváltozat nyomán. Ezek szerint az anonymusi *sobamogera* népnévnek nem 'Csaba magyarja' a jelentése (vö.

BLEYER JAKAB nyomán EtSz. I. 783), aminek tulajdonkép semmi értelme sincs, hanem: 'Csaba népe'.

Ha pedig tudjuk, hogy a *Dentü* az Anonymusnál olvasható *Dentumoger* névben a Donyecre vonatkozik, amint azt elsőnek PAIS DEZSŐ állapította meg (vö. MNy. XLIV. 62), ez esetben a *Dentü-mogyer* név egy ugyanolyan jellegű néprész-elnevezésnek tekinthető, mint amilyenek a chanti *As-iax* 'Ob-nép', vagy *Tanat-iax* 'Irtis-nép' stb. Az Anonymus azonban a *Dentü-mogyer* nevet nemcsak egy népcsoportra vonatkoztatja, hanem arra a területre is, amely Konstantinos Porph. *Etëlküzü*-jének felel meg; e név *Etël*-jén csak a Don érthető és így e név mint a **Tengër-Etël-küzü* név rövidülése csak a Donyec-medencére vonatkozhatik.³

Valami néprész nevének az általa megszállt területre való átruházása teljesen megfelel a régi magyar nomádus helynévadás módjának. Ennek megfelelően vannak nálunk olyan faluk, amelyeknek neve minden végződés nélkül valamelyik régi magyar törzsnek a nevével vagy pedig valami idegen nép nevével azonos, de ugyanilyen szellemű névadásban gyökereznek nálunk az *Újnép* nevű faluk elnevezései is.⁴ Amint azok a magyarok, akik az *Újnép* nevű falukat ilyen módon nevezték el, az újonnan létesült falukon kívül laktak, úgy nyilván nem a Donyec mellékén éltek egykor azok a magyarok sem, akik az ott élő magyar néprészt és annak szállásterületét „Donyec-nép” néven kezdték el emlegetni.

A magyarság egyik csoportja a Donyec-mellékét kb. a VIII. század végén vagy a IX. század elején szállta meg (vö. Acta Ethn. II. 101—7); azok a magyarok, akik a Donyec mellékét és annak lakóit 'Donyec-nép' néven emlegették, bizonyára Konstantinos Porph.-nak abban a Közép-Volga és Közép-Don közötti Levédiájában laktak,⁵ ahonnan az ottani magyar csoport a besenyők betörése alkalmával, vagyis 889-ben költözött a Donyec-mellékére és egyesült Árpád vezérlete alatt a Donyecmellék régebbi magyar lakosaival.

Ha az Anonymusnál található *sobamogera* és *Dentumoger* magyar néprész-elnevezésekben a *mogyer* névelem jelentése — amint láttuk — 'nép, saját-nép' volt, akkor semmi okunk sem lehet az Anonymusnál található *hetumoger* nevet másként értelmezni, mint 'hét nép'-nek; vagyis olyan jellegű elnevezésnek tekintendő ez a név is, mint amilyen jellegűek a török 'három nép' (*üç il*) vagy 'négy nép' (*dört ulus*) jelentésű népnevek (vö. LIGETI, KCsArch. I. 376). Csakhogy ez utóbbi, kétségtelenül szintén a hagyományból merített nevet az Anonymus már tévesen 'hét magyar személy'-nek értelmezte és az állítólagos hét honfoglaláskori vezérre vonatkoztatta, jelölve annak, hogy az ő korában a *mogyer* szó már nem csak 'magyar származásúakból álló népcsoport', hanem 'magyar származású személy' értelemben is használatban volt.

Hogy az Anonymusnak a *hetumogyer* kifejezés magyarázatával nem volt szerencséje, az a krónikák törzsfőjegyzékeiből könnyen megállapítható. E jegyzékek szerint ugyanis a törzsfők száma a honfoglalás korában nem hét, hanem kilenc volt; csakhogy a valamikép fennmaradt törzsfőjegyzék kilenc nevéből

³ L. mindezeknek behatóbb kifejtését „Studien zur Früh- und Urgeschichte des ung. Volkes” című tanulmányom II. 1. fejezetében (vö. Acta Ethn. II. 96—100).

⁴ *Újnép* nevű falu van, illetve volt Baranyában (Csánki II. 533), Somogyban (Csánki II. 654) és Zalában (Csánki II. 120).

⁵ A görög *Λεβεδία* névalak gyaníthatólag a magyar **Levëdi uruszága* kifejezés visszaadásából származott.

az Anonymus és a többi krónikások — nyilván a hagyományban megőrződött *hetümgögyer* névre való tekintettel — 2—2 nevet elhagytak. Csakhogy az őskrónika szerzője vagy Kézai az ősi törzsfőjegyzékből más két nevet hagyott el, mint az Anonymus, úgyhogy nekünk ilyen módon a két ránkmaradt törzsfőjegyzék neveinek egyesítése alapján kilenc honfoglaláskori törzsfőről van tudomásunk. De a törzsnévi eredetű helynevekből is megállapítható, hogy a honfoglaláskori magyar törzsek száma a kabarokon kívül nyolc volt, úgyhogy a törzseknek ez a száma is megfelel az egykori törzsfőjegyzék kilenc nevének; azt ugyanis Konstantinos Porph.-ból tudjuk, hogy a három kabar altörzsnek egyetlen törzsfője volt (vö. Acta Ethn. II. 42—54).

Az előadottak szerint a *hetümgögyer* név semmiesetre sem vonatkozhatott a honfoglaló magyarságra, de a honfoglalás előtti magyarság egészére sem, mert hisz a magyar törzsszövetséghez tartozó törzsek eredeti száma kétségtelenül nagyobb volt kilencnél is, mert hisz a besenyő betörés Levédiában egy nagyobb magyar néprészt elszakított a népnek a Donyec mellékére menekült zömétől, és aligha lehet kétséges, hogy ez az elszakított néprész szintén legalább is egy, de esetleg több törzsi egységből is állott. De az sem valószínű, hogy a *hetümgögyer* név egy olyan korban lett volna az egész magyarság sajátneve, amikor az még csak hét törzsből állott volna. Ez esetben ugyanis a *hetümgögyer* név saját-névként abban a korban is megmaradt volna, amikor a törzsek száma esetleges csatlakozások következtében nagyobb lett volna hétnél;⁶ annak azonban semmi nyoma, hogy a magyarság sajátneve valaha is nem a *magyar*-nak megfelelő névalak lett volna. Így tehát a *hetümgögyer* név csak egy magyar néprészre vonatkozhatott 'hét-nép' értelemben, aminthogy a fent idézett török *üç-ül* 'három nép' népnév szintén csak a turkománság egyik csoportjára vonatkozott. Mivel pedig a honfoglalás előtti magyarság két főcsoportja közül az egyiknek, éspedig a Donyec mellékének a neve *dentümgögyer* volt, a *hetümgögyer* név nyilván a levédiai magyarság neve lehetett. A honfoglalás előtti magyarság két főcsoportjának 889 utáni egyesülése, majd a Tisza—Duna mellékére való együttes elköltözése után ez a két csoportnév feleslegessé válva hamarosan kiment a használatból. Úgy látszik azonban, hagyományozott, esetleg kötött alakú szövegekben ez a két név tovább élt, és bizony az Anonymus is csak a hegedősök „hívságos“ énekeiből vagy esetleg a parasztok „hazug“ meséiből ismerte meg őket, bármilyen megvető hangon becsmérli is tudósi gőgjében ezeket a forrásait.⁷

Ezek szerint ismerjük a *magyar* népnév eredeti jelentését, ami reményt nyújthat számunkra arra is, hogy nem lidércfény után botorkálunk, ha ezt a nevet most már finnugor nyelvi alapon próbáljuk magyarázni. A *magyar*

⁶ Erre nézve P. K. KOZLOV neves orosz földrajzi kutató nyomán hivatkozhatom egy érdekes tibeti párhuzamra: Kelet-Tibet egyik országrészét és annak lakóit ma is „37 körzet“ néven emlegetik, bár azon a területen ma már csak 27 körzet (*choszun* 'kerület, zászlóalj') van (vö. P. K. KOZLOV: Mongólia és Kám, Budapest, 1950, 334).

⁷ A mi értelmezésünk szerint tehát a *hetümgögyer* kifejezésnek a magyar nyelvben a maga idején olyan világos jelentése volt, mintha ma azt mondanók pl. *hét-falu*. Nem így NÉMETH GYULA szerint: szerinte t. i. a *hetümgögyer* kifejezés eredetileg azt jelentette volna: „a Magyar törzs vezetése alatt hét törzsből összealakult nép“ (vö. Honf. magyarság kialak. 40). Ilyen szimbolikus rövidséggel sem a magyarban, sem valami más nyelvben sohasem fejezték ki magukat az emberek, úgyhogy ez az értelmezés tulajdonképp egy őstörténeti elmélet rövid foglatának tekinthető, de semmiesetre sem egy magyar nyelvi kifejezés a magyar nyelv szellemében való magyarázatának.

név eredeti jelentése, amint megállapítottuk, 'nép, közösség' volt;⁸ azonban nem akármiféle származású embercsoportot jelenthetett, mint pl. a *nép* szó, hanem csak a magyar származású kisebb-nagyobb közösségek megnevezésére használták, aminthogy azokban az esetekben is, amikor a népnév jelentése 'emberek', ez a szó minden esetben csak a saját népi vagy nyelvi közösség tagjaira vonatkozhatik.

Mivel a *magyar* népnév eredeti jelentése 'saját népi közösség' volt, személyekre alkalmazva vagy pedig melléknévként eredetileg bizonyára csak továbbképzett alakban lehetett ezt a nevet használni. Ilyen továbbképzés céljára a 'valamihez tartozó'-t jelentő mai -i képző, illetve annak előzménye szolgálhatott. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy nevünknek a XII—XIII. századokban ilyen alakváltozatai is vannak mint *mogeri*, *mageri* *mogyori*. Mikor azután a *magyar* névnek 'nép, közösség' jelentése mindinkább elhalványodott, a továbbképzett alak teljesen kiment a használatból, úgyhogy ma már csak legfeljebb tudatosan régieskedő stílusban lehet a *magyari* változattal találkozni. Ilyenformán népnévünknek ez a továbbképzett alakja bizonyos mértékig eddigi gondolatmenetünk helyességének közvetett úton való igazolására is alkalmasnak mondható,

Abból a megállapításból, hogy a *magyar* népnév eredeti jelentése 'nép, közösség' volt, nyilván következik az is, hogy a *magyar* népnévnek azok a törökös vagy finnugoros magyarázatai, amelyek szerint a *magyar* népnév eredeti jelentése '*mogy*-embere' vagy '*mogy*-ember' volna, helytállóak semmiképp sem lehetnek, aminthogy ezek a magyarázatok — amint majd látni fogjuk — alaki szempontból sem elégitik ki azokat a követelményeket, amelyeket a *magyar* név magyarázatával szemben támasztanunk kell.

4.

Arra nézve a *magyar* név összes eddigi magyarázói egyetértenek, hogy a *mogyer* > *magyar* név összetett szó. Ez meglehetősen nyilvánvaló is, mert hisz *o*—*e* (nyílt *e*!) hangsorú ősi magyar egyszerű szó nincs. Abban a tekintetben sincs véleménykülönbség, hogy az elhomályosult *mogy*-*er* összetételnek első eleme: *mogy*, a második eleme pedig *er*(*i*) lehetett. Mi is ezen a felfogáson vagyunk. Azonban rá kell mutatnunk arra, hogy nevünk magyarázói általában nem részesítették kellő figyelemben azt a nagyon fontos módszerbeli elvi jelentőségű követelményt, hogy nevünk magyarázatánál mindenképp annak legrégibb alakjából kell kiindulni; az pedig nem a XII. századbeli *mogyer*, hanem a IX. századi arab forrásból származó *mužyr*(*i*) névalak (az *i* azonban esetleg az arab -*ijja* végződéshez tartozik). Irodalmunkban ezt a névalakot többnyire *možyri*, *možyeri* alakban szokták idézni, ami semmiesetre sem helyeselhető. Az arabban tudvalevőleg nincs *o* hang, és így ők ezt a hangot *u*-val helyettesíthették, bár elvileg az sem volna teljességgel kizártnak mondható, hogy ők még tényleg *u*-val vették volna át ezt a nevet.

Hogy milyen magánhangzó teendő vagy tehető fel nevünk legősibb alakjának első szótagjára vonatkozólag, arra nézve csak a magyar hangtörténet

⁸ Úgy látom, elsőnek NAGY GÉZA ismerte fel, hogy az Anonymusnál előforduló *sobamogera*, *dentumoger*, *hetumoger* kifejezések *moger* szóalakján 'nép' értendő (vö. Ethn. I. 154/5); csakhogy persze ő ezt a helyes megismerést a *magyar* név magyarázatánál már nem tudta érvényesíteni, amennyiben ő a névnek ismert finnugoros és törökös magyarázatait egybefogni igyekezett, ami már eleve is képtelenségnek mondható.

tájékoztathatna bennünket, ha a magyar magánhangzók története a korai és ősmagyar korszakokra vonatkozólag már megfelelően ki volna dolgozva.⁹ Mivel tehát nem lehet leemelni könyvespolcunkról a magyar magánhangzók történetét, a szóbanforgó kérdésre vonatkozólag is csak saját vizsgálatainkra és kombinációinkra vagyunk utalva.

Az nem kétséges, hogy régi török jövevényszavainkban a régi török *o*-nak és *u*-nak egyaránt *o* felel meg (csupán *kancsó* szavunk *a*-ja kivétel), míg a szláv jövevényszavak *o*-jának — úgy látom — mindenütt *a* a megfelelője. Ennek a jelenségnek magyarázására nem látok más lehetőséget, mint annak feltevését, hogy a korai magyarban a török szavak zárt *o* hangját *u*-val helyettesítették, amely *u* hangból az ómagyar korszak vége felé zárt *o* fejlődött; ellenben a szláv szavak nyíltabb *o*-ját már általában nyílt *u*-val vettük át, amely hang már a korai magyar nyelv hangrendszerében is meglehetett. E hangnak meglétét elsősorban is azokra a finnugor eredetű szavainkra nézve tehetjük fel, amelyeknek bizonyos obiugor nyelvjárásokból ismert megfelelőiben a mai magyar *a*-nak *u* vagy *ä* felel meg. Ilyen szavaink például: *hat* '6', *ta*-(*valy*), *nyal*, *had*, *al*-, *hajó*, *hal* 'sterben', *hab*, *haj*, *tavasz*, *hattyú*, *varjú*, *fa*, *fagy*, *halad*. De úgy látszik, sok esetben eredetibb ugorkori zárt *o* is nyíltabbá vált a korai magyarban; különösen olyan esetekre vonatkozólag tehető ez fel, amikor az obiugor nyelvjárások zárt *o* hangjának a magyarban *a* felel meg; ilyen szavainkban pl. mint *savanyú*, *vaj*, *ad*, *vad*, *fajd*, *fal*, *jakad*, *mar*, *val*-, *lapos*, *haza*.¹⁰ Ezek szerint megvan a lehetősége annak, hogy a magyar név első szótagjában lévő *a*-nak már a korai magyarban is *u* felelt meg, amely hangot az arabok abban az esetben adhatták volna *u*-val vissza, ha ezt a nevet török közvetítéssel ismerték meg. A törökben ugyanis a nyílt *u* helyettesítésére a zárt *o* lehetett a legmegfelelőbb hang, amelyet az arabok éppúgy *u*-val helyettesítettek volna, mint ahogy a török szavak zárt *o* hangját — amint tudjuk — a korai magyarban is *u*-val helyettesítették. Ha t. i. az arabok közvetlenül magyaroktól vették volna át a mai magyar névalak előzőjét, akkor a korai magyar nyílt *u* hangjának helyettesítésére az arabban inkább a nyíltabban képzett *a*-t, mint *u*-t kellene várnunk.

A *vám*, *vár*, *vásár*, *sátor* és *sárkány* szavaink tanúsága szerint a magyarokat már a volgántúli szállásterületükön is felkeresték perzsa kereskedők, akikkel talán még Levédiában is kapcsolatban állottak, ahová perzsa kereskedők csak török lakosságú területeken keresztül juthattak el; így valószínűnek látszik, hogy a perzsa *mažğari* névalak (*ğ* = *γ*)¹¹ valami török *moğyeri* névalak átvételéből származott (a perzsában sem *o*, sem *e* nincs), de semmiesetre sem az írásos arab *muğyri* névalakból.¹²

⁹ Korai magyaron én a honfoglalás előtti korszak magyar nyelv alakját, vagyis más szavakkal a török-magyar érintkezés korának magyar nyelvét értem.

¹⁰ Az itt felsorolt szópéldák mind SZINNYEI NYH.⁷-ből származnak.

¹¹ Így pl. a Hudud al-'Alamban; vö. KCsArch. III. 43.

¹² Sokan — így ZSIRAI is — ismerni vélnek a IX. századi arab *muğyri* névalaknál egy lényegesen korábbi névalakot is. Ez a krími húnok egy *Μουάγγελις* nevű főemberének a neve 527/28-ból. Arra nézve már korábban felhívtam a figyelmet, hogy népnevek személynevekként nem szoktak előfordulni (A m. őstörténet főproblémái, 40/41), de nem is tehető fel, hogy a magyarok valaha is a Kubán vagy a Kaukázus mellékén laktak volna (vö. Acta Ethn. II. 111–117). Újabbán pedig sikerült megállapítanom, hogy Konstantinos Porph. Levédiája a Közép-Don és a Közép-Volga közé helyezendő (vö. Acta Ethn. II. 117–24); így tehát még halvány remény sem lehet arra, hogy a magyarok neve a Krim-félszigeten személynévként előfordulhatott volna, ami *Μουάγγελις* esetében

Az arab *mušyr(i)* névalakban van egy mássalhangzó, amelynek a XII. századi és későbbi magyar alakokban, valamint a X. századi magyar-bizánci *Meşeq* névalakban már nyoma sincs. Ha a magyar névalak első részének az arab *muš-* (~korai magyar *m^hš-*) névelem tekintendő, akkor a név második részének egy olyan hanggal kellett kezdődnie, amely már az ősmagyarban is nyom nélkül eltűnt az előtte álló *š* > *d'* előtt. Ez a hang semmiestre sem volt a *γ*, mert ezzel a hanggal szó a magyar nyelv semmiféle korszakában sem kezdődhetett. Erre a körülményre a magyar név magyarázói közül csak NÉMETH GYULA volt tekintettel, amennyiben feltette, hogy az arab névalaknak ez a rejtélyes *γ* hangja „a magyarokból kiszakadt *bašyr* nép nevével való contaminatio következtében került a névbe“ (MNY. XXV. 8).

A baskír-magyar azonosság elmélete, amelynek alapján NÉMETH ezt az alakvegyülést feltette, kétségtelenül nagyon is vitatható elmélet. A baskirokat ugyanis már a legrégebbi rájukvonatkozó adatok is határozottan török nyelvű népnek mondják. Így Ibn Fadlan, aki 922-ben utazott keresztül szállásterületükön, a legveszedelmesebb török népnek mondja őket;¹³ al-Kašgharí pedig róluk a XI. században azt tudja, hogy tiszta török nyelven beszélnek (vö. KCsArch. I. 36/8).

A baskírok legrégebbi ismert szállásterülete mindenesetre a Jajyk és Csirimszán közötti füves mezőségen, a szilfaterületétől jóval délebbre volt, ahol tehát a magyarok, akik mindig a szilfa elterjedési területén belül a ligetes mezőségen éltek, sohasem lakhattak (vö. Acta Ethn. II. 132–8). Tehát legfeljebb csak arról lehetne szó, hogy a magyarok egy része költözött volna a bolgártörökségnek a Káma mellékére való behatolása korában dél felé — bár ilyen költözés nagyon bajosan képzelhető el, amikor a bolgártörökök is dél felől érkeztek — és ez a feltételezett töredék ott valamiféle török törzsekkel keveredve eltörökösödött volna. Ezt azonban elméletileg is csak abban az esetben lehetne feltenni, ha a baskírok neve azonosítható volna a magyarok nevével, amit azonban NÉMETH sem állít. Ami mármost a feltételezett kontaminációt illeti, először is tudnunk kellene, melyik nyelvben következhetett volna az be. A törökben és a magyarban semmiestre sem. Az arabban vagy

már csak azért is lehetetlen, mert hisz a magyarok 527/28-ban a legnagyobb valószínűség szerint még volgántúli hazájukban éltek, tekintve hogy ezidőtájt ott a pianobori kultúrát még nem váltotta fel az idegen nép behatolásáról tanúskodó teljesen másjellegű bolgári kultúra. Egyébként is a *Μουάρεσις*-név csupán egy szerényebb tartópillére a Marquart, féle onogur-elméletnek, amelyről idézett tanulmányaimban behatóbban is kifejtettem, hogy teljesen elhibázottnak tekintendő.

De ugyanerre a megállapításra kell a *Μουάρεσις* névnek a magyar névvel feltételezett kapcsolatát illetőleg abban az esetben is jutnunk, ha kizárólagosan csak alaki szempontokra akarnánk a kérdés megítélésénél tekintettel lenni. Nem kérdéses ugyanis, hogy a fentiek szerint a korai magyarra nézve a magyar név első szótagjában feltételezendő *a* hangot a bizánci névalakban *ua* semmiképp sem helyettesíthetné. Ezenkívül a feltételezendő *š* megfelelőeként is inkább *τš*-t vagy *δł*-t kellene várnunk; végül pedig teljesen érthetetlennek kellene mondanunk, hogy a IX. századi arab névalak *γ*-jének miért felel meg az állítólagos VI. századi bizánci névalakban — hiány. Behatóbban ezzel a kérdéssel itt foglalkozni nem óhajtok; tudomásom szerint ugyanis aki magyar őstörténeti kérdések iránt érdeklődik. Ennek az azonosításnak az ötlete egyébként tudomásom szerint még Otrókoci Főris Ferentől származik...

¹³ A. ZEKI VALIDI TOGAN fordítása szerint: „Dann hielten wir uns im Lande eines Türkenvolkes auf, das *Basğird* genannt wird. Wir fürchteten sie ausserordentlich, weil sie die schlimmsten und tapfersten der Türken sind“; vö. A. ZEKI VALIDI TOGAN: Ibn Fadlans Reisebericht, Leipzig, 1936, 35.

valamelyik szomszédos nép nyelvében pedig azért nem, mert a feltételezett **moğer* hangsor a legnagyobb mértékben különbözik a *başğır* hangsortól, hisz a két hangsorban tulajdonképp csak a szóvégi -r az egyetlen közös hang; pedig két hangsor hasonlósága mindenféle alakvegyülésnek legfontosabb kelléke, illetve előidézője.

Ezek szerint a γ hang megléte az arab *muğyr(i)* névalakban mindenképp másként magyarázandó. Én erre nézve más magyarázati lehetőséget nem látok, minthogy vagy az arabban vagy pedig abban a nyelvben, amelyből az arabok ezt a névalakot átvették, ebben az esetben hanghelyettesítés történt. Számunkra tehát az a kérdés, melyik lehetett az a mássalhangzó, amely helyettesíthető volt γ -vel, de amelyik a magyarban nyom nélkül elenyészett. Ez a hang az ősmagyarkor mássalhangzórendszerét és annak későbbi fejlődését figyelembevéve, csak a finnugor **s* lehetett, amely a magyarban *h*-n keresztül tűnt el.¹⁴ A *h*-hang az arabban ugyan megvolt, de esetleg zöngés mássalhangzó utáni helyzetben nem fordult elő *s* így azt az arabok γ -vel helyettesíthették. Amint azonban említettük, az arab kereskedők valószínűleg nem közvetlenül magyaroktól vették át ezt a nevet, hanem törököktől. Nyilván elsősorban a chazarok lehettek azok, akiknél az arab kereskedők először hallhattak a velük szomszédos magyarokról, vagy pedig a Fekete-tenger mellékének törökjei. Említettük, hogy valamely népek magahasználta neve csak a vele együttélő idegen népnél szokott használatba kerülni. Az pedig nem kérdéses, hogy a magyarokkal a honfoglalás előtti időkben éltek együtt törökök. A törökben azonban a *h* egyáltalán nem volt meg, úgyhogy e hang a török hangrendszer alapján vagy teljesen elenyészett volna, vagy pedig *s*-szel vagy γ -vel lett volna helyettesíthető (a veláris χ a török hangrendszerből szintén hiányzott), ahogy például az oroszban is *g* szokta helyettesíteni idegen szavak *h*-ját.

Az előadottak szerint a magyarokkal együttélő törökök **moğer* vagy illeszkedve **moğır*, **moğor* alakban ismerhették a magyarok nevét. Tudjuk azonban, hogy a török hangrendszerben szókezdeti helyzetben az *m* eredetileg nem volt meg, *s* így idegen szavak és nevek szókezdeti *m* hangját a törökök a legrégebbi időkben *b*-vel szokták helyettesíteni (így lett pl. a perzsa *musliman*-ból a törökben *busurman*, amely névalak a magyarban is meghonosodott *böszörmény* alakban). Úgy látszik, a volgántúli bolgártörökök tényleg **boğır* néven ismerték a magyarokat. E feltételezhető névalaknak a ténylegesen meglévő *başğır* népnévvel való azonosítása már igazán kézenfekvőnek mondható. És így e névhasználat lehetőség az oka annak, hogy a hazánkba elvetődött bolgártörökök egy a Volgán túli Magyarországról beszéltek az Anonymusnak. El is hitte ezt nekik. Ezért ő az őskronikával ellentétben onnan költöztette be a magyarokat és pedig azon a kereskedelmi útvonalon, amelyen a bolgártörök prémkereskedők is eljutottak Magyarországra. E felfogásnak megfelelően Dentümgoyert — amelyről a hagyományból tudta, hogy a magyarság utolsó keleteurópai szállásterületének neve volt — szintén odahelyezte a Volgán túlra. Attól azonban már ő is óvakodott, hogy ennek a volgántúli Magyarországnak a népét magyarnak mondja — ilyesmit semmiesetre sem hallgatott volna el — ha nem informálják a bolgártörök prémkereskedők erre nézve olyan értelemben, hogy ennek a volgántúli Magyarországnak a lakói bizony nem magyarok, hanem törökök. Ezek szerint semmiesetre sem a régi

¹⁴ Erről a kérdésről behatóbban „Die Ausbildung des ung. Konsonantismus“ című tanulmányom IV. 1. fejezetében kívánok majd szólni (Acta Lingu. II.).

magyarok és baskírok neve kontaminálódott az arabban, hanem a régi magyarok nevének a baskírok nevéhez való hasonló hangzása a volgai bolgártörökök nyelvében adott alkalmat arra, hogy a magyarok legrégibb keleteurópai szállásterületét a Magyarországon járt bolgártörök kereskedőktől szerzett értéslések nyomán az Anonymus a Volgán túlra helyezze és ez a névhasonlóság adott módot másoknak is már a középkor folyamán arra, hogy a magyarokat és baskírokat azonosítsák egymással.

Az előadottak szerint a *magyar* névnek azok a magyarázati kísérletei, amelyek a név második felét egy magánhangzóval kezdődő török vagy finnugor szóalakokkal próbálták kapcsolatba hozni, nemcsak jelentési szempontból nem helytállóak, hanem alaki szempontból sem jöhetnek tekintetbe. Emellett a MUNKÁCSI—ZSIRAI-féle magyarázat, vagyis a *magyar* név második felének a finn *yrkä*, *yrkö* 'legény, vőlegény, férfi, ember' szóalak rokonnyelvekbeli megfelelőivel való összekapcsolása (vö. NyK. LIII. 73/4) még egy másik alaki nehézségbe is ütközik; ez pedig az, hogy e szó lapp nyelvi megfelelőiben is a finn *ü*-nek (*y*) : *i* felel meg (vö. lapp *irke*, *irge* stb.); arra pedig példa nincs, hogy a finn *ü* ~ lapp *i* hangoknak a magyarban nyílt *e* felelne meg. Ilyesmi tehát egy problematikus egybeállítás kedvéért — amikor a feltételezett köznév a magyarban egyáltalán nincs is meg — szerintünk semmikép sem tehető fel. De jelentési szempontból sem volna kielégítőnek mondható ez a magyarázat, ha elfogadnók MUNKÁCSinak azt a még REGULYRA visszamenő feltevését, hogy a *magyar* név első része a vogul *mañši*-nak felel meg. Ez utóbbiról ugyanis TOIVONEN nyomán most már tudjuk, hogy a finn *mies* 'ember' szóval egyeztethető és így eredeti köznévi jelentése 'ember' lehetett. Vagyis e magyarázat szerint a *magy-ar* név azt jelentené: 'ember-ember'; ilyesmit pedig nyilván nem lehet feltenni.

A *magyar* népnév utórészére vonatkozólag támasztott alaki követelményeknek saját korábbi magyarázatom, amennyiben ezt a névrészt 'néptörzs' jelentésben ér 'Ader, Rinnsal' szavunkkal hoztam kapcsolatba, kifogástalanul megfelel; közismert ugyanis, hogy ér 'Ader, Rinnsal' szavunk egy **s*-szel kezdődő finnugor szóalak folytatásának tekintendő (~ udm. *ser* 'ér'). E szó megfelelője az obiugor nyelvekben 'gyökér' jelentésben is használatos; arra pedig az udm.-ból hozhatunk fel példát, hogy az eredetileg 'gyökér' jelentésű *vüzi* szó a 'néptörzs, nemzetség' jelentést vette fel (vö. UNO HARVA, FUF. XXVI. 119). A hiba csupán az, hogy én korábban — csupán a *hetü-mogyer* kifejezésre lévén tekintettel — a *mogyer* népnévnek a 'mogy-néptörzs' jelentést tulajdonítottam. De van e magyarázatot illetőleg más nehézség is: ér szavunk a magyarból 'néptörzs, nemzetség' jelentésben nemcsak hogy nem mutatható ki, hanem el sem képzelhető, hogy a magyarok racionális okokból — mivel a törzsek száma időközben megnövekedett — elhagyták volna eredeti *hetü-mogyer* saját-nevük elől a számnévi jelzőt, mert hisz e magyarázat mellett ez is felteendő volna. Ezek szerint a *magyar* népnév második felében szereplő -*ar* < -*er(i)* < -**her(i)* hangsor mindenkép más eredetű.

5.

A *magy-ar* név első részének eredetére vonatkozólag általánosan elfogadottnak mondható az a még Regulyig visszamenő felfogás, hogy az annak a many. *mañši* névnek felel meg, amelyet az északi manysik sajátmaguk és a chantik megnevezésére használnak. Magam is korábban ezen a felfogáson voltam, bár érthetetlen maradt a számomra, hogy miért nem maradt meg

a magyarság körében saját-névként a *magy* előzője (a saját-név nem igen szokott változni) és hogy mi okból mondták volna magukat a magyarok korábbi magyarázatomnak megfelelően 'hét-mogy-néptörzs'-nek és nem egyszerűen 'hét-néptörzs'-nek; ahogy ezt másutt is látjuk. Időközben végzett vizsgálataim során — az ember mindig nehezen tud valami begyökerezett nézettől megszabadulni — azonban arra a meggyőződésre kellett jutnom, hogy ebben a kérdésben mindnyájan tévedtünk, aminthogy ZSIRAI is szükségesnek látta legutóbb már megjegyezni, hogy „a vogul... *maňši* csak fönntartással egyeztethető“ a *magyar* név első felével (i. h. 70). ZSIRAINAK ez az eléggé szkeptikus állásfoglalása nagyon is érthető. Az ugyanis nem kétséges, hogy az idetartozó manysi szó-, illetve névalak eredetileg magashangú volt, amint-hogy ez a magashangú alak a tavidai nyelvjárásban meg is maradt. Ez a névalak MUNKÁCSI átírása szerint *māñši*, *māñši*, KANNISTOÉ szerint *meñv'si*;¹⁵ a tavidai nyelvjárás nyílt *ä*-jének ugyanis más esetekben is *a* szokott megfelelni az északi manysi nyelvjárásokban. Az pedig szintén ismeretes, hogy a magyar szavak a hangrend tekintetében a tavidai manysi nyelvjáráshoz szoktak igazodni.

SETÄLÄNEK és TOIVONENNEK az a kisegítő feltevése, hogy a magyarban a *megyer* névváltozat volna eredetinek tekintendő, ellentmondásban van a magyar hangtörténet tanulásaival, amint erre már ZSIRAI is rámutatott (i. h. 70). Van azonban egy más körülmény is, amely szintén valószínűtlenné teszi a *maňši* ~ *magy*- egybevetést. TOIVONEN ugyanis a leghatározottabban kimutatta (FUF. XX. 109; Suomi V/10: 391), hogy az északi manysi *maňši* névalak szabályszerűen megfelel a finn *mies* 'ember, férfi, férj' szónak. Az pedig szintén közismertnek mondható, hogy a magyar szavak hangrendi szempontból a finn megfelelőikkel szoktak egyezni, amint ennek a feltételezhető magánhangzó-megfelelésnek szabályszerűségét néhány idevonható példa is tanúsíthatja, aminők m. *fél* ~ manyT *pāl* ~ f. *pieltä*; m. *lé* ~ manyT *lām* ~ f. *lieme* -; m. *nyel* - ~ many. *ñelt*-, *ñalt* - ~ f. *niele* -.

Ha tudjuk is, hogy a finnugor alapnyelv nem volt olyan messzemenően egységes jellegű, mint azt régebben feltették, az előbbi egybeállítás magánhangzói tekintetében megállapítható megfelelési szabályszerűség tanúságát valami elméleti elgondolás semmiesetre sem rendítheti meg. ZSIRAI ebben a vonatkozásban hivatkozik arra, hogy néhány mélyhangú obiugor alaknak a magyarban magashangú alak felel meg. Ez tény; de ezek a magyarnyelvi magashangú alakok (az idézett *levél* és *fű* esetében, de más esetekben is) magyarnyelvi hangrendi átcsapással jól megmagyarázhatók. Amint tudjuk, a hangrendi átcsapás a magyarban csak eredeti veláris magánhangzók esetében állapítható meg, aminek nem más a magyarázata, minthogy ilyen esetekben az újabb keletű testesebb, de eredetileg magashangú ragok (*-be*, *-ben*, *-ből*; *-re*, *-nek*, *-től*, *-vé*, *-vel*) regresszív asszimiláló hatása jutott érvényre.

Ugorkori dialektikus hangváltakozást a mély- és magashangú magánhangzókat illetőleg tehát csakis abban az esetben lehetne némi valószínűséggel feltenni, ha volnának arra megbízható szópéldák, hogy az obiugor szavak magashangú magánhangzóinak a magyarban veláris magánhangzók felelnének meg. Ilyesmire azonban példa nincs. Ezért a *magy* - ~ *maňši* egyeztetés megítélése tekintetében is véleményünk szerint tovább kell mennünk ZSIRAINÁL egy lépéssel és meg kell állapítanunk, hogy ez a két hangsor fenntartással sem

¹⁵ ZSIRAI közleménye szerint (i. h. 69): *meñv'si*; azonban ebben a *ñ* sajtóhiba.

egyeztethető egymással; csak hangsorbeli hasonlóságról van ez esetben szó, amilyen száz is akadhat minden nyelvben (pl. a magyarban: *vér* ~ *var*, *tép* ~ *tap(ad)*, *lép* ~ *lop*, *fél* ~ *fal*, *rész* ~ *rossz* stb.).

Ez a megállapítás annyit is jelent, hogy az északi manysi *mańši*-név azzal a chanti *moš* (tő: *monš-*) ~ manysi *moš* (Munkácsinál tévesen *moš*-nak írva) házassági frátria¹⁶ elnevezéssel sem lehet azonos, amellyel CSERNYECOV és STEINITZ egyeztetette, s amely egyeztetést ZSIRAI is magáévá tette. Ebben az esetben azonban nemcsak formai szempontokra hivatkozhatunk, hanem jelentésiekre és társadalmiakra is. Ez pedig az, hogy a manysik által használt *mańši* stb. elnevezés az obiugor népek *por* nevű frátriájának tagjaira is kiterjed; így tehát semmiképp sem lehet azonos azzal a *moš* névvel, amely a manysiknak és chantiknak csak az egyik és pedig a különbnek tartott nemzetségekből álló exogám házassági csoportjára vonatkozik.

Ha azonban azt a kérdést vetjük mármost fel, hogy egyeztethető-e a manysi *moš* ~ chanti *moš* frátria-elnevezés a *magyar* népnév első részével, akkor erre más felelet nem lehetséges, mint az, hogy kifogástalanul, és pedig nemcsak a mássalhangzók, hanem a magánhangzók tekintetében is; mert hisz ugyanazt a magánhangzó-megfelelést találjuk például az *ad-*, *vad*, *had* szavaink rokonnyelvi megfelelőiben is.¹⁷

6.

Ha a *magyar* népnév első része azonosnak tekintendő az obiugor népek egyik házassági frátriájának elnevezésével, de nem tekinthető azonosnak a manysik magukra és a chantikra alkalmazott *mańši* népnévvel, akkor ebből szükségszerűleg az is következik, hogy az obiugor népek kétszáltyrendszere valamikor az előmagyar ugorokra is kiterjedt. Erre nézve van egy közvetett bizonyítékunk is, amelynek kifejtésétől ezúttal sajnos el kell állnunk, mert olyan kérdésekkel is kapcsolatos, mint az ugorokori lovaskultúra és az ugorok, illetve előugorok költözései vagy az állítólagos ugor-török érintkezés kérdése, amelyek már szükségszerűleg szélesebbkörű és hosszadalmasabb okfejtést tesznek szükségessé.

Arra nézve semmi kétségünk nem lehet, hogy a *por*-ok — a másik obiugor frátria ősei — valami nem-finnugor származású és nyelvű nép volt, amelynek a szállásterületére a finnugor származású előugorok behatoltak, úgyhogy a *por*-nép valamiképp alávetett helyzetbe került velük szemben. Ezt elsősorban is abból lehet következtetni, hogy a chantiknál a *moš*-frátria tagjai a *por*-frátriához tartozókat maguknál mindenképp alacsonyabbrendűnek tekintik (azok szerintük buták, durvák, rosszindulatúak). Ilyen módon mindenütt a hódító népelem szokott a meghódított és alávetett lakosságról gondolkodni; ezt tapasztalhatjuk például Dél-Kínában vagy Indiában is.

A *por* nép egykori szállásterülete az Uraltól nyugati irányban a Káma vonalától északra legalább is a Vetlugáig (a Volga egyik nagyobb baloldali

¹⁶ ZSIRAI a *frátria* szó helyett a magyar *felekezet* szót használja. Az nem is volna rossz ennek a társadalmi intézménynek a megnevezésére, ha a köznyelvben a *felekezet* szó nem gyökeresedett volna már meg 'hitfelekezet' jelentésben; ezért esetleges félreértések elkerülése céljából is — azt hiszem — jobb, ha ebben a vonatkozásban megmaradunk a tudományos műszónak tekinthető *frátria* szó használatánál.

¹⁷ Vö. m. *ad-* ~ chanti *ońtas* 'segítség' ~ manysi *onDas* 'ua.'; m. *had* ~ manysi-chanti *χont* 'ua.'; m. *vad* ~ chanti *uńńt* 'erdő' (SZINNYEI, NyH. 7 nyomán).

mellékzve) húzódnak el. Ezt abból a tényből következtethetjük, hogy az udmurtok a tőlük keletre a Volga felett lakó marikat *por* néven ismerik. A marik pedig legközelebbi atyafiaiktól, a mordvinoktól az eddigi kutatások szerint az időszámításunk előtti II. század folyamán válhattak külön. Ez a különválás annyit jelenthetett, hogy a marik ősei valami ismeretlen nép nyomása következtében vagy valami más okból átkelhettek a Volgán. Azt ugyanis történeti adatok és helynevek is tanúsítják, hogy a mordvinok legrégibb szállásterülete a Szura és az Oka folyók között volt; tehát a marik őseinek is valamikor a mordvinok ősei közelében kellett lakniuk. De semmi esetre sem a Volga két partján élhettek a mordvinok és marik ősei egymás szomszédságában, mert ez a hatalmas folyam még későbbi korokban is népi, nyelvi és kulturális határt alkotott.¹⁷

Ezek szerint az történt, hogy az udmurtok ősei az időszámításunk előtti II. század után a szomszédságukban felbukkant új népre, a marik őseire, átruházták e terület korábbi lakóinak, a poroknak a nevét. Ha pedig a finnugor népek közül a marik ősei és — amint kifejtettük — az ugorok ősei a porok egykori szállásterületére behatoltak, akkor ez nyilván a permiek őseire vonatkozólag is felteendő. Olyasmit ugyanis képtelenség volna az előugorok és porok kapcsolata érdekében feltenni, hogy az ugorok szállásterülete valaha is a permiektől nyugatra lett volna; a permiek legősibb szállásterülete pedig — amint azt WICHMANN kutatásaiból tudjuk — a Vjatka mellékre helyezendő. E feltetelezendő néptörténeti folyamatoknak az illető finnugor népek rasszösszetételében is nyoma maradt. Az északi marik, az udmurtok és chantik rasszösszetételében ugyanis különösebb jelentősége van annak a szibírid rassztípusnak (újabban urali néven is emlegetik), amely még a honfoglaló magyarság rasszösszetételéből is határozottan kimutatható. Ez a rassztípus ezek szerint a por néppel hozható összefüggésbe, amelyről ennek figyelembevételével feltehető, hogy Szibériából költözött Európa északkeleti szögletébe.

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy az obiugorok *por* frátriájának elnevezése még ősi finnugorkori népnévnek tekinthető: ilyen néven ismerhették a finnugorok azt a jórészen szibírid rasszjellegű, gyaníthatólag Szibériából északkeleti Európába költözött halász-vadász népet, amelynek a Vetlugától az Ural hegységig húzódó szállásterülete őket a nyelvrokon szamojédek szállásterületétől elválasztotta. Ha ezek szerint az obiugorok *por* nevű frátriájának neve finnugorkori népnév, akkor már eleve is valószínű, hogy a *moš-moš* frátriájuk neve, valamint a *magy-ar* népnév első eleme egyáltalán nem finnugor származású, hanem valószínűleg a finnugorok megnevezésére szolgáló *por* eredetű népnév volt, mert hisz magukat az előugorok aligha nevezték volna másként meg, mint 'ember'-eknek, aminthogy — úgy látszik — ez az ősi saját-név a manysik körében napjainkig megmaradt.

Ha az obiugor *moš ~ moš* frátrianév, illetve a vele egyeztethető magyar *magy*-névelem a *por* nép nyelvéből való, ebben az esetben eredetének kiderítése meglehetősen reménytelen vállalkozásnak mondható, mert hisz a *por* nép nyelvét még homályos körvonalakban sem ismerjük. Egyébként e név eredeté-

¹⁷ A Volga balpartján lakó bolgártörökök például mohamedánokká váltak és függőségbe kerültek a chazaroktól (vö. Acta Ethn. II. 103); ellenben a folyam jobbpartján élő bolgártörökök pogányok maradtak, önálló fejedelmük volt és a chazarokkal szemben sem kerültek függő helyzetbe. A chazarok ugyanis hatalmi befolyásukat csak a kereskedelmi útvonalak mentén igyekeztek érvényesíteni; márpedig a Volga jobbpartján északi irányba nevezetesebb kereskedelmi útvonal nem vezetett.

nek, illetve jelentésének közelebből való meghatározása a *magyar* név magyarázata szempontjából tulajdonképp nem is fontos. Ebben a vonatkozásban ugyanis a megoldandó kérdés az előadottak figyelembevételével most már a következőképp alakul: mi lehet annak a $*ser(i) > *her(i) > er > ar$ névelemnek a származása és jelentése, amely a különbnék tartott, atyai ágon finnugor származású ugorkori $*mon\frac{5}{2}$ -frátria-névvel összetéve azt a jelentést adta, hogy 'saját-nép', illetve talán pontosabban 'magyar származású emberek-ből álló népcsoport'.

7.

A finnugorságban, de különösen a keleti finnugor nyelvekben nagyon kedveltek és ősiek az olyan összetételek, amelyek egy egészet úgy neveznek meg, hogy annak két alkotórészét egymás mellé helyezik. Így például 'orr + + száj' a megnevezése az arcnak a magyarban, a manysiban, a komiban, az udmurtban és észiben, 'tél + nyár' a neve az évnek a chantiban; föld + + víz' a vidék, illetve táj elnevezése a manysiban; 'hús + vér' összetételen a testet értik a komik (vö. m. *testvér*), de még a finnben is *maa-ilma* 'föld + ég' a neve a világnak (vö. SZINNYEI, NyH.⁷, 55/56). E példák nyomán tehát arra gondolhatunk, hogy a 'saját-nép' jelentésű *mogy-er* összetételnek nemcsak az első része felel meg egy frátria-névnek, hanem annak második részéisegy frátria-név lehet. Tudjuk azonban, hogy a második ugor frátria neve *por* volt, amely hangsorral — mégha *r*-rel végződik is — a magyar név második felére vonatkozólag felteendő $*ser(i) > *her(i) > -er > ar$ hangsor semmikép sem egyeztethető. Ezzel a *magyar* név eredetére vonatkozó vizsgálatainkkal látszólag zsákutcába jutottunk; ebből azonban CSERNYECOVNAK egy az obiugor népek társadalmi viszonyaira vonatkozó megfigyelése és megállapítása kivezethet bennünket.

CSERNYECOV szerint ugyanis még a közeli múltban is olyan szigorú volt az obiugor népeknek a frátriákon belül kötött házasságok tilalma — azokat vérfertőzésnek tekintették — hogy amikor a másik frátriához tartozó manysi, illetve chanti nemzetségek nem éltek a közelben, akkor inkább idegen, és pedig orosz nőkkel kötöttek házasságot.¹⁸ Az ilyesminek a lehetőségét, illetve szükségét a távoli múltba is visszavetíthetjük és most már azt kérdezhetjük, hogy melyik keleteurópai népnek egyik csoportjával léphettek az ugor $*mon\frac{5}{2}$ -frátriához tartozó előmagyar ősök kölcsönösen exogám házassági közösségbe, amikor valami ok folytán az ugorság zömétől elszakadtak, úgyhogy nem vált már számukra lehetővé a por-frátriához tartozó ugor nyelvű nőkkel házasságot kötni.

Azt hisszük, ilyen szempontból csak a permiek egyik csoportja jöhet tekintetbe.

Ezüst szavunkkal kapcsolatban már kifejtettük (vö. NyK. LIII. 85), hogy a permiektől vettük át ennek a fémnek a nevét és pedig 500—300 között időszámításunk előtt, amikor az előmagyar ősök az obiugor népek őseitől már rég különváltak. Mivel pedig ez a Kaukázus mellékéről a Káma mellékére

¹⁸ Vö. V. N. CSERNYECOV: Adalékok az obiugorok nemzetségi szervezetének történetéhez, Budapest, 1949, 2. [Fordítása a tudomásunk szerint manysi származású szerzőnek a Szovjetszkaja Etnografija VI—VII. (1947) kötetében megjelent tanulmányának, a Néptud. Int. kiadásában.]

elszármazott fém a permiek őseit előbb érte el, mint a magyarok őseit, az előmagyar ősök szállásterülete nyilván a permiektől északabbra volt.¹⁹

Az előmagyaroknak egy permi népcsoporttal való érintkezése a nyelvi adatok tanúsága szerint annyira bensőséges lehetett, hogy az csak általános permi-előmagyar kétnyelvűséggel magyarázható meg. T. i. nyelvünk permi jövevényszavaiban, amelyek között a feltételezendő kétnyelvűség állapotára különösen jellemző ú. n. „felesleges idegenszavak“ is szépszámmal akadnak, azokat a hangokat, amelyek az ugor hangrendszerből hiányoztak, illetve csak bizonyos helyzetben voltak meg, nem hanghelyettesítéssel pótolták az előmagyar ugorok, amint ez idegen szavak átvételénél szokásos, hanem az idegen — vagyis permi — jövevényszavakkal idegenszerű hangok is meghonosodtak az ősmagyarság hangrendszerében, ami csak általános kétnyelvűség esetén szokott bekövetkezni. Ilyen hangok a szókezdeti *p*, a veláris magánhangzók előtti *k*; a *b*, *d*, *g* szintén szókezdeti helyzetben; továbbá szóbeliséjében a *z*. De nemcsak új hangok és szokatlan helyzetben lévő hangok honosodtak meg a permi-előmagyar kétnyelvűség következtében az ősmagyarság nyelvében, hanem a hangképzésnek ugorkori módja is megváltozott, amennyiben a mássalhangzóknak viszonylagosan nyílt hangréssel való képzése helyébe azoknak viszonylagosan zárt hangrés mellett való képzése lépett, vagy más szavakkal: az erősen elvágott szótaghangsúlyt a gyengén elvágott szótaghangsúly váltotta fel, aminek következményeképpen a zöngétlen hangokat már nem többé-kevésbé aspiráltan képezték mint az ugorkorban, hanem aspirátlanul; az ugorkori szóbelseji zöngétlen lenisekből pedig a hangképzés permies módjának meghonosodásával zöngés hangok fejlődtek. Sőt a permi-előmagyar kétnyelvűség következtében még bizonyos permies morfológiai sajátosságok is gyökeret vertek²⁰ a már ősmagyarnak mondható permi-ugor keveréknép nyelvében.

Hogy az előmagyar-permi kétnyelvűség ennyire mélyrehatóan befolyásolhatta az ugor nyelvi alakot az ősmagyar nyelv esetében, az a felteendő primitív gazdasági és társadalmi viszonyokra való tekintettel aligha következtethetett be más módon, mint a kétoztályrendszer keretében. Vagyis a permi nyelvű nőikkel kötött házasságokból született gyermekek először az anyjuk permi nyelvét sajátították el és csak később tanulták ehhez a nyelvhez hozzá, de már anyáik nyelvének hangképzése módján, apáik más jellegű hangképzési módon beszélt ugor nyelvét. A gyermekek kétnyelvűsége következtében azonban a második nyelvként beszélt ugor nyelvükben az anyai nyelv behatásként nemcsak a hangképzés módja változott meg, hanem az első beszélt nyelvből idegenszerű, illetve szokatlan helyzetben előforduló hangokat tartalmazó „felesleges“ idegen szavak is szép számmal meggyökeresedtek ebben a már ősmagyarnak mondható nyelvi alakban.

¹⁹ Ebből is nyilvánvaló, hogy a magyarok ősei a Közép-Káma feletti erdőségi vidéken váltak külön az obiugor népek őseitől, nem pedig a Délural szomszédságában, ahogy STEINIZ feltette. A magyarok ősei különben sem éltek sohasem a füves mezőségen (Grassteppe), ahol a magyarság keleteurópai szállásterületeire jellemző *szülfa* már teljesen hiányzik, hanem az erdőségi területek elhagyása után mindig a ligetes mezőségen (Waldsteppe) éltek (vö. Acta Ethn. II. 114/5).

²⁰ Az idetartozó kérdéseket vázlatosan kifejtettem már „A magyar nyelvtörténet őstörténeti vonatkozásai“ (Nyr. LXXII. 242—4) és „Nyelvünk legősibb fémnevei“ (NyK. LIII. 85—7) című cikkeimben. Behatóbban mindezt majd „Die Ausbildung des ung. Konsonantismus“ c. tanulmányom VII. fejezetében fogom kifejteni (vö. Acta Linguistica II.).

Ha ezek után azt a kérdést vetjük fel, milyen néven ismerhették az ugorok azokat a szomszédságukban élő permieket, akiknek egyik csoportjával az előmagyar ősök szorosabb kapcsolatba kerültek, akkor a felsorolandó tények figyelembevételével arra a megállapításra kell jutnunk, hogy ez a név csak **ser* vagy **seri* lehetett. Ez a feltételezett név oroszosan *-janin*-nal (egyes számban) továbbképzett változataiban a komik neveként már a permi szent Istvánnak a XIV. században bölcs Epifaniástól származó életrajzában is szerepel Серьяне, Серояне alakban.²¹ És e feltételezendő **ser(i)* név *-an*-nal továbbképzett alakjának tekintendő a 'komi' jelentésű manysi *sar-an*, chanti *sar-an*, *sar-än* (vö. KARJALAINEN, OstjWb.) népnév is.²² E névalakok előzménye **ser-an*, **ser-än*, **seri-an* lehetett, mert amint a *mañši* névalakokkal kapcsolatban is említettük, a korábbi nyílt *e* hangnak az északi manysiban ma szabályszerűen a felel meg, de a chanti névalak *a*-je is egy korábbi *e* visszatükröződésének látszik. Ugorkori alakja a tőszótagbéli népnévnek mindenestre **ser(i)* lehetett; arra ugyanis sok példa van, hogy az ugorkori szókezdő **s* (= fgr. **s*) egy rákövetkező magashang vagy következő szótagbéli *j* vagy valamely jésített mássalhangzó asszimilációs ráhatása alatt jésült.²³ Végül pedig ez a rejtélyes *ser(i)* népnév látszik lappangani a 'komi' jelentésű udm. *sara-kum* népnévben is. Ezt a népnevet LEHTISALO a komi *sar* 'tenger' szóval próbálta ugyan kapcsolatba hozni, ami azonban már csak azért sem nagyon valószínű, mert a komik csak aránylag későn jutottak el az (Északi-jeges) tengerig, amiről a Délen lakó udmurtoknak egyébként sem lehetett tudomásuk; de semmiesetre sem voltak a komik valaha is tenger melléki népek mondhatók. Legfeljebb arról lehetett szó, hogy a feltételezett **ser* népnevet nem hozták-e az udmurtok népetimológiailag valaminő a nyelvükben ma már meg nem lévő *sar* 'tenger' szóval kapcsolatba.

Az előadottak szerint a permiek elnevezése az ősmagyarban **ser(i)* > **her(i)* lehetett, ami közvetett úton igazolhatónak is látszik. Ha t. i. feltesszük, hogy az ősmagyarokat a volgai bolgártörökök ősei szorították ki kámapelléki hazájukból és ha tekintetbe vesszük, hogy az ilyen költözések alkalmával a nép bizonyos töredékei helyben szoktak maradni, akiktől az újonnan érkezettek átvehették a legnevezetesebb földrajzi neveket, továbbá a szomszéd népek neveit, valamint a terület olyan jellegzetes természeti tárgyainak elnevezéseit, amelyeket az újonnan érkezettek nem ismerhettek, akkor nincs akadálya annak a feltevésnek, hogy a bolgártörökök a permiek nevét az ősmagyaroktól vették át.

A bolgártörökök *kōris* és *körte* szavainak tanúsága szerint — amelyek közül a *kōris* megfelelője a csuvasban is megvan — mindenesetre Közép-Ázsiából érkeztek Kelet-Európába, anélkül, hogy a Kirgiz-mezőségen huzamosabb ideig megállapodtak volna.²⁴ Így tehát csak a Káma mellékén ismerked-

²¹ Vö. LYTIN: Zyrjanszkij kraj I. 19. — Erre az adatra FOKOS DÁVID barátom volt szíves figyelmemet felhívni.

²² Az *-an* végződés eredete kétségtelenül homályos; de mindenesetre megvan a 'szamójéd' jelentésű komi *jar-an*, manysi *jār-an* stb. névalakokban is. Vajjon nem az iráni többszám alakja rejtőzik ebben az *-an* végződésben?

²³ Az ugorkori **s*-nek hasonló regresszív asszimilálódására több (12) példa található idézett hangtörténeti tanulmányom IV. 1. fejezetében.

²⁴ A Kirgiz-mezőségen és Szibériában t. i. nincs sem *kōris*-, sem *körtefa*, de mind a két faféleség megtalálható Közép-Ázsiában, amint erre a körülményre a feltételezett ugor-török érintkezés kérdésében egy ízben már alkalmam volt hivatkozni (vö. a MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. II. 370).

hettek meg a mogyoróval, mert a főleg tölgyerdők szegélyén található mogyoró-bokor PALLAS és KÖPPEN adatai szerint nem lépi át az Uralt. Közép-Ázsiában pedig, amint ezt egy 1946-ban megjelent jeles szovjetorosz növényföldrajzi munkából megállapíthattam, semmiféle Coryllus-féleség sincs;²⁵ viszont a volgántúli bolgárok földjének mogyoróban való gazdagsága Ibn Fadlannak is feltűnt (vö. ZEKI VALIDI TOGAN i. m. 54. §, 59. l.). Ezek szerint semmiesetre sem véletlen az, hogy ennek a bokornak olyan neve van a csuvasban, amely név minden nehézség nélkül a m. *mogyoró* szóalak előzményéből származtatható, amint ezt már PAASONEN is felismerte (vö. NyK. XXXVII. 272) s amely fel-fogáshoz azután GOMBOCZ is csatlakozott (vö. BTL. 230/31). Ez a szóalak a csuvas *mâjâr, mijra* < **mujerey*, amely a feltételezhető ősm. **muñuray* szóalak visszatükröződésének tekinthető. Ismeretes ugyanis, hogy a bolgártörök nyelv hangrendszeréből hiányzott a *ñ* hang, úgyhogy azt a csuvasok ősei *j*-vel helyettesítették.

A mogyoró csuvas neve tehát eléggé határozottan amellett tanúskodik, hogy a csuvasok ősei a mogyoróban gazdag Volga—Káma-közben érintkezésbe kerültek visszamaradt magyarokkal, akikről átvehették nemcsak e terület egy jellegzetes, általuk korábban nem ismert fájának a nevét, hanem átvehették a szomszédos népeknek az ősmagyarban használatos neveit is. Amint fentebb kifejtettük a permiek neve az ősmagyarban **her* lehetett; így tehát valószínűnek látszik, hogy a Káma mellékén visszamaradt magyarok az abban a korban még feltehetőleg a Vjatka mellékén lakó udmurt nép őseit is ezen a néven ismerhették. — A *h-e-r* hangsor átvételénél a bolgártörökök számára különösebb nehézséget csak a *h* visszaadása jelenthetett, mivel nyelvük hangrendszeréből hiányzott ez a hang. Olyan nyelvekben pedig — amint már említettük —, amelyekben ez a helyzet fennáll, ezt a hangot *s*-szel, *š*-sel vagy *γ*-vel, *g*-vel szokták helyettesíteni; szókezdeti helyzetben azonban ez a hang többnyire nyom nélkül el szokott tűnni az átvevő nyelvből (pl. olasz *elmo* 'sisak' < középfelnémet *helm*). Ezek szerint a bolgártörökök, vagyis a csuvasok ősei a szomszédos udmurtoknak ősmagyar **her* nevét *är* alakban vehették át. Az őscsuvasban mindenesetre *ä* > *a* hangváltozás következett be, úgyhogy a bolgártörököket felváltó tatárok tőlük a szomszédos udmurtok nevét már *ar* alakban vették át. Az *ö* révükön ismerkedtek meg azután ezzel a névvel az oroszok is, akiknek legrégibb e területre vonatkozó emlékeiben az udmurtok neve *arjane* alakban szerepel, amely név a tatár *ar* oroszos továbbképzésének tekinthető (vö. ZSIRAI, Finnugor rokonságunk, 224).

Hogy a tatárok az udmurtok *ar* nevét csak a bolgártörököktől vehették át, azt az a körülmény is tanúsítani látszik, hogy az udmurtok a tatárokat *biger* 'bolgár' néven ismerik, a mariknak ú. n. „mezei” csoportja pedig *suas* 'csuvas' néven.²⁶

²⁵ (V. A. F. GAMERMAN, T. L. NYIKOLAJEVA, A. A. NYIKITYIN: Opredelitelj dreveszin stb. Moszkva, 1946.

²⁶ ACHMAROV nyomán; vö. FUF. VIII. Anz. 22. — Hogy az udmurtoknak a tatároknál használatos *ar* elnevezése bolgártörök *är* népnév átvételéből származhatott, azt már RÄSÄNEN is feltette (JSFOu. L : 7, 4). Csakhogy ő arra gondolt, hogy ez a bolgártörök *är* népnév a bolgártörök *är* 'férfi, ember' szóval volna azonos. Arra, hogy kezdetleges saját-név 'ember' jelentésű — amint említettük — tényleg sok példa van; de arra aztán már példa nincs, hogy valami nyelvi és népi közösség a szomszédos idegen népet nevezte volna meg ilyen módon: 'emberek'-ként mindenütt csak a saját-közösséghez tartozókat szokták emlegetni.

Mások meg az udmurtoknak a tatároknál használatos *ar* nevét az *árja* névvel gondolták kapcsolatba hozhatónak (vö. ZSIRAI, Finnugor rokonságunk), amelynek a

8.

Az előadottak szerint a *magyar* népnév annak a tanúköve — hogy egy földrajzi hasonlatot használjunk —, hogy időszámításunk előtt 750—500 között néhány a **moň^h*-frátriához tartozó nemzetség különvált az ugorság zömétől és kölcsönösen exogám házassági közösségekre lépett a permiek egy csoportjával. Az így létrejött közösség magát a két csoport nevének egymásmelléhelyezésével nevezte meg. Láttuk, hogy ez valami egész megnevezésének finnugoros módja; török párhuzamok kedvelői számára azonban megemlíthetjük, hogy a törökségben NÉMETH GYULA szerint „gyakori eset, hogy két törzs egyesül s névül a kettőnek egyesített nevét veszi fel“ (Honf. magyarság kialak. 18/19).

A **moň^h-ser* > **moň^h-her* névalak *h*-ja a magyarság keleteurópai szállásterületeinek legnagyobb részén — úgy látszik — korán eltűnt; talán már a *ň* > *d'* hangváltozással egyidőben, mert hisz a X. század közepéről való konstantinoszi *Μεγέρη* névalak *γ*-ja már a **-ňh*-hangkapcsolatból származott *d'* hang visszatükröződésének látszik. Szóbelseji helyzetben az egykori *h* (< finnugor **s*) hangnak az ómagyar kor emlékeiben sehol sem maradt nyoma (pl. *úr* szavunk előzménye már az Anonymusnál is *uuru* és nem **uhuru* alakban van meg), de szókezdeti helyzetben több esetben találkozhattunk még a *h*-val. Ez annak a tanújele lehet, hogy egyes ómagyarkori nyelvjárásokban a fgr. **s* > *h* szókezdeti helyzetben később enyészett el, mint más nyelvjárásokban; de az sem lehetetlen talán, hogy az idetartozó szavakban a *h*-val a gégefőbeli zöngétlen expozívát (német ú. n. „fester Vokalansatz“), mint az egykori *h* hang átmeneti helyettesítőjét jelölték.

Másutt már behatóbban is kifejtettem (vö. Acta Ethn. II.132—8), hogy a Kujbisevnél (= Szamara) a Volgán túlra nyomult besenyők által elszakított magyarok megmaradtak a Volga mellékén, ahol Julián fel is lelte őket. Ezeknek a volgai magyaroknak az utódai a többnyire eltatárosodott mescserek, akiknek a neve olyan alakokban fordul elő a rájuk vonatkozó orosz forrásokban, hogy ezekre a névalakokra való tekintettel arra lehet gondolni, hogy az ő magyar nyelvjárásukban a *magyar* név előzőjében feltételezendő **-ňh*-hangkapcsolat nem olyan irányban fejlődött, mint az etelközi magyarság nyelvében. Ezek a névalakok, amelyeket SZMIRNOV orosz kutató közléseiből MUNKÁCSI nyomán ismerünk, a következők: *mačjarin* 1483, *možerjan* 1539 (vö. Ethn. V. 175; VI. 140; IX. 169). De ide tartozik a ma is használt *meščer* népnév is, amely ennek a népcsoportnak az etnográfiai irodalomban általánosan használt nevévé lett. Ezekben a névalakokban ugyanis a *-čj*-, *-ž*-, *-šč*-eredeti *-ňh*-hangkapcsolat visszatükröződésének látszik. Az orosz

folytatása az irániban *ar* lehetne. Magam is régebben a *sav-ar* névvel gondoltam összefüggésbe hozhatónak (vö. A m. őstört. főproblémái 48). Tárgyi szempontból azonban ez a származtatás nemcsak azért nem jöhet tekintetbe, mert teljesen valószínűtlen, hogy a Vjatka mellékén vagy attól keletebbre valaha is irániak laktak volna, de meg a *szavar* nép sem a Volga bal partján, hanem a Közép-Volga jobb partjától nyugatra lakott. De meg alaki szempontból sem nagyon valószínű ez a feltevés, mert a csuvasban *a* > *y* hangfejlődés következett be; így tehát a tatárok ma nem *ar*, hanem *ur* néven ismernék az udmurtokat, mert másoktól, mint a csuvasok őseitől nem vehették át a velük szomszédos udmurtok nevét. — Ezek szerint az 'udmurt' jelentésű tatár *ar* népnevet illetően az eddig szóba került magyarázatok közül csak a fent általunk előadott tekinthető alaki és tárgyi szempontból kifogástalannak.

nyelvben ugyanis nemcsak ez a hangkapcsolat hiányzott, hanem a $\frac{z}{s}$ és $\frac{zh}{sh}$ hangok is; ennek tulajdonítható, hogy az oroszok többféleképen is próbálkoztak ennél a névnél hangrendszerük eszközeivel a számukra teljesen idegenszerű hangkapcsolatnak visszaadásával.

9.

Tekintve, hogy a *Megyer* törzsnév és a belőle alakult helynév azonosnak tekintendő a *magyar* népnévvel, nyilvánvaló, hogy ez a törzs tekintendő a magyarság törzsnépének, ami annyit jelent, hogy a többi törzs vagy ebből az ősi közösségből szakadt ki, vagy pedig az ehhez a csoporthoz csatlakozott idegen származású népcsoportokból alakult ki. Az így létrejött népesség mindenestre már a honfoglalás előtt is huzamosabb ideig élt együtt. Így érthetjük csak meg azt, hogy a temetkezési szokások az egész honfoglaló magyarságon belül meglehetősen egységes jellegűek voltak, amennyiben feltűnően archaikus vonások jellemezték mindenütt ezeket (vö. Acta Ethn. II. 59–87). — Erre a fejlődésre párhuzamos példának Bécs városának esetét említhetjük meg, ahol t. i. a belváros még ma is a *Stadt* nevet viseli, jeléül annak, hogy eredetileg csak a falakkal körülövezett belváros volt a 'város'.

Az előadottak szerint a *magyar* népnév a magyarságnak mint önálló népi és nyelvi egyéniségnek legősibb korszakából származik. Azt pedig megállapíthatta az olvasó, hogy az itt kifejtett névmagyarázat nem annyira nyelvészeti spekulációkból, mint inkább őstörténeti vizsgálatokból sarjadt ki. De azért ez a magyarázat semmiképp sem akar egy bizonyos őstörténeti elmélet legfőbb bizonyítéka lenni, mint ahogy még a közelmúltban is szerepeltetni volt szokás a *magyar* név törökös magyarázatát. A mi őstörténeti elméletünk ugyanis lényegesen szilárdabb, amennyiben nem problematikus jellegű névmagyarázatokon, hanem nyelvi tények sorozatán alapul. Épp azért bízunk benne, hogy a *magyar* népnévnek ebből az elméletből a d ó d ó magyarázatával sikerült megoldanunk a *magyar* név származásának rejtélyét.

MOÓR ELEMÉR

Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez

(Statisztikai vizsgálódások)

A Nyelvtudományi Közlemények LIII. kötetében (107—152) megjelent TARNÓCZY TAMÁS tanulmánya a magyar hangzókapcsolatokról ADY költői nyelve alapján. Felmerül a kérdés, költő, méghozzá mindig, még elbeszélő költeményeiben is (l. Margita élni akar) első személyben beszélő lírai költő nyelve alkalmas-e arra, hogy ennek alapján a magyar nyelv hangzókapcsolataira következtethessünk. Hiszen közismert az a tény, hogy a költő a rím miatt és különböző stílushatások elérése végett, mint MUKAŘOVSKY mondja: „peut changer les relations numériques des phonèmes, en se servant plus fréquemment ou au contraire moins fréquemment que l'on ne le fait dans l'usage normal de certains d'entre eux. Il peut ainsi déformer p. ex. la relation numérique entre les consonnantes et les voyelles, entre les voyelles longues et brèves etc.“ (TCLP. IV, 280.) És éppen ezért „il est donc important... de faire un tableau statistique de la fréquence des phonèmes et des séries de phonèmes *en comparaison*¹ de leur fréquence normale“ (l. c. 280.). De nemcsak hangzóeloszlás, hanem hangzócsoportok szempontjából is más a költő nyelve, mint a próza vagy a mindennapi beszéd nyelve. „Le groupement des phonèmes, surtout consonnantiques, offre au poète des possibilités très variées. Ce groupement est régi, dans une langue donnée, par des principes généraux... de même que par des „affinités“ particulières (certains couples de consonnes peuvent dans une langue donnée facilement former un groupe, d'autres au contraire rarement ou pas du tout; même l'ordre dans lequel se suivent les consonnes d'un groupe n'est pas indifférent à cet égard;... Le poète peut influencer et les principes généraux du groupement et les „affinités“ en choisissant de préférence certaines possibilités ou en évitant d'autres“ (MUKAŘOVSKY l. c. 281.).

Továbbá CARACOSTEA *Expresivitatea limbii române* (București 1942) c. munkájának 69—71 lapján statisztikusan kimutatva látható, hogy a hangsúlyos szótag magánhangzóinak eloszlása menyire különbözik az egyes költők (ALECSANDRI, EMINESCU) használatában a köznyelvétől.²

Igen fontosak egy adott nyelvre vonatkozó statisztikai vizsgálatok. Ezt M. COHEN-nal együtt V. POLÁK is hangsúlyozza. (Časopis pro mod. fil. XXXIV, 34): „Jusqu'à présent, les linguistes ne savent pas exploiter les vues théoriques de la statistique, en particulier en ce qui concerne les expressions mathématiques et graphiques des données en question par rapport aux lois de la probabilité mathématique et aux équations mathématiques.“

Az ADYra vonatkozó eredményeknek egy modern, jó magyarságú prózaíró nyelve vizsgálatából adódó statisztikával való összehasonlítására és annak eldöntésére, hogy ADY nyelvének vizsgálatát csakugyan alkalmatlan-e a magyar nyelvre vonatkozó statisztika egyedüli alapjául venni, a Központi

¹ Én emeltem ki.

² Azzal azonban nem érthetünk egyet, hogy CARACOSTEA szótári adatok statisztikázását tekinti a köznyelv statisztikázásának.

Fizikai Kutató Intézet Akusztikai és Ultrahang Csoportjának munkaterve keretében nekem kellett VERES PÉTER nyelvének a Próbátétel c. novelláskötet alapján TARNÓCZYNAK ADY feldolgozásához hasonló szempontok szerint való statisztikázását végezniem.

A statisztika készítésénél figyelembe vett hangmódosulások

TARNÓCZY munkájának célja a magyar hangzókapcsolatok olyan statisztikai megvizsgálása, hogy ezek segítségével akusztikai és hallásvizsgálatok céljainak megfelelő, a nyelv hangzóeloszlását tükröző, alakilag a magyar szavakhoz hasonló, de értelem nélküli szavak, ú. n. *logatomok* készítése lehetővé váljék. Tehát a hangzókapcsolatokat az érthetőség szempontjából vizsgálja s így igen helyesen állapítja meg, hogy „érthetőségi vizsgálatoknak mindig csak egy nyelv keretén belül van létjogosultságuk“ (108). Tökéletesen egyetértünk azzal az eljárással is, hogy „a feldolgozás mindig hangzók és nem betűk alapján“ történik (111); ezért „a statisztika elkészítésének az alapja a rendelkezésre álló szöveg fonetikai átértékelése“ (112). Igen helyesen választotta általános szempontnak, „hogy csak a fonémváltozásokat kell figyelembe venni, a variánsokat mindig a hozzájuk legközelebb álló fonémához kell jegyezni“ (113). Azaz csak akkor veszünk a statisztikázásnál más hangot figyelembe, mint az írott betű jelölte hangot, ha ejtéskor az írott betűnek megfelelő fonémától eltérő fonémát ejtünk (pl. *azt* helyett a statisztikában *aszt* szerepel, de *nyomva* és *száma* -*m*-je csak variáns, tehát azonos fonéma). A továbbiakban azonban vitatható a TARNÓCZY követte eljárás. Kérdés, helyesen állapította-e meg a hangzókapcsolatok statisztikai feldolgozásánál figyelembe veendő gyakoribb asszimilációkat, összeolvadásokat és egyéb változásokat.

Kétségtelen és minden eddigi fonetikai vizsgálattal egybehangzó az a megállapítás, hogy a magyar nyelvben van zöngésségi és nazális hasonulás, van „összeolvadás“, két egymást követő magánhangzó között ejtett *j* és ejtés-könnyítő hangkivetés. Azonban azt már nem mernők minden további megfontolás nélkül állítani, hogy ezek a kiejtésben kivétel nélkül minden egyes esetben mintegy kategórikus imperatívuszuknak engedelmeskedve meg is valósulnak. Többek kiejtését ilyen szempontból megfigyelve és véleményét kérdezve, mit hallanak egyes esetekben, arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a nazális hasonulás, a vokálisközi jésítés és a hangkivetés esetében TARNÓCZY helyesen oldotta meg a kérdést. (A vokálisközi jésítés talán minden esetben kétirányúnak tekinthető, de általában — ahogy TARNÓCZY helyesen állapította meg — nem annyira, hogy ezt a statisztikázásnál figyelembe kellene vennünk.)

A zöngésségi hasonulás és az összeolvadás esetében azonban állandóan szem előtt kell tartanunk azt a TARNÓCZY említette tényt, hogy „a vizsgálatokból... sohasem küszöbölhető ki a hallgató értékelése, mert ez jelenti a vizsgálatok szempontjából oly fontos nyelvi ítéletet“ (107.).

Kétségtelen, vitathatatlan, hogy a TARNÓCZY által igen szemléletesen csoportosított zöngétlen és zöngés indukálások és összeolvadások (113, 114.) a természetes ejtésű magyar beszédben előfordulnak, azonban erősen függ a hasonulás mértéke a beszéd tempójától, s ezért a nyelvi értékelés alapján arra a megállapításra jutunk, hogy az indukált hang nem megy minden esetben át a megfelelő zöngés, ill. zöngétlen hangba, hanem variánsként fortist, lenist, ill. zöngétlen mediát vagy tenuist hallunk. Tekintettel arra, hogy még

szövegösszefüggés nélkül is meg tudjuk egymástól különböztetni a *hatban* — *hadban*, *hattól* — *hadtól*, *magból* — *makkból*, *magtól* — *maktól* stb. szópárokat, tehát nem tartjuk helyesnek, hogy pl. *b* előtt a *t*-t, *k*-t mindig *d*-nek, *g*-nek, *t* előtt a *d*-t, *g*-t mindig *t*-, ill. *k*-nak tekintsük. Lehetséges, hogy ejtés közben zöngésedő, illetve zöngétlenedő hangok esetében a nyelvi értékelés az ejtés közben megváltozó hang kezdő szakaszához legközelebb eső fonéma jelenlétét állapítja meg.

Hivatkozhatunk arra is, hogy talán még sohasem hallottunk *széddarabol*, *Margicciget*, *áccálló* stb.-féle ejtést. Általában az asszimilációkkal kapcsolatban igaz LOTZ JÁNOS megállapítása (Das ungarische Sprachsystem, 1939, Stockholm, 23.): „Manchmal treten die obigen Assimilationerscheinungen in der Aussprache der Gebildeten nicht auf, da das Schriftbild zu stark einwirkt“.

Mindezek figyelembe vételével arra a megállapításra juthatunk, hogy bár „a statisztika elkészítésének az alapja“ feltétlenül „a rendelkezésre álló szöveg fonetikai átértékelése“ (112), TARNÓCZYTól eltérően zöngésségi hasonuláskor és összeolvadáskor esetenként kell megállapítanunk a statisztikázásnál figyelembe veendő hangot. Ez különösen fokozott mértékben fennáll, ha a két egymást indukáló hang közé még szótaghatár is esik. Minthogy a szótaghatár kérdésében eddig nem történt elegendő vizsgálat, sem elméleti, sem gyakorlati téren, dolgozatomban a helyesírási szótaghatárt kell a beszédben szereplő szótaghatárként elfogadnom. Mind TARNÓCZY, mind pedig saját IV. táblázatom alapján arra a megállapításra kell jutnunk, hogy szó belsőjében a hármas mássalhangzókapcsolatok viszonylag annyira ritkák, s ezeknek is a felébe (a 2. és a 3. mássalhangzó közé) szótaghatár esik, úgy, hogy gyakorlatilag a soron* következő XXXIII.—LV. táblázatban feltüntetett szóközépi mássalhangzótalálkozásokat szótaghatárral elválasztottaknak tekinthetjük. Egyébként a szóközépi hármas mássalhangzócsoportokra még visszatérünk. (I. a folytatásban). Az említett táblázatokban szó elején vagy szó végén feltüntetett mássalhangzótalálkozások közé, természetesen nem eshet szótaghatár. Az eltérő feldolgozási szempontok miatt a táblázatokban a megfelelő zöngés-zöngétlen hangpárokat egymás után vesszük fel, így könnyebb a VERES PÉTERRE vonatkozó eredményeket az ADYRA kapottakkal egybevetni és egyezéseiket vagy eltéréseiket megállapítani.

Külön kell megemlítenünk az *lj*-kapcsolatot. Az *olja*, *golja* stb. szavakban semmiesetre sem egyezik az általános ejtéssel, ha az *lj*-t *j*-nek tekintjük a statisztikázásnál, mint TARNÓCZY tette: *ója* v. *ójja*, *gója* v. *gójja*! Ebben az esetben sem fogunk TARNÓCZYVAL azonos módon eljárni a statisztika készítésekor.

Továbbá eldöntendő kérdés, hogy a talált hangzókapcsolati arányszámokat minden további nélkül elfogadhatjuk-e az érthetőségi szövegminták hangzókapcsolatainak alapjául. Hasonlítsuk össze pl. az *nyh* és az *fr* kapcsolatot gyakoriságát. Kétségtelen, hogy mind a kettő, (TARNÓCZY 4. ábrája alapján különösen az első) ritka. Érthetőségi minták készítésekor nem kell-e vajjon arra is gondolnunk, hogy *fr* jóformán csak néhány ritkán használt *f*-re végződő szó (*gróf*, *rőf* stb.) -ról, -ről, -ra, -re ragos alakjában és az eléggé ritka *cifra*, *cafrang* stb. szavakban fordul elő. A szóközépi helyzetben ugyancsak nem túlságosan gyakori *nyh* azonban az *ny* végű szavak ragozott alakjain kívül (*aranyhoz*, *érvényhez* stb.) *lanyha*, *enyhe*, *renyhe*, *konyha*, *dunyha*, *kunyhó*, *Menyhért* stb. szavakban is szerepel. Vajjon az előbb említett kapcsolat nem csak azért érthető-e könnyen a magyarul tudók számára, mert morfémahatá-

* Ezek a táblázatok a dolgozat folytatásában szerepelnek.

I. TÁBLÁZAT

A kételemű hangzókapcsolatok eloszlásához feldolgozott anyag adatai

	Lapok száma					Hangok száma	
	novellánként					feldolgozott	10 lapon
	(5-) 9-26	27-72	73-122	123-154			
ú	9-26	28-45	74-95	123-144	79,75	321	40
u	9-26	28-45	74-95	123-144	79,75	965	121
ó	9-13	28-31	74-78	124-128	18,75	225	120
o	9-13	28-31	74-78	124-128	18,75	1007	537
a	9-11	28-29	74-75	124-126	9,75	1329	130
á	9-15	28-33	74-79	124-130	25,75	1164	453
e	9-11	28-29	74-75	124-126	9,75	1240	1270
é	9-18	28-35	74-83	124-133	37,75	1377	364
ö	9-20	28-38	74-85	124-138	49,75	680	137
ő	9-20	28-38	74-85	124-138	49,75	487	98
i	9-13	28-31	74-79	124-129	20,75	1195	578
í	9-13	28-31	74-79	124-129	20,75	102	49
ü	5-26	27-72	73-122	123-154	146,00	768	52
ű	5-26	27-72	73-122	123-154	146,00	188	13
l	9-13	28-32	74-78	124-128	19,75	1144	580
r	9-14	28-33	74-79	124-128	22,75	1235	544
m	9-14	28-33	74-78	124-129	22,75	1208	532
n	9-13	28-31	74-77	124-128	17,75	1225	690
ny	5-26	27-72	73-122	123-154	146,00	1000	68
v	9-18	28-40	74-87	124-135	48,75	1114	229
f	5-26	27-59	74-102	123-154	115,75	1083	94
z	9-20	28-38	74-84	124-135	45,75	1204	264
sz	9-20	28-39	74-85	124-137	49,75	1179	237
zs	5-26	27-72	73-122	123-154	146,00	152	10
s	9-15	28-34	74-80	124-131	28,75	1176	409
j	9-25	28-41	74-88	124-139	61,75	1111	180
h	9-21	28-39	74-85	124-135	48,75	1171	241
b	9-19	28-40	74-84	124-135	46,75	1144	245
p	5-26	27-61	74-96	124-154	109,00	1082	100
d	9-20	28-38	74-85	124-135	48,75	1151	237
t	9-13	28-31	74-77	124-127	16,75	1396	835
g	9-18	28-38	74-84	124-138	46,75	1271	272
k	9-12	28-31	74-77	124-128	16,75	1108	662
c	5-26	27-72	73-122	123-154	146,00	321	22
cs	5-26	27-72	73-105	123-154	129,75	1317	102
gy	9-26	28-41	74-89	124-139	57,75	1129	195
ty	9-26	27-72	73-122	123-154	143,50	131	9

35100

11949

rokon keletkezik és talán nem is realizálódik a szó utolsó hangja és a rag közötti hangkapcsolat a tudat számára, ezzel szemben az említett *nyh* kapcsolat mégis valamivel gyakrabban szerepel rag nélküli szavakban is. Erre a kérdésre jövevénysszavaink összehasonlító tárgyalásával kapcsolatban még visszatérünk.

A statisztikázás technikája olyan, mint ADY verseinek feldolgozásáé. VERES PÉTER Próbátétel c. novelláskötetének mind a négy elbeszéléséből feldolgoztam egy-egy részt, a nagyon ritka hangoknál még az előszót is. Részletesen az I. táblázatban látható, hogy a könyv melyik részéből melyik hangra mennyi adatot dolgoztam fel; általában igyekeztem egy-egy hangra kb. 1000–1200 előfordulást a statisztikákhoz feldolgozni.

A statisztikázás matematikai alapjairól

Statisztikai feldolgozáskor felmerül a kérdés: az eredmények mennyire általánosíthatók és milyen határok között érvényesek. TARNÓCZY dolgozatából nem derül ki, hogy talált adatai, véleménye szerint, mennyire jellemzők a magyar nyelv általános hangzókapcsolódásaira, illetve a 4. ábra alatti címből az látszik, hogy ő az ADYNál talált mássalhangzókapcsolatok gyakorisági arányát a magyar nyelv mássalhangzókapcsolatai gyakorisági arányának tekinti. Ez a merész általánosítás *egy költő* nyelve alapján annál meglepőbb, mert dolgozatában még arra a kérdésre is hiába keresünk választ, hogyha bármely adatának ellenőrzését nem más írónál, hanem ADY összes költeményeinek más helyeiről kísérelnők meg, milyen mértékben kellene a talált adatoknak egyezniük. Bizonyos önellenőrzést végez ugyan, de ennek matematikai értéke igen kérdéses. II táblázatában a magyar nyelv hangzóinak eloszlását vizsgálja 30 lap (az ADY kötet 17–21, 69–73, 146–155, 219–223, 254–258), összesen 34 063 betű, ill. 33 218 hang alapján, a betűstatisztikát 10–10 laponként is közli és azt találja, hogy „a betűk száma 10% eltéréssel megegyezik, a százalékok között pedig nincs 20%-nál nagyobb eltérés“ (118.). TARNÓCZY ezt az ingadozást *meglepően* kicsinek találja (u. o.). A valószínűségszámítás statisztikázására vonatkozó eredményei azonban másképpen szólnak. Matematikailag megállapítható, milyen mértékig nevezhetjük az eltéréseket *szórásnak*, azaz nem hibának, hanem a statisztikázás természetéből adódó eltérésnek, ha viszont az eltérés ennél nagyobb, akkor már kívül esik a hibahatáron, akkor már az eredmények között nem statisztikus eltérések vannak, hanem az eredmények egymásnak ellentmondóak, hibásak!

Nyilvánvaló, hogy nem lehet a hibahatár nagyságát százalékban mérni. Ha pl. 1000 adatból valamilyen jelenségre csak két példát találunk (ami nyilván kevés), akkor természetesen nem tekinthető hibának, ha másik 1000 adatból ugyanerre a jelenségre nem 2, hanem 1, 3, sőt még az sem, ha 4 példát találunk. Itt az eltérés az adatok között, egymáshoz képest meghaladja a 100%-ot, de a vizsgált anyagnak egyik esetben sem teszi ki még a 0,5%-át sem. Természetesen, még jobbnak nevezhető az egyezés, ha nem 1000, hanem mondjuk 1–1 000 000 adatot vizsgálva, találunk az egyes milliós csoportokban 1, 2, 3, 4 megvalósulást. Lényegesen nagyobbnak látjuk az eltérést, ha ugyanezek a különböző előfordulások 100–100 adat vizsgálatából adódnak, hiszen itt már nem tizedszázalékok az eltérések, hanem az egész anyag 1–4%-a között ingadoznak.

Egészen másképp ítéljük meg a helyzetet, ha 1000 adatból valamire 500 példát találunk. Ha másik 1000 adatból csak 250 vagy éppen 750 példát

találnánk, ebben az esetben, annak ellenére, hogy az eltérés a középértéktől csak 50%, a hibát mégis lényegesen nagyobb, hibának és nem eltérésnek minősítenők.

Abban az esetben, ha 1000—1000 eset közül a kérdéses jelenségre 1, 2, 3, 4 példát találunk, azt állapítjuk meg, hogy a keresett példa ritkán jelentkezik, viszont, ha 1000—1000 adat közül 250, 500 vagy 750 előfordulása bukkanunk, vagy arra gondolunk, hogy a jelenség — úgy látszik — rendszeresen, nem oszlik el statisztikusan, mert nem lehet az egész anyagnak egyszer 25, egyszer 50, máskor meg 75%-a, vagy azt kell hinnünk, hogy csak sokkal nagyobb adatszámából lehet statisztikus előfordulási arányt találni.

Annak megállapítására tehát, hogy az eltérések meddig nevezhetők hibahatáron belüli szórásoknak, és hol kezdődik vagy a módszer helyességét, vagy a feldolgozás pontosságát kétségbevonó hiba, tekintetbe kell vennünk:

1. a talált adatszám nagyságát,
2. az összes megvizsgált adatok számát.

Ahhoz, hogy a statisztikázásnál előforduló hibahatárok reális méreteit megállapíthassuk, néhány alapfogalmat kell tisztáznunk.

A matematikai alapok tárgyalásával PAUL MENZERATH és WERNER MEYER-EPPLER Sprachtypologische Untersuchungen (Studia Linguistica 1950 nr. 1—2, 54—93) c. művének megfelelő fejezetét követjük, de messzemenő további egyszerűsítéseket vezetünk be.

Egyszerűség és könnyebb érthetőség kedvéért a matematikai valószínűségi alapfogalmakat nem tisztán elméleti alapokon vizsgáljuk, hanem a hangok előfordulási gyakoriságával kapcsolatban.

Ha pl. *tudnók* azt, hogy a XX. század első felében hány hangot ejtettek ki és jegyezték le összefüggő magyar szövegben és ezek közül mennyi esett az egyes hangokra, akkor ismernők az egyes hangok „ideális” gyakoriságát a XX. század első felének nyelvében. Ezt az *ideális gyakoriságot* százaléklában is kifejezhetnők, s ezek a százalékok lennének az *ideális relatív gyakoriság* százalékarányai. Minthogy nemcsak az összes elhangzott beszéd, de minden leírt szöveg (levelek, jegyzetek stb.) statisztikai feldolgozása is teljesen lehetetlen, ezért a valószínűségszámítás egészen más oldalról igyekszik az ideális relatív gyakoriság százalékarányait megközelíteni (*megközelíteni* és nem pontosan *megállapítani*).¹

Feltehetjük, hogy a hangok százalékaránya nem változik ugrásszerűen kisebb korszakokon belül, sőt még csak erősebb ingadozásnak sincs kitéve, s így a százalékarányok megállapításánál nem kell feltétlenül szigorúan két évszám közötti előfordulási gyakoriság megállapítására törekednünk, hanem figyelembe vehetjük a múlt század azon nagy íróit is, akiknek a nyelvét ma is élő nyelvnek érezzük s ezek figyelembevételével a magyar nyelvben vizsgálhatjuk az előfordulási gyakoriságokat. A nagy számok törvényéből adódik, hogy elég nagy adatszám vizsgálatánál a százalékeloszlások kielégítő pontossággal közelítik meg az ideális relatív gyakoriság százalékarányait. Vezessük be a következő jelöléseket:

Jelöljük nagy betűvel mindazon adatot, amely abszolút adatszám, és kis betűvel a relatív adatszámokat, azaz az abszolút adatszámok és az összes adat hányadosaként adódó viszonyszámokat:

¹ Minden számítás logarléccel vagy számológéppel történt.

N az összes vizsgált adat száma, százalékban 100%
 H egy-egy jelenségre jutó adatszám, neve *abszolút gyakoriság* (absolute Häufigkeit); ugyanez az összes adatok számához viszonyítva, vagyis H/N , illetve 100-zal szorozva, százalékban kifejezve adja a *relatív gyakoriságot* (relative Häufigkeit), jele h
 az ismeretlen, megközelítendő *ideális relatív gyakoriság*, jele $*h$
 $*H$ az N adatból egy bizonyos vizsgált jelenségre jutó *ideális abszolút gyakoriság*, azaz adatszám.

Konkrét példát véve: VERES PÉTER Próbatétel című novelláskötetének 21., 22., 28., 38., 39., 67., 68., 76., 77., 92., 148., 149. lapján 15 398 hangot számoltam össze, tehát $N = 15\,398$, ebből pl. a hang 552, azaz $H = 552$, vagy százalékban kifejezve $552/15\,398 = 0,0358$, azaz $h = 0,0358$, illetve 100-zal szorozva 3,58% az a relatív gyakorisága.

A valószínűségszámítás tanítása szerint az ideális relatív gyakoriság, a $*h$ nem adódik pontosan egy-egy kiragadott és megvizsgált szövegrészben, hanem bizonyos szórás Δh járulhat hozzá (s részben vagy egészben mindig hozzá is járul) s ez a Δh a $*h$ értékét növelheti is vagy csökkentheti is, vagyis $*h \pm \Delta h$, vagy részletesen kifejtve $*h - \Delta h$ és $*h + \Delta h$ között várható elég nagy adatszám vizsgálata esetén annak a jelenségnek (pl. az a -nak a gyakorisága), amelynek ideális, megközelítendő gyakorisága $*h$.

Kérdés, hogyan állapítható meg Δh nagysága. A valószínűségszámítás tanítása szerint

$$\Delta h = \sqrt{\frac{*h(1-h*)}{N}} \quad (1)$$

képlet adja. Az (1) alatti képletet azonban módunkban van bizonyos esetekben egyszerűbben is kifejezni.

Két esetet kell egymástól megkülönböztetnünk:

I

A szórás, Δh értéke igen kicsiny, ha $*h$ nagyon kicsiny, vagy ha megközelíti 1-et (tehát igen kicsiny, vagy 100%-ot megközelítő értékek esetén).

a) Ha $*h$ igen kicsiny ($h < 1$, akkor az $1-h$ megközelítőleg 1, tehát 1, mint szorzó elhanyagolható és így elég jó megközelítéssel

$$\Delta h = \sqrt{\frac{*h}{N}} \quad (2)$$

kifejezést kapjuk a szórás nagyságának. Ez látszólag kényelmes, de valójában igen nehezen kezelhető formula, mert a relatív gyakoriság értékének és az összes adat hányadosának a négyzetgyöke adja a szórás nagyságát. Különösen figyelmet igényel az az eset, melynél N 10 hatványa, mert páros hatvány (100, 10 000, 1 000 000 stb.) esetén Δh könnyen adódik, egyszerűen

$$\Delta h = \frac{\sqrt{*h}}{\sqrt{N}}$$

azaz egyszerűen $\sqrt{*h}$ -t kell \sqrt{N} -nel osztani és ez utóbbi 10 hatványa, mert 100, 10 000, 1 000 000 stb. négyzetgyöke 10, 100, 1000, azaz ismét 10 hatványa, ezzel viszont nem fáradság osztani, de ha N 10-nek páratlan hatványa, azaz 10, 1000 és 100 000, akkor a gyöke 3,12, 31,2, 312 stb. s ezzel kell osztanunk!

A kérdés ezért még világosabban tekinthető át, ha a relatív gyakoriság szórása helyett az abszolút gyakoriság szórását vizsgáljuk. Minthogy a relatív gyakoriságot, h -t az abszolút gyakoriságból, H -ból úgy kapjuk, hogy az összes vizsgált elemek számával, N -nel osztunk, visszatérésnél az ellenkező műveletet kell végeznünk, azaz N -nel szoroznunk.

$$N \cdot \Delta h = N \sqrt{\frac{*h}{N}}$$

vagy $N\Delta h = \Delta H$ jelöléssel és N -et jobboldalt a négyzetgyökjel alá vite:

$$\Delta H = \sqrt{\frac{N^2 *h}{N}}$$

Egyszerűsítve:

$$\Delta H = \sqrt{N *h}$$

Minthogy $N *h = *H$,

$$\Delta H = \sqrt{*H} \quad (3)$$

(Poisson törvénye). Ennek alapján, ha bármilyen, kis százalékban előforduló részhalmaz adatszámát ismerjük, akkor minden olyan érték helyesnek tekintendő, amely ugyanannyi adatból véve az ismert adatszámától kevesebbel különbözik, mint ennek négyzetgyöke.

b) Abban az esetben, ha a százalékos előfordulás megközelíti a 100%-ot, akkor az (1) alatti formulában, minthogy $*h$ megközelítőleg 1 ($*h \approx 1$), $1 - *h$ értéke jó közelítéssel zéróhoz közeledik, tehát ha a tört számlálója 0-hoz tart, a tört, s ezzel együtt négyzetgyökének értéke is 0-hoz konvergál, azaz Δh is igen kicsiny. A szórás nagyságát abban az esetben minden bizonynyal jól meghatározhatjuk a halmazt 100%-ra kiegészítő halmaz szórásának a nagyságából. (Előző példákra hivatkozva a VERES PÉTER-nél számbavett kb. 15400 hangból 96,42% nem a hang, ahhoz ugyanannyi szórás járulhat, mint az a hangok 3,58%-ához.)

II

Sem nem nagyon kicsiny és sem nem nagyon nagy relatív gyakoriság esetén a szórás nagyságának megállapítására az (1) alatti formulához kell visszatérnünk és abból kiszámítanunk az abszolút szórás nagyságát:

$$N\Delta h = N \sqrt{\frac{*h(1-*h)}{N}}$$

A már alkalmazott átalakításokkal $N\Delta h$ helyett ΔH -t írunk, jobboldalon N -et a négyzetgyök alá visszük, majd egyszerűsítünk:

$$\Delta H = \sqrt{\frac{N^2 *h(1-*h)}{N}} = \sqrt{N *h(1-*h)}.$$

Innen

$$\Delta H = \sqrt{*H(1-*h)}$$

Bevezetve $*h = *H/N$ jelölést (ez az abszolút és relatív gyakoriság definíciója alapján igaz), végeredményül

$$\Delta H = \sqrt{*H(1-*H/N)} \quad (4)$$

szórási képlet adódik.

A (4) alatti formulát

$$\Delta H = \sqrt{*H} \sqrt{1-*H/N} \quad (4a)$$

formában írva azt olvashatjuk ki belőle — összehasonlítva a (3) alatti $\Delta H = \sqrt{*H}$ formulával, — hogy a szórás közepes relatív gyakoriság esetében a kis vagy relatív

gyakoriság esetében talált szórás $\sqrt{1 - *H/N}$ -szerese. Minthogy $*H$, az abszolút gyakoriság szükségképpen mindig kisebb N -nél, az összes adatok számánál, ezért a $*H/N$ tört értéke kisebb egynél, ezt a törtet egyből kivonva ismét egynél kisebb számot kapunk, ennek gyöke ismét egynél kisebb. Tehát (4a) alapján $*H$ -t egynél kisebb számmal kell szoroznunk, azaz az értéke csökken. Ha mi tehát a továbbiakban a szórás nagyságát minden esetben az abszolút gyakorisági szám négyzetgyökének tekintjük, akkor evvel a szórási határt növeljük, azaz szélesebb sávon fogadjuk el az értékeket helyesnek, mint az a valószínűségszámítás alapján következne. Ezzel azonban nem követünk el nagy hibát, mert a hangkapcsolatok vizsgálatánál, minthogy igen sok kapcsolódási lehetőség van, úgys inkább alacsony százalékok szerepelnek, a számítás pedig lényegesen egyszerűbb, könnyebb, áttekinthetőbb a (3) alatti formulával. Különben sincs semmi kritériumunk, hogy meddig kell a relatív gyakoriságot kicsinek, nagynak vagy közepesnek tekintenünk.

Eddigi megfontolásaink használhatóságát kérdésessé teszi az a tény, hogy a gyakorlatban nem ismerjük az ideális $*H$ gyakoriságot, vizsgálódásaink csak H megismeréséhez vezethetnek. Ez azonban feltehetően tartalmazza a szórási értéket, tehát az általunk gyakorlatilag megállapított H értéke különbözik $*H$ -tól, eltérése elég nagy adatszám vizsgálata esetén maximum ΔH lehet, tehát

$$H = *H \pm \Delta H$$

vagy másképpen

$$H = *H \pm \sqrt{*H}.$$

Az ismert H -ból az ideális $*H$ -t akarjuk megismerni. Ha egyenletünket $*H$ -ra oldjuk meg, (másodfokú, irracionális egyenlet), akkor kicsit hosszabb számolással

$$*H = H + \frac{1}{2} \pm \sqrt{H + \frac{1}{4}}$$

eredményt kapjuk. Minthogy H is és természetesen $*H$ is statisztikus vizsgálatoknál általában nagy szám, ezért ezek mellett $\frac{1}{2}$ és $\frac{1}{4}$ elhanyagolhatók, tehát a továbbiakban minden eredményt a négyzetgyökével növelve vagy csökkentve tekinthetünk jó megközelítéssel a reális valószínűségi sávnak.

$$*H = H \pm \sqrt{H} \quad (5)$$

Ez azt jelenti, hogy az ideális $*H$ gyakoriságnak a vizsgálatok közben talált H -hoz közel eső, $H - \sqrt{H}$ és $H + \sqrt{H}$ közötti értékűnek kell a valószínűségszámítás alapján lennie.

Eddig még nem vettük tekintetbe az összes vizsgált adat befolyását az eredmény megbízhatóságára. A valószínűségszámítás tanítása szerint a *bizonytalanság* az összes

vizsgált adat négyzetgyökével fordítottan arányos. Azaz 100 adat esetén $1/\sqrt{100} = 1/10$

vagy százalékban kifejezve 10%, 10 000 adatnál $1/\sqrt{10\,000} = 1/100$, azaz 1% a bizonytalanság, tehát a vizsgált adatok számának erősen meg kell növekednie ahhoz, hogy a bizonytalanság kicsit is csökkenjen. TARNÓCZY vizsgálatainál átlag egy-egy hang

5000 adatra vizsgálva $1/\sqrt{5000}$, tehát 1,4%, az én VERES PÉTERRE vonatkozó vizsgálataimnál, átlag 1200 adatot véve egy hangra, kereken 3% a bizonytalanság minden talált adatra a szóráson kívül.

Ezek alapján, visszatérve az előbb említett hangzóeloszlási példára, azt mondhatjuk: amennyiben kb. 15 400 hang elég nagyszámú adat ahhoz, hogy ennek alapján a hangok gyakoriságának eloszlására következtethessünk, akkor példánkban az \acute{a} -ra talált $H = 552$ abszolút gyakoriságával egyező eredménynek kell tekintenünk, ha bármilyen más vizsgálatban ugyanannyi adatból $552 \pm \sqrt{552} \approx 552 \pm 24$, azaz 528 és 576 hang közötti \acute{a} hang fordul elő. Ha még a bizonytalanságból adódó 0,8% ingadozást is tekintetbe vesszük (552-nek 0,8%-át), akkor 524-től egészen 580-ig jól egyeznek egymással az

adatok. Vagy visszatérve a relatív gyakoriságra, illetve ezeknek a gyakorlatban szokásos százalékos kifejezésére, akkor szórás és bizonytalanság figyelembevétele után azt állíthatjuk, hogy a magyarban az *á* hang ideális relatív gyakoriságának százalékaránya valószínűleg 3,4% és 3,74% között található. Ellenőrzésképpen a Próbátétel alapján nyert eredményt egybevetethetjük más vizsgálatokból adódó százalékarányokkal (I. a II. táblázatot).

A statisztika készítője	<i>á</i> %-a	Bizonytalansági és szórási határ	
		alsó	felső
TARNÓCZY	3,5	3,38	3,62
TOLNAI	3,60	3,45	3,75
MIKES	3,70	3,65	3,75
NEMES	3,4	3,22	3,77
VÉRTES	3,58	3,40	3,76

Az öt statisztika középértéke

3,56%.

Az összeállításból nyilvánvaló, hogy mind az öt feldolgozás eléggé megközelíti az ismeretlen ideális értéket. Az *á* ideális relatív gyakoriságának a felső határa, az ADY alapján nyert statisztika kivételével, szinte teljesen egyezik, az alsó határnál már nagyobbak az eltérések. Van ugyan egy látszólag ellentmondó adatszár is: MIKES eredményei alapján az *á* ideális relatív gyakoriságának 3,65%-nál nagyobbak kell lennie, TARNÓCZY statisztikája alapján viszont 3,62%-nál kisebbnek. Ha tekintetbe vesszük, hogy mind a két statisztika speciális stílusra (gyorsírási szövegek, illetve lírai költő) vonatkozik, akkor már kisebb a számszerűen amúgy is kicsiny ellentmondás statisztikai jelentősége. Valószínűségszámítási feladatoknál sok adat esetén egyébként sem szokás tekintettel lenni egy-egy, a többitől erősebben eltérő jelenségre. Nem mond ellent az *á* ideális relatív gyakoriságáról kapott itt látható összeállításnak az a II. táblázatban látható adat sem, hogy a Próbátételben az egyes hangoknak tíz lapra kikövetkeztethető előfordulási gyakoriságát (I. az I. táblázatot) aránybaállítva az *á* 3,88%-os relatív gyakorisággal szerepel, hiszen ehhez is járul szórás és bizonytalanság és ezek figyelembevételével 3,59% és 4,01% között kell az ideális értéket keresnünk. Ez viszont tökéletesen egyezik a nem kikövetkeztetett, hanem valóságos eloszlások számlálásából adódó eredményekkel.

I. Az ADYRA és VERES PÉTERRE kapott eredmények kritikai egybevetése

Vizsgáljuk meg ezek után TARNÓCZY II. táblázatában szereplő, tíz-tíz lapra vonatkozó részleteredményeket és betűre történt összesítésüket, alkalmazva a valószínűségszámításból adódó eredményeket a kritikában. Tíz-tíz lapon 11 807, 10 889, ill. 11 367 betűt talált, azaz összesen 34 063 betűt. Így a középértéket véve arra lehet következtetni, hogy ADY összes verseinek az általa vizsgált kiadásában tíz lapon 11 354 betű szerepel. Ehhez hozzájárulhat \pm ennek négyzetgyöke, azaz 107, mint szórási érték és \pm 1%, azaz 114, mint bizonytalanság, tehát 11 133 és 11 575 közötti betűszámot kell találnunk tíz-tíz laponként. Vagyis 442 betű ingadozással még azonosnak tekinthetők

az eredmények. Ehhez a valószínű értékhez képest az első tíz lapon sok, a második tizen kevés és csak a harmadik tíz lapon van megfelelő számú adat. Az eredmény nem meglepő, hiszen ha a verseskötetben lapozgatva néhány lapot összehasonlítunk, akkor inkább azon csodálkoznánk, ha tízlaponként jó közelítéssel átlagot lehetne mondani a rajta található betűk számáról.

Ugyancsak a II. táblázat alapján $33\,218/3 = 11\,073$ hang van átlag tíz lapon. (TARNÓCZY I. táblázata szerint, tévesen, 100 lapra 102 500 hang esik) Más helyen (111.) TARNÓCZY azt mondja, hogy az ADY-kötet 532 lapjából 520-on van szöveg s ezen, a cikkben nem közölt módon történő becslés alapján, 535 000 hang található. Ebből viszont az következik, hogy tíz lapon 10 288 hang van. Ha viszont a mássalhangzók 100 lapra eső adatszámából számítjuk ki a tíz lapra eső hangok számát, 8 680-at kapunk. Továbbá az I. táblázatból az is kiderül, hogy a szavak és szótagok hangzóeloszlásához feldolgozott 19 lapon 18 118 hangzó van, ennek alapján tíz lapra 9 535 hang adódik (TARNÓCZY az I. táblázatában — tévesen — 100 lap hangszámának 103 400-at ír 95 350 helyett). Valószínűségi hibahatárok figyelembevétele nélkül is látható, hogy 11 073, 10 288, 8 680 és 9 535 egymással semmiképpen sem egyeztethető átlagok tíz lap hangszámára vonatkozóan.

A Próbatételből a következő eredményekre jutunk :

Lapszám	19	20	30	31	106	107	150	151
Rajta lévő hangok száma	1175	1352	1360	1190	1231	1149	1161	1261

azaz összesen 9879 hang, egy lapra tehát 1235 hang esik átlagban ± 35 mint szórás, ± 13 mint bizonytalanság, tehát 1187 és 1283 között minden érték egyformán jónak tekinthető. Tehát a vizsgált nyolc lap közül csak hármon van a valószínűségszámítás hibahatárán belüleső, jó érték (31., 106., 151. lapon). Viszont a többinél is kisebb az eltérés, mint ADYNál tízlaponként. Az összes hangok tíz lapra eső értékéből egy lapra 1192 hang adódik, s ez teljesen jó érték, sőt ennek hibahatára alapján viszont a 19., 107., 150. lapon található hangzószám is megfelelő, így csak a 20. és 30. lapon van a valószínűségi alapon várhatónál több hang. Ha két-két laponként foglaljuk össze az adatok számát, akkor 2527, 2550, 2380 és 2422 hang jut két-két lapra, középérték 2470 ± 50 szórás ± 25 bizonytalanság, tehát 2395 és 2545 közé esnek a statisztikusan teljesen helyes értékek. A 19—20. és 150—1. lapon levő hangok száma ennek meg is felel, a 30—1. lapon 5-tel több a hang, mint a valószínűségszámítás alapján várnók, a 106—7. lapon viszont 15 hang hiány van. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a Próbatételben laponként még nem szigorúan statisztikus a hangok eloszlása, de kétlaponként már nagyjából megfelelőnek tekinthető. A feldolgozás során ennél ügyis mindig lényegesen több lapot vettünk figyelembe. Megerősíti ezt az eredményt a II. táblázatban 12 lapról feldolgozott 15 398 hang vallomása (I. lent), mert ennek alapján egy lapra átlag $15\,398/12$, azaz 1283 hang jut, s ez még az 1236-tól 1324-ig terjedő hibahatárának tekintetbevétele nélkül is beleesik az itt 8 lap statisztikája alapján megállapított 1187 és 1283 közötti gyakoriságba.

A hangok eloszlása

Abból, hogy ADYNál nem lehet valószínűségi határokon belül maradó hibával megmondani, hogy tíz lapra mennyi betű vagy hang esik, még semmi sem következik a betűk, illetve hangok viszonylagos eloszlásának a pontos-

ságára. Ezt külön meg kell vizsgálnunk. Ragadjuk ki példának TARNÓCZY II. táblázatából az *m*-et. Az összesített statisztika szerint ez a betűk 4%-a, tehát 10 000 betű közül $400 \pm 20 m$ található. (Nem követünk el hibát, ha a tíz-tíz lapon levő adatokat 10 000 nagyságrendűnek vesszük, az igaz, hogy 11 000 adatra úgy nem 380–420 között, hanem 419–461 darab *m* lenne várható, de ez mindkét esetben 3,8–4,2%-ot jelent, tehát ilyen kis, nagyságrendileg elhanyagolható eltéréseknél nem hibázunk, ha nem a vizsgált adatszámra, hanem annak nagyságrendjére vonatkoztatjuk az eltérések vizsgálatát. Ezzel szemben 10 000 adat esetén a bizonytalanság 1%, 11 000 adatnál csak 0,95%, tehát az eltérést ez is kiegyenlíti.) Ehhez hozzávéve 1% bizonytalanságot, adott esetben 400-nál 4-et, akkor azt kapjuk, hogy 376 és 424, vagy százalékkban 3,76 és 4,24% között kellene az *m* betű százalékarányának tíz-tíz laponként lennie. Ezzel szemben 3,57, 3,72, 4,58% a talált százalékarány. Tehát mind a három érték kívül esik a hibahatárokon!

Az <i>m</i> -en kívül még a <i>z</i> esik kívül 3 esetben, összesen .. 2 betű					
<i>l, r, k, s, cs</i>	„	„	2	„	„ .. 5 betű
<i>o, é, ü, t, b, v, gy</i>	„	„	1	„	„ .. 7 betű
azaz 14 betű					

százalékaránya esik kívül a valószínűségi számítás nyújtotta hibahatáron.

Jó értéket ad az *u, a, á, e, i, ö, n, ny, d, p, g, f, sz, zs, j, h, c, ty, dz, dzs*, vagyis 20 betű eloszlási vizsgálata.

Eléggé gondolkodóba ejt az egyezés helyességét illetően az a tény, hogy 34 betűből csak 20-nál, tehát 59%-nál találjuk azt, hogy a részleteredmények a hibahatáron belül megegyeznek a középérték alapján felállított ideális eredményekkel. Hasonlóan nem megfelelő az egyezés az *o, ó, a, á* és *e* hangra az említett táblázatban közölt új és régi magánhangzóstatisztika között sem.

Öröndöses módon sokkal jobb eredményre jutunk, ha nem a tízlaponként nyert eredmények átlagát hasonlítjuk össze a tíz-tíz lapra vonatkozó részleteredményekkel, hanem ha a 30 lapra nyert eloszlási statisztikát összehasonlítjuk azzal a statisztikával, amelyet úgy készíthetünk, hogy TARNÓCZY I. táblázatában az egyes hangoknak átlag 5000 adatig történt vizsgálatából 100 lapra eső kikövetkeztetett értékeit¹ arányba állítjuk egymással, a mássalhangzók összes előfordulási arányát TARNÓCZYNAK a 118. lapon történt megállapítása alapján a hangzóstatisztikában 58,15%-nak véve az összes hangokhoz képest. Így a II. táblázatban látható eloszlási arány adódik.

A II. táblázatban közölt adatokból azt láthatjuk, hogy, ha a 30 lap alapján nyert eloszlást *s* annak hibahatárait kellene irányadónak vennünk, akkor *o, ó, ny, l, r, p, t, b, g, sz, z, cs* és *ty*, azaz 12 hang eltérései esnének ki a hibahatáron, azaz még így is jobb az eredmény, mint tíz-tíz lap eredményeinek összehasonlításánál. Azonban, minthogy itt két különböző módon nyert (és nem ugyanannak a statisztikának alkatrészeit képező) statisztikáról van szó, módunkban áll feltenni, hogy mindegyikhez \pm hozzájárulhat a számításból adódó szórás és bizonytalansági érték, tehát az egymástól különböző értékek-

¹ A számításhoz a TARNÓCZY I. táblázatában közölt 100 lapra eső adatszámot használtam fel, annak ellenére, hogy az ugyanott közölt adatszámok és a feldolgozott lapok hányadosaként *ty*-nél kisebb, *r, ny, o*-nál nagyobb adatszám jön ki 100 lapra eső értéknek, mint ott szerepel. Viszont a cikk alapján nem állapítható meg, hogy a lapszám, az egyes hangok adatszáma vagy a száz lapra eső adatszám téves-e.

II. TÁBLÁZAT
A magyar nyelv hangzóinak összehasonlító eloszlása (%)

Adat	Tarnóczy adatai	Tarnóczy 100 lapról	Saját adataim	Saját 10 lapról	Tolnai* adatai	Mikes adatai	Nemes adatai	Átlag
Adat	33 218		15 398		25 000	238 779	12 000	324 395
ú	1,5		0,45	0,33	0,44	1,19	1,4	1,33
u			0,85	1,01	0,82			
ó	5,3	1,0	1,12	1,01	0,92	4,61	5,0	5,10
o		4,95	4,19	4,50	4,36			
a	9,9		10,71	11,40	9,61	9,37	9,9	9,90
á	3,5		3,58	3,80	3,60	3,70	3,4	3,56
e	10,8		10,28	10,63	10,67	11,21	11,7	10,93
é	3,5		3,48	3,06	3,47	3,84	3,45	3,55
ő		1,37	1,14	1,15	1,27	2,15	2,1	2,06
ö	2,05	0,69	0,75	0,82	0,83			
i	4,5		4,83	4,85	3,86	4,91	4,5	4,73
í			0,47	0,39	0,60			
ü	0,8		0,42	0,43	0,55	0,86	0,8	0,75
ű			0,07	0,11	0,25			
l	5,9	6,3	4,98	4,87	5,95	6,27	6,1	5,84
r	4,4	4,05	4,50	4,56	4,19	4,03	3,95	4,21
m	4,1	4,3	4,28	4,47	4,17	3,69	4,35	4,12
n	5,75	5,8	5,67	5,78	5,49	5,81	5,6	5,46
ny	0,7	0,55	0,69	0,57	0,87	0,68	0,8	0,74
v	2,3	2,3	1,97	1,92	2,20	1,93	1,9	2,06
f	0,9	0,95	0,85	0,79	0,97	0,87	1,0	0,92
z	2,0	2,65	2,38	2,22	2,17	2,93	2,15	2,32
sz	1,85	2,15	2,08	1,98	1,82	1,64	2,1	1,90
zs	0,1	0,08	0,10	0,08	0,06	0,02	0,05	0,06
s	3,8	3,8	3,66	3,43	3,77	4,41	3,35	3,80
j	1,8	1,8	1,50	1,50	1,91	1,65	1,9	1,75
h	1,7	1,8	2,05	2,02	1,69	1,57	1,8	1,76
b	1,8	2,0	1,89	2,05	2,34	1,95	2,35	2,06
p	0,9	0,7	0,70	0,84	0,79	0,94	0,9	0,84
d	2,0	2,0	2,18	1,99	2,30	1,89	2,3	2,13
t	7,15	6,2	7,62	7,00	8,07	7,70	8,0	7,70
g	2,25	2,45	2,68	2,28	2,50	2,52	2,6	2,51
k	5,55	5,75	5,29	5,55	5,16	5,73	4,8	5,30
c	0,3	0,25	0,18	0,18	0,19	0,23	0,2	0,22
cs	0,7	0,5	0,66	0,85	0,59	0,28	0,6	0,56
gy	1,65	1,67	1,61	1,63	1,42	1,35	1,5	1,50
ty	0,2	0,11	0,14	0,07	0,12	0,00	0,05	0,10
Össz.	99,65	msh. 58,16	100,00	100,12	99,99	99,93	100,6	99,77

* TOLNAI adatait Nyr. XXXV. 422—39 alapján, de csak két tizedes pontossággal idézem, MIKES és NEMES adatait TARNÓCZY cikkéből.

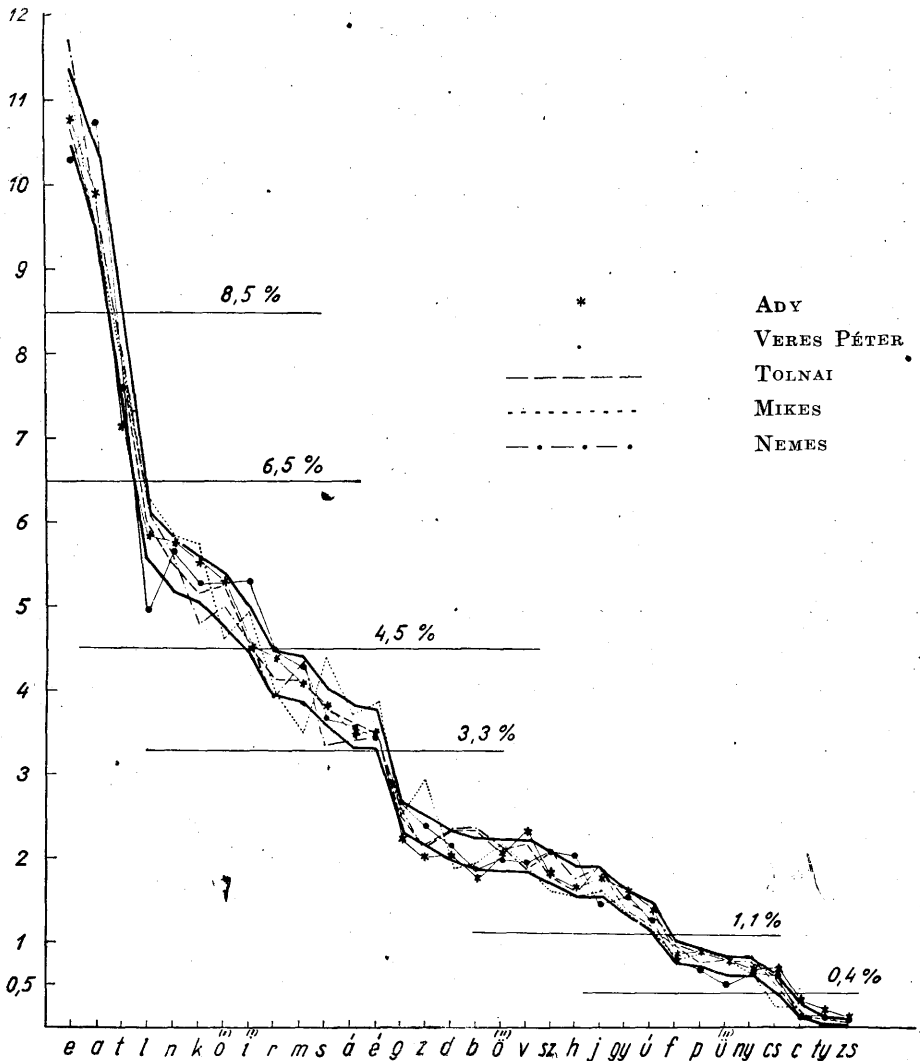
nél a kisebbhez hozzáadva és a nagyobbból levonva ezt a javításként vehető értéket, abban az esetben sem tekintendő ellentmondónak két eredmény, ha a bizonytalansági sávuk fedi egymást, vagy éppen még találkozik. A számításokat tízezres nagyságrendű adatokra eső szórásokra elvégezve azt találjuk, hogy így csak a *t*-re kapott értékek nem egyeznek (7,15, illetve 6,2%), azonkívül az *a* és *z* hang százaléértékei vannak még esetleg az egyezés nem-egyezés határán. Ez igen megnyugtató eredmény, különösen ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy a *t*-nek mint tárgyragnak és főként mint múltidő-jelnek gyakorisága a legnagyobb mértékben a szöveg milyenségétől függ, tehát ez fogható meg legnehezebben statisztikailag. Így arra a megállapításra juthatunk, hogy ADY verseskötete tízlaponként még nem szolgáltathat jó átlagot, de úgy látszik, 30 lap már eléggé, s minthogy az egyes hangok vizsgálata mindig ennél sokkal több lap alapján történt, érdeklődéssel várhatjuk a további kritikai vizsgálat eredményeit. Ezzel egyúttal azt is igazoltuk, hogy helyes a 100 lapra való hanggyakorisági következtetés.

Hasonló módon a Próbátétel 1000—1200 adatig statisztikázott hangjából a tíz lapra eső hangszámot kiszámítva (az 5., 7., 9., 27., 73. és 123. lapot három negyed, a 72., 122. és 154. lapot negyed lapnak tekintve és a 8-at kihagyva) és ebből eloszlási statisztikát készítve ez az eloszlás a 12 lapról (21—2., 28. 38—9., 67—8, 76—7, 92., 148—9. lap) 15 398 hangból készített statisztikával hibahatárokon belül egyezik, mindössze a *g*-nél van 0,02%-kal nagyobb eltérés, mint a szórás és a bizonytalanság figyelembevétele után megengedett lenne.

Az első ábrán TOLNAI, MIKES, TARNÓCZY, NEMES adatai és saját VERES PÉTERRE vonatkozó adataim középértékéből nyert előfordulási gyakorisághoz tartozó tízezres nagyságrendben adódó szórási értékek és bizonytalanság alapján kiszámított bizonytalansági sávot láthatjuk a hangok csökkenő gyakoriságának sorrendjében. Az egyes szerzők eredményeit különböző jelekkel feltüntetve, világosan látható, mely adatok vannak hibahatáron belül és melyek esnek ezen kívül. Azért nem vettem az egyes szerzők vizsgált adatszámának eltérését figyelembe, azaz azért nem végeztem súlypontos középértékszámítást, mert a feldolgozás szempontjai mindenütt különbözők voltak, s így ez nem adna reális eredményt.

Vastagon kihúzva azt a sávot látjuk, amelyen belül TOLNAI, MIKES, NEMES, TARNÓCZY és saját statisztikám alapján kiszámított középértékek alapján az egyes hangzók előfordulási gyakoriságának esnie kellene (*Unsicherheitszone*). A vízszintes tengelyen a magyar hangzók található gyakorisági sorrendben a rövid és hosszú magánhangzókat együtt számítva. A csillagok az ADYra, a pontok VERES PÉTERRE vonatkozó eredményeket jelölik. Az *a* hangnál az alsó pont a szavakban, a felső pont a szavakban és az *a* különálló névelőben előforduló *a* hangok együttes százalékszámát jelenti. Ha TOLNAI, NEMES, MIKES eredményeit is különböző jelekkel vezettük volna be a rajzba, akkor az egész áttekinthetetlenné vált volna. Ezért inkább folytonos, egymástól különböző jelölésű vonalakkal jelöltük az egyes szerzők eredményeit. Ebből zavar nem származhat, mert az ábra értelmezése lehetetlenné teszi azt, hogy ezekhez a vonalakhoz másutt jelentést társítsunk, mint éppen az egyes hangoknál, ezzel szemben az az előny származik a vonalak használatából, hogy —ha két vagy több vonal éppen egy hang felett metszi egymást — abból világosan látható, hogy annál a hangnál két vagy esetleg több szerző azonos eredményre jutott.

A VERES PÉTERRE vonatkozó adatokból azt láthatjuk, hogy a magyar nyelvi átlagnál jóval kevesebb *l*-et, sokkal több *i*-t (a sok *is* és gyakori főnévi igenév miatt), több *h*-t (a sok *hogy* miatt) és kevesebb *ü*, *ű*-t használ. A kiugró értékek közül ellenőrzésképpen az *l*-et és az *i*-t átszámoltam másodszor is, de

1. Hangzóeloszlási grafikon

az ellenőrzés, valamint az egyes hangok 1000–1200 előfordulásából számított átlageloszlás is azt igazolta, hogy VERES PÉTER nyelvében csakugyan léteznek ezek az átlagnál ritkább, ill. gyakoribb hanghasználatok. Az *a* és *e* gyakoriságával kapcsolatban TARNÓCZY MNy. XXXVIII, 355–6, XXXIX, 370–1

utalunk, ahol már szó van *a* és *e* gyakoriságának a modernebb íróknál történő cseréjéről.

Az ADY-ra vonatkozó számadatok 9 helyen lépnek ki a bizonytalansági sávból, de sehol sem annyira, hogy ezt érdemes volna különösebben megvizsgálni.

MIKES irodai és NEMES ugyancsak minden bizonnyal nem nyelvészeti-irodalmi szövegeket feldolgozó százalékarányai több helyen kívül esnek a bizonytalansági sávon, ez különösen feltűnő MIKES-nél. Megkísértem TARNÓCZY ötlete alapján MIKES statisztikáját betűstatisztikának tekinteni és ebből a TARNÓCZY ADY-nál kapott eredményei szerint minden betűt hangra átszámítani. Ezek az értékek helyenként a rajzon feltüntetetteknel jobbnak, másutt viszont sokkal rosszabbnak bizonyultak, s ezért ábrázolásukat elhagytam.

Az öt statisztika alapján felállított nyelvi átlagot legjobban TOLNAI nem nagyon nagy terjedelmű, de gondosan válogatott, több írótól származó, vegyes tartalmú szövegekből készült statisztikájának értékei érik el. Mindössze csak a *b* hangnál találunk nála valamivel nagyobb előfordulási arányt. Ezzel igazolva látjuk azt a TARNÓCZY-val történt viták során sokszor kifejtett nézetünket, hogy statisztikából nyelvi törvényekre jobban tudunk következtetni, ha pl. tíz író dolgozunk fel kevés hangra, mint ha ADY hangeloszlását hangonként 5000-ig vizsgáljuk.

Az öt különböző statisztika eredményét egybevetve azt láthatjuk, hogy *nem* annyira a *hangok*, mint inkább *egyes hangcsoportok gyakorisági sorrendjét lehet megadni*. Leggyakrabban, mindenütt 9,5% fölött, fordul elő az *a* és *e*. A következő igen széles sávba csak egy hang jut, a *t*. 6% alatt már nagyobb csoportokat találunk. *l*, *n*, *k*, *o*-ó és *i*-í eddig minden vizsgálatnál 4,5%-ot meghaladó értéket mutatott. A következő hangcsoportba 3,3%-nál mindig sűrűbbnek bizonyult, de 4,5%-ot sohasem meghaladó hangok tartoznak: *r*, *m*, *s*, *á*, *é*. A következő meglehetősen nagy csoport 1,2%-nál gyakoribb, de az előző csoport alsó gyakorisági határán eléggé alul marad: *g*, *z*, *d*, *b*, *ö*-ő, *v*, *sz*, *h*, *j*, *gy*, *u*-ú. Némi frekvenciaesés után következnek a ritka, de azért 0,4%-nál még gyakoribb hangok: *f*, *p*, *ü*-ű, *ny*, *cs*. A legritkább hangok: *c*, *ty*, *zs* (*dz*, *dzs* annyira ritka, hogy fel sem tűntethettük). Feltehetjük az eddigi, százezreket felölelő statisztikázási eredmények alapján, hogy egyes írók, tárgyak szerint a hangok gyakorisága változhat, de minden hang megmarad abban a gyakorisági csoportban, amelybe a grafikon alapján itt soroltuk. Talán *i*-í és *r* esetében nem állíthatjuk ezt teljes biztonsággal (v. ö. a rajzon található eredménnyel), de a többi hangra igen valószínűnek látszik. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy szándékosan nem lehet valamely hang gyakoriságát erősen csökkentő vagy növelő, a talált statisztikától szándékosan eltérő szövegmintát készíteni (v. ö. TRUBECKOJ TCLP. 1939. 7. 233.).

A kezdő és véghangok eloszlása

A III. táblázatban az ADY és a VERES PÉTER vizsgálatából adódó szókezdő és szóvégi hangzókapcsolati arányt, valamint a különálló hangok arányát hasonlítjuk össze. Az eltérések szókezdeten is és szóvégződésnél is szembeszökően nagyok. Szókezdeten csak *cs*, *e*, *é*, *f*, *h*, *j*, *k*, *n*, *ny*, *ő*, *p*, *t*, *ty* és *u*, azaz 14 hang, szóvégen meg éppen csak *cs*, *é*, *f*, *g*, *l*, *ny*, *ő* és *ty*, azaz csak 8 hang (az elő nem forduló szóvégi *h*-val együtt 9 hang) százalékarányai felelnek meg egymásnak a valószínűségszámítási hibahatáron belül. Nem áll módunkban az eddigi vizsgálatok alapján arra a kérdésre felelni, vajon 3–5000 szó kezdetének, illetve végződésének vizsgálata kevés-e ahhoz, hogy ebből a

III. TÁBLÁZAT

Szókezdő, szóközépi és szóvégi hangzóeloszlás és egyhangzóú szavak (%)

	Szó elején		Szó- középén	Szó végén		Min. 2 hangú szavak	Egyhangzóú szavak	
	Ady	Veres	Veres	Ady	Veres	Veres	Ady	Veres
Adat	5120	2964	9171	5120	2964	15 091	454	307
ú	2,07	1,07	0,40		0,03	0,46		
u		0,84	1,15	0,53	0,03	0,87		
ó	0,31	0,10	1,30	1,33	1,73	1,15	4,8	—
o	0,47	1,45	6,56	—	—	4,27		
a	5,90	9,05	9,17	7,48	8,60	9,03	63,2	93,7
á	1,90	0,50	5,69	0,18	0,54	3,66		
e	5,72	6,29	13,16	5,05	6,26	10,48	2,6	—
é	5,31	4,85	4,17	0,27	0,31	3,56		
ö	1,35	0,44	1,17	—	—	1,16		
ő	0,25	0,31	0,72	0,82	0,88	0,67	2,6	4,6
i		5,55	4,54		5,52	4,92		
í	3,72	0,74	0,55		—	0,48		
ü		0,10	0,67	4,77	—	0,42		
ű	0,43	—	0,09	0,49	0,10	0,07		
l	3,70	2,55	6,14	4,15	4,40	5,08		
r	2,16	1,31	5,82	3,13	4,14	4,59		
m	11,65	12,55	1,88	7,33	3,79	4,37		
n	4,93	4,55	5,52	10,20	7,85	5,78		
ny	0,37	0,44	0,88	0,62	0,46	0,70		
v	6,38	5,72	1,45	0,10	0,03	2,02		
f	3,84	3,77	0,20	0,04	0,03	0,87		
z	0,37	0,17	2,46	3,52	4,57	2,42		
sz	5,32	3,30	2,20	1,60	0,91	2,12		
zs	0,14	0,13	0,12	0,02	0,03	0,11		
s	2,85	2,45	2,21	6,99	9,70	3,70	26,9	1,6
j	2,01	2,05	1,64	1,41	0,71	1,53		
h	6,65	7,14	1,13	—	—	2,09		
b	3,73	3,23	1,98	1,17	0,44	1,92		
p	1,58	1,65	0,60	0,60	0,10	0,71		
d	1,48	1,85	2,64	2,77	1,29	2,22		
t	4,63	5,08	5,26	12,13	18,38	7,79		
g	0,57	1,28	2,91	3,89	3,66	2,74		
k	6,98	6,74	3,12	15,75	11,15	5,40		
c	0,14	0,03	0,23	0,04	0,17	0,18		
cs	2,20	2,35	0,28	0,21	0,20	0,68		
gy	0,71	0,40	1,17	3,54	4,37	1,64		
ty	0,01	0,03	0,22	0,02	—	0,14		
Össz.	99,83	100,06	99,40	100,15	100,38	100,00	100,1	99,9

Tekintettel arra, hogy a kételemű hangzókapcsolatok legnagyobb része csak a szóközépén szereplő hangok viszonyaira vonatkozik, továbbá minthogy az egyhangzóú szavak gyakorisága a hangzókapcsolatokat nem befolyásolja, nem látszik fölöslegesnek a csak szóközépi hangzóeloszlási arány és az egy hangzónál hosszabb szavak összes hangzóira vonatkozó eloszlási arány megadása. Az *a* hang gyakorisága sokkal kisebb, ha a névelőt nem vesszük figyelembe, az *e* gyakorisága alá esik, szóközépén még nagyobb a különbség az *e* javára.

hangonkénti eloszlás százalékarányát megállapíthassuk, vagy pedig a stílus, a tárgy stb. annyira befolyásolja a szókezdetekeket és a szóvégződéseket, hogy csak nagyságrendileg sokkal nagyobb számokra vonatkozó vizsgálatok vezethetnek esetleg megnyugtatóbb eredményekre.

Azt az érdekességet azonban megállapíthatjuk, hogy a közepes gyakoriságú *g* és *l* kivételével a többi statisztikusan egyező szóvégek, mind amúgy is ritka hangok, meglehetősen ritka szóvégződéseire vonatkoznak.

Az eltérések közül négynek viszont magyarázatát is tudjuk adni. A szóvégi *m* és *k* gyakorisága ADYNál az egyes- és többesszám első személyének mind az ige-, mind a birtokos személyragozásban való rendkívül gyakori előfordulása miatt adódik, a szóvégi *s* hang ritkasága az *és*-nek *s*-sel, tehát különálló szóval való helyettesítéséből származik. A szóvégi *t*-nél, VERESnél megszámlálva a múlt időt jelölő *-t*, *-tt* szóvégeket a hangstatisztikához feldolgozott részen, ez a szóvégek 5,28%-a, tehát így 18,28% helyett csak 13,10% lenne a szóvégi *t* (persze így az összes többi szóvégen eloszlana az arányszámokat növelve a levett 5,28%) s ez lényegesen közelebb állna az ADYNál talált eredményhez.

Hangcsoportok eloszlása

A IV. táblázatban TARNÓCZY IV. táblázatához hasonló módon a könyv nyolc lapjáról (19., 20., 30., 31., 106., 107., 150., 151.) származó adatok alapján összesen 9879 hang eloszlási arányát mutatjuk meg. Minthogy TARNÓCZY

IV. TÁBLÁZAT

Hangzóeloszlás egyes szavakban (adatszám)

Hangzókapcsolatok		Külön- állók	Szó elején	Szó közben	Szó végén	Összesen	
Magánhangzók	<i>v</i>	182	606	2880	456	4124	4176
	<i>vv</i>	—	1 →	21	← 4	52	
	<i>vvv</i>	—	—	—	—	—	
Mássalhangzók	<i>k</i>	3	1345	1117	1199	3664	5703
	<i>k̄</i>	—	—	264	125	389	
	<i>kk</i>	—	8 →	600	← 175	1566	
	<i>kkk</i>	—	—	27	← ← 1	84	
Összesen		185	1960	5774	1960	9879	

→ azt jelenti, hogy a jelzett számú hangot egy nyíl esetén egyszer, két nyíl esetén kétféleképpen szorozva hozzá kell adni a szó közepén előforduló hangok számához, hiszen két, illetve három hang közül csak 1 számítható szorosabb értelemben véve szókezdő, illetve szóvégző hangnak.

ADYra vonatkozó eredményei is és az itt közölt, VERES PÉTER nyelvéből nyert eredmények is abszolút számokban vannak megadva, az összehasonlítást lépésről-lépésre és százalékarányban végezzük el.

Először nézzük meg a magánhangzók és mássalhangzók arányát:

	<i>Magánhangzó</i>	<i>Mássalhangzó</i>	<i>% összeg</i>
ADY	41,25	58,75	100%
VERES PÉTER	42,3	57,7	100%

Az egyezés annyira jó, hogy még a szórási határ figyelembevétele nélkül, a bizonytalansági határon belül is jó. Az egy és két magán-, illetve mássalhangzós szókezdetek arányának a vizsgálatánál ADY nyelvére talált eredményeket oly módon is arányba állíthatjuk, ahogy azok TARNÓCZYNÁL szerepelnek, de figyelembe vehetjük azt is, hogy ADYNál a versben *s* kötőszó szerepel majdnem minden olyan esetben, amikor prózáiról és kötőszót használna. A táblázatban található 150 *s* kötőszót és-sel helyettesítve megnövekedik ADYNál is a szókezdő magánhangzók száma és közelebb esik a VERES PÉTERNél található (rövidítés: mh = magánhangzó, msh = mássalhangzó):

	<i>mh</i>	<i>msh</i>	<i>2 msh</i>	<i>2 mh</i>	<i>% összeg</i>
ADY (s)	26,81	72,55	0,6	—	99,96%
ADY (és)	29,90	69,80	0,6	—	100,3 %
VERES	30,95	68,60	0,4	0,05	100,—%

Az eltérések, akár az *s* mint önálló szó elhagyásával, akár és-sel való helyettesítésével számított sort nézzük, ADY és VERES PÉTER között, feltétlenül a szórási határon belül mozognak.

A szóvégződésnél hasonló módon járhatunk el. ADY *s* kötőszavát mint különálló hangot elhagyhatjuk, de és szónak számítva, szaporíthatjuk vele a mássalhangzós végződéseket.

	<i>mh</i>	<i>2 mh</i>	<i>3 mh</i>	<i>msh</i>	<i>Kettőzött msh</i>	<i>2 msh</i>	<i>3 msh</i>	<i>% összeg</i>
ADY (s)	18,50	0,55	0,05	67,10	4,80	9,10	0,05	100,15
ADY (és)	17,79	0,55	0,03	68,25	4,69	8,64	0,03	99,98
VERES	23,22	0,20	—	61,20	6,37	8,94	0,05	99,98

Érdekes módon szóvégzódéseknél ADY *s* szavainak és-sé alakítása nem közelebb, hanem távolabb viszi egymástól ADYra és VERES PÉTERre talált arányokat, bár még evvel a távolodással is tökéletesen megegyeznek az adatok a valószínűségszámítás által megadott hibahatárokon belül.

Hasonlóképpen jó egyezést kapunk, ha az egy, két és három magánhangzóból álló csoportokat hasonlítjuk össze :

	<i>Egy mh</i>	<i>Két mh</i>	<i>Három mh</i>	% összeg
ADY	97,28	2,68	0,04	100%
VERES	98,75	1,25	—	100%

A két magánhangzóból álló csoport nagyobb arányszáma az ADYNál elég gyakori birtokos személyragozásból adódik (több birtok). (Eredményeink a TARNÓCZYNál közölttől csak látszólag térnek el, ő pl. *-ei-t* 1 csoportnak, én két hangnak számítottam.)

A mássalhangzók arányánál az egyes és ikerített mássalhangzókat az ejtési ingadozásra való tekintettel együtt is arányba állítjuk :

	$(msh + \overline{msh}) = msh + \overline{msh}$	<i>2 msh</i>	<i>3 msh</i>	% összeg
ADY.....	66,68 + 4,90 = 71,58	27,15	1,27	100%
VERES	64,30 + 6,80 = 71,10	27,70	1,45	100,25%

(A számításnál az előforduló hangokat és nem a helyzeteket vettük figyelembe, tehát pl. a *kertben* szóban kétszer egy és egyszer három mássalhangzó szerepel, ebben 2 : 3 az egy és három msh aránya.)

Nem érdektelen megnézni, hogy intervokálisus helyzeteket tekintve hányszor találunk két magánhangzó között egy, kettőzött, két vagy három mássalhangzót. Ebben az esetben a két, illetve három mássalhangzót egy csoportnak tekintjük.

	<i>1 msh</i>	<i>Ikerített msh</i>	<i>2 msh</i>	<i>3 msh</i>	<i>A számított intervokálisus helyzetek száma</i>
ADY.....	57,90	9,80	31,0	1,23	3581 (99,93%)
VERES	55,40	13,70	29,70	1,33	2008 (100,13%)

VERES PÉTER igen gyakran használt múlt ideje még ebből az összehasonlításból is kiviláglik az intervokálisus ikerített mássalhangzók aránylag nagyobb előfordulási számából.

Érdekes azon az alapon a nyílt és a zárt szótagok számát is saját IV. táblázatomból és TARNÓCZY IV. táblázatából összehasonlítani, hogy nyílt szótag magánhangzós szóvégén, két magánhangzó között (három magánhangzó között kétszer is) és intervokálisusan szereplő egy mássalhangzó előtt van, ezzel szemben mássalhangzóra végződő szóvégeken kívül minden geminátában két, illetve három mássalhangzót tartalmazó intervokálisus helyzetnél zárt szótag végét találjuk. Ezt figyelembe véve :

	Nyílt szótag	Zárt szótag
ADY.....	41,85	58,15
VERES	42,65	57,35

egymással igen jól megegyező arányokat kapunk.

Különös figyelmet érdemel az a tény, hogy

	ADYNál	VERESnél
<i>mh : msh</i>	41,25 : 58,75	42,3 : 57,7
<i>nyílt : zárt szótag</i>	41,85 : 58,15	42,65 : 57,35

vagyis ugyanabban a szövegben a magánhangzó-mássalhangzóarány csaknem azonos a nyílt és zárt szótagok arányával.

TARNÓCZYNak IV. táblázatából és az itt közölt, VERES PÉTER nyelvére vonatkozó hangzóeloszlási táblázatból azt láthatjuk, hogy a magánhangzók, mássalhangzók s ezek kettes és hármas csoportokat alkotó gyakoriságának aránya nem függ az egyéni nyelvhasználatától, hanem a nyelvre jellemző módon meglehetősen állandó eloszlást mutat.

Annak ellenére, hogy a Próbatételben a hangok laponként még nem szerepelnek elég nagy mennyiségben ahhoz, hogy statisztikus eloszlást mutassanak, a IV. táblázat adatai már csaknem laponként is igazolhatók. Az egy hangból álló szavak már laponként is jól oszlanak meg, a közvetlenül egymást követő mássalhangzók szintén. Kedvező a helyzet a szóvégen is, a magánhangzóra és a két mássalhangzóra végződő szavak eloszlása hét, az egy és a kettőzött mássalhangzóra végződőké a nyolc lapból haton a kívánt hibahatáron belül van. A szókezdeten a mássalhangzós szókezdés hat, a magánhangzós szókezdés négy lapon felel meg a valószínűségi követelményeknek. A legkevésbé a szóközépi helyzetek eloszlása statisztikus laponként, mert a szóközépi kettőzött mássalhangzók hat, magánhangzók csak négy, egy és két mássalhangzóból álló szóközépi csoportok viszont csak három lapon oszlanak meg statisztikusan. Tehát a szóközépen, mely a legrendezetlenebb eloszlást mutatja, kapunk nyolcból három lapon jó eredményt, úgy mint a hangeloszlásnál, a többi helyen mindenütt jobbat. Nem beszéltünk a hármas mássalhangzók részeloszlásáról. Összesen 28 hármas mássalhangzócsoporthoz, azaz 84 mássalhangzó van nyolc lapon hármas kapcsolódásban. Ez olyan ritka előfordulás, hogy ennél nem csodálható, hogy szó belsejében 0, 8, 6, 1, 0, 0, 3, 9 a nyolc lapon az eloszlás, szóvégen egyszer szerepel.

Az ADYNál megvizsgált 18 118 hang közül 270 magánhangzó és 150 mássalhangzó alkotott önálló szót, ezzel szemben a VERES PÉTERNél megvizsgált 9879 hangból 182 magánhangzó és csak 3 önálló szót alkotó mássalhangzót találtunk. Ez a különbség valószínűleg jellemző a költői és a prózai nyelvre. A vizsgált hangok száma ADYNál csaknem kétszer annyi, mint VERES PÉTERNél, az önálló szót alkotó magánhangzók száma mégis csak a felével több a versben, mint a prózában, annak ellenére, hogy a költői nyelvben több, a prózában alig használt egy magánhangzóból álló indulatszó szerepel, viszont versben a határozott névelő, gyakran a szórend választékosabb fordulatában elmaradhat, ezzel szemben, mint már említettük, és helyett a prózában alig használt s gyakrabban szerepel.

A hangok számát a szavak számával osztva (ezt a szókezdetek, illetve szóvégzések számából + önálló szavakat alkotó hangok számából kapjuk

meg) Adynál 4,62, VERESnél 4,60 hang egy szó átlagos szóhosszúsága. Ha az egy hangból álló szavakat nem vesszük figyelembe, akkor Adynál 5,06, VERES PÉTERNél 4,95 hang az átlagos szóhosszúság. A szavak hosszúságának egybevetésére a következő táblázattal kapcsolatban még vissza kell térnünk.

TARNÓCZYHOZ hasonló módon a Próbatétel statisztikája alapján is megállapíthatjuk a használt szavak átlagos szótagszámát. Ha az összes magánhangzók számát osztjuk az összes szavak számával, akkor 1,95 (Adynál 1,98) szótag, a különálló hangok leválasztásával 2,04 (Adynál 2,05) szótag a használatban az egyes szavak átlagos szótagszáma.

Az átlagos szótaghosszúság (összes hangok száma osztva az összes magánhangzók számával) VERES PÉTERNél 2,36, illetve a különálló hangok nélkül 2,42, Adynál viszont 2,44, illetve 2,46 hang.

Szótagtípusok. A szavak hosszúsága

V. TÁBLÁZAT

Szótagtípusok eloszlása (adatszám)

Szótagtípusok		v	lv	2v	v1	lv1	2v1	v2	lv2	Összesen
Egyszótagú		182	79	—	280	280	1	14	87	923 + 1*
Kétszótagú	1.	81	267	2	83	217	—	11	9	670
	2.	—	215	—	7	402	—	1	45	670
Háromszótagú	1.	40	157	2	45	94	2	3	1	344
	2.	6	184	—	9	143	—	—	2	344
	3.	1	88	—	—	242	—	—	13	344
Négyzótagú	1.	22	66	—	15	43	1	—	3	150
	2.	4	86	—	4	55	—	—	1	150
	3.	2	82	—	6	60	—	—	—	150
	4.	3	55	—	—	83	—	2	7	150
Ötszótagú	1.	6	23	—	3	14	—	—	—	46
	2.	—	26	—	2	18	—	—	—	46
	3.	2	26	—	4	14	—	—	—	46
	4.	2	29	—	—	14	—	—	1	46
	5.	—	14	—	1	31	—	—	—	46
Több szótagú		4	29	—	2	14	—	—	1	50
Összesen		355	1426	4	461	1724	4	31	170	4176

* A pénzt szó lv3 alakú.

Az V. táblázatban TARNÓCZY V. táblázatához hasonló módon oszlopokban egymás alatt az azonos típusú szótagokat adjuk meg, az ottani beosztással azonos módon a magánhangzót *v*-vel,¹ előtte, illetőleg utána arab számmal jelölve a található mássalhangzók számát. Az egymás alatti sorokban az egy-, két-, három-, négy-, öt- és többszótagú szavak szótagtípusai találhatók meg. Soronként azt is megállapíthatjuk, hogy valamely szótagtípus a többszótagú szó első, utolsó vagy valamelyik középső szótagjában fordul-e gyakrabban elő.

Az ADYra és a VERES PÉTERre vonatkozó eredmények között érdekes egyezéseket és eltéréseket találhatunk.

Összehasonlítva az	1	2	3	4	5	6	7	8 tagú	szavakat
ADYNál	1330	1492	683	225	29	5	—	3	összesen 3767
VERESnél ..	924	670	344	150	46	7	—	1	« 2142 van

A két eloszlási arány még abban sem egyezik meg, hogy melyik a leggyakoribb szótagszámú szótípus. ADYNál a kéttagúak száma több, mint 10%-kal nagyobb az egytagúakénál, ezzel szemben VERES PÉTERNél nem haladja meg sokkal az egytagúak számának $\frac{2}{3}$ -át. Míg ADYNál a három szótagúak alig tesznek ki többet a kéttagúak egyharmadánál, VERES PÉTERNél még a felére sem esik le. Annak ellenére, hogy VERES PÉTERNél vizsgált szavak száma az ADYNál vizsgáltaknak csak 56%-a, mégis több öt- és hattagú szót találunk. Abban megegyeznek, hogy nyolctagú szó VERES PÉTERNél is, ADYNál is évszám. Ábrázolva VERES PÉTERNél mintegy logaritmikusan esik a szavak gyakorisága a növekvő szótagszámmal, ADYNál viszont a kéttagúaknál van a frekvenciagörbe maximuma. Arra kell gondolnunk, hogy ennek a nagy eltérésnek a próza és vers ellentéte az oka. Hiszen a kötöttebb ritmusú vers nyilván lehetőleg kerüli a hosszabb szavakat. Az egytagúak ritkább volta a versben, mint azt már az önálló hangokkal kapcsolatban is láttuk, a versben lehetséges névelőelhagyásból származhat.

A kérdés tisztázására kb. kétezer szóig megvizsgáltam ARANY, PETŐFI, GÁRDONYI nyelvét és ADY prózáját. A feldolgozott anyag GÁRDONYINál: A láthatatlan ember (Bp. 1915, Singer és Wolfner 84—5., 258—9. lap, Egri csillagok, Bp., 1909 Singer és Wolfner II. kötet, 94—7., 224—5. lap. ADY: Jóslások Magyarországról c. kötetéből Julián magyarjai, Goga Octavián rab-sága, Európa Kairója és Istenek alkonya; ARANY: Rege a csodaszarvasról, Toldi I. éneke, Szibinyáni Jank, V. László; PETŐFI: János vitéz I., II. éneke, Bolond Istók 1—37. versszak, Kiskúnság, Nemzeti dal és Az örült. A rege a csodaszarvasról a feldolgozott szövegek közül az egyetlen, ahol ADY költészetéhez hasonlóan több a kéttagú szó, mint az egytagú, ARANY JÁNOS egyéb vizsgált verseiben szinte azonos az egy- és kéttagúak száma, a többi író és költő vizsgált szövegeiben több az egytagú, mint a kéttagú szó. Különösen érdekes Az örült szavainak eloszlása, mert 172 egytagúval szemben csak 83 kéttagú szó van, a háromtagúak száma viszont 94. A vizsgált szövegek közül ez az

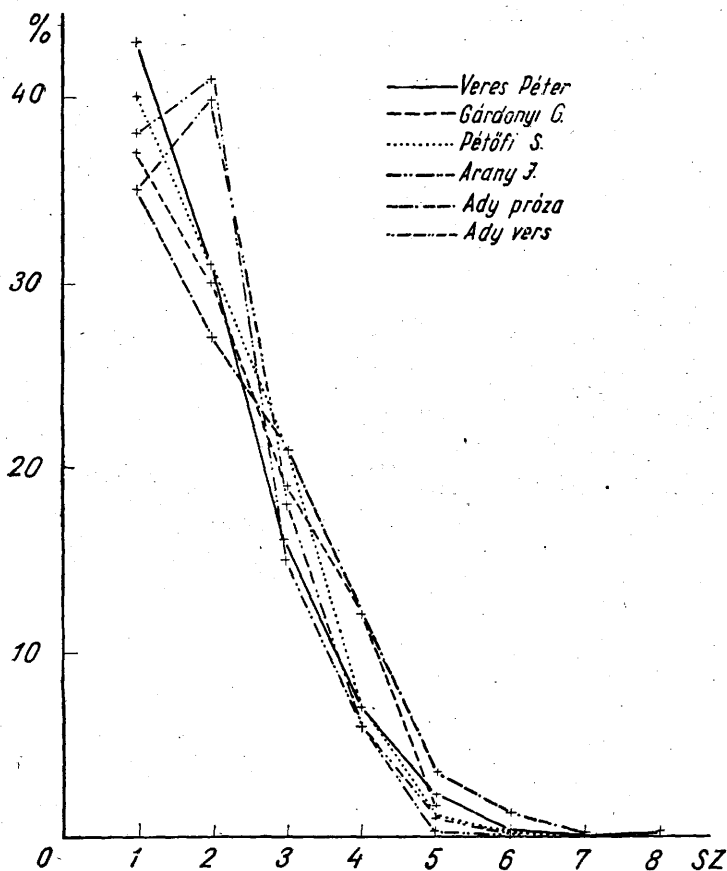
¹ Tekintettel arra, hogy az *a* névelő többször szóba kerül, félreértések elkerülése végett helyesebbnek látszik visszatérni MENZERATH *v* (*vokális*) jelöléséhez TARNÓCZY *a* magánhangzó jele helyett, hasonlóképpen *k* (*konzonáns*) rövidítést alkalmazok a TARNÓCZYNál előforduló *b* mássalhangzó jelölés helyett.

egyetlen, ahol több a háromtagú szó a kéttagúnál. Az eredményeket százalékban közölve a következő eloszlást kapjuk :

VI. TÁBLÁZAT

Író	Adatszám	1 tagú	2 tagú	3 tagú	4 tagú	5 tagú	6 tagú	7 tagú	8 tagú	9 tagú
VERES P.	2143	43%	31%	16%	7%	2,2%	0,3%	—	0,05%	—
GÁRDONYI	2298	37%	30%	19%	12%	1,7%	0,4%	0,05%	—	—
ADY próza	2017	35%	27%	21%	12%	3,5%	1,3%	0,2%	—	0,05 %
ADY vers	3767	35%	40%	18%	6%	0,8%	0,13%	—	0,1%	—
ARANY	2212	38%	41%	15%	6%	0,1%	0,05%	—	—	—
PETŐFI	2002	40%	31%	21%	7%	1 %	0,3%	—	—	—

Feltűnő, hogy aránylag ADY prózájában szerepel a legtöbb hosszú szó. A fenti táblázat és az ezt ábrázoló 2. ábra arra enged következtetni, hogy a

2. A szavak szótaghosszúság szerinti eloszlása néhány írónál

prózában csakugyan több az egy-, mint a kértagú szó, tehát ilyen szempontból nem ad ADY költészetének vizsgálata jó képet a magyar nyelv sajátosságairól. Nem célunk itt eldönteni, hogy a versben a versmérték, a hangulat és még több más számbavehető tényező befolyásolja-e és mennyire az előforduló szavak szótagszámát. Annyi azonban eddigi vizsgálatainkból is kiderült, hogy a sormetszet és az előforduló legnagyobb szótagszám között szoros összefüggés van.

A franciában, figyelmen kívül hagyva a technika és a tudomány nyelvét, A. DAUZAT megfigyelése szerint (*Le génie de la langue française*, 1944, Paris, 62.) a 2–7 hangú, kértagú szó a leggyakoribb. Ha a szóvégi néma *e*-t nem számítjuk, akkor utána az egy-, majd a háromszótagúak következnek, a szóvégi néma *e* figyelembevételével még több a kértagú szó, majd a háromtagúak következnek és csak a harmadik helyen az egytagúak. A négytagú szavak ritkák, öt- és ennél többtagúak csak elvétve fordulnak elő. Ez a megállapítás nem hasonlítható össze a magyar írók nyelvéből adódó eredményekkel, mert DAUZAT csak névszókat és igéket figyelt meg, tehát az egytagú szavak zömét nem számította. Kijelentése különben is becslésen és nem statisztikán alapul.

VERES PÉTER nyelvben a szavak szótagszám szerinti megoszlása már szinte laponként meglehetősen állandó, a vizsgált nyolc lapról az egytagúak 6, a kértagúak mind a nyolc, a háromtagúak hét, a négytagúak szintén nyolc és az öttagúak öt lapon már a statisztikus valószínűséget kielégítő módon oszlanak meg.

Az ADY-ra vonatkozó vizsgálatokhoz hasonlóan a Próbátétel nyelvében is a legtöbb az *lv1* típusú szótag, a következő az *lv* típusú. Az egyes szótag-típusoknak az ADYNál és VERESNél talált számát arányba állítva típusok szerint a következő eredményre jutunk:

	<i>lv1</i>	<i>lv</i>	<i>vl</i>	<i>v</i>	<i>lv2</i>	Összes szavak száma	Összes szótagok száma
ADY.....	3311	2424	711	621	352	3767	7362
VERES	1724	1426	461	355	170	2143	4177
Hányados	1,915	1,705	1,55	1,75	2,06	1,758	1,79

Az arányszámok meglehetősen egyeznek, a ritkább szótagtípusoknál amúgy sem várhatunk egyezést, ezért nem is nézzük ezek arányszámát.

Ugyanazokat a »rendellenességeket« tapasztaljuk VERES PÉTER nyelvben az egyszótagúakkal kapcsolatban, amelyekre TARNÓCZY (124.) ADY vizsgálatánál mint különös érdekességekre felhívta a figyelmet. Feltűnik az egytagúaknál a többszótagúakhoz viszonyítva a gyakoriságával a *vl*, a *v* és az *lv2* szótagtípus. Ezt azonban nem tekintjük rendellenességnek és nem tulajdonítunk ennek nyelvészeti fontosságot, mint TARNÓCZY (u. o.), hanem ez a statisztikai eredmény természetes következménye annak, hogy a határozott és a határozatlan névelő, az *és* és *egy*, valamint az *és* kötőszó gyakori szereplése a *vl* típust, az *a* névelő viszont a *v* típust duzzasztja meg, a legtöbb gyakran használt egytagú szó pedig vagy az amúgy is gyakori *lv1* típusú vagy *lv2* típusú. Minthogy a mássalhangzó + magánhangzó kapcsolatokból nem hasz-

nál fel mindent a nyelv szóalkotására, az összes lehetséges esetek száma 23 mássalhangzót és 14 magánhangzót véve számítási alapul, 23.14, azaz 322 lenne, ennyi *lv* típusú szavunk pedig nincs, a meglevők sem annyira gyakoriak, mint a névelő, így érthető, sőt várható is, hogy az egyszótagúakban ritkább az *lv* típusú szó, mint többtagú szavak elején, ahol még végtelen sok további kapcsolódási lehetőség van a 322-féle kezdethez, tehát sok további lehetőségből válogathat a nyelv.

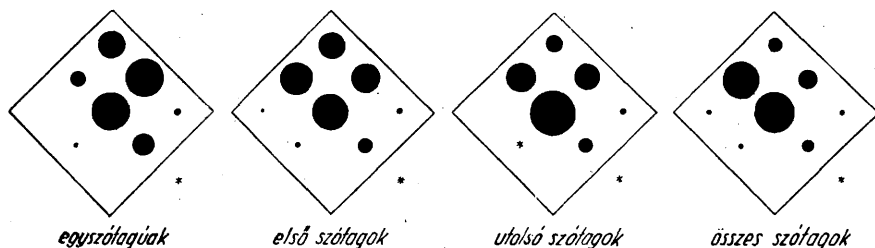
Nem érthetünk egyet TARNÓCZYVAL abban sem, hogy az V. táblázat adataiból feltárt érdekesség a *v* és *vl* szótagtípus fokozatos csökkenése és ezzel párhuzamosan az *lv1* és *lv2* szótagtípus szaporodása a növekvő szótag-számmal. Ez a megállapítás semmiesetre sem engedi sejtetni „hogy a nyelvi statisztika módszereivel a nyelv természetének eddig nem ismert mélységeibe pillanthatunk be” (125.), hanem ez a jelenség egyrészt a magyar szótagolás, másrészt a ritkán előforduló egymást követő magánhangzó-előfordulás következménye. Hiszen nem első szótagban csak akkor találunk *v*, *vl*, azaz magánhangzó kezdetű szótagtípust, ha a szóban két magánhangzó következik egymás után. Ez pedig a több birtokra utaló birtokos személyragozáson kívül magánhangzóra végződő szavak *-ért*, *-ig* ragos és *-é* jeles alakjain kívül (ezek sem nagyon gyakoriak) többnyire csak magánhangzóra végződő szónak vokális kezdetű szóval alkotott összetételénél fordul elő és idegen szavakban, minthogy a *kiált*, *siet*-féle szavak a magyarban elég ritkák. Tekintettel arra, hogy az V. táblázat TARNÓCZYNÁL is, itt is ugyanannak a szövegrésznek a feldolgozása, mint a IV. táblázat, pontosan ugyanannyi *v* és *vl*, *v2* szótagot kell nem első szótagban felmutatnia, mint amennyi kettős, illetve hármas magánhangzó-kapcsolat szerepel a IV. táblázatban.

Az *lv1* és *lv2* szótagtípusnál véleményünk szerint, ellentétben TARNÓCZY megállapításával, nem növekvő szótagszámmal nő az előfordulási gyakoriság, hanem kizárólag az utolsó-szótag mutat maximumot a többi szótagban való előfordulások számához képest. Ennek magyarázatát a ragok gyakori *lv1* típusú alakja (*-ban*, *-ben*, *-ból*, *-ből*, *-hoz*, *-hez*, *-höz*, *-nak*, *-nek*, *-ról*, *-ről*, *-tól*, *-től* stb.), több képző (*-ság*, *-ség*, *-mány*, *-mény*, *-vány*, *-vény*, *a-lom*, *e-lem*, *-da-lom*, *-de-lem* stb.) és szótagoláskor egy mássalhangzóval bővülő képző (pl. *ha-lász*), a többesszámú alakok stb. okozzák, az *lv2* típus szóvégi gyakori előfordulását a mássalhangzós tőhöz járuló tárgyrag, multidőjel és néhány képző (*-szt*, *-nt*, *-ng* stb.) magyarázza.

A szótagtípusokról beszélve, arra is ki kell térnünk, hogy nem tarthatjuk szerencsésnek és egyes nyelvek közötti különbségre vagy egyezésre döntő módon jellemzőnek a MENZERATH kezdeményezte összehasonlítási módot, az egyszótagú szavak szótagtípusainak egybevetését (Typology of Languages, Acoustical Society of America 1950, 698–701), hiszen a magyarban is, mint a 2. ábra mutatja, az egytagúak az összes szavaknak mintegy 35–45%-át teszik ki, minthogy a nem egytagúak 55–65%-a hosszabb, így a beszéd keltette akusztikai benyomásban még kisebb szerep jut az egytagúaknak, mint 35–45%. A többi nyelvre vonatkozóan meg éppen nem ismerünk semilyen statisztikát sem, amiből az egytagúaknak a többihez viszonyított arányára következtethetnénk, mindössze a németre közül MENZERATH (Sprachtypologische Untersuchungen 65.) eloszlási arányt.

VERES PÉTERRE vonatkozó statisztikánk alapján a 3. ábrán látható módon összeállíthatunk négy lehetőséget. Az elsőbe csak az egytagú szavakat vesszük fel, a másodikba az összes első, a harmadikba az összes utolsó és végül

a negyedikbe az összes szótagot. Ennek megfelelően különbözőek a szótag-négyszögek. Az egytagú szavaknál azonos mennyiségű *lv1* és *v1* típusú szótag szerepel (ADY alapján *lv1* több lenne), majd *v* s végül kisebb gyakorisággal *lv2*, *lv*, *v2* következik, *2v1* és *lv3* csak szórványosan fordul elő. Az első, utolsó és összes szótagok vokális négyszögében mindenütt *lv1*, *lv*, *v1*, *v*, *lv2* a gyakorisági sorrend, de más-más arányban, a szórványosan előforduló típusoknál már nincs is egyezés a gyakoriság sorrendjében. (A csillag százalékszerűen ki sem fejezhető ritka előfordulást jelöl).¹

3. Az egytagú szavak, első szótagok, utolsó szótagok és az összes szótag eloszlását feltüntető szótag-négyszögek (VERES PÉTER nyelve alapján)

Kételemű hangzókapcsolatok

Magánhangzókapcsolatok

A 4. ábra TARNÓCZY 3. ábrájához hasonló módon a magánhangzókapcsolatokat mutatja. Célszerűnek látszott a csak összetételekben vagy csak idegen szavakban szereplő kapcsolatokat másképpen jelölni.

A Próbátételben csak idegen szavakban szereplő magánhangzótalálkozásokat a 4. ábrán az előfordulási gyakorisággal arányos területű háromszög ábrázolja (*feudalizmus*, *direktórium*, *szocializmus* stb., többnyire közismert latin szavak).

A szóösszetételekben előforduló magánhangzótalálkozásokat négyzet ábrázolja. Minthogy a magyarban *o*, *ö*-re nem végződik szó, *i*-, *ü*-re is csak elvétve, ezért az *o*, *ö*, *i*, *ü* sorában, azaz az olyan összetételek között, melyek első tagja *o*, *ö*, *i* vagy *ü* lenne, nem látható négyzet. A feldolgozott szövegben *o*, *i*, *ü* csak összetétel második tagjának kezdőhangjaként került két magánhangzó találkozásakor második helyre (*kioszt*, *beír*, *odaül* stb.).

A nem idegen szóban és nem összetételben egymás mellé kerülő magánhangzótalálkozások tarthatnak nyelvészeti szempontból nagyobb érdeklő-

¹ MENZERATH szimmetrikusnak, illetve egyik vagy másik irányban aszimmetrikusnak az olyan szótagtípust nevezi, amelynél a magánhangzó előtt és mögött álló mássalhangzók száma azonos, illetve különböző. Ez nem azonos a zárt-nyílt szótagellentéttel: A nyílt szótagok minden szótag-négyszögnél csak a vonallal jelzett bal felső részen és

$$\begin{array}{c}
 v \\
 \swarrow \quad \searrow \\
 lv \quad v1 \\
 2v \quad \swarrow \quad \searrow \quad v2 \\
 \quad \quad 2v1 \quad lv2 \\
 \quad \quad \quad \quad 2v2
 \end{array}$$

ennek folytatásában találhatók, az összes többi szótagtípus zárt, tehát akár az olasz, akár a magyar szótag-négyszögben három nyílt és hat zárt típus szerepel. (Másképpen TARNÓCZY v. ö. 126.).

désre igényt. Ezeket előfordulási gyakoriságukkal arányos területű kör ábrázolja. A ritkán előforduló s így magánhangzós szóvéghez is csak néha járuló -an, -en, -ul (-ül nem fordul elő) ragon, néhány személyragos főnévi igenéven (*innikuk, enniök*) és a *leány* és *liliom* szóban lévő magánhangzótalálkozásokon kívül valamennyi körrel jelzett magánhangzótalálkozás gyakoribbna mutatkozik. Három típust különböztethetünk meg: a) a második tag *é*, b) a második tag *i*, c) az első tag *i*. Ezeket sorban megvizsgálva azt találjuk, hogy

a) *é* mint a magánhangzókapcsolat második tagja *Dankóék, hazáért, Imréék, kié* stb. féle alkalmazásokban fordul elő;

második tag

	ú	u	ő	o	á	ä	e	é	ö	ö	i	i	ü	ű
ú					.	.	.							
u					..									
ő			.		.		●				..	.		
o				.	.									
á		..			■	.	■	■	.		●	.	■	
ä		●			■	■	●	■			●			
e	.	..		■	■	■	■	.	.		●	■	■	
é					.		.	.			●			
ö														
ö		.			■		..	.			●			
i	●	..	■	■	■	■	■	■	■		■	.		
i														
ü														
ű							.				..			

4. Magánhangzókapcsolódások VERES PÉTERNÉL

▲ idegen szó ■ szóösszetétel ● minden egyéb eset

b) az *i* birtokos személyragokban (*falai, gyerekei, ürgéi, dísznői* stb., stb.) és az *-ig* rag néhány helyzetében (*hazáig* stb.) szerepel magánhangzótalálkozás második tagjaként;

c) a valóban szó belsejében adódó vokális találkozásokról, a Próbátétel alapján azt mondhatjuk, túlnyomó többségében *i* az első tagja (*fiú, fióka, miatt, kiabál, kiált, hiába, siet, miért* stb.). Tulajdonképpen a magyar nyelvi érthetőségi viszonyok szempontjából ez az egyetlen figyelemreméltó magánhangzótalálkozás, mert a ragok esetében a megértést a nyelvi rendszer segíti, csak a szó belsejében adódó találkozásokról állítható, hogy pusztán az akusztikai viszonyok döntenek el az érthetőség milyenségét.

A mássalhangzók quantitativ kapcsolatai magán- és mássalhangzókkal

Az ikerített mássalhangzókapcsolatok gyakoriságával az ejtés ingadozásai miatt nem foglalkozunk részletesebben.

Az itt következő táblázatok az egyes mássalhangzóknak magán-, illetve mássalhangzóhoz való kapcsolódását vizsgálja százaléokban kifejezve. Csak százalékos alapon válik lehetővé az ADYRA és VERES PÉTERRE vonatkozó

eredmények összehasonlítása. Az egyes hangok összes előfordulását vesszük 100%-nak, a hatodik adatsorban a szókezdő-, szóközépi- és szóvégi előfordulási arányszám látható. A következő sorban a Próbatétel adatainak durva ellenőrzéseként a hangzóstatisztika egyes hangokra lényegesen kisebb adatszámot feldolgozó adataiból¹ adódó szókezdő-, szóközépi- és szóvégi előfordulási arányszáma van zárójelben megadva. A zárójelet az adatok kis száma teszi indokolttá. A szóközépen az első és második sor összege egyezik a harmadik és negyedik sor összegével, hiszen mindig ugyanannyi hangnál nézzük az előtte, illetve az utána álló hangot. Az ADY-ra vonatkozó százaléktételeket TARNÓCZY XIII., XVII., XXI., XXV. és XXVI. táblázata alapján számítottam ki.

Az ADY és VERES-re vonatkozó statisztikai eredmények egybevetése az egyes mássalhangzók szókezdő-, szóközépi- és szóvégi helyzetére vonatkozóan, valamint az előtte és utána következő magán-, ill. mássalhangzók arányszámát illetően, ha nem is mindig jó, de mindenütt elfogadható egyezést mutatnak. Nagyobb eltérés csak a kevés adatszámú hangoknál van (s talán az *j*-nél, de erről l. XXXIX. táblázathoz tartozó megjegyzést).

VII. TÁBLÁZAT*

l

Ady 4895 Veres 1121 adat alapján

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v l			64,4	67,6	16,6	17,—	81,—	84,6
k l			4,—	4,7	—	—	4,—	4,7
l v	15,—	10,7	38,7	39,—			53,7	49,7
l k	—	—	29,7	33,3			29,7	33,3
Összes helyzet	15,—	10,7	136,8	144,6	16,6	17,—	168,4	172,3
Összes hang	15,—	10,7	68,4	72,3	16,6	17,—	100,—	100,—
(767)		(9,5)		(73,5)		(17,—)		

* A VII—XXIX. táblázat mellett a csillag azt jelenti, hogy a táblázatokhoz tartozó észrevételek a közlemény végén a táblázat sorszámával jelölve találhatók.

¹ Az első oszlop utolsó sorában zárójelben szereplő szám az ellenőrzésnél feldolgozásra került hangok száma.

VIII. TÁBLÁZAT*

*r**Ady 5014, Veres 1235 adat alapján*

	Szókezdő		Közbülső		Végő		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v r			66,8	69,4	14,3	16,—	81,1	85,4
r			8,2	8,5	—	—	8,2	8,5
r v	10,7	6,1	47,1	44,7			57,8	50,8
r k	—	—	27,9	33,2			27,9	33,2
Összes helyzet	10,7	6,1	150,—	155,8	14,3	16,—	175,—	177,9
Összes hang	10,7	6,1	75,—	77,9	14,3	16,—	100,—	100,—
(694)		(5,6)		(76,8)		(17,6)		

IX. TÁBLÁZAT*

*m**Ady 4754, Veres 1208 adat alapján*

	Szókezdő		Közbülső		Végő		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v m			20,4	23,8	34,—	15,8	54,4	39,6
k m			6,5	7,2	—	—	6,5	7,2
m v	39,1	53,2	19,8	22,—			58,9	75,2
m k	—	—	7,1	9,—			7,1	9,—
Összes helyzet	39,1	53,2	53,8	62,—	34,—	15,8	126,9	131,—
Összes hang	39,1	53,2	26,9	31,—	34,—	15,8	100,—	100,—
(658)		(56,7)		(26,3)		(17,—)		

X. TÁBLÁZAT*

*n**Ady 4352, Veres 1221 adat alapján*

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v n			37,—	43,6	32,6	22,5	69,6	66,1
k n			14,6	13,6	—	—	14,6	13,6
n v	15,8	20,3	24,9	30,7			40,7	51,—
n k	—	—	26,7	26,5			26,7	26,5
Összes helyzet	15,8	20,3	103,2	114,4	32,6	22,5	151,6	157,2
Összes hang	15,8	20,3	51,6	57,2	32,6	22,5	100,—	100,—
(873)		(15,5)		(58,—)		(26,5)		

XI. TÁBLÁZAT*

*ny**Ady 1975, Veres 1000 adat alapján*

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v ny			53,1	71,2	23,6	10,—	76,7	81,2
k ny			7,4	5,8	—	—	7,4	5,8
ny v	15,9	13,—	48,1	61,5			64,—	74,5
ny k	—	—	12,4	15,5			12,4	15,5
Összes helyzet	15,9	13,—	121,—	154,—	23,6	10,—	160,5	177,—
Összes hang	15,9	13,—	60,5	77,—	23,6	10,—	100,—	100,—
(106)		(12,3)		(76,4)		(11,3)		

XII. TÁBLÁZAT*

v

Ady 5000, Veres 1114 adat alapján

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v v			23,6	25,4	0,6	0,5	24,2	25,9
k v			16,6	12,—	0,2	—	16,8	12,—
v v	59,—	62,1	39,6	36,2			98,6	98,3
v k	—	—	0,6	1,2			0,6	1,2
Összes helyzet	59,—	62,1	80,4	74,8	0,8	0,5	140,2	137,4
Összes hang	59,—	62,1	40,2	37,4	0,8	0,5	100,—	100,—
(304)		(56,—)		(43,7)		(0,3)		

XIII. TÁBLÁZAT*

f

Ady 5009, Veres 1083 adat alapján

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v f			11,8	7,4	1,2	0,3	13,—	7,7
k f			8,8	9,8	—	—	8,8	9,8
f v	76,5	81,8	14,4	16,6			90,9	98,4
f k	1,7	0,7	6,2	0,6			7,9	1,3
Összes helyzet	78,2	82,5	41,2	34,4	1,2	0,3	120,6	117,2
Összes hang	78,2	82,5	20,6	17,2	1,2	0,3	100,—	100,—
(131)		(85,5)		(13,7)		(0,8)		

XIV. TÁBLÁZAT*

z

Ady 3719, Veres 1204 adat alapján

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v z			46,8	59,3	41,7	35,8	88,5	95,1
k z			4,4	2,8	0,6	0,2	5,—	3,—
z v	6,5	1,9	41,7	44,3			48,2	46,2
z k	—	—	9,5	17,8			9,5	17,8
Összes helyzet	6,5	1,9	102,4	124,2	42,3	36,—	151,2	162,1
Összes hang	6,5	1,9	51,2	62,1	42,3	36,—	100,—	100,—
(366)		(1,4)		(61,7)		(36,9)		

XV. TÁBLÁZAT*

sz

Ady 4993, Veres 1179 adat alapján

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v sz			36,6	51,7	8,3	6,1	44,9	57,8
k sz			7,9	10,—	0,7	0,8	8,6	10,8
sz v	46,5	30,9	29,2	35,—			75,7	65,9
sz k	—	0,5	15,3	26,7			15,3	27,2
Összes helyzet	46,5	31,4	89,—	123,4	9,—	6,9	144,5	161,7
Összes hang	46,5	31,4	44,5	61,7	9,—	6,9	100,—	100,—
(320)		(28,4)		(63,2)		(8,4)		

XVI. TÁBLÁZAT*

zs

Ady 483, Veres 152 adat alapján

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v zs			55,9	34,3	8,9	3,3	64,8	37,6
k zs			6,4	7,2	—	—	6,4	7,2
zs v	28,8	55,2	42,2	34,9			71,—	90,1
zs k	—	—	20,1	6,6			20,1	6,6
Összes helyzet	28,8	55,2	124,6	83,—	8,9	3,3	162,3	141,5
Összes hang	28,8	55,2	62,3	41,5	8,9	3,3	100,—	100,—
(16)		(25,—)		(68,8)		(6,2)		

XVII. TÁBLÁZAT*

s

Ady 5000, Veres 1167 adat alapján

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v s			31,6	33,6	43,—	45,9	74,6	79,5
k s			5,4	6,4	0,05	0,1	5,45	6,5
s v	19,9	13,7	24,7	25,5			44,6	39,2
s k	0,05	0,3	12,3	14,5			12,35	14,8
Összes helyzet	19,95	14,—	74,—	80,—	43,05	46,—	137,—	140,—
Összes hang	19,95	14,—	37,—	40,—	43,05	46,—	100,—	100,—
(559)		(13,—)		(36,4)		(50,6)		

XVIII. TÁBLÁZAT*

*j, ly**Ady 2782, Veres 1111 adat alapján*

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v j			49,2	50,1	13,4	5,9	62,6	56,—
k j			11,8	15,8	0,9	0,1	12,7	15,9
j v	24,7	28,1	43,6	49,8			68,3	77,9
j k	—	—	17,4	16,1			17,4	16,1
Összes helyzet	24,7	28,1	122,—	131,8	14,3	6,—	161,—	165,9
Összes hang	24,7	28,1	61,—	65,9	14,3	6,—	100,—	100,—
(231)		(26,—)		(65,—)		(9,—)		

XIX. TÁBLÁZAT*

*h**Ady 2682, Veres 1171 adat alapján*

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v h			16,1	18,6			16,1	18,6
k h			12,2	12,9			12,2	12,9
h v	71,7	68,5	28,2	31,3			99,9	99,8
h k	—	—	0,1	0,2			0,1	0,2
Összes helyzet	71,7	68,5	56,6	63,—	—	—	128,3	131,5
Összes hang	71,7	68,5	28,3	31,5	—	—	100,—	100,—
(316)		(67,—)		(33,—)		—		

XX. TÁBLÁZAT*

b

Ady 9959, Veres 1144 adat alapján

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v b			23,9	29,7	6,9	7,4	30,8	37,1
k b			25,3	28,8	0,5	—	25,8	28,8
b v	43,2	34,1	46,5	56,6			89,7	90,7
b k	0,2	—	2,7	1,9			2,9	1,9
Összes helyzet	43,4	34,1	98,4	117,—	7,4	7,4	149,2	158,5
Összes hang	43,4	34,1	49,2	58,5	7,4	7,4	100,—	100,—
(291)		(33,—)		(62,5)		(4,5)		

XXI. TÁBLÁZAT*

p

Ady 2600, Veres 1082 adat alapján

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v p			37,—	49,6	20,—	5,2	57,—	54,8
k p			5,—	5,4	—	—	5,—	5,4
p v	36,8	38,—	32,5	38,1			69,3	76,1
p k	1,2	1,8	9,5	16,9			10,7	18,7
Összes helyzet	38,—	39,8	84,—	110,—	20,—	5,2	142,—	155,—
Összes hang	38,—	39,8	42,—	55,—	20,—	5,2	100,—	100,—
(107)		(45,8)		(51,4)		(2,8)		

XXII. TÁBLÁZAT*

*d**Ady 4900, Veres 1146 adat alapján*

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v d			35,3	32,9	14,1	5,1	49,4	38,—
k d			27,2	39,2	5,3	5,1	32,5	44,3
d v	17,7	17,5	53,8	60,3			71,5	77,8
d k	0,4	0,2	8,7	11,8			9,1	12,—
Összes helyzet	18,1	17,7	125,—	144,2	19,4	10,2	162,5	172,1
Összes hang	18,1	17,7	62,5	72,1	19,4	10,2	100,—	100,—
(335)		(16,4)		(72,3)		(11,3)		

XXIII. TÁBLÁZAT*

*t**Ady 9777, Veres 1392 adat alapján*

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v t			25,5	24,4	27,8	28,2	53,3	52,6
k t			19,1	16,6	14,1	19,8	33,2	36,4
t v	13,1	10,9	38,2	33,6			51,3	44,5
t k	0,4	0,1	6,4	7,4			6,8	7,5
Összes helyzet	13,5	11,—	89,2	82,—	41,9	48,—	144,6	141,—
Összes hang	13,5	11,—	44,6	41,—	41,9	48,—	100,—	100,—
(1174)		(12,8)		(41,—)		(46,2)		

XXIV. TÁBLÁZAT*

g

Ady 4998, Veres 1261 adat alapján

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v g			50,—	47,—	30,4	25,—	80,4	72,—
k g			12,6	16,6	1,5	—	14,1	16,6
g v	5,—	10,9	49,4	49,2			54,4	60,1
g k	0,5	0,5	13,2	14,4			13,7	14,9
Összes helyzet	5,5	11,4	125,2	127,2	31,9	25,—	162,6	163,6
Összes hang	5,5	11,4	62,6	63,6	31,9	25,—	100,—	100,—
(413)		(9,2)		(64,6)		(26,2)		

XXV. TÁBLÁZAT*

k

Ady 5000, Veres 1108 adat alapján

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v k			24,4	28,6	41,5	34,1	65,9	62,7
k k			8,6	14,1	5,1	0,5	13,7	14,6
k v	20,2	22,6	26,—	35,5			46,2	58,1
k k	0,2	0,1	7,—	7,2			7,2	7,3
Összes helyzet	20,4	22,7	66,—	85,4	46,6	34,6	133,—	142,7
Összes hang	20,4	22,7	33,—	42,7	46,6	34,6	100,—	100,—
(815)		(24,5)		(35,1)		(40,4)		

XXVI. TÁBLÁZAT*

c

Ady 684, Veres 321 adat alapján

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v c			38,—	39,9	4,7	4,4	42,7	44,3
k c			37,5	33,3	6,9	8,4	44,4	41,7
c v	12,9	14,—	66,9	53,3			79,8	67,3
c k	—	—	8,6	19,9			8,6	19,9
Összes helyzet	12,9	14,—	151,—	146,4	11,6	12,8	175,5	173,2
Összes hang	12,9	14,—	75,5	73,2	11,6	12,8	100,—	100,—
(27)		(3,7)		(77,8)		(18,5)		

XXVII. TÁBLÁZAT*

cs

Ady 1548, Veres 1317 adat alapján

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v cs			18,7	22,3	1,3	0,6	20,—	22,9
k cs			13,7	12,1	8,6	7,—	22,3	19,1
cs v	57,7	58,—	30,1	30,3			87,8	88,3
cs k	—	—	2,3	4,1			2,3	4,1
Összes helyzet	57,7	58,—	64,8	68,8	9,9	7,6	132,4	134,4
Összes hang	57,7	58,—	32,4	34,4	9,9	7,6	100,—	100,—
(102)		(68,6)		(25,5)		(5,9)		

XXVIII. TÁBLÁZAT*

*gy**Ady 3008, Veres 1129 adat alapján*

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v gy			39,9	37,3	46,4	49,9	86,3	87,2
k gy			2,6	5,3	0,8	0,1	3,4	5,4
gy v	10,3	7,4	38,1	34,7			48,4	42,1
gy k	—	—	4,4	7,9			4,4	7,9
Összes helyzet	10,3	7,4	85,—	85,2	47,2	50,—	142,5	142,6
Összes hang	10,3	7,4	42,5	42,6	47,2	50,—	100,—	100,—
(248)		(4,8)		(43,2)		(52,—)		

XXIX. TÁBLÁZAT*

*ty**Ady 278, Veres 131 adat alapján*

	Szókezdő		Közbülső		Végső		Összes	
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v ty			75,7	66,5	0,7	—	76,4	66,5
k ty			21,6	29,—	—	—	21,6	29,—
ty v	2,—	4,5	74,8	87,8			76,8	92,3
ty k	—	—	22,5	7,7			22,5	7,7
Összes helyzet	2,—	4,5	194,6	191,—	0,7	—	197,3	195,5
Összes hang	2,—	4,5	97,3	95,5	0,7	—	100,—	100,—
(21)		(4,8)		(95,2)		(—)		

Nincs értelme ugyanezeket a táblázatokat magánhangzókra is elkészíteni, hiszen az már az eddigiekből is látható, hogy előtte és utána is csaknem az esetek 100%-ában mássalhangzó található. A magánhangzók szókezdő, szóközépi és szóvégi eloszlására vonatkozó statisztikáink kevésbé megbízható eredményt látszanak adni, mint a mássalhangzóstatisztikák, ez látszik a XXX. táblázatból, ahol az első szám adatok rövid és hosszú magánhangzó-párok együttesen 1000–1200 adatra történt feldolgozásából, a második, zárójelbe tett arányszámok a hangzóstatisztika legtöbb esetben lényegesen kisebb adatszámú magánhangzóinak eloszlásából származnak.

XXX. TÁBLÁZAT

A magánhangzók szóelejei, szóközépi és szóvégi eloszlási aránya %

	Adatszám*		Szókezdő %		Szóközépi %		Szóvégi %	
	Veres Péter		Veres Péter	Ady	Veres Péter	Ady	Veres Péter	Ady
ú	321	(70)	47,7 (45,7)		43,9 (52,9)		8,4 (1,4)	
u	965	(131)	17,6 (19,1)		81,9 (80,1)		0,5 (0,8)	
ó	225	(173)	2,2 (1,7)	5,8	58,7 (68,8)	74,4	39,1 (29,5)	19,8
o	1007	(645)	7,0 (6,7)	3,8	93,0 (93,3)	96,2	—	—
a	1125	(1362)	18,2 (19,7)		65,5 (61,8)		16,3 (18,5)	
á	1164	(552)	3,9 (2,7)		94,6 (94,4)		1,5 (2,9)	
e	1239	(1581)	12,7 (11,8)		75,5 (76,5)		11,8 (11,7)	
é	1377	(536)	23,9 (26,8)		73,1 (71,5)		3,0 (1,7)	
ö	680	(175)	14,7 (7,4)	14,3	85,3 (92,6)	85,7	—	—
ő	426	(101)	9,6 (8,9)	16,2	72,1 (65,4)	61,6	18,3 (25,7)	22,2
i	1195	(744)	20,6 (22,2)		56,8 (55,9)		22,6 (21,9)	
í	102	(72)	12,7 (30,5)		87,3 (69,5)		—	—
ü	768	(64)	10,4 (4,7)		89,2 (95,3)		0,4	—
ű	188	(11)	—		77,0 (72,7)		23,0 (27,3)	

¹ Az adatszám Ady-nál: ó 363, o 1 782, ö 2 190, ő 1 109.

Olyan módon is egybevetjük a fenti eredményeket, hogy megvizsgáljuk, milyen gyakran van valamely hang előtt magánhangzó, mássalhangzó vagy semmi, azaz milyen gyakran fordul elő szókezdeten (XXXI. táblázat). Hasonló módon az utána következő magán-, mássalhangzógyakoriság, illetve szóvégi előfordulás is vizsgálható (XXXII. táblázat).

A XXXI. és XXXII. táblázatból kiviláglik az az éppen nem meglepő tény, hogy ragkezdő mássalhangzók előtt aránylag gyakrabban van mássalhangzó, mint olyan mássalhangzók előtt, amelyekkel nem kezdődik rag, *l*, *r*(!), *ny*, *z*, *s*, *p*, *gy* előtt több mint tízszerannyi esetben találunk magánhangzót, mint mássalhangzót, a *c* és a *cs* előtt kb. ugyanolyan gyakran található magán- és mássalhangzó. Az *f* és a *h* (a *-hoz*, *-hez*, *-höz* és *-hat*, *-het* ellenére is) főként szókezdő hangnak nevezhető. A szóvégen nagyon ritka hangok *h*, *f*, *v*, ezek után a szó belsejében is jóformán mindig magánhangzó következik.

XXXI. TÁBLÁZAT*

Mássalhangzók kapcsolódásai az előtte álló hanggal

	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v	<i>l</i>		<i>v</i>		<i>b</i>		<i>c</i>	
k	81,0	84,6	24,2	25,9	30,8	37,1	42,7	44,3
∅	4,0	4,7	16,8	12,0	25,8	28,8	44,4	41,7
	15,0	10,7	59,0	62,1	43,4	34,1	12,9	14,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
v	<i>r</i>		<i>f</i>		<i>p</i>		<i>cs</i>	
k	81,1	85,4	13,0	7,7	57,0	54,8	20,0	22,9
∅	8,2	8,5	8,8	9,8	5,0	5,4	22,3	19,1
	10,7	6,1	78,2	82,5	38,0	39,8	57,7	58,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
v	<i>m</i>		<i>z</i>		<i>d</i>		<i>gy</i>	
k	54,4	39,6	88,5	95,1	49,4	38,0	86,3	87,2
∅	6,5	7,2	5,0	3,0	32,5	44,3	3,4	5,4
	39,1	53,2	6,5	1,9	18,1	17,7	10,3	7,4
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
v	<i>n</i>		<i>sz</i>		<i>t</i>		<i>ty</i>	
k	69,6	66,1	44,9	57,8	53,3	52,6	76,4	66,5
∅	14,6	13,6	8,6	10,8	33,2	36,4	21,6	29,0
	15,8	20,3	46,5	31,4	13,5	11,0	2,0	4,5
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
v	<i>ny</i>		<i>zs</i>		<i>g</i>			
k	76,7	81,2	64,8	37,6	80,4	72,0		
∅	7,4	5,8	6,4	7,2	14,1	16,6		
	15,9	13,0	28,8	55,2	5,5	11,4		
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		
v			<i>s</i>		<i>k</i>			
k			74,6	79,5	65,9	62,7		
∅			5,45	6,5	13,7	14,6		
			19,95	14,0	20,4	22,7		
			100,00	100,0	100,0	100,0		
v			<i>j</i>					
k			62,6	56,0				
∅			12,7	15,9				
			24,7	28,1				
			100,0	100,0				
v			<i>h</i>					
k			16,1	18,6				
∅			12,2	12,9				
			71,7	68,5				
			100,0	100,0				

Jelmagyarázat: v = magánhangzó, k = mássalhangzó, ∅ = szókezdő
 Adynál 22% szóvégi *m* elhagyásával

m 41,5
 8,3
 50,2
 100,0

XXXII. TÁBLÁZAT*

Mássalhangzók kapcsolódásai az utána álló hanggal

	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
v	<i>l</i>		<i>v</i>		<i>b</i>		<i>c</i>	
k	53,7	49,7	98,6	98,3	89,7	90,7	79,8	67,3
ø	29,7	33,3	0,6	1,2	2,9	1,9	8,6	19,9
	16,6	17,0	0,8	0,5	7,4	7,4	11,6	12,8
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
v	<i>r</i>		<i>f</i>		<i>p</i>		<i>cs</i>	
k	57,8	50,8	90,9	98,4	69,3	76,1	87,8	88,3
ø	27,9	33,2	7,9	1,3	10,7	18,7	2,3	4,1
	14,3	16,0	1,2	0,3	20,0	5,2	9,9	7,6
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
v	<i>m</i>		<i>z</i>		<i>d</i>		<i>gy</i>	
k	58,9	75,2	48,2	46,2	71,5	77,8	48,4	42,1
ø	7,1	9,0	9,5	17,8	9,1	12,0	4,4	7,9
	34,0	15,8	42,3	36,0	19,4	10,2	47,2	50,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
v	<i>n</i>		<i>sz</i>		<i>t</i>		<i>ty</i>	
k	40,7	51,0	75,7	65,9	51,3	44,5	76,8	92,3
ø	26,7	26,5	15,3	27,2	6,8	7,5	22,5	7,7
	32,6	22,5	9,0	6,9	41,9	48,—	0,7	—
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
v	<i>ny</i>		<i>zs</i>		<i>g</i>			
k	64,0	74,5	71,0	90,1	54,4	60,1		
ø	12,4	15,5	20,1	6,6	13,7	14,9		
	23,6	10,0	8,9	3,3	31,9	25,0		
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		
v			<i>s</i>		<i>k</i>			
k			44,6	39,2	46,2	58,1		
ø			12,35	14,8	7,2	7,3		
			43,05	46,0	46,6	34,6		
			100,00	100,0	100,0	100,0		
v			<i>j</i>					
k			68,3	77,9				
ø			17,4	16,1				
			14,3	6,0				
			100,0	100,0				
v			<i>h</i>					
k			99,9	99,8				
ø			0,1	0,2				
			—	—				
			100,0	100,0				

Jelmagyarázat: v = magánhangzó, k = mássalhangzó, ø = szóvégződés
 Adynál 22% szóvégi *m* elhagyásával

m 75,5
 9,1
 15,4
 100,0

VII. tábl.

Az *l* szókezdő-, szóközépi- és szóvégi eloszlási aránya meglehetősen egyezik *ADYNÁL* és *VERESNÉL*. Szép egyezést találunk szóközépen az *l* előtt, illetve után álló magán- és mássalhangzókapsolatok megoszlásánál. A *VERESNÉL* valamivel gyakoribb *l*-et követő mássalhangzóarányt a *föld*, *hold* szó gyakori előfordulása indokolja.

VIII. tábl.

ADYNÁL több *r* szerepel szó elején, mint *VERESNÉL*. Kis különbség található szóközépen az utánakövetkező hanggal való kapcsolódásban. *ADYNÁL* aránylag gyakrabban következik *r* után magánhangzó, a *Próbatételben* — *ADYHOZ* képest — aránylag több az *r*-et követő mássalhangzó.

IX. tábl.

Az *m* hangnál mutatkozó igen nagy különbséget *ADY* az átlaghasználatot feltétlenül jóval felülmúlóan gyakran használt első személyű birtokos személyragja és első személyben szereplő tárgyasan ragozott igéi okozzák. Megkísértem *ADY m*-jeiből 22%-ot, mindet a szóvégen, elhagyni. Ilymódon szinte tökéletesen egyezést kaptam a *VERES PÉTERNÉL* talált arányokkal.

X. tábl.

Az *n*-nél érdekes módon a 12 lapról készített hangstatisztikában 873 *n* szókezdő-, szóközépi- és szóvégi eloszlása lényegesen közelebb van az *ADYNÁL* talált eloszláshoz, mint a *Próbatétel* 1225 *n* adatában szereplő eloszláshoz. A statisztikák készítése közben semmi olyan feltűnő jelenséget nem észleltem, amely ezt az eltérést indokolná. *ADYNÁL* *n*-et szóközben gyakrabban követ mássalhangzó. *VERESNÉL* viszont magánhangzó, de mindkét esetben elég kicsiny az eltérés az 1:1 aránytól.

XI. tábl.

Az *ny* arányszámai is szépen megegyeznek. Mindössze a szóközépi *ny* ritkább és ennek megfelelően a szóvégi gyakoribb *ADYNÁL*, mint *VERES PÉTERNÉL*.

XII. tábl.

A *v* arányszámai minden vonatkozásban nagyon jó megfelelést mutatnak.

XIII. tábl.

Az *f* szóközépi előfordulása másképpen alakul *ADYNÁL*, mint *VERESNÉL*. *ADYNÁL* gyakrabban van *f* előtt magánhangzó, mint mássalhangzó. *VERESNÉL* éppen fordítva *ADYNÁL* a szóközépi *f*-eknek csaknem egyharmadát mássalhangzó követi. *VERES PÉTERNÉL* erre csak szórványosan akad példa.

XIV. tábl.

A *z* szókezdő-, szóközépi- és szóvégi eloszlásának arányszáma más a két vizsgált szerzőnél. Érdekes a különbség a szókezdeten, ahol *ADY* használatában lényegesen több a *z*, a szóvégi *z* arányszáma is nagyobb *ADYNÁL*. Lehetséges, hogy *VERES PÉTERNÉL* a szóközépi *z* és egyúttal a *z* gyakoribb kapcsolatát az utána álló mássalhangzóval jelen statisztika készítésénél figyelmen kívül hagyott és *TARNÓCZYNÁL* tekintetbe vett asszimilációk okozzák.

XV. tábl.

A *z*-hez meglehetősen hasonló eltéréseket találunk az *sz*-nél is. *ADYNÁL* csaknem azonos a szókezdő és szóközépi *sz*-ek száma, *VERESNÉL* csaknem kétszer annyi *s* van szóközépen, mint szókezdeten. *VERESNÉL* csaknem kétszer annyi *sz* van szóközépen, mint szókezdeten. *VERESNÉL* az *sz*-et követő mássalhangzó arányszáma is nagyobb, mint *ADYNÁL*.

XVI. tábl.

A *zs* előfordulása annyira ritka, hogy e kevés adat alapján szinte csodálatosnak találhatjuk, hogy az adatok még ennyire is egyeznek, mint látható.

XVII. tábl.

Az *s*-nél a szóvégi *s* kicsit ritkább volta *ADYNÁL* az *s* kötőszó és helyett való használatából származik. *VERESNÉL* a szókezdő *s* arányszáma kisebb, mint *ADYNÁL*.

XVIII. tábl.

A *j* hang eloszlásánál feltűnik, hogy VERES PÉTERNÉL szó elején gyakrabban és szó végén lényegesen ritkábban szerepel, mint ADYNÁL. A szóvégi gyakoribb *j*-t ADYNÁL esetleg a gyakrabban használt parancsoló mód második személye okozhatja.

XIX. tábl.

A *h*-nál egészen kiváló a két feldolgozás egyezése.

XX. tábl.

A *b* hangnál minden különbséget a szókezdő és szóközépen szereplő *b*-k más arányszáma okoz. Különben a szóközépi magán-, illetve mássalhangzókapcsolódási arány, mind az előtte, mind az utána álló hangoknál eléggé azonos, minthogy mindkét szerzőnél kb. 1:1 a szóközépen *b* előtt álló magán- és mássalhangzók aránya, *b* után pedig rendszerint magánhangzó következik.

XXI. tábl.

A *p*-nél található különbségeket azzal magyarázhatjuk, hogy VERES PÉTERNÉL a *p* végű szavak, úgy látszik, gyakrabban szerepelnek mássalhangzós kezdetű ragokkal (*kalapja*, *kapnak* stb.). Ez egyszerre magyarázat a szóvégi *p* ritkább és a szóközépen mássalhangzóval követett *p* gyakoribb voltára. VERES PÉTERNÉL a zárójelben közölt ellenőrző statisztika olyan kevés hang alapján készült, hogy nem csodálkozhatunk, ha a szóvégi *p* ott még ritkább.

XXII. tábl.

A *d* eloszlásában találunk eltéréseket, de ezek eléggé indokolhatók. ADYNÁL gyakrabban szerepel a birtokos második személyű ragja, mint VERES PÉTERNÉL, ezért gyakoribb a *d* a szóvégen, méghozzá előtte magánhangzóval. VERES PÉTERNÉL gyakran szerepel ragozottan és ragozatlanul a *föld* és a *hold* szó és ez növeli a szóközépen és szóvégen is a mássalhangzót követő *d* hangok számát a magánhangzó utáni *d*-k számához viszonyítva.

XXIII. tábl.

A *t* kapcsolatainak áttekintésénél figyelembe kell vennünk, hogy VERES PÉTER talán sok más irónál gyakrabban beszél múlt időben. Jelen időben játszódo elbeszéléseiben is egyre multidőbeli események elmondására siklik át. A hangstatisztikához feldolgozott részen, mint már a III. táblázatnál is említettük, megszámláltuk, hogy a végződések közül mennyi a múlt idő jele. Az ott talált arány alapján azt mondhatjuk, hogy az itteni 48% *t* végződésből 13,8% feltehetően a múlt idő jele. Minthogy ADYNÁL is szerepel elég gyakran múlt idő, a két statisztika minden különbségét VERES PÉTER gyakrabban használt múlt ideje teljesen kielégítően megmagyarázza.

XXIV. tábl.

Érdekes módon VERES PÉTERNÉL szó elején, ADYNÁL szó végén nagyobb a *g* előfordulási gyakorisága.

XXV. tábl.

Ismét ADY szerfelett sokat használt egyes és többes első személyére kell utalnunk annak indoklására, hogy ADYNÁL miért szerepel a szóvégi *k* mind magán-, mind mássalhangzó után gyakrabban, mint VERES PÉTERNÉL.

XXVI. tábl.

A *c* hang adatszámát annyira kevés ADYNÁL és VERESNÉL is, hogy inkább az egyezések jósága feltűnik, mint az, hogy a Próbatételben gyakrabban követi *c*-t mássalhangzó, mint ADYNÁL.

XXVII. tábl.

Cs-nél kifogástalanok az arányok megfelelései.

XXVIII. tábl.

A *gy* megfelelései sem kívánnak magyarázatot, teljesen azonos képet kapunk ADY és VERES PÉTER vizsgálatánál.

XXIX. tábl.

A *ty* hangnál ismét csak azt állapíthatjuk meg, amit a többi ritka hangnál, hogy a ritka előforduláshoz képest meglepően jók az egyezések.

(Folytatása következik.)

VÉRTES EDIT

Pápai Károly szelkup szójegyzéke

Bevezetés

A finnugor néptudomány történetében PÁPAI KÁROLY alakja kissé elhomályosodik nagynevű barátja és útítársa, MUNKÁCSI BERNÁT egyénisége mellett. Ez az utóbbi időkhöz már szinte mellőzésszámba menő értékelés abból a sajnálatos tényből fakad, hogy PÁPAI KÁROLY rövid idővel szibériai útjának befejezése után, 32 éves korában meghalt, s anyagának zömét nem tudta feldolgozni, illetőleg kiadni. Úti jelentésein, beszámolóin kívül¹ mindössze három nagyobb finnugor vonatkozású tanulmánya jelent meg nyomtatásban.² Hagyatékából pedig csak déli-chanti szójegyzéke került sajtó alá. (NyK. XXVI és Ugor Füz. 12.). Ennek kiadását MUNKÁCSI BERNÁT baráti és munkatársi kötelességének tartotta. Hátrahagyott kézíratainak nagyságából ítélve még számos értékes tanulmány került volna ki PÁPAI kezei közül, ha munkásságának nem vet véget a kiváló tudós hirtelen halála. Hagyatékában az urálvidéki rokonnépek antropológiáját tárgyaló kb. 8–10 nyomtatott ív terjedelmű és „A palócok” c. mintegy 15 íves néprajzi tanulmányának kéziratán kívül több kötetre terjedő néprajzi és antropológiai jegyzetek, valamint szibériai útjának részletes naplói voltak találhatóak.³ Kézíratainak egy része állítólag a Nemzeti Múzeumba, az Orsz. Széchényi Könyvtárba, más részük a Néprajzi Múzeumba, illetőleg a Tudományos Akadémia kézírattárába került. Mindezek azonban részben még az első világháború alatt, részben a legutóbbi háború alkalmával elvesztek, illetőleg még jelenleg is lappanganak. Néhány levelén kívül mindössze két kiadatlan kéziratát sikerült megtalálnom: szelkup szógyűjteményének céduláit, valamint egy chanti és szamojéd hősmondákat,

¹ Ethnogr. I (1890), 117–130; Földr. Közl. XVI (1888), 619–624; XVII (1889) 422–426; 561–579.

² A vogul házasság (Hunf. Alb. 133 kk); Az ugor típus (Bp-i VI. ker. reálisk. értesítője 1894); Der Typus der Ugrier (Ethnol. Mitteil. aus Ungarn III). Kisebb cikkei még: Levél a vogulok földjéről (Nemzet 1888, 283. sz.); Eine Heldensage der Südosstjaken (Ethnol. Mitteil. aus Ung. 1893). Egyéb munkáira l. SZINNYEI: Magyar írók élete és művei.

³ A Magyarországi Néprajzi Társaság 1894. évi közgyűlésének titkári jelentésében ezt olvassuk: „Boldogult kedves barátunk irodalmi hagyatékának kiadásáról gondoskodni fog a társaság...” (Ethnogr. V, 151). A következő évi titkári jelentés azonban az első felbuzdulás után, a reális pénzügyi lehetőségekre is gondolva már-már takarodót fűj: „...előkészítettük amennyire lehetséges volt Pápai Károly elhunyt jeles társunk kiadatlan műveinek megjelenését. Ha e vállalatunk sikerül (a mi csakis anyagi erőnk korlátoltságán múlhat), akkor úgy a néprajz, mint a vele kapcsolatos embertan számára új és rendkívül becses tudományos adalékokat fogunk nyújtani.” (Ethnogr. VI, 339). Ez a terv még mint jámbor óhaj is hamarosan feledésbe merült, időközben azután a kéziratok nagy része elkallódott.

meséket magyar fordításban tartalmazó kötetet⁴ a Tud. Akadémia könyvtárának kézirattárában.⁵ PÁPAI meglévő hagyatékához számíthatjuk még azt a szibériai térképet is, amelyet MUNKÁCSIVAL közösen terveztek, s melyen a bejegyzések szemmel láthatólag PÁPAI kezeirásával⁶ azonosíthatók.^{6/a}

PÁPAI (LIP) KÁROLY⁷ 1861 december 20-án született Pápán. Középiskoláit Pápán végezte, az érettségi vizsgálatot azonban már Budapesten tette le. Egyetemi tanulmányait 1880-ban kezdi meg. Először jogásznak iratkozik be, s egy évet el is végez. Már joghallgató korában is eljár a bölcsészkar előadásokra, s rájön, hogy a filológia sokkal inkább érdekli, mint a jogtudomány. Ezért 1881-ben átiratkozik a bölcsészkarra. MUNKÁCSI BERNÁTTAL is itt szövődik barátsága. Először filológiai előadásokat hallgat, később a természettudományok felé vonzza érdeklődése, s a földrajz-természettudományok szakot választja. Nagy érdeklődéssel és szorgalommal készül fel az etnográfusi és antropológusi hivatásra, TÖRÖK AURÉL és HUNFALVY JÁNOS legkiválóbb tanítványainak

⁴ L. FOKOS: Nyr. 1937, 103; SZINNYEI i. m. — A kézirat tartalmát elsősorban szamojéd hősmondák alkotják: A) *Nyenyec anyag*:

1. *Jar-Sudibja-ku* (*juŋiŋpc* = ének).

2. *Pričikodotta* (*langku* = разговор).

Mindkettő közléje: Stepan Jangasov (*Xalmerlo, Хеге-жаха*, chti. *Xalaš-požel*).

B) *Szelkup anyag*:

3. *Čul-d'eld'es-hači-belgel-las* (hősmonda). Jakov Larivonov Tabald'in közlése (Игнаткова).

4. *Koldi-čondži-χok* (hősmonda). Daniel Szemjonics Szicsin közlése (Иванкины).

5. Cím nélküli hősmonda. Mitifon Szicsin közlése.

6. *Köde-pajet*. Stepan Gavrilics Kajarov közlése (Иванкины).

7. *Kodui-porki-era* (hősmonda). Stepan Gavrilics Kajarov közlése (Иванкины).

8. *Čažabka čondži-χok* (hősmonda). Vasili Ivanics közlése (Kvöjnigol-jét = Занкина).

9. *Kodui-poreχ-era* (hősmonda). Daniel Szemjonics Szicsin közlése (Иванкины).

10. *Id'e* (hősmonda). Vasili Ivanics közlése (Занкина).

11. *Id'e* (hősmonda). Andrei Prokofovics Szicsin közlése.

12. Cím nélküli mese. Miholai Karpovics T'elesen közlése (Masse-kü).

C) *Magyar anyag*:

13. Czigány-búcsúztatás (verses).

14. Pejlófer Kis Jankó (mese).

D) *Egyéb*: részben naplószerű, gyorsírással feljegyzések a szamojédokról és komikról, köztük egy komi lakodalmi ének; néhány Munkácsihoz írt levél.

Mint hogy a szelkup folklóról nem sokat tudunk, ezeknek a fordításoknak még jó hasznát vehetjük. Annak ellenére, hogy elsősorban olyan vidékről származnak, ahol az orosz hatás erősen érezhető a lakosság életmódjában és nyelvében, a Pápai által lejegyzett hősmondák sok érdekességet őriztek meg. Pl. a rabszolgatartás, a női sámántisztesség emlékét. A szelkupok általánosan ismert hősének *Id'e*-nek egyes kalandjai is szerepelnek a gyűjteményben (ezeket DONNER nem említi: JSFOu. XXX/26).

⁵ Jelzete Nyelvtud. 16-r. 23. sz., ill. Munkácsi-hagyaték 72. sz.

⁶ Szintén a Munkácsi-hagyatékhoz tartozik. A térképet — földrajzszakos lévén — minden bizomnyal PÁPAI rajzolta.

^{6/a} DIÓSZEGI VILMOS muzeológus barátomtól a napokban értesültem arról, hogy Pápai Károlynak szibériai útján készített naplói az Orsz. Néprajzi Múzeumban előkerültek. A valószínűleg igen értékes néprajzi és nyelvészeti anyagot tartalmazó gyorsírással jegyzetek megfigyeltetéséről minél hamarabb gondoskodni kellene.

⁷ Eredeti nevét 1881-ben változtatta PÁPAIRA. L. Századunk névváltoztatásai.

egyike. Egyetemi tanulmányait egy évig Lipcsében és Drezdában folytatja, majd itthon bölcsészeti doktorátust és utána földrajz-természettudományi szakos tanári oklevelet szerez.⁸

Tanulmányainak elvégzése után két évig a gyakorló-gimnáziumban tanított, s életének ezeket az éveit a tudományos munkára való felkészüléssel és széles irányú önképzéssel, anyagi gondoktól meglehetősen függetlenül töltötte. A zárkózott, kissé borongós jellemű fiatal tudós tuberkulotikus haj-

lamú családból származott, s tisztában volt azzal, hogy szüleihez és testvéreihez hasonlóan vele is hamarosan végezni fog a veszedelmes betegség. Szüleitől örökölt néhány ezer forintját ezért úgy osztotta be, hogy az 28 éves koráig elegendő legyen a gondtalan megélhetéshez. Sejtelmek alapján úgy vélte, hogy mire pénzének végére ér, a halál meg fogja szabadítani későbbi anyagi gondjaitól.⁹ Életét úgy iparkodott berendezni, hogy hátralévő néhány évébe összesűrítse mindazokat az örömeket, mindazt, ami szép és jó, amelyet az ember

⁸ Disszertációja: A tudat fogalma. Bp. 1885.

⁹ L. LENKEI HENRIK : Emlékezés Pápai Károlyról. Munkácsi-Eml. 127. kk.

az élettől kaphat. Nyelveket tanult, élénk figyelemmel kísérte a tudományon kívül az irodalom és a művészet kérdéseit, ezek adtak értelmet és célt életének.

A minden iránt élénken érdeklődő PÁPAI, aki már az egyetemen a földrajzi és természetrajzi előadásokon kívül antropológiai, nyelvészeti, irodalmi és filozófiai órákat is látogatott, nagy lelkesedéssel fogadta MUNKÁCSI BERNÁT ajánlatát, hogy kísérje el szibériai tanulmányútjára, s a rokon manysik és chantik között néprajzi és antropológiai kutatásokat végezzen.

Szibériai útjára nem felkészületlenül indult el. Már hosszabb idő óta gondolt egy ilyen vállalkozásra. Az a cél, melynek megvalósítása érdekében már régóta szötte magában egy ilyen expedíció tervét, s az, hogy erre előkészületeket is tett, legjobban a Tudományos Akadémiához 1888. jan. 28-án benyújtott kérvényéből látszik, melyben munkatervét vázolja, s az Akadémia erkölcsi és anyagi támogatását kéri.

„Nyelvészeink és ethnologusaink régóta elismerik és ismételten hangsúlyozták annak szükségét, hogy az az összehasonlító munka, mely a rokon ugor és török népek nyelve körül folyik, nemzeti őstörténetünk teljesebb megvilágítása céljából kiterjesztendő az ethnographia és anthropológia terére is. Ily szempontból ez ideig terv- és szakszerű kutatás alig történt, bár külföldi utazók sok becses anyagot hoztak össze... Oly munka ez, mely nem tűr halogatást.“

„Alulírott a dolgok ilyenén állása mellett, áthatva az ethnographiai és anthropológiai vizsgálatok jelentőségétől, tanulmányaimnak pár év előtt oly irányt adtam, hogy a fentebbi feladatok egy részének elvégzésére elkészülve legyek. E célból ethnographiai előtanulmányokat tettem hazánk egyes vidékein: így a Csepel-szigeten és a palócok között. E célból igyekeztem és igyekszem a néprokonainkra vonatkozó ethnographiai anyagot megismerni és más-résről az orosz nyelvet, mint nélkülözhetetlen külső segédeszközt elsajátítani.“

A reá váró feladatokat pedig a következőképpen rögzíti :

„1. Gyűjteni kívánnám azon *történeti, régészeti és néprajzi* anyagot, mely az orosz irodalomban néprokonainkra vonatkozik, és mely reánk nézve eddig részben hozzáférhetetlen volt...

2. Tanulmányaim főrészt a szorosan vett *ethnographiai* vizsgálat képezné *anthropogeographiai* alapon. E szempontból különösen vizsgálnám a nép foglalkozását és gazdasági viszonyait, családi életét és társadalmi szervezetét, jogi és erkölcsi felfogásának, tudása és művészi hajlamainak bármely kezdetleges megnyilvánulásait és vallási fogalmait. Főfigyelmem mindezeknél a régibb állapotok nyomainak, rudimentumainak felkeresésére irányulna.

3. Egyik további feladatom a szorosan vett *anthropológiai és demographiai* vizsgálat lenne...

4. Végül, ha kellő anyagi eszközök állanának rendelkezésemre, úgy fényképi felvételeket tehetnék és *anthropológiai, praehistoriai és ethnographiai tárgyakat* gyűjthetnék.“¹⁰

MUNKÁCSI és PÁPAI 1888 március 13-án indultak el Szibériába. Útjukat a M. Tud. Akadémia és a Kultuszminisztérium ú. n. támogatásával kezdték meg, de ez az összeg a meglehetősen gyakorlatiatlan PÁPAI esetében oly kicsiny

¹⁰ A M. Tud. Akadémia könyvtárának kéziratárában, a Munkácsi-hagyaték Pápai-leveleit tartalmazó kötegében.

volt, hogy éppen csak meg tudta vele kezdeni utazását.¹¹ Először Varsón át Pétervárra utaznak. Itt tíz napot töltenek el az útjukat megkönnyítő cári ukáz megszerzésével. PÁPAI ezt az időt az orosz tudósokkal és gyűjteményekkel való ismerkedésre fordítja. Nemcsak a maga szakmájába vágó néprajzi gyűjteményeket járja végig, hanem élénken érdeklődik az orosz szellemi élet minden megnyilvánulása iránt. „Az orosz festészetet úgy megszerettem — írja —, mint már előbb az orosz költői és regényirodalmat, bár amannak fénykora még, azt hiszem, a jövőben van.”¹² Útja során mindvégig ilyen szélesirányú érdeklődéssel kíséri az orosz életet, s ez teszi lehetővé, hogy helyes érzéssel felismerje az orosz nép nagyravahivatottságát, s a népi erők kifejlődése elé gáncsot vető idegen erőket. „Az érintkezésből mindezen tudósokkal és sok másokkal, az előnyökön kívül, mellyel az szaktanulmányaimra nézve járt, azon meggyőződést érlelte bennem, hogy az oroszország nem olyan, minőnek nyugoti tájékoztatlanság és politikai gyűlölség kifesti. Mindaz, amit tapasztaltam, láttam és hallottam, egy serényen munkálkodó, nagyratörő, nagyra hivatott népre vall, mely rövid idő múlva elfoglalja méltó helyét a művelődésben a nagy nyugoti népek mellett.”¹³

Anyagi gondjai már Péterváron nyugtalanítják. Jól látja, hogy a rendelkezésre álló összegből nagyobb arányú gyűjteményt nem képes összehozni. Az akkori magyar kultuszkormány nem értette meg ennek az útnak a nagy jelentőségét, s amit a „m. kir. minisztérium” nem tartott oly fontosnak, azt felfogta és megértette az orosz tudományos élet, és hajlandó volt PÁPAI segítségére sietni. Rövid pétervári tartózkodása alatt megismerkedett az orosz néprajztudomány akkori vezető személyiségeivel, elsősorban SCHRENK akadémikussal, a Néprajzi Gyűjtemény igazgatójával. Ezek a tudósok átlátva PÁPAI vállalkozásának a nagy jelentőségét, felajánlották neki, hogy utazásának támogatására nagyobb összeget bocsátanak rendelkezésére azzal a feltétellel, hogy gyűjtését az orosz Néprajzi Gyűjtemény rendelkezésére bocsátja.¹⁴ PÁPAI KÁROLY feltételeken visszautasította ezt az ajánlatot, amely pedig utazásának anyagi problémáit megoldotta volna, mert még számított a kultuszkormányzat támogatására, s valószínűleg arra is gondolt, hogy nem szabad megelégednie a tárgyak összegyűjtésével, hanem az összegyűjtendő néprajzi

¹¹ Útnak indulásakor a következő összegek állottak rendelkezésére :

Saját vagyonának maradéka kb.	600 Ft
Nagybátyjának, Hinriksz Károly uradalmi intézőnek kölcsöne	400 „
A minisztériumtól kapott régebbi ösztöndíjának maradéka	120 „
A Tudományos Akadémia segélye a Reguly-alapból	300 „
A Földrajzi Társaság segélye	100 „

Összesen 1520 Ft

Ebből az összegből kellett beszereznie még az antropológiai mérésekhez szükséges eszközöket, továbbá fényképezőgépet és egyéb úti felszerelést.

¹² 1888. IV. 9-én Kazánból keltezett levelében LIPPICH ELEKnek (Orsz. Széchényi Kvtár kézirattár).

¹³ Ethnogr. I, 120.

¹⁴ L. LIPPICH ELEKhez 1888. IV. 9-én, Kazánból írt levelét (Orsz. Széchényi Kvtár kézirattár).

tárgyakat odahaza fel is kell dolgozni, s ezt nyilván ő maga szerette volna elvégezni.¹⁵

Ilyen kedvezőtlen körülmények között megkezdett útját PÁPAI mégis reményekkel és nagy tervekkel eltelve lelkes hangulatban folytatta. MUNKÁCSIVAL együtt Kazánon át május 6-án érkezik Persinába, egy Szoszva melletti manysi faluba. A nyarat a Szoszva, Lozva, Pelim, Tavda és Konda, valamint ezek mellékfolyóinak manysi lakossága között tölti, antropológiai vizsgálatokat és néprajzi kutatást folytat. Szeptemberben Tobolszkon át Tomszkba utazik, s innét indul okt. 23-án téli tanulmányútjára, melynek célja a chantik néprajzi és embertani vizsgálata volt. Tomszkból csónakon utazik az Ob folyása mentén a chantik területei felé. Pontosan nem mondja meg hol, de valószínűleg Narimtól délre, az ottani szelkupok közt várja be a téli szánút megnyitását. Itteni tartózkodásáról, a számojedokról mindössze ennyit ír: „Őket az oroszok osztyáknak nevezik, bár tényleg úgy nyelv, mint fizikai típus és szokás tekintetében a számojedekhez sorolhatók... Az osztyák-számojedek megtelepült, vadász és főleg halász nép, életük és foglalkozásuk módjában a közöttük települő oroszország erős befolyása alatt állanak, de azért, bár nagyon titkolva, őrzik ősi hagyományait és vallásukat. Feljegyeztem, bár nem az eredeti nyelven, néhány hősi mondájukat, meséjüket; tettem nyelvjárásukra vonatkozó feljegyzéseket és láttam gondosan rejtegetett bálványait.”¹⁶ A folyó befagyása után szánon utazik tovább PÁPAI a Vaszjugán vidékére, ahonnan az Obra visszatérve Berjozovba megy. Ezeken a helyeken a chantik között végzett kutatásokat. Az újév kezdetén az északi manysik közötti egy hónapos bűvárkodás után Obdorszk felé veszi útját az ottani chantik tanulmányozására. 1889. márciusának közepén tér vissza PÁPAI KÁROLY Berjozovba, ahol MUNKÁCSIVAL találkozik, s innét már együtt hazafelé készülődnek. Tobolszkon, Kazánon, Moszkván át Pétervárra utaznak, ahonnan Helsink, Stockholm, Kopenhága és Berlin érintésével 1889. júl. 15-én érkeznek Budapestre.

PÁPAI igen nagy nehézségekkel küzdött meg szibériai kutatóútján. Gyenge szervezete is hátráltatta munkájában, de ezenkívül elsősorban anyagi nehézségekkel kellett megbirkóznia. Azt, hogy PÁPAI útja nem volt kellőleg anyagilag alátámasztva, több körülménnyel magyarázhatjuk. Elsősorban a kultusz-kormányzat közönye volt az oka ennek. Kapott ugyan pénzecskéket a minisztériumtól, de ezt is valószínűleg csak barátjának az akkor ott szolgálatot teljesítő LIPPICH ELEKNEK közbenjárására. De emellett PÁPAI meg lehetőszen gyakorlatiatlan, „a gyámoltalanságig is szerény” természetű ember volt, nem sokat törődött azzal, hogy útja jelentőségét és eredményeit vázoló jelentéseket küldjön azoknak, akik sokat tehettek volna érdekében.¹⁷ Emellett

¹⁵ A kultuszminisztériumtól kapott még útja során 600 Ft-ot tárgyak gyűjtésére, később még 300 Ft-ot, s végül 250 Ft-ot a tárgyak hazaszállítására. Tanárának, TÖRÖK AURÉLNAK közbenjárására 200 Ft-ot adományozott útja folytatására SEMSEY ANDOR; a tanulmányutat pedig az Akadémia Reguly-alapjától rendelkezésére bocsátott 150 Ft-tal tudta befejezni. Több mint egy éves útját tehát mindössze 3000 forintos költséggel hajtotta végre.

¹⁶ Földr. Közl. XVII (1899), 423.

¹⁷ BUDENZ írja MUNKÁCSINAK, amikor közli vele, hogy az Akadémia Nyelv-tudományi Bizottsága 1400 Ft-ot utalt ki számára: „Egyúttal jelentem, hogy Pápai uram, akinek az a rossz szokása van, hogy nemigen ír, vagy jelent valamit, akiknek kellene (pl. Török Aurél tanár úrnak is írhatott volna), a Bizottságtól is kapott valamiké-
két, t. i. 150 frtot...” (Nyr. LXVI (1937), 7. l.).

— s talán emiatt is — PÁPAI volt tanára, a magyar antropológia úttörője, TÖRÖK AURÉL sem tanusított kellő érdeklődést tanítványának vállalkozása iránt.¹⁸

PÁPAI néhány fennmaradt levele, melyeket LIPPICH ELEKhez írt, élénk színekkel ábrázolják helyzetét és kilátásait útjának befejezése után. 1889. május 14-én Kazánból ezt írja LIPPICHNEK: „Téli bolyongásom véget ért: bebarangoltam nagy vidéket hó és jég hátán, éltem hideg, füstös, szagos viskókban és most útban vagyok haza-felé! A nyomorúság, az anyagi gond, mely egész utam alatt mindennél inkább kínozott, lehangolt, most sem engedi, hogy hamarosan haza jussak. Garas nélkül ülök itt, társamra [Munkácsi B.] utalva, s nem mozdulhatok és a gyűjteményt sem mozdíthatom előre. Ez kényszerített arra, hogy a mellékelt jelentésben újabb támogatást kérjek. A kért összeg nélkülözhetetlen, a minimális... Nem tudom a jelentésemben foglalt kéréssel szemben milyen állást foglal el az új miniszter. Ha az összeget megadják, kérlek azt Budenz utján nevemre a moszkvai konzulátushoz küldeni.¹⁹ Mindenek felett megörvendeztetnél, ha azonnal e soraim vétele után egy levélkét juttatnál hozzám, melyben értesítenél az irántami hangulatról a miniszteriumban. Félek, hogy sokat várnak, mert nagynak tartják a hozott anyagi áldozatot. Pedig, akik a viszonyokat ismerik, felette csekélynek tartják azt és a velük elért eredményt nagyon kielégítőnek. Félek hogy otthon csupa laikusok ítéletének leszek alávetve.

Útban vagyok hazafelé, egy aránylag elég eredményes ut után. De e haza-ut nem az öröm, hanem a nyomorúság útja. Egész utazásom anyagilag egy hipotézisen épült föl és az anyagi gondok, melyek egész uton mindennél inkább gyötörték hazautamban is utamba állnak.

Itt eddig ur voltam, ha nem is anyagilag; otthon semmi leszek. Minél közelebb érek, a zsarnokság országából a szabadság országába, annál inkább rabnak érzem magam, a kenyérgond rabjának. Szétfoszlanak az utamban szőtt illúziók egy úttörő tudományos munkásságról egy nálunk új irányban. Hazatérve azonnal torkon ragad a nyomorúság; nem tudom mihez fogjak; eredményeim nem lesz módomban feldolgozni, értékesíteni. Nem csudálatos, ha nem nagyon vágyódom haza-felé. Az egyetlen öröm, ami reám vár, amit nagyra tartok, néhány jó barát ölelése, mint aminő Te vagy.“ Néhány nappal később, máj. 27-én Moszkvából így ír: „Ahányszor a hazaérkezésre gondolok, mindig egy csomó nehéz kérdés kínoz, melyekre barangolásom ideje alatt nem gondoltam.

Pénzem nincs, de van adósságom;²⁰ állásra, azt hiszem, nincs több kilátásom, mint volt elutazásomkor.“²¹

Ezekhez a sorokhoz szükségtelen a magyarázat. Hí tükrei ezek a részletek a kapitalizálódó Magyarország kultúrpolitikájának, s lehetetlen észre nem vennünk azt az ironikus gúnyt, mellyel a „szabadság“ országáról beszél, ahol

¹⁸ L. uo. 3. jegyzet.

¹⁹ Valószínűleg erre a levelére kapta meg a kultuszminisztérium 250 Ft-ját. Az összeg kiutalását LIPPICH ELEK eszközölte ki, amint az MUNKÁCSI BERNÁTNAK a LIPPICH általt neki írt, 1889. dec. 28-án kelt levél aljára vetett feljegyzéséből kitűnik (Akadémiai kézirat, Munkácsi-hagyaték).

²⁰ Valószínűleg arra a „rokoni kölcsön“-re gondol, melyet nagybátyjától vett fel utazásának megkezdése előtt.

²¹ Az idézett levelek eredetije az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található. Hasonló értelemben ír SÁRMAY JÓZSEFNEK Pétervárról 1889. jún. 17-én. (A M. Tud. Akad. könyvtárának kéziratárában, Munkácsi-hagyaték).

rabnak érzi magát. És hogy mindezek a sorok nemcsak PÁPAI pesszimizmusára vallanak, mutatja az is, hogy a leveleiben vázolt sejtelmek szinte betűről betűre meg is valósultak.

Hazajövetele után PÁPAI, éppenúgy, mint MUNKÁCSI BERNÁT, nem kapott állást. „Nem elég — írja egyik kortársa, — hogy Pápai külföldi nagy útját, önfeláldozó vállalkozását is részben a maga költségén tette meg, midőn hazajött, sem az Akadémia, sem a Földrajzi Társaság nem részesítette anyagi segítségben, hogy nyugodtan szentelhesse idejét irodalmi tevékenységre. A kormány pedig nem látott benne egyebet, mint egy végzett tanárjelöltet, mint egy közönséges dr. philosophiaet, aki, ha állami szolgálatba akar lépni, akkor kezdje a napidíjasságon, illetve óradíjasságon.”²² Egy ideig abból élt, hogy „nevelő-társalgói” állást vállalt egy gazdag családnál, majd a Nemzeti Múzeumban végzett napidíjas munkát, később pedig óradíjas tanár lett.²³ Anyaga feldolgozásához mindezek ellenére hozzáfogott. Először útja antropológiai eredményeinek rögzítéséhez fogott hozzá. Elkészített egy mintegy 8 íves tanulmányt az ugor típusról, illetőleg az urálvidéki rokonnépek antropológiai viszonyairól.²⁴ A kézirat nehezen készült el egyrészt megélhetési nehézségei, másrészt egyéb tudományos elfoglaltsága és betegsége miatt. 1892-ben azonban benyújtotta munkáját az Akadémiához, a tanulmány teljes egészében mégsem került kiadásra. TÖRÖK AURÉL — talán kissé egyoldalú — bírálata következtében át kellett volna dolgoznia művét. A szükséges változtatásokat azonban már nem tudta végrehajtani, úgy hogy e nagy tanulmánynak csupán egy része jelent meg (Az ugor típus és Der Typus der Ugrier, I. fent), melynek tudományos értékelésére a szakember véleményét idézzük: „Die meisten Feststellungen dieser nicht genügend geschätzten Arbeit stehen auch heute fest. Sie bedürfen nicht so sehr einer Veränderung, als Ergänzung. Ein besonderes Verdienst ist es, dass sich auch ethnogenetische Gesichtspunkte in derselben geltend machen.”²⁵

Életének erről a korszakáról sem tudunk sokat. 1893-ban helyettes tanári kinevezést kap a VI. ker. főreáliskolához, mindez azonban már csak arra jó, hogy gyászjelentésére kinyomtathassák: „m. kir. állami helyettes tanár”. A tanítási év kezdetén betegsége kiújul. Ennek ellenére tovább tanít, végül is barátai rábeszélésére kér szabadságot s fájdalmainak enyhítésére nov. 3-án délibb vidékre utazik. Görznel tovább azonban nem jut, itt éri a halál. December 1-én egyik tanártársának eszébe jut, hogy érdeklődjék PÁPAI hogyléte iránt, minthogy az már két hete nem adott magáról életjelt, s erre jön a német nyelvű távirati válasz Görzből: „Am 25. November gestorben und beerdigt.”²⁶

A fiatal tudós elhúnyta nagy vesztesége volt a tudománynak. Széleskörű ismeretei és érdeklődése folytán több tudományágat gyarapított értékes fejtegetéseivel. Nem vagyunk hivatottak arra, hogy filozófiai, pedagógiai, földrajzi vagy magyar néprajzi tárgyú munkáit értékeljük. Bennünket első-

²² KARDOS ALBERT gyászbeszédéből (M. T. A. Könyvtár, kéziratár, Munkácsi-hagyaték).

²³ L. LENKEI i. m. 130. l.

²⁴ L. BARTUCZ, A magyar ember 117. Ezt az azóta elveszett munkát MUNKÁCSI BERNÁT a Néprajzi Múzeum részére átadta SEMAYER VILIBALDNAK (I. MUNKÁCSINAK 1904. III. 10-én kelt, SEBESTYÉN GYULÁHOZ intézett levelét; Akadémiai Könyvtár, Kéziratár, Munkácsi-hagyaték).

²⁵ LIPTÁK P., Antropologische Beiträge zum Problem der Ethnogenesis der Ungarn. Acta Arch. Hung. I (1951), 242.

²⁶ L. Pesti Napló 1893. dec. 2. (339. sz.) 7. l.

sorban az ugor néptudománnyal foglalkozó PÁPAI KÁROLY érdekel. Útjának főcélja a manysik és a chantik embertani, néprajzi és statisztikai kutatása volt. Az antropológusok véleménye szerint PÁPAI úttörő munkásságot végzett az ugor embertan területén. Másrészt néprajzi anyaga is nagyjelentőségű. Igaz ugyan, hogy néprajzi jegyzetei nem maradtak fenn, finnugor néprajzi cikke pedig alig jelent meg, értékes tárgyi gyűjtése (mintegy 500 db néprajzi és régészeti tárgy, fényképfelvétel stb.) azonban az Orsz. Néprajzi Múzeumban ma is megtalálható. Ilyenformán útjának és munkásságának eredményeiről teljes képet nem alkothatunk. Hogy azonban ezt a töredékességében is nagy-jelentőségűnek induló életpályát újabb vonással is kiegészítsük, szólunk kell PÁPAI nyelvészeti munkásságáról is.

Tanulmányútja során nyelvészeti feljegyzéseket is tett PÁPAI KÁROLY az útjába eső népekre vonatkozólag. Ilyen természetű anyaga közül leggazdagabb déli-chanti szógyűjtése. Ez a MUNKÁCSI BERNÁT által 1896-ban kiadott (NyK. XXVI) szójegyzék nagyjelentőségű és fontos adalékokat szolgáltatott a kevésbé kutatott déli-chanti nyelvjárások ismeretéhez.

PÁPAI másik nyelvi gyűjtését, szelkup szójegyzékét, most adjuk közre. Szójegyzékének céduláit az Akadémia Könyvtárának kéziratára őrzi (Nyelvtud. 16-rét, 23. sz.). A szócedulák $2,5 \times 8,5$ cm nagyságúak, s ezeket még PÁPAI rendezte el fogalmi csoportok szerint. Az egyes fogalmi csoportokba tartozó cédulákat egy külön kis papírburkolat veszi körül, melyen fel van tüntetve, hogy a kis köteg milyen fogalmi csoport szavait tartalmazza. A cédulákon általában egy adat áll, sok esetben azonban több adat is fel van rajtuk tüntetve. A szavak értelmezése rendszerint oroszul van megadva, gyakran azonban a szó jelentése magyarul is, vagy néha éppen csak magyarul van feltüntetve. A szójegyzékben a cédulák a következő csoportokba voltak elrendezve: hónapok, évszakok; étel, ital; égitestek, természeti jelenségek stb.; rokonság; testrészek; ház, konyhaeszközök, szerszámok; madarak, madarászat; vadak, vadászat, háziállatok; halak, halászat; számnevek; falvak; vegyes; mesékből; tulajdonnevek mesékből; falvak különböző közlőktől.

Feladatom a sajtó alá rendezés során abban állott, hogy a szavakat lemásoljam, az orosz jelentést magyarra fordítsam, a jelentés nélküli szavakat értelmezsem, s az egyes adatokat CASTRÉN, illetőleg más közlők adataival kiegészítsem és rendezzem. Az eredetileg fogalmi csoportok szerint rendezett anyagot betűrendben közlöm. Kivételt képeznek a számnevek és a tulajdonnevek. A számneveket függelékként csatolom, mert így a számnévképzés módja áttekinthetőbb, s a CASTRÉN által közölt számnévképzéssel való egyezései és különbségei jobban kidomborodnak. A tulajdonneveket (helynevek, víznevek, személynévek) ugyancsak külön függelékként közlöm. Feltüntettem közülük a betűrendes részben azokat, melyeket szelkup köznevekkel tudtam azonosítani.²⁷

A szelkup szók orosz jelentéseit PÁPAI lejegyzéséhez híven közlöm. Ezek nagy mértékben eltérnek az orosz irodalmi alakoktól, minthogy PÁPAI az obmenti szibériai orosz nyelvjárás szavait szelkup közlőjének kiejtése szerint írta le. Gyakran csak hosszasan utánjárással voltak azonosíthatók ezek a szavak az orosz irodalmi nyelv szavaival, s ezért szükséges volt az orosz jelentéseket

²⁷ Kivéve az *-ak*, *-jet* (*-et*) szavakkal összetett helyneveket, amennyiben előtagjuk ismeretlen.

magyarul is megadni. Néhány esetben az orosz nyelvjárási alakok jelentését nem is tudtam megfejtetni. Az általam megadott magyar jelentések szögletes zárójelben vannak.

PÁPAI hangjelölésén sem változtattam semmit, bár az nem elég következetes. Pl. a *dž* helyett gyakran ír *dzs*-t, cserélgeti a *v* és *w* jeleket, bár semmi különbség nem látszik köztük. PÁPAI sehol nem nyilatkozik az általa használt jelek hangértékéről, minthogy azonban fonetikai ismereteit jórészt MUNKÁCSI BERNÁTTól szerezte, gyanakodnunk kell arra, hogy jeleinek legalábbis egy részét MUNKÁCSI megfelelő fonetikai jeleivel tarthatjuk azonosnak.²³ Az *g*. alatti karika a labializációt jelentheti. Feltűnő azonkívül, s PÁPAI-nak CASTRÉN-nél finomabb lejegyzésére mutat, hogy azokban a szavakban, melyekben CASTRÉN *k*-t jelöl, PÁPAI a *k*, *kh* és *χ* jeleket alkalmazza. Az, hogy a szelkup nyelv egyes nyelvjárásaiban valóban ismeretes az aspirált *kh* hang, K. DONNER eddig közölt anyagából is kitűnik. Pl.: CASTR. N., Jel., B., Taz, Kar. *korg* ~ PÁP. *khorg* ~ DONN. Ty. *k'orŋ*, KTy. *k'orŋ*, N. *k'orŋ*, *korg*, Vj. *korŋ*, ATa. *korg*, KTa. *korg*, B. *korg*, Ka. *kuorg*, FKe. *kuŋrŋ*, Cs. *kuŋrŋ*, FO. *k'urŋ* 'Bár';

CASTR. N., B. *kuegar* ~ PÁP. *khvöger* ~ DONN. Ty. *kuŋrŋ*, N. *k'urŋ*, ATa. *kuŋrŋ*, Csa. *k'urŋ*, FO. *k'ŋrŋ* 'Stör' (Anl. Lab. 44–5);

CASTR. B. *pakalnan* ~ (PÁP. *pagelgu*) ~ DONN. Ty. *pāk'k'ānab*, KTy. *pāk'k'ānab*, FKe. *pāk'k'ānab*, FO. *pāk'k'ānab* 'graben, bohren' (i. m. 141–2);

CASTR. N. *pok* ~ PÁP. *poχ* ~ DONN. Ty., KTy. *poŋ*, N. *poŋ*, ATa. *poŋ*, B. *poŋ*, Ka. *poŋ*, FKe. *poŋ*, KKe. *poŋ*, AKem. *poŋ*, AKe. *poŋ*, Csa. *poŋ*, FO. *poŋ*, FOSz. *poŋ* 'Netz' (i. m. 168).

DONNER adataiból tehát az derül ki, hogy a *k* aspirálódása elsősorban a timi, narimi, felsőobi, csajai nyelvjárásokban fordul elő, vagyis azon a területen, melyről PÁPAI feljegyzései is származnak. Hogy azonban CASTRÉN *k*-val jelzett hangjai mögött a valóságban mely szavakban kell *k'* hangot vélnünk, arra vonatkozólag DONNER szórványos adatai nem adnak megfelelő útmutatást. Minthogy azonban a PÁPAI által használt *kh*, *χ* jelek jogosultságát egy-két esetben sikerült DONNER adataival igazolni, az egyebütt található *kh* és *χ* jeleket is a való fonetikai helyzet tükrözéséért kell felfognunk. Ez a körülmény PÁPAI szójegyzékének lényeges érdeme. Tekintve azonban, hogy az aspirált *k'*-t ismerő nyelvjárásokban még nem ismerjük a *k'* és *k* hangok egymáshoz való viszonyát, nevezetesen azt, hogy az aspiráció csak bizonyos helyzetekben, vagy bizonyos körülményektől függőleg megy-e végbe, s következésképp egy foném két féle realizációjáról van-e szó, vagy pedig két külön fonémról, s minthogy a szelkup nyelvi közlésekben még mindig CASTRÉN szótára jelenti a kiindulópontot, a betűrendben a *k*, *kh* és *χ* betűket nem választottam szét, hanem egyenértékű jeleként rendeztem őket. Ezzel a betűrenddel több utalás is megtakarítható volt. PÁPAI anyagában u. i. számos ilyen alakot találunk, mint *kō*, *khō*, *kō*; *kok*, *khok*, *χok* stb.

Az *é* jel valószínűleg *ə* hangértékű, bár az összehasonlításul rendelkezésre álló DONNER-anyag vallomása erre vonatkozólag igen gyér és nem egyértelmű. PÁPAI *é* hangjainak DONNER lejegyzésében a Ty. és N. nyelvjárásban *ε* (*é*, *ε*), *ə* (*ə*), *e* szokott általában megfelelni. Ezekkel a hangokkal szemben azon-

²³ L. NyK. XXVI, 9.

ban PÁPAINál néha *e* áll, s így az *e* — *é* közti különbség nem egészen világos. Ugyancsak homályos a PÁPAI által használt *ă*, *à*, *a* jelek közötti különbség, valamint az *ê*, *û*, *ô* stb. jelek hangértéke.

PÁPAI nem nyilatkozik arról, hol és kitől gyűjtötte szelkup szóanyagát. Egyedül a számnevek gyűjtési körülményei ismeretesek. Saját feljegyzése szerint ezeket ИВАНКИНЫ-ben (*Pigeljet*) gyűjtötte Daniel Szemjonics Szicsintől. Egyes szórványos esetekben (különösen helyneveknél) szintén megadja a lejegyzés helyét.

ИВАНКИНЫ az Ob középső folyásának bal partján fekszik a Ket és a Parabel torkolata között ИНКИНО-tól délre. Minthogy a szójegyzékben közölt szók zöme hangtanilag nem mutat lényeges eltérést a számnevek csoportjától, feltehetjük, hogy PÁPAI szelkup szóanyagának nagy részét ugyancsak ИВАНКИНЫ-ben, vagy ИВАНКИНЫ közvetlen környékén gyűjtötte.²⁹ Ezt a feltevést megerősíti az a körülmény is, hogy útjának leírása szerint a téli szánút megnyíltát Narimtól délre várta meg. Nyelvi szempontból PÁPAI gyűjtése a CASTRÉN által nariminek és középsőobinak nevezett nyelvjárások között áll.

A narimi nyelvjárással megegyező, de a középsőobitól különböző saját-ságok:

N. -p ~ KO. -m:	PÁP. <i>khupp</i> , <i>χupp</i> , <i>χopp</i> ~ C. N. <i>kup</i> , <i>kop</i> ; KO. FO. <i>kum</i> PÁP. <i>nop</i> , <i>nopp</i> ~ C. N. <i>Nop</i> ; KO. <i>Nom</i> PÁP. <i>törëpp</i> ~ C. N. <i>terap</i> ; KO. <i>term</i>
N. -k ~ KO. -η:	PÁP. <i>āk</i> ~ C. N. <i>ak</i> , <i>āk</i> ; KO., B. <i>āη</i> PÁP. <i>ārēk</i> ~ C. N. <i>ark</i> ; KO. <i>āraη</i> , <i>āreη</i> PÁP. <i>poχ</i> ~ C. N. <i>pok</i> ; KO. <i>poη</i> PÁP. <i>pēkhe</i> ~ C. N. <i>peak</i> ; FO. <i>piāηa</i> PÁP. <i>tak</i> ~ C. FO., KO. <i>taη</i>
N. <i>š</i> ³⁰ ~ KO. <i>s</i> :-	PÁP. <i>šak</i> ~ C. N. <i>šak</i> ; KO. <i>sak</i> PÁP. <i>šorset</i> ~ C. N. <i>šorš</i> PÁP. <i>šōj</i> ~ C. N. <i>šöl</i> ; KO. <i>sōi</i> PÁP. <i>šünd</i> ~ C. N. <i>šünž</i> ; KO. <i>sünd</i>
N. -v ³¹ ~ KO. <i>ø</i> : (~ más nyj.-okban <i>m</i>) :	PÁP. <i>hēva</i> ~ C. N. <i>hewà</i> ; KO. <i>hō</i> PÁP. <i>pōvē</i> ~ C. N. <i>pōu</i> [<i>u</i> = <i>ȳ</i>]; vö. (D.) Ty. <i>pō</i> PÁP. <i>sova</i> ~ C. N. <i>hwa</i> ; KO. <i>sō</i> PÁP. <i>tava</i> ~ C. N. <i>tawa</i> ; Jel., B., Taz, Kar. <i>tama</i> stb.

²⁹ Erre mutat az is, hogy a mesefordításokat tartalmazó kéziratának feljegyzése szerint a szelkup mesék nagy részét ИВАНКИНЫ-ben és a közelében lévő ЗАЙКИНЫ-ben gyűjtötte. A Néprajzi Múzeumban őrzött fényképfelvételeinek zöme ugyancsak ИВАНКИНЫ-ben készült.

³⁰ A CASTRÉN által nariminek jelzett nyelvjárásban az ered. **š*³ és **š*-hangoknak ma is kettős képviselőjük van (*š*, ill. *h*-), a többi nyelvjárásban e két hang *s* képviselőben olvadt össze. Ennek ellenére a N. nyelvjárásban is van bizonyos ingadozás az *s* és *š* között, s ez PÁPAI lejegyzéseiben is megfigyelhető.

³¹ DONNERNél *ȳ* képviselő van a felsőobi, keti és csajai nyelvjárásokban is.

N. *č, ž* ~ KO. (és egyebütt) *t, d*:

PÁP. <i>čisat</i>	~ C. N. <i>česem</i>
PÁP. <i>čega</i>	~ C. N. <i>čega</i> ; NP. <i>tie</i> stb.
PÁP. <i>čangva</i>	~ C. N. <i>čaru</i> ; KO. <i>tānuan</i>
PÁP. <i>čab</i>	~ C. N. <i>čāb</i> ; KO. <i>tāb</i>
PÁP. <i>ču</i>	~ C. N. <i>ču</i> ; KO. <i>tū</i>
PÁP. <i>šündzs</i> (~ <i>šünd</i>)	~ C. N. <i>šinž</i> ; KO. <i>sünd</i>

N. *-d* ~ KO. *-t*: PÁP. *pede* ~ C. N. *ped*; KO. *pet*

A középsőobi nyelvjárással megegyező, de a narimitől eltérő sajátosságok

KO. (és más nyj.) *s* ~ N. *h*³²:

a) PÁP. <i>sai</i>	~ C. KO. <i>sei</i> ; N. <i>hai</i>
PÁP. <i>sadčöreku</i>	~ C. N. <i>hānžernak</i>
PÁP. <i>sangēdga</i>	~ C. KO. <i>sēŋ</i> ; N. <i>han</i>
PÁP. <i>sebēnda</i>	~ C. KO. <i>sebenda</i> ; N. <i>hēbanža</i>
PÁP. <i>seldže-pū</i>	~ C. KO. <i>selau</i> ; N. <i>hālap</i>
PÁP. <i>somblāch</i>	~ C. N. <i>homplah</i> , egyebütt <i>somblan</i> stb.
PÁP. <i>sova</i>	~ C. KO. <i>sō</i> ; N. <i>hwa</i>
PÁP. <i>aza</i>	~ C. N. <i>aha</i> stb.
b) PÁP. <i>šoi</i>	~ C. N. <i>hoi</i> ; K., NP. <i>soi</i>
PÁP. <i>šok</i>	~ C. N. <i>hok</i> ; Jel, B., Taz, Kar. <i>sok</i>
PÁP. <i>šolak</i>	~ C. N. <i>holak</i> ; Jel., B., Taz, Kar. <i>solan</i>
PÁP. <i>södērgu</i>	~ C. N. <i>hōdarak</i> ; K., Cs., FO. <i>sūderan</i>
PÁP. <i>šurep</i>	~ C. N. <i>hūrup</i> ; KO. <i>sūrum</i> stb.

KO. <i>d, t</i> ~ N. <i>ž, č</i> : PÁP. <i>paldā</i>	~ C. KO. <i>paldā</i> ; N. <i>palžā</i>
PÁP. <i>ildā</i>	~ C. K., Cs., FO. stb. <i>ildā</i> ; N. <i>ilžā</i>
PÁP. <i>šünd</i>	~ C. KO. <i>sünd</i> ; N. <i>šinž</i>
PÁP. <i>adēde</i>	~ C. FO. <i>ēate</i> ; N. <i>āžede</i>
PÁP. <i>puđe</i>	~ C. KO. <i>pōt</i> ; N. <i>poč</i>
PÁP. <i>mōtā</i>	~ C. KO. <i>moť</i> ; N. <i>moča</i>
PÁP. <i>tīb</i>	~ C. B., Taz, Kar. <i>tīb</i> ; N. <i>čib</i>
PÁP. <i>taxos</i>	~ C. KO. <i>takkos</i> ; N. <i>čakoš</i>
PÁP. <i>texe</i>	~ C. KO. <i>teg</i> ; N. <i>čag</i> stb.
KO. <i>-t</i> ~ N. <i>-d</i> : PÁP. <i>tōtē</i>	~ C. KO. <i>totó</i> ; N. <i>tod</i>

KO. (stb.) <i>-ps</i> ~ N. <i>-f</i> : PÁP. <i>hēps</i>	~ C. KO., Jel., B. <i>hēps</i> ; N. <i>hēf</i>
PÁP. <i>abš</i>	~ C. K., Cs., NP., B., Jel., Taz, Kar. <i>aps</i> ; N. <i>af</i>

KO. <i>s</i> ~ N. <i>š</i> : PÁP. <i>saghu-je</i>	~ C. KO. <i>sāgeā</i> ; N. <i>šageā</i>
PÁP. <i>saku</i>	~ C. KO. <i>sakū</i> ; N. <i>šaku</i>
PÁP. <i>sandā</i>	~ C. KO. <i>sānd</i> ; N. <i>šānd</i> stb.

³² Vö. 30. sz. jegyzet.

A narimitől és középobitól eltérő, de más szelkup nyelvjárásokkal megegyező sajátság :

N., KO. (Kar., Jel., B., Taz) $\phi \sim K.$, NP., Csl., Cs., FO. (B., Taz, Jel. Kar.)
-e, -a, -ä, -ö, -o :

PÁP. <i>nobe</i>	\sim C. N. <i>nob</i> , KO. <i>nop</i> , Kar. <i>nup</i> ; B., Taz. <i>nopè</i> , K. NP. <i>nop-</i> <i>pa(e)</i> , Cs. FO. <i>lobá</i>
PÁP. <i>müde</i>	\sim C. N. <i>myd</i> , Jel. Kar. <i>mid</i> ; K., NP., FO. <i>mide</i> , Csl. <i>mydä</i> , Taz, B. <i>mite</i>
PÁP. <i>puđe</i>	\sim C. N. <i>poč</i> , KO. <i>pöt</i> ; K., NP. <i>puttè</i> , Cs. <i>puťö</i> FO. <i>puťo</i>
PÁP. <i>ödè</i>	\sim C. N. <i>ud</i> , B., Jel., Taz, Kar. <i>ut</i> ; K., NP. <i>utte</i> , Csl. <i>utö</i> , FO. <i>ude</i>
PÁP. <i>unte</i>	\sim C. N. <i>und</i> , KO. <i>umd</i> ; B., Jel., Kar. <i>unde</i> , K. <i>umdde</i> , FO., NP. <i>umde</i> stb.

A narimi és a középsőobi nyelvjárással megegyező, de más nyelvjárásoktól eltérő sajátságok :

N., KO. (Cs., FO., Taz) -g- \sim K., Jel., B., Kar., NP. (Cs., FO. Taz) -k- (-kk-) :

PÁP. <i>tvèg(e)</i>	\sim C. N. <i>tweg</i> , KO. <i>tüego</i> , Cs., FO. <i>čüögo</i> ; K. <i>tüokko</i> , Jel., B., Taz, Kar. <i>töko</i> , NP. <i>tökku</i>
---------------------	---

N., KO. (FO., Csl., NP.) *v* (ill. biz. esetekben KO. ϕ) \sim B., Jel., Taz, Kar.
stb. *m* :

PÁP. <i>tava</i>	\sim C. N. <i>tawa</i> ; B., Jel., Taz, Kar. <i>tama</i>
PÁP. <i>avà</i>	\sim C. N. <i>au</i> , KO. <i>èu</i> , FO., Csl. <i>eu</i> , NP. <i>ävue</i> ; B. <i>ämä</i> , Jel., Kar. <i>ëm</i> , Taz <i>ème</i> stb.

Más nyelvjárásokban ismeretlen hangtani sajátság pl., hogy a PÁPAI által dokumentált nyelvjárásban nem egyszer előfordul szókezdő *j*, más nyelvjárások magánhangzós (*i*, *ü*) szókezdetével szemben : PÁP. *jet* \sim C. B., Jel., Taz *ète*, Kar. *ite* ; PÁP. *ji* \sim C. N., B. *i*, Taz, Kar. *i* ; PÁP. *jimja* \sim C. N. *ima*, B. *imeljä* ; PÁP. *jüdemba* \sim C. *üdemba* ; PÁP. *jüdi* \sim C. N. *üd*, K., NP., B., Taz *üde*, Kar. *üte*, Csl. *ütö*. Más nyelvjárásokban ismeretlen pl. az a fentebb tárgyalt sajátság, hogy a narimi *h*-nak *š* is megfelel, a más nyelvjárásokban szokásos *s* hangon kívül.

A fenti hangtani jellegzetességek alapján megállapíthatjuk, hogy PÁPAI KÁROLY szójegyzéke főleg olyan szavakat tartalmaz, melyek egy a narimi és a középsőobi között levő nyelvjárásra vallanak. Az olyan esetek, mint a szójegyzékben előforduló *pèđè* \sim *pèđžè*-féle váltakozások, egyelőre homályosak. Nem tudjuk, hogy egy közlőtől származó, ugyanarról a helyről való adatokról van-e szó, vagy nyelvjárási eltérést tükröző adatokról. Néhány esetben PÁPAI jelzi egyes adataiban, hogy az milyen vidékről való, ezeket a szójegyzékben én is feltüntettem.

PÁPAI szójegyzékét nemcsak azért érdemes kiadni, mert hangtanilag érdekes állapotot tükröz, hanem azért is, mert az itt közölt anyag egy része

CASTRÉN szójegyzékében és DONNER eddig publikált anyagában sem ismeretes. Ezenkívül gazdag PÁPAI anyaga olyan összetételekben, melyeknek, ha egyes tagjai ismertek voltak is ezideig, maga az összetétel azonban nem volt adatolva.

Ezen túlmenőleg pedig, PÁPAI halálának 60. évfordulóján tartozunk a hányatott sorsú tudós emlékének azzal, hogy hagyatékának jóformán egyetlen megmaradt kéziratát a tudomány rendelkezésére bocsássuk.

A szócikkek elrendezése a következő: a címszó kurzív betűkkel van szedve, utána vesszővel elválasztva következnek az alakváltozatok és a szó jelentése oroszul, illetőleg magyarul. Ezeket pontosvessző választja el a szóval alkotott kifejezésektől (példamondatoktól), összetételektől és képzett alakoktól. Az egyes kifejezések (példamondatok), összetételek és továbbképzett alakok után szintén az orosz, ill. magyar jelentés következik. PÁPAI adatait CASTRÉN, ill. DONNER adataitól pont és gondolatjel választja el. PÁPAI szavait általában CASTRÉN szamojéd szótárának adataival vettem össze, de az ott közölt nyelvjárási alakok közül rendszerint csak a N. és KO. alakokat idéztem, minthogy ezek állanak legközelebb a PÁPAI által lejegyzett nyelvjáráshoz. Más nyelvjárás adatát csak akkor közöltem, ha a szó N. vagy KO. megfelelőjének alakját CASTRÉN nem ismeri. DONNER adatait akkor idéztem, ha a szó CASTRÉN lejegyzésében egy nyelvjárásból sem ismeretes.

A helynevek közlésénél figyelembe vettem a MUNKÁCSI—PÁPAI féle térkép³³ adatait is. A térképen szereplő szelkup helységnevek kerek zárójelben szerepelnek. A helyneveket földrajzi sorrendben közlöm; a vízneveket ugyancsak ilyen szempont szerint rendeztem el.

A tulajdonnevek közé (elenyésző mértékben a betűrendes részben is) beledolgoztam azokat a szelkup adatokat, melyek a PÁPAI által gyűjtött szamojéd hősmonda-fordításokat tartalmazó kézirat-kötegekben találhatóak.

A szócikkekben szögletes zárójelben lévő szövegrészek tőlem származnak.

PÁPAI gyorsírási feljegyzéseinek megfejtéséért HORVÁTH TIBOR ANTAL tanár úrnak ezúton is őszinte köszönetemet fejezem ki.

A szójegyzékben alkalmazott rövidítések a következők:

- T. = Тайзаков-ban feljegyzett szó
- P. = Пешково-ban feljegyzett szó
- K. = Коперо-ban feljegyzett szó
- L. = Ласкино-ban feljegyzett szó
- I. = Иванкивы-ban feljegyzett szó
- Ig. = Игнаткова-ban feljegyzett szó
- Z. = Заикино-ban feljegyzett szó
- Vj. = A Vaszjugán felső folyása mentén feljegyzett szó.

A szójegyzékben felhasznált egyéb rövidítések:

C. = M.-A. CASTRÉN, Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen. Ptbg. 1855.

³³ Ez a térkép, ill. másolata a VNGy. IV. kötetének KÁLMÁN BÉLÁTÓL sajtó alá rendezendő tárgyi és nyelvi magyarázataival fog megjelenni. A térképnek a PÁPAI által bejárt szelkup területet feltüntető részletét facsimilében e helyütt is közöljük.

Gr. = M. A. CASTRÉN, Grammatik der samojedischen Sprachen. Ptbg. 1853.

D. = KAI DONNER.

Anl. lab. = KAI DONNER, Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute. Hki 1920 (MSFOu. XLIX).

fl. = folklór.

szn. = személynév.

vn. = víznév.

hn. = helynév.

S z ó j e g y z é k

abà старшая сестра [nővér]. — (C.) Taz, Kar. *apá* Vater, ältere Schwester.

abš пице [táplálék, étel]. — (C.) *aps* Essen, Nahrung.

adarmo атарма.

adzsarmu l. *ăđžă* felkel.

ad'anás отецъ отца [az apa apja]. L. *a'ta* отецъ, *aznas*, *ěžendaš*, *aunaš* дѣдушка. — (C.) *ažă-n* + *ažă*.

a'd(e)de олень [rénszarvas]. — (C.) N. *ăžede* Renntier.

ăđ'žă felkel; *telde* ő. a nap felkel; *telnd-adzsarmu* востокъ [napkelet]. —

(C.) N. *ačap* wachen.

ăđ'va мать отца [az apa anyja]; *ădzsiva* бабушка [nagyanya]. L. *a'ta* + *avà*.

aga старше братъ [idősebb fivér]. — (C.) N., K., FO. *agá* älterer Bruder.

ai ещѣ [még]; *okersarmoldeltot-ai* *okkerđatgöt* 99 [tkp. tíz híján száz és egy híján tíz]; *ai oker-băr* еще раз [még egyszer]. — (C.) N., K., B., Taz *ai* wiederum, noch.

ăk ротъ [száj], устя [torkolat]; *šoxor-madanak* шесток [kemenceszáj előtere]; *šudernak* окно [ablak]; *südermadanak* ablaknyílás; *Samarnak* Устя Иртышъ (vö. *Samare* Иртышъ); *Konernak* hn. [Koner-torkolat]; *mači-ač* [tajgaszél, -vég]. — (C.) N., Jel., K. *ak*, *ăk* Mund; N. *mădan ak* Schwelle (Zeltmund).

ald'igà, *aldžiga* старуха [öregasszony].

amba l. *avà* мать.

amd(ed)i чок сидить богатый [az úr ül]; *amdi* чонема сидить богатая (женщина) [az úrnő ül]. — vö. (C.) N. *ămdak* sitzen.

amdi-kova csontvégű тамаръ [tompafehyű nyíl prêmes állatok elejtésére]. — (C.) N. *ămd* Horn.

and'a nővérem [így hívja] feleségemet, fivérem felesége.

angde, *ăngdi* вострое [éles]: *südan-ăngdi-peü* olló [kétélű kés]. — (C.) N. *ănd* Schneide.

anuldžet примѣтка [jel]. — vö. (D.) Ty. *ănăldžav* zeichnen (l. MSFOu. LXXII, 164).

arad осень [ősz]. — (C.) B., Jel., Kar., Taz *ará* Herbst, *arat* im Herbst.

araka („felső nyelvjárás“) pálinka.

ărek-čvöčet-čurp ellenség, из чужой земля человекъ [idegen (más) földről (való) ember]. — (C.) N. *ark*, KO. *ărač*, *ăreč* ein anderer.

astiaut [= *ast i aut*] родителей, отец и мать [szülők, apa és anya].
L. *aťa*, *aš* [apa] + *avà*, *au* [anya].

aš, *as* [apa]. L. *aťa* id.

ātop губа [ajak]; ? *inni-atopxe-unte* [hajusz, tkp. felső ajak-szakáll]. — (C.) N. *ātop*, KO. *ān tōb* Lippe (eig. Mundrand) [vö. N. *ak*, *āk* Mund + N. *top* Rand].

aťa отец [apa]; *as*: [*ast i aut*] родителей [szülők]; *-aš*: *aunaš* отец матери [az anya apja]; *až*: *tet ažel* твой отец [a te apád]. L. *ađanás*, *aznas*, *ēžendaš* дедушка [nagyapa]; *āđva* мать отца [az apa anyja]. — (C.) N. *ažá*, K. *as* Vater.

au [anya]: *aunaš* отец матери [az anya apja]; [*ast i aut*] [szülők]; *auñemba* мать матери [az anya anyja]. L. *avà*.

auergu ѣсть [enni]. — (C.) N. *auarnak* essen.

aunaš отец матери [az anya apja]. L. *avà* мать + *aťa* отец.

auñemba мать матери [az anya anyja]. L. *avà*, — (C.) M. *ñemá*, KO. *ñewa* Grossmutter.

avà мать (délebbre: *amba*), *au*: *aunaš* отец матери [anya apja]; [*ast i aut*] родителей [szülők, apa és anya]; *auñemba* мать матери [anya anyja]; *āđva* мать отца [apa anyja]. — (C.) N. *au*, NP. *āwue*, B. *āmā* Mutter.

avoi áll — (C.) N. *aoī*, K. *awoi* Hals.

až l. *aťa* [apa].

aža нѣтъ [nem; tagadó ige]; *taba aža netembe* онъ холостой [ő nem házasodott, nőtlen]; *taba xunne-aza-xwanbe* она холостая [ő hajadon, tkp. ő férjhez nem ment]. — (C.) N. *aha*, K., NP. *assa* (l. Gramm. § 551).

aznas дедушка [nagyapa]; *natol-dāké aznas* távoli (?) дѣд,шка L. *aťa* отец, *ađanás* отец отца, *ēžendaš* дѣд,шка.

ādzsiva бабушка [nagyanya]. L. *āđva* мать отца.

-bar l. *-par*.

būka бык (bika).

cerêp kvqč связь [kacsá-fajta?].

čab листъ [levél]; *ñudzse-čab* листъ трава [fülevél]; *pot-čab* листъ [falevél]. — (C.) N. *čāb* Blatt.

čabgi kvöl сушеная рыба [= szárított hal]. L. *čagbi*.

čabšik кислой [szibériai növény-fajta, „Sauergras“].

čagbi vať сушеное мясо [szárított hús]; *čabgi kvöl* сушеная рыба [szárított hal]. — (C.) *čagak* austrocknen.

čandzse-khqt лопъ, homlok. — (C.) N. *čānže* breit.

čangva нѣту [nincs]; *éréd čangva* месяц нѣту [hóld nincs]; *sédēdādgöt* [nyolc, tkp. kettő híján tíz]; *sedēčatsedsarem* [tizennyolc, tkp. kettő híján húsz] stb. — (C.) N. *čāŋu*, *čāŋuan* ich-nicht (negatives Zeitwort).

časšib на низъ, низовскій [alsó rész irányában lévő].

čāngu слопецъ [erdei vadfogó csapda]. — vö.? (C.) N. *čakos*, *takkoaš* 'Fuchsfalle'.

če: *tōbal-xui-kōbal-če* [fiúgyermek]; *nel-xui-kōbai-če* [leánygyermek]. L. *tēbe* мужъ, *kōba* малинкій, *nēl-khupp* женщина. — vö. ? (C.) NP. *tīe*, N. *čēga* Waise.

čēga сирота [árva]; *Kōdba* (v. *Khōdba*)-*tēga* (v. *čēga*?) szn. fkl. L. *če*? — (C.) N. *čēga*, NP. *tīe* Waise.

čēxne селница [szemgolyó].

čēlkei-mun kisujj. — (C.) Taz *tēlka*, *tēlkael-mūn* der kleine Finger.

čembadet: *miguntöngöl* č. нам послѣшні [nekünk engedelmeskedő].

čep̃te I. сказка, mese (a régiekről).

često мѣсто [hely].

-čisat: *šoldzset-č.* (a)шеник [nyakörv, tkp.? nyak-hurok] (l. ott). —

(C.) N. *česen*, NP. *česan* Schlinge, Band.

čüü таимень [taimen, lazacfajta]. — ? vö. Kam. (C.) *tēji* Taimen (*Salmo fluvialis*).

čondzs половина [közép]; *pet-čondzs* сѣверь [észak; tkp. éj-közép]; *tél-čondzs* полдень [dél; tkp. nap-közép]; *kadčondzsi-èrèd* január [tkp. tél-közép-hónap]; *čondzsöt* [prosec.] половина; *čondzsòxi* средний [középső]; *Koldi-čondži-khok* szn. fkl. [Obközépi „fejedelem“]; *Čondžox-let* hn. Маргина [Középső falu] (l. *jet*). — (C.) N. *tonž* Mitte, das Innere, *čonžut* mitten entlang.

čoš сала [faggyú, háj]. — (C.) N. *tos*, KO., K. *čoš* Talg.

čočega материнъ братъ [anyai fivér, az anya fivére]. — (C.) N. *čežega*, KO. *čeča*, Oheim, Mutterbruder.

ču, *čü* боръ [homokos fenyves v. nyíres]. L. *tur*. — (C.) N. *ču* Erde, Sand, Thon.

čugun-morate-kvos ухватъ [edényfogó, mellyel a kemencébe az edényt behelyezik].

čulgid якеръ, halfogó [horog?].

čumbene волкъ [farkas]. — (C.) N. *čumbané* Wolf.

čumbugvač востраковсь [kacsafajta (mocsári kacsá)]. L. *kváč* [kacsa].

— vö. (C.) N. *čumb* Moos.

čūr(e) песокъ [homok]. L. *tur* id.

čüng лебедь [hattyú]. — (C.) N. *čēŋ* Schwan.

čūr посакъ [bot]. — (C.) N. *čūr* Stab.

čvor, *čvōri* чворъ.

čvōčebe попъ, святии́къ [pap, pápa]. — (C.) B., Taz *čuežebe* Priester.

čvōčet: *ārèk-čvōčet-xupp* ellenség [idegen (más) földről (való) ember]. —

(C.) N. *čueč* Platz, Erde, Stelle.

čvōri I. *čvor*.

davunda пилинь [bagoly].

dux д,хъ [lehellet; szellem].

dvel-mat балаганъ [nyírhéjborítású nyári szállás, sátor]. L. *tvei-mat* [nyírhéjsátor].

dzsandzse [megy]: *moχone dzsandzse* fogyó (hold) (?), vissza megy. —

(C.) N. *čanžák* herausgehen.

ěččā каршунъ [ölyv].

ela [ó él] Sg. 3. sz.; *tet ažel xai elan*, v. *elanli* твой отец живой ли [a te apád él-e]; *kudkebok selok elespükvalet* [milyen egészségesen éltek?]. — (C.) N. *elák* ich lebe.

elmat ребѣнокъ [gyermek]; *elmadla* [plur.] дѣти [gyermek]; *man elmat* [gyermekem]; *teu nelxupp mottet elmat xommëndet* эта баба родила 6 ребѣнокъ [ez a nő 6 gyermeket szült]. — (C.) B., Jel., Taz *ilmat* Sohn.

ema жена [asszony]; *xonema* богатая (женщина) [úrnő]. L. *kok*. — (C.) B., Jel., Taz, Kar. *imá* altes Weib, KO. *ema* Frau.

emné vő. — (C.) N. *ämné* Schwiegertochter, Schwiegersohn.

ennei-sainnu szemöldök; *ellei-sainnu*, *sain-nu* felső szempilla. — (C.) N. *ennel*, *enneagal*, K., Cs., FO. *innei* oben befindlich; *sain-ü* Augenwimper.

ëra, erä старикъ [öreg]; *erä-jimja* бабушка [nagyamama]; *svadiëra* nász-uram; *Kodui-porex-ëra* szn. fkl. [Bórruhás öreg]. — (C.) N. *ärä* Greis.

ërämba: *täb ërämba* онъ старикъ сталъ [öreg lett]. — (C.) N. *ärambak* alt werden.

ëred месяц [hónap, hold]; *Kadčondzsi-ëred* január [télközép hónap]; *Kvöre-ëred* február [varjú hónap]; *Lömbi-ëred* március [sashónap]; *Košpai-ëred* április; *Kvölet-pötei-ëred* május [halivó hónap]; *Öččö-kvädčebi-ëred* június [kis vízrekeszték hónap]; *Vandzsi-ëred* augusztus [nyelma-hónap]; *Kvögeri-ëred* szeptember [tokhal hónap]; *Köri-ëred* október [mukszun-hónap]; *Köba-pečatkuj-ëred* november [kis csuka bőségének hava]; *Warghe-pečat-kuj-ëred* december [nagy csuka bőségének hava]; *ëred čangva* месяц нѣту [nincs hold]. — (C.) *ireäd* Monat, N. *äre* Mond, Monat.

ërend-bar полный (месяцъ) [telihold, tkp. hold-magaslat]. L. *ëred* месяц. — (C.) N. *par* das Obere, die Höhe.

ëžendaš дѣдушка [nagyapa] („tágabb értelemben és ha róla, mint 3-ik személyről van szó“). L. *ata* отецъ, *adanás* отецъ отца, *aznas* дѣдушка.

-gai: *korpuğai* [суп, leves]. L. *kurpa* [dara, kása]. — (C.) N. *kai* Fisch-oder Fleischsuppe.

gođi улица [utca]; *Seld-gođi-jet* (egy falu neve volt) [tkp. két-utcás falu]. L. ? *kođi* уставъ [izület, köz].

gvač [kacsa] l. *kvč*.

i [és] l. *astiaut* родителей.

igai сынъ сына [a fiú fia]. L. [2. tag] *ji* сын [fiú]. — (C.) B., Kar. *ina* Jüngling.

ilda 1. отцовый брат [apai testvér]; 2. старикъ [öregember]; 3. женина отец [a feleség arja]; 4. мужина мать [a férj anyja]; 5. „így hívja feleségem idősebb fivéremet“; *köba ilda* братинъ сынъ [fivérem fia]. — (C.) N., B. *ilžá*, K., Cs., FO., NP., Jel., Taz, Kar. *ilda* älterer Oheim, älterer Anverwandter aus demselben Geschlecht; Gott.

indima menyé.

inni верхъ [felső]; *inni-atopxe-unte* [bajusz, tkp. felső-ajak-szakáll]. — (C.) K., B., Jel.; Kaz. *inne*, NP. *inni* nach oben.

(i) *skavroda* скавродникъ.

jet, (Vj.) *eta* горъ [város; falu]; *Seld-gođi-jet* [egy nagy falu neve volt: tkp. hét utcás falu]. L. még: *Čulunajet*, *Mudžna-jet*, *Nangujet*, *Vareket*, *Mudžbarek*, *Kožertabijet*, *Kortnajet*, *Madžetbarjet*, *Čurbajet*, *Kögenajet*, *Nardžena-jet*, *Šugotet*, *Khalan-parijet*, *Nurgajet*, *Kozarbarek*, *Kössoket*, *Takki-jet*, *Pigel-jet*, *Kiaren-et*, *Küelet*, *Kanaket*, *Čvörsi-jet*, *Nevalgunajet*, *Purtona-jet*, *Köttibiet*, *Kvörijet*, *Parbi(j)et*, *Köba-küajet*, *Kollaga-let* stb.; (Vj.) *Etaxaru-čvor* helynevekben. — (C.) B., Jel., Kar., Taz *ète* Zelt, Jurte, Wohnsitz.

ji сынъ [fiú]; *igai* [tkp.: *iga* + *i*] сынъ сына [a fiú fia]; *nëgai* дочери сынъ [a leánygyermek fia]; *jik*, *jit*: *Lëndës kadet-köd-pari-čok-jik* (*jit*) [Lëndës-fenyő-folyó-felsővidéki „fejedelem“-fi]; *Ningës-khan-jik* [Ninges-fejedelem-fi]; *Kolgese-jit*, *Kolgeseit* [Kolgese fia]; stb. — (C.) N., B. *i* Sohn; (D.) *Itten idə* son of *Ide* (JSFOu. XXX/26, 10).

ji-sait-pudzs pupilla. L. *sai* глаз [szem].

ide сырожка [?!lazacpisztráng].

jimja, *erä-jimja* бабушка [nagyamama]. L. *ëra*. — (C.) N. *ima*, B. *imeljä* altes, verwandtes Weib; Grossmutter.

jüdemba вечеръ стала [beesteledett]. — (C.) *üdemba* es ist Abend geworden.

jüdgö oldzset юлымъ [?].

jüdi вечерное [esti]; *jüdi kvönnend-khadi-közkäsai* [esthajnalesillag]. —

(C.) N. *üd* Abend, *üdi kuend* Abendröthe.

kabi-mangéldžge трубъ.

kaborx рубашка [ing].

käčkü дымъ [füst]. — (C.) N. *käčka*, KO. *kačko* Rauch.

käde зима [tél]. („decemberrel kezdődik“); *Kadčondzsi-eréd* január [télközép hónap]; ? *kande-käde* осень [ősz]. — (C.) Cs., FO. *kä* Winter, B. *ket* winterlich; (DONN.) Vj. *kať*, FO. *kiž* Winter.

khade I. ель [fenyő]; *Lëndës-kädet-kö(d) päri-xok* szn. fkl. [Lëndës-fenyő-folyó-felsővidéki „fejedelem“]; *Khude-marget*, *Kudi-m.* hn. Таизакова [Fenyő-bokor-falu] (I. *marg* кустъ, *jet* [falu]). — (C.) N. *käde* Tanne.

kaďa I. сестринъ сынъ [a nővér fia], 2. „feleségem [így] hívja fiatalabb fivéremet“, мужаина братъ, деверъ [a férj fivére, sógor]. — (C.) K. *kaťa* Schwestersohn.

kaďe рабъ, работник, слуга [rab, (rab)szolga, munkás], hadifogoly. — (C.) N. *kaž* Arbeiter, Leibeigner, Knecht.

khagat-pare могила, курганчикъ [sír, sírhalom]. L. *pare* I. — (C.) N. *kāga* Todter, Verwandter; Kar., B. *kāka* eine alte Leiche.

χai [kérdőszó]: *tet ažel χai elan*, v. *elanli* твой отецъ живой ли? [a te apád élő-e]. — (C.) *kai* oder.

khql [hal]. L. *kvöl*.

kala чашка [csésze], талерка [tányér]; *kongorsündi kala* чашка. — (C.) N. *kalá* Tasse, Schüssel, Schöpfgefäß.

kalanok коланокъ [szibériai nyest; mustela sibirica].

khalat, *khalan* язакъ [adó, jaszak]; *Khalan-parijet* hn. [tkp. Jaszak-végi falu?].

χaldzsekumdzséli последний [utolsó], „de ez alak nem használatos, helyette: *paslédni*“.

khalan (?) язакъ. L. *khalat* id.

khalläk мартинъ [sirály]. — (C.) FO. *kalák* Möwe.

kamhad весна [tavasz] („márciustól a folyók megnyíltáig“). — vö. (C.) *kamba*, *kāmba* Frühling.

kan, *khan*, *χan*, *χon* [fejedelem]: *Ningès-χan* [N. fejedelem]; *Övörges-χan* [C.-fejedelem] stb. — (D.) *χon* prince, *tzi-γon* the Tartar prince (JSFOu. XXX/26, 8–9).

kanak собака [kutya]; *Xanaket* hn. Саландуковъ [tkp. kutya-falu] (I. *jet*). — (C.) N., Jel., B., Taz, Kar. *kanák* Hund.

khande настъ [a hó fagyos felülete, jégkéreg] („midőn márcz.-ban a hó felül kissé felenged, majd megfagy“). — vö. (C.) N. *kandak* stb. erfrieren.

kande-käde [helyesen: *kandek-käde?*] осень [ősz]. L. *käde* [tél]. — (C.) *kandek* Herbst.

kandž племя [törzs].

kändzs нартъ [narta, utazószán].

kap трутъ [tapló]. — (C.) N. *káb* Zunder.

kar csikó.

Khar-vand szn. Крива-лицо [ferde-arc] („egy »kok« [nemzetségtő] volt Иванкины vidékén“). L. *want* [arc], *karindiak* кривой. — vö. (C.) *kareṇdal*, NP. *karui*, *karuṇ* schief.

khara szürke шуравель [daru]. — (C.) N. *kará* Kranich.

χgra, *χāra*, *khgra* село, деревна [falu]; *Molčen-χāra* hn. Молчанова, *Sandā-χgra* hn. село Ново-Илинское, *Kūel-khgra* hn. Инкина деревна. — (C.) N. *kará* Dorf.

karamò земляник [földkunyó]. — (C.) Taz *karálmo* Erdhütte.

khārba самолетов [varsa]. L. *khare*.

khard утра [reggel]; *kāri* утренняя [hajnali, reggeli]; *kāri-kvön nend-khadi-kōzkāsai* [hajnalesillag]. — (C.) N. *kar* Morgen, *kari kuend* Morgenröte.

khare морда [varsa], *khārba* самолетов [varsa]; *khārbanol* ут [horog?] (l. ol). — (C.) N. *kār* Reuse.

kargu дерева малакитъ, талникъ-féle [fűzbokor]; *Kargun-kō folyócska* neve.

kāri утренняя l. *khard* утра.

karindiak кривой [ferde, görbe]; *Karindiak-tō* кривой озеро [ferde tó].

L. *Khar-vand*. — (C.) *kareṇdal*, K., Cs. *karukkai* schief.

karžinka каржина, горобъ [kosár].

khāt [homlok]: *čandzse-khāt* id. — (C.) NP., Kar. *kat* Stirn.

khate köröm. — (C.) N. *kād*, NP., K. *katte* Nagel (Finger).

khauja лень [compó].

kaupi платок [kendő]. — (C.) *kaupy* Leinwand.

kāže сарока [szarka]. — vö. (C.) Taz, Kar. *kāsera* Nusshäher (Corvus Caryocatactes).

khažē окунь [süger]; ? *Khazsikō* Тымъ [az Ob keleti mellékfolyója]. — (C.) N. *kahá*, КО., Cs., FO., B., Jel., Taz, Kar. *kāsa*, K. *kāssa* Barsch.

khā, *kō* рѣчка [folyócska]; *Sajai-kō* vn.; K. *kū* Чая; Vj. *kū*, *kū* [folyó], *Warge-kū* Васьюган рѣка; *Khazsikō* Тымъ [süger-folyó]; *kāt-χut* „így hívják az osztjásokokat a felső Vaszjugánon“, рѣчной люди [folyómenti emberek]. L. *kōge*. — (C.) N. *ky*, Csl. *kē* Fluss.

kāpp кровь [vér]. — (C.) *kap* Blut.

kāt-χut рѣчной люди [folyómenti emberek], „így hívják az osztjásokat a felső Vaszjugánon“. L. *khā* рѣчка, *khupp* ember.

khāüle возъ [kocsi, -rakomány].

kēd, *kēde* кишки [bél]. — (C.) N. *kād*, FO. *kāte* Darm.

kēd, *kēt* nyírhéjládika. — (C.) Cs. *kiedä* Korb aus Birkenrinde.

kētte марская сорока (?) [tengeri szarka?].

kergis киргизъ [kirgiz].

kēt l. *kēd* nyírhéjládika.

kētēgu убить [megölni]. — (C.) N. *kētap* schlagen.

kēžer плиница [hurok]; *ñabi-k*. пл. для утки [hurok kacsafogásra]. — (C.) КО., FO. *kēsen*, N. *čēher* Schlinge.

ko островъ на COPY [sziget]; *Kvēni-kō* hn. [Fenyves-sziget]; *Kollaga-let* [Kol-laga-let] hn. [Szigetrész-falu]. — (C.) N. *ku*, *ko* Insel.

khob(ē) кожъ [bőr]. — (C.) N. *kob*, FO. *kōbe* Haut.

kočč сколько [mennyi]; *miedēχēndēt kočč oltaje-khupp* въ ваше деревня сколко семей [a ti falutokban hány család (van)]. — (C.) N. *koč* viel.

kodui: *Kodui-poreχ-ēra* szn. fkl. [Bőrruhás öreg]. L. *poreχ* одежда, *gra* старикъ. — vö. (C.) Taz, Kar. *kotil-porg* lederner Kittel.

kođi уставъ, izület, ? *gođi* улица [utca]; ? *Kuđi-marget*, *Xudomarket* hn. [= Szigetköz-falu?] [vö. (C.) *marg* Insel]. — (C.) N. *kode* Zwischenraum.

koer(i)-espa онъ съдетъ, őszül; *koerba* зазѣдѣль [megőszült].

kok, *khok*, *χok*, *χōk* хозайнъ [úr, gazda], „hősénekekben kiváló gazdag emberek, szolgálók (*ondž-χopt*) voltak“; *amd(ed)i χok* сидить богатый [az úr ül]; *nus-χōk* хозайнъ, „régebben a falu ura“; *Koldi-čondži-khok* szn. fkl. [Ob-középi „fejedelem“]; *Lëndēs-kādet-kō(d) pāri-χok* szn. fkl. [L.-fenyő-folyó felsővidéki „fejedelem“]; *χonema* богатая (женщина) [úrnő; l. *ema*]. — (C.) N. *kok* Herr, B. *kūk* Fürst.

koχo прикладъ, товаръ [áru, portéka]; *koχom ödōgi* товаръ весить [árut mérni]; *khomodeda-čoč* товаръ весить шерду.

kol петинка (серди).

kolme невѣста [menyasszony], высватанна [akit megkérték].

khomde денегъ [pénz], копейкъ [kopejka]. — (C.) N. *komde* Kopeken, Geld.

χommēdet родила [szült; aor. narrat. sg. 3. sz.]: *teu nelχupp moktet elmat* *χommēdet* эта баба родила 6 ребѣнокъ [ez a nő 6 gyermeket szült]. — (C.) N. *koap* erzeugen, hervorbringen, finden, gebähren.

konāl лутокъ (?) [vöcsök].

kondze [gyökér]: *pot-k.* fagyökér; *nudzse-k.* fűgyökér. — (C.) N. *konž*, NP., Cs. *konže* Wurzel.

χonema: *amdi χonema* сидить богатая (женщина) [az úrnő ül]. L. *kok* хозайнъ, *ema* жена.

konēr, *konerga* овецъ [bárány]. — (C.) N. *konēr* Schaaf.

kongorsündi kala чашка [csésze]. L. *kala* id.

koō уши [fül]. — (C.) N. *kō* Ohr.

χopp человекъ. L. *khupp* id.

kopt, *kopte* pad [ülő-, fekvőhely, hely], („három egész magas deszka van a bejárattal szemben a hombárban“); *nudzset-kopt* покотъ [kaszáló, (rét), tkp. füves hely]. L. *nudzse* трава. — (C.) N. *kuopt* Platz, Stelle zum Sitzen oder Liegen.

khōr горносталя [hermelin]. — (C.) N., Jel., B., Taz, Kar. *kur*, *kor* Hermelin.

khōr мухсунъ [mukszun, coregonus-fajta]; *kōri-ērēd* október [mukszun-hónap]. — (C.) M. *kór* Muksun.

khōr-mun közép-ujj. — (C.) B., Taz, Kar. *kor-mün* Mittelfinger (eig. Stierfinger), vö. *kor* Stier, Hengst.

korb струбъ, fa emlékjele (?) a síron. — (C.) NP. *korbe* Grab über der Erde. *korbetdže-kvos*: *soχori-k.* клука [szénvonó, piszkavas, szósz. kályha keverő vas]. L. *kvos* [vas]. — vö. (C.) Kar. *korbannap*, Taz *korbetpam* mischen.

kordže nagyobb féle hengeres nyírhéjládika; *korndzset-pakk* nyírhéjedény fogója; *korndže*, *korundže* лукошка, vízhordó edény. — (C.) N. *kornžē* Korb aus Birkenrinde.

χore-χula березовскій остяки [berjozovi osztjások], („régí elnevezés“). *korēp* племя, народъ, орда [törzs, nép, horda].

khōrχ медвѣдь [medve]. — (C.) N., Jel., B., Taz, Kar. *korg* Bär.

korndže l. *kordže* nyírhéjládika.

korndzset-pakk nyírhéjedény fogója. L. *kordže* nyírhéjládika, *pakk* [nyele valaminek].

korpuġai супп [leves], „это съ крупой вариться“ [ezt kásával főzik].

L. *kurpa* [крупa, dara, kása], *gai*.

korundže l. *kordze* nyírhéjládika.

khosti худой [rossz]; *hosti-xurp* неприятель [ellenség], неугодной [t. i. человек: kellemetlen, nem tetsző (rossz) ember]. — vö. (C.) N. *koška*, *koštal* schlecht, arm.

Košpai-é[réd] április. — vö. (C.) N. *kāš* sibirischer Feuermarder (mustela Sibirica)?

khoš-pak чердакъ

kova, *kovà* тамаръ [tompahegyű nyíl prémes állatok, coboly, nyest, hermelin stb. elejtésére]. — vö. ? (C.) N. *kyau* den Bogen spannen.

khovi богатый [gazdag]. — vö. (C.) N. *kōl*, *kōi*, NP. *kōwai* reich.

kozor, *kozar* мамонтъ [mammut]; *Kozarbaret* hn. [Mammutfő-falu] (l. *par*, *jet*); *Koźarmat* hn. — (C.) N. *košár*, KO. Cs. *kosár* Mammuth.

kō l. *khä* [folyó].

kō, *khō*, *kō* яръ [meredek folyópart]; *Kōttibiet* hn. [Partvég-falu] (l. *tib*, *jet*). — (C.) N. *kē* Berg, Hügel.

kō пояска [öv]. — (C.) N. *kū* Gürtel.

kōba малинкой [kicsi, kis]; *kōba ilda* братинъ сын [fivérem fia, tkr. kis testvér]; *kōbakōnēk* feleségem fivére, feleségem nővére [kis sógor]; *kōbamála khula* семья (ребята его) [család (az ő gyermekei)]; *kōba pare* малинская свадьба, когда высватаются [kis esküvő, amikor a megkérés megy végbe]; *kōba-pečat-kuj-éréd* november [kis csuka bőségének hava]; *kōbai-če* ребёнок [gyermek]; *tōbal-xui-kōbal-če* [fiúgyermek]; *nel-xui-kōbai-če* [leánygyermek]. — (C.) N. *kebā* klein.

kōbai-če ребёнок [gyermek], *kōb-ai-če* [!] csecsemő; *tōbal-xui-kōbal-če* [fiúgyermek], *nel-xui-kōbai-če* [leánygyermek]. L. *kōba* малинкой.

kōbamála khula семья [család]. L. *kōba* малинкой.

kōdella borda. L. *la* 2. [csont]. — ? vö. (C.) N. *kād* Darm és N. *li*, NP. *lè* Knochen.

kōdžek, *kōdže-ek* хитрой, мудронный, мудрой [ravasz, okos]. — vö. (C.) *kēd* Weisheit.

khōdzsui-xurp шаманъ [samán]. — vö. (C.) *kēd* Zauberweisheit, Weisheit, *kēdelhul-gup* Zauberer, Priester, *kēdežak* zaubern.

kōge рѣчушка [folyócska, patak]; *Kōgena-jet* hn. [Patak-(menti) falu]; Vj. *kōge*, *kūge*: *Patēl-kūge* vn., de: *Pērdalat kōge*, *Kōbamač-kōge*, *Mučbar-kōge* stb. L. *khā* рѣчка. — (C.) N. *kēgé* Flüsschen (<: *ky*, *kē* Fluss).

kōk косати [madárka, fecske].

kōs копя (kórja).

khōu мозгъ [velő, agyvelő]; *oltkhōu* agyvelő. — (C.) N. *kōu* Gehirn.

kōzkā-sai звѣздъ [csillag, tkr. csillagszem]; *jūdi-kvōnnend khadi-kōzkāsai* [esthajnalesillag]; *kāri-kvōnnend-khadi-kōzkāsai* [hajnalesillag]. L. *sai* глаз. — (C.) N. *keška* Stern; N. *keškahai*, K. *kesakas sai* Stern.

khude, *kudi* l. *khade* ель.

kudkebok [milyen]: *kudkebok selok elespükvalet* каковъ здорова живѣшь [milyen egészségesen élsz, tkr. éltek].

kuergu душать [lélekzeni]. — (C.) N. *kuējarnak* athmen <: N., Jel., B., Taz, Kar. *kuei* Seele.

kuerti духаніе [lélekzet]. L. *kuergu* душать.

kuj: *köba-pécat-kuj-éred* november [kis csuka bősége nek hava]. L. *kwoek* лишно. — (C.) N. *kue* Überfluss, zu viel, *kuei* überflüssig.

χula, khule народъ, люди [emberek, nép], [a *khupp* szó Pl. -a]; *χore-χula* берёзовскій остяки; *šoš-khul-χula* остяцкій народъ; *wgr-kät-χula* Васьюганскій остяки; *köbamála khula* семья. L. *khupp* ember.

külé воронъ [holló]. — (C.) N. *kulé* Rabe.

kuma (?) fehérös шуватель [daru].

khumbä [perf. narrat. sg. 3. sz.]: *täbu kh.* онъ умеръ [ő meghalt]; *tebu χumbe*, v. *χumben* онъ померъ [ua.]; *täbu khundaχet-khuš* [praet. perf. sg. 3. sz.] онъ давно умершій [ő régen meghalt, halott]. — vö. (C.) *kuak, kumbak*, sterben.

khundaχet давно [régen, régóta]: *täbu kh. khuš* онъ давно умершій [régen meghalt]. — (C.) N. *kundákt* weit fort.

kungel (alsó) lábszár.

khunibi-nel-khupp баба (замужная) [(atya) nagyanya].

khupp, χupp, χopp ember; *ondzs-χopp* свой человекъ, alattvaló; *χosti-χupp* непріятель [ellenség]; *χore-χula* [Plur.] берёзовскій остяки; *khödzsui-χupp* шаманъ [samán]; *khunibi-nel-khupp* баба (замужная) [(atya) nagyanya]; *miedêχëndet koč oltaje-khupp* въ ваше деревня сколько семей [a ti falutokban hány család (van)]; *nêlkhupp* женщина [nő, asszony]; *svortei-χupp* другъ [barát]; *têbel-khupp* мужик [férfi]; *ārêk-čvöcet-χupp* ellenség; *kät-χut* рѣчной люди [folyómenti emberek] (l. *khä*); *töbal-χui-köbal-če* [fűgyermek]; *nel-χui-köbai-če* [leánygyermek]. — (C.) N. *kup* Mensch.

kurpa курпа [dara, kása]; *corpugaî* [суп, leves]. L. *gaî* id.

kurskät курица, ketrec.

khuš l. *khumbä*.

kuššakket когда [mikor, amikor].

kuššei-bari сколько разъ [hányszor].

kutat гдѣ [hol]; *kutat tat telengmant* гдѣ ты родился [hol születél?]. — vö. (C.) *ku névmástó* l. Gr. § 567.

kü l. *khä* рѣка.

kündebutti (?) ери, gyögyfűféle (?).

künte лошадь [ló]; *kündet* лошадиный [ló-]; *kündet teld* лошадиный хвостъ [lófarok]; *kündet-pü* крива [sörény]. — (C.) NP. *kündä* Pferd.

khüvi-peng ér, жили.

kvač городище, городъ [vár, város]; Vj. *kvoč* запоръ [halászcége, víz-rekesz]; *Top-kvač* Томскъ; *Narep-kvač* Нарымъ; *Kož-kvač* Тогуръ helyén volt. L. *kvgdčete*. — (C.) N. *koač*, KO. *kuač* Stadt, Burg.

kvgč [kacsa]; *cerêp kvgč* связь [kacsafajta]; *čumbugvač* востраковсь [kacsafajta]. < or. гусь?

kvgdčete запорный промысль [folyó-, (víz)rekeszték]; *öččö-kvgdčebi-éred június* [kis vízrekeszték-hónap]; *Varχe-kvgdčebi éred július* [nagy vízrekeszték-hónap]. L. *kvač* [vár, város].

kvgjà скотскій дворъ [karám].

kvgnt елецъ [fehér keszeg].

χwanbe: *taba χunne aza χwanbe* [perf. narrat. sg. 3. sz.] она холостая [ő hajadon, tkp. ő férjhez nem ment]. — vö. ? (C.) *kuennak* fortgehen.

kvgrmé nővérem férje. — (C.) N. *kuermé*, KO. *kuarme* Mann der ältern Schwester.

kvqš-ündž сѣнь [kunyhó, sátor, körülkerített (védett) hely]. Vö. *kvač* городище?

kvat: *odet-kvat* alkar. L. *odé* pyka [kéz, kar]. — vö. ? (C.) *kueš* Hälfte.

kvē cosna [erdei fenyő]; *Kvēni-ko* hn. [Fenyves-sziget]. — (C.) N. *čwe*, KO. *kūe* Fichte.

kvēlok тунгузъ [tungúz]. — (C.) N. *kūelom* Tunguse [~ vö. Kar. *Kwālak* Jurak].

kvēlč(et), *kvēlcset*, *kvöldžed* старинка, hősének. — (C.) N. *kūeldet*, NP. *kūelžut* Altertum.

kvēn пель, бель (?).

kvoč (Vj.) запоръ. L. *kvač* городище.

kwoek лишно [felesleges, több, túl-]: *okergwoe(t)-sedsare* [huszonegy, tkp. egy túl a húszon] stb. (l. Számnevek). L. *kuj*. — (C.) *kuel*, *kuei* darüber (Gr. § 360): *oker kuel sede sarm* [huszonegy].

kvore [varjú]. L. *kvöre* id.

kvos [vas]; *čugun-morate-kvos* ухват [edényfogó]; *kvozi-porex*, *kvōži-porx*, *kvōži-porēx* панцеръ [páncélruha, tkp. vas-ruha]; *mandžerse-kvos* церкло [tükör]; *pilai-kvōs* вилка [villa]; *soxori-korbetdže-kvos* клука [szénvonó vas]; *ñudžsi-padžsetetel kvōs* коса [kasza, tkp. fűvágó vas]. — (C.) N. *kues* Eisen.

kvozdebele bal kéz. — vö. (C.) N. *kuedagi* link.

kvōde: *teld kvōde* ясной день [derüs (meleg) a nap]. — (C.) FO. *kuete* Hitze.

kvōdembe: *tü k.* [perf. narrat. sg. 3. sz.] огонь свѣтло [a tűz világított, süttött]. — vö. (C.) FO. *kuete* Hitze.

khvōgher осетра [tokhal]; *kvōgeri-ered* szeptember [tokhal hónap]. —

(C.) N., B. *kuegar* Stör (Acipenser Sturio).

kvōi плосъ [folyó(meder)szakasz]. — vö. ? (D.) Csa. *kypj* Fluss, Ob (Anl. lab. 57).

kvōl, *khql* рыба [hal]; *čabgbi kvōl* сушеная рыба [száritott hal]; *kvōlet-pōtei-ērēd* május; *tau khql tit kvōs* эта рыба поль сажень [ez a hal fél szazseny]; *ñeprei-khql* яловая рыба [ikráatlan hal]; *tōruj-khql* икранная рыба [ikrás (ívó?) hal]; *šaghetpi-kvōl* солоная рыба [sózott hal]. — (C.) N., B., Kar. *kuel* Fisch.

kvöldžed hōsi ének. L. *kvēlč(et)* id.

kvōñded (вечерная, утренняя) заря [esti, reggeli pír; hajnal, alkonyat]; *jūdi kvōnnend khadi-kōžkāsai* [esthajnal csillag]; *kāri-kvōnnend khadi-kōžkāsai* [hajnalcsillag]. — vö. (C.) N. *kuend* Morgen- und Abendröthe, *kari k.* Morgenröthe, *ūdi k.* Abendröthe.

kvōnēk [sógor]: *kōbakvōnek* feleségem fivére, feleségem nővére [kis sógor]. — (C.) N. *kūenēk* Schwiegersohn, Schwesternmann, Schwager.

kvōre, *kvōre* ворона [varjú]; *kvōre-ērēd* február [varjú hónap]; *Kvōre-pedžide* Кривалуцкiя hn. [Varjú-fészek-falu]; *Kvōrijēt* hn. [Varjú-falu]; *Kvōri-to* vn. [Varjú-tó]. — (C.) N. *kueré* Krähe.

kvōs, *kvōsket* [prosec?] половина [fél, fele vminek]; *tau khql tit kvōs* эта рыба поль сажень [ez a hal fél szazseny]. — (C.) *kueš* halb.

kvōži [vas]. L. *kvos* id.

la 1. ясь [pirosszárnú ponty]. — (C.) N. *lā* Plötze (Cyprinus Idus).

la 2. кость [csont] (halnál is); *ol-la* черепъ [koponya, szósz. fej-csont]; ? *kōdella* borda. — (C.) N. *li* Knochén.

lad-kodi члень [tag]. — (C.) *kode* Zwischenraum.

lāda черканъ [csapda]. — (C.) N. *ladá* Eichhornfalle.

laga [rész]; *Kollaga-let* [*Kol-laga-let*] hn. Нижний Каски [tkp. Sziget-rész falu]; *pullaga* pálcácska. — (C.) N. *laga* Stück, Bissen (pl. *pöl-l*. Stein-stück).

lapa [lapátalakú] fa keverő kanál; *nai-pengute-lapa* kenyérsütésnél használt lapát. — (C.) N., Jel., B. *lab* Ruder.

lappa balta.

lendegu понимать [megérteni].

lèndér [csel, mellyel a *tagdák*-ot fogják].

-lep [tábla, deszka]: *tobeslep* песеница [sakktábla]. — (C.) N. *lep* Brett.

lobuan темно стала [sötét lett, besötétedett]. — (C.) N. *lebuan* es ist finster geworden.

loḡä лисица [róka]; *loḡei madzse* лисица мѣрка [rókamérték]. [Valószínűleg azt a „mérték“-et értik ezen, amilyen magasra az önlövő nyílát állítják be a rókafogáshoz. Attól függően u. i., hogy milyen állapot elejtésére állítják fel az ijjas csapdákat, önlövőket, a vízszintesen fekvő nyíl helyzetét függőleges irányban változtatni lehet. Vö. *nuan-mandze* [nyúl-mérték] a *mandze* címszó alatt]. — (C.) N. *logá* Fuchs.

lomb апрѣль [sas]; *lombi-eréd* március [tkp. sas hónap]. — (C.) N. *lemb* Adler.

mači-aḡ 1. *madže* 1. тайга.

mada дверь [ajtó]; *madanak* [ajtó-száj, küszöb] (1. *ak*): *südermadanak* ablaknyílás. — (C.) N. *māda* Tür, *mādan ak* Schwelle (Zeltmund).

made-šünd комната [szoba, tkp. sátor, ház belseje]. L. *mat* домъ [ház, sátor].

mador богатырь, hős. — (C.) N. *mádur* Held.

madže 1., *mate*, тайга [tajga]; *Madžetbarjet*, *Matenbarit* hn. [Tajgaszéli falu]; *mači-aḡ* [tajgaszél, -vég]. — (C.) N., Jel., Taz, B. *mač* Wald.

madzse 2. [mérték]. L. *mandze* id.

madžet пила [fűrész]. — vö. (C.) N. *mažap* schneiden.

maka курганъ [kurgán] (általában „domb“ értelemben), sziget. — (C.) N. *maká* Rasenhügel.

mana-šoš куликъ [sárszalonka].

Manak-tëör дураковатой [együgyű, balga], который очень балуется [aki nagyon ostobáskodik]. — vö. (C.) N. *mānal* wild, toll.

mandze мѣра [mérték], *madzse* мѣрка [mérték]; *nuan-mandze* четверть [negyed, szósz. nyúl-mérték]. („A nyúlra a cselnél a nyilat egy araszra kell felállítani“); L. *loḡei-madzse* [róka-mérték] a *loḡä* címszó alatt. — (C.) NP. *mānži* Maass.

mandžegu гледеть [nézni]. — (C.) N. *mannambap*, K. *manžembau* sehen.

mandžerse-kvos церкло [tükör, tkp. néző-vas]. L. *mandžegu* гледеть.

mapte сказка [mese].

marendžet катици [vejsze]. — (C.) Taz *mārñžen* Stromwehre.

marg I. цѣлый кустъ [bokor]; *Khude-marget*, *Kudi-m*. hn. Таизакова [Fenyő-bokor-falu] (1. *khade*, *jet*). — (C.) N. *marg* Busch.

maslo масло [vaj].

mat домъ (ház, sátor); *tvei-mat* [nyírhéjsátor]; *dvel-mat* балаганъ [nyírhéjborítású nyári szállás, sátor]; *made-šünd* комната [szoba]; Loc., poss. Pl. 2. birtokos sz. raggal Sg. birtok: *miedēḡendēt* въ ваше деревня [a ti falutokban]; *Nulmatelet* [*Nul-mate-let*] hn. [templom-(istenház)-falu]. — (C.) N. *māt*, *mat* Zelt.

- mate* l. *madže* l. тайга.
mažek саипъ, челъ, melyből hálót készítenek.
merengu продать [eladni]. — vö. (C.) N. *merɛnɔp* verkaufen.
mezalbugu танцевать [táncolni].
miğuntöngol: m. *čembadet* нам послушны [nekünk engedelmeskedő].
modija моложе братъ [fiatalabb fivér]. L. *müdja*. — (C.) K. *myda* jüngerer Bruder.
moga мука [liszt].
moχ спина [hát]; *moχone* vissza; *nun-moχel* tejút [tkp. ég-közép]. — (C.) N. *mog* Rücken.
moχone dzsandze fogyó (hold), tkp. vissza megy. L. *moχ*.
moloko молоко [tej].
monbi-mun mutatóujj. L. *mömbi* gyűszű. — (C.) Taz *mumbelil-mün* Zeigefinger, vö. Taz *mumbel* Fingerhut.
morate [nom. verb. subst.] *čugun-morate-kvos* ухват [edényfogó, mellyel a kemencébe az edényt behelyezik]. — vö. (C.) NP. *mornam* zerschlagen, zerbrechen.
motta петка [sarok]. — (C.) N. *moča* Ferse, untere Wade.
možerbüvat főtt hús. — (C.) Taz *mušeram* kochen.
möd война [háború].
mömbi напёршка, gyűszű. L. *monbi-mun* mutatóujj. — (C.) Taz *mumbel* Fingerhut.
mud болшая кривилка (плось) по рѣкѣ [nagy, dombos partvonulat]; *Mudžna-jet*, *Mudžbare*t, *Mutnajetu* hn. — (C.) B., Taz, Kar. *müč* Ziehplatz, Trageplatz des Fahrzeugs (auf den Krümmungen des Flusses).
müghe озорный быкъ [vad bika].
mun ujj, *munla* ujjak; *čelkei-mun* kisujj; *khör-mun* középujj; *monbi-mun* mutatóujj; *mun-par nünke* lábujjhegyen állni; *nemgedi-mun* gyűrűs ujj; *warke-mun* hüvelyk [nagy ujj]. — (C.) N. *mün* Finger.
-mut: *siđmut* грудь [mell, kebel]. — (C.) Cs. *müt* Busen.
müde печонки [máj]. — (C.) N. *myd* Leber.
müdja fiatalabb fivérem [így hívja] gyermekemet. L. *modija*. — (C.) K. *myda* jüngerer Bruder.
müla мыла [szappan].
nager torgu könyvet olvas[ni]. — (C.) N. *nager* Brief.
nandzsé брыха, has. — (C.) N. *nanž* Magen.
nargu барсукъ [borz].
natol-dāké aznas távoli (?) дѣдушка. L. *aznas* дѣдушка.
nē дочь [lány]; *néganē* дочери дочь [a leánygyermek leánya] (l. *ńenga*). — (C.) N. *ne* Tochter.
nedeg дѣвушка [leány]; *tari nedekāntik* она ещё дѣвка [ő még lány]. — (C.) N. *nādek* Mädchen.
nēdegu жениться [nősülni]; *taba aza netemba* онъ холостой [ő nőtlen, tkp. ő meg nem házasodott]. — (C.) N. *nādák* heiraten.
négai дочери сынъ [a leánygyermek fia]. L. *ńenga* моложая сестра, *ji* сынъ. — (C.) N. *ńeṇa* jüngere Schwester + *i* Sohn.
néganē дочери дочь [a leánygyermek leánya]. L. *ńenga* моложая сестра, *nē* дочь. — (C.) N. *ńeṇa* jüngere Schwester + *ne* Tochter.
nēl-khupp женщина [asszony]; *nēl-χupp* баба [nőszemély]; *nēl-χui-köbai-če* [leánygyermek]. — (C.) FO., Cs. *neā* Frau, N. *nāl-gum* Weib.

nemgedi névtelen; *nemgedi-mun* gyűrűsujj. — (C.) N. *nep*, KO. *nem* Name, N. *nepkadat*, KO. *nemgadat*, *nemgedi* namenlos, *nipketil-mün* der Ringfinger.

nepšeže [instr.]: I. *šeps* грудь.

něrg вѣтеръ [szél]. — ? (C.) N. *märg* Wind.

nerga вѣтеръ дуетъ [a szél fúj]. — vö. ? (C.) *märg* Wind.

něrsa ёрсь [süger]. — (C.) N. *nerša* Kaulbarsch.

neuraldzsiku [intens.] кормить [szoptatni]. — (C.) N. *neurap* säugen.

něvuhēmba (клатву) бажилъся [megesküdött].

nobe руковица [kétujjas kesztyű]. — (C.) N. *nob* Handschuh.

nōdek стерлидъ [sterlet, kecsge]. — (C.) N. *nōdak*, *nōdek* Sterläd.

nor, *norр* иконъ, богъ [szentkép, isten]; *nulmate* templom [istenház];

nun *moxel* tejút [égböze]; *nušünd* небо [ég-belseje]. — (C.) N. *Nop* Gott.

nu [szempilla]: *sain-nu* id. — (D.) Ty. *nū* Augenwimper (Anl. lab. 52)

nudzse [fü]. L. *nudzse* id.

nulmate [: *nul-mate*] templom [istenház]. L. *nor* икон, богъ; *mat* домъ.

— vö. (C.) *Nūn-māt* Kirche.

nun-moxel tejút, небо середина (половина) [égböze]. L. *nor* икон, богъ; *moх* спина.

nušünd небо [ég], *nuš-ügg* [helyesen: *nu-šügg*] id. [tkp. ég-belseje]. L. *nor* икон, богъ; *šünd* [valaminek a belseje]. — (C.) *Nū-šünž* Himmel, *Nū-sündje* (Reiseber. 169).

nužna бѣдный [szegény].

nünke [áll]: *nun-par* n. lábujjhegyen állni. — (C.) N. *nēnak* stehen.

nabi яйцо [tojás]. — (C.) N. *nābi* Ei.

nabi-kēžer пленица для утки (kacsafogó hurok). L. *nap* утокъ és *kēžer* пленица.

nai хлѣбъ [kenyér]; *nai-pengute-lapa* kenyérsütésnél használt lapát. — (C.) N. *nai*, *nān* Brot.

nak елованое мѣсто [iszapos hely]; *Nakuet*, *Nangujet*, T. *Nango-jet* hn. [iszap-falu]. — (C.) N. *nak* Schlamm, NP. *naŋa* Thon, Lehm.

nap утокъ [kacsa]; *nabi-kēžer* пленица для утки [kacsafogó hurok]. — (C.) N. *nāp*, *nāb* Ente.

nare, *nar* болото [mocsár]; *näre(s)-säre* чайка [sirályfajta, mocsári sirály]; *Narep-kvaš* Нарымъ [Mocsár-város]; *Sana-nar* vn. [S. mocsár, a Csaja vidékén]. — (C.) N. *nar*, NP. *narre* Moor, Tundra.

nenga молодая сестра [fiatalabb nőtestvér, húg]; *nēnnga* fiatalabb fivérem [így hívja] gyermekemet. L. *nēgai* дочери сынъ. — (C.) N., Kar. *nēŋa* jüngere Schwester.

nēnnē orvespa növekvő (a hold), tkp. előre nő. — (C.) N. *nannē*, *nanne* vornhin.

nēnna сестра [nővér]; *nēnna* fiatalabb fivérem [így hívja] gyermekemet; братеринъ дочь [a fivér leánya]; сестеринъ дочь [a nővér leánya]. — (C.) N. *nēnā* Schwester.

nēnnga l. *nenga* молодая сестра.

neprei-khal яловая рыба [ikrátlan hal].

něps грудь, чички [mell, csecs]; [instr.] *nepšeže neuraldzsiku* грудомъ кормить [mellel szoptatni]. — (C.) N. *něp*, KO. *něps* Brustwarze.

ńeva заиць [nyúl]; *ńuan-mandze* четверть [egynegyed, szósz.: nyúl-mérték] (l. ott). — (C.) N. *ńewá* Hase.

ńevedá неводъ [húzó-, vontatóháló].

ńoi (изъ) кочи [bőr-, bőrből való]; *ńoi-mat* [bőrsátor]; *ńoi-põvè* lábravaló [bőr-csizma].

ńuan-mandze четверть [negyed, szósz.: nyúl-mérték] („A nyúlra a cselnél a nyilat egy araszra kell felállítani“). L. *ńeva* заиць.

ńudzse, *ńudž* трава [fű]; *ńudzse-čab* листь трава [fűlevél]; *pàdèń-ńudž* сѣна [széna]; *ńudzse-kondzse* фűgyökér; *ńudzset-kopt* покось [kaszáló (rét)]; *ńudzsi-padzstetel kvõs* коча [kasza]. — (C.) N. *ńuž* Gras.

ńuik сладко [édes (étel), nyalánkság]. — vö. (C.) N. *ńui* süss.

ńurg-, *ńurga-* соръ [szemét]; *ńurgajet* hn. Иснаевы [tkp. szemétfalva]. — vö. szam. Jur. (C.) *ńahar*, szam. Jen. *nohi*, szam. T. *ńager* Schmutz.

ńus-χõk хозяинъ [gazda, úr], („régebben a falu ura“). L. *kok*. — (C.) *ńõš* Wirth.

ńü налимъ [menyhal]. — (C.) N. *ńü* Quappe.

õdè рука [kéz, kar]; *õdèn-ol* kézфő; *õdep-pangu* тамга [tamga, kézjel]; *õdet-kvat* alkar. — (C.) N. *ud* Hand.

ol голова [fej, fő]; *õla* черепъ [koponya]; *olt-tàri* волосъ [haj]; *olt-khõu* agyvelõ; *õdèn-ol* kézфő; *tobenol* lábfej; *sabünol* уда [horog]; *kharbanol* уть [horog?]; *tobes-ol* пешки [sakkfigura]. — (C.) N. *ol* Haupt, das Obere.

olt-khõu agyvelõ. L. *ol* голова.

õndzs-χopp, *õndž-χopt* [Plur.] свой человекъ, alattvaló, szolga. L. *khupp*. — vö., (C.) *one-* visszaható és birt. névm. tő: *onek* mein eigen, selbst, *õnenžè* du selbst, dein eigen, *õnžè* er selbst stb.

orati-kvos скавродникъ.

orvespa [növekszik]; *ńènnè orvespa* növekvõ (a hold), előre nõ. — (C.) N. *orwešpak* wachsen.

õččõ небольшой [kicsi]; *õččõ-kvãdčebi-érèd* június [kis vízrekeszték-hónap].

õdergu пить [inni]. — (C.) N. *ünnam*, *ütpam*, *ütkuam* trinken.

õderme волокъ [két (hajózható) folyó közti szakasz].

õdõd весна [tavasz], a folyók megnyíltától júniusig. — (D.) Ty. *õdãd* Frühling (Anl. lab. 51).

õdõgu весить [mérni]; *koχom õ*. товаръ весить [árut mérni].

õdžüdment вѣсъ [tekintély, súly]. L. (-üdment). — (C.) N. *èž* Wort + N. *üdap* schicken, herablassen.

õldžetet забля [kard].

õldžsõt падоша [talp]. — vö. Kam. (C.) *ülü'd* Fussohle.

õlga feleségem [így hívja] nővéremet.

õnd kézi íj. L. *ünde*.

õngh запоръ [rekeszték, halászcége].

õnghõnč арсамакъ [rozsomák]. — (C.) N. *üñãñž* Vielfrass.

õr жиръ [zsír]. — (C.) *ür*, *õr* Fett, besonders von Fischen.

õtt вода [víz]; *paradi-õtt* pálinka. — (C.) *üt*, *õt* Wasser.

padarmu: *tèlnd p.* западъ [nyugat, tkp. napnyugta].

pàdèn-ńudž сѣна [széna].

padža кузенка, nyírhéj vízmerítő edény a csónakban, *padže* négyszögletű nyírhéjedény; *sosa-padža* чуманъ [(nyírhéj) doboz]. — (D.) Ty. *padža* Korb aus Birkenrinde, Korb, Gefäss (Anl. lab. 70).

- padzstetel-kvös* [vágóvas]: *ñudzsi-padzstetel* [part. praes.] *kvös* koca [kasza, tkp. fűvágó vas]. L. *kvos* [vas], *ñudzse* трава. — (C.) N. *paželpap* hauen.
page черка [vadkacsa-féle]. — (C.) N. *pagé* Entenart (Anas Crecca).
paghe-bo мѣтка [jel]. L. *po* ? — vö. ? (D.) Csa. *pakṭa* Muttermal (Anl. lab. 69).
pagelgu капать [ásni]; *pagelset* навороточка [fűrő?]. — (C.) B. *pakalnan* graben.
paja [öregasszony]; *svadibaja* nászasszony; *Kola-pajani* szn. fkl. — (C.) K. *paja* altes Weib.
pakk [vminek a nyele]: *korndzset-pakk* nyírhéjedény fogója. — (C.) N. *pak* Schaft.
palda женина мать, мужина мать [az anya anyja, az apa anyja]. — (C.) N. *palzá*, KO. *paldá* Schwiegermutter.
pangu: *odep-pangu* tamga [tamga, nemzetségjel, kézjegy]. L. *odē* рука. — vö. (C.) *pannap* legen.
panne садиться [lenyugszik]; *telde p.* солнце садиться [a nap lenyugszik]. — (C.) N. *pannap* legen.
pañes koca [hajfonat].
-par, -bar: *érénd-bar* полный (месяць) [telihold, szósz. holdmagaslat]; *nun-par* *nünke* lábbujjhegyen állni; *tat-par* вершина [csúcs, hegy]; *Lëndes-kādet-kō(d)* *pāri-χok* szn. fkl. (Lëndes fenyőfolyó-felsővidéki „fejedelem“); *Madzetbarjet* hn. [Tajgaszéli falu]; *Čurbaret* hn. [Čur-torkolati falu]. — (C.) N. *-par* das Obere, die Höhe; (D.) Ty. *pār* Kopf, Scheitel, Spitze (Anl. lab. 148).
paradi, paridi коркая [keserű]; *p. ött* вино [pálinka]. — (C.) N. *pari*, NP. *parridi* bitter, N. *pari üt* Branntwein.
parčendže-toi-čendže пировать [vendégeskedni, lakmározni].
pare 1.: *khagat-pare* могила [sír]. L. *pāri*. — (C.) NP. *peäre* eine Bahre.
pare 2. жертва [áldozat] régebben свадба [esküvő]; *kōba-pare* малиная свадба, когда высватаются [kis esküvő, amikor a megkérés megy végbe]; *varg(e)* *pare* большая свадба [nagy esküvő]. — (D.) Ty. *pār*, FКе. *pāri* Hausopfer (Anl. lab. 99).
pāri: *Lëndes-kādet-kō(d)* *pāri-χok* szn. fkl. [Lëndes fenyőfolyó-felsővidéki „fejedelem“]. L. *-par*.
paridi [keserű]. L. *paradi* id.
paslédni последний [utolsó].
pä, päü, peü: *südan-ängdi-peü* olló. — (C.) N. *pagi*, KO., K., NP. *pā* Messer.
peča, pētta чука [csuka]; *pēcat*: *kōba-pēcat-kuj-ērēd* november [kis csuka bőségének hava]. — (C.) N. *peča* Hecht.
pēde ночь [éj]; *pet-čondzs* сѣверь [észak]; *pinnut-pelek* (изъ) полночной сторонѣ [északi irány(ból)]. — (C.) N. *pi*, KO. *pe* Nacht.
pede гнезда [fészek]; *Kvōre-pedžide* hn. [varjúfészek-falu]. — (C.) N. *ped* Nest.
peđe, peđže плотка [ponty-fajta hal]; *Peđegendab-jet* hn. Тайна. — (C.) B., Taz. *pāče* Plötze.
pēgē рабчикъ [fogoly]. — (D.) N. *pēgē*, Ty. *pēgē* Haselhuhn (Anl. lab. 159).
pēkh(e) лось [jávorszarvas]. — (C.) N. *peak* Elentier
pel товарищ [társ, barát]. — (C.) N. *pāl* Kamerad.
peldemboqu пособлять [segíteni]. — (C.) N. *pāldau* hinzufügen.

pelek [irány]: *pinnut pelek* (изъ) полнoчнoй сторoнѣ [északi irány(ból)]. — (C.) N. *pālek* Hälfte, Seite.

pelekagens половина [fél, fele vminek]. — vö. (C.) *pelek, pelen* halb. Gr. § 373.

pēll combsont. — (D.) Ty. *pēl*, Csa. *pēle* Lende, *pēl-lij* Schenkelbein (Anl. lab. 111).

peng жили [ér]: *khūvi-peng* id. — (D.) N. *pāng* Ader (Anl. lab. 112).

pengute: *nai-pengute-lapa* kenyérsütésnél használt lapát.

perbu-vat sült hús. — (C.) Cs., FO. *poruaŋ, pormbaŋ* brennen.

pet-čondzs сѣверъ [észak], tkr. нoчъ полoвинa [éj-közép]. L. *pēde* нoчъ és *čondzs* половина.

pētta [csuka]. L. *peča* id.

peŋ l. *pā* ножикъ.

pēde топоръ [balta, fejsze].

pilai-kvös вилка [villa]. L. *kvos* [vas]. — (C.) N. *kues* Eisen, Metall.

pinnut-pelek (изъ) полнoчнoй сторoнѣ [északi irány(ból)]. L. *pēde* нoчъ.

pō дeрeвa [fa]; *pocēlbi-pō* драва [tízifa]; *saldzsebu* полъ [padló]; *pot-čab* листь [falevél]; *pot-kondzse* fagyökér; *pul-barge* болванъ [fabálvány]; *pol-zák* лѣсъ [erdő]; *pullaga* палчácska; ? *paghe-bo* мѣтка [jel]. — (C.) N. *po* Baum.

pocēlbi-pō драва [tízifa].

počēghu каракай [kacsafajta, ? *Anas rutila*]. — (C.) N. *póžogo* Entenart (Anas Penelope).

pođ лабeцъ, halszáritó állvány.

pojēl калымъ leánydíj. — (C.) N. *pojel* Brautschatz.

poχ сѣтъ [háló]. — (C.) N. *pok* Netz.

pol-zák лѣсъ [erdő]. L. *pō* дeрeвa [fa]. /

pone на улицѣ [az utcán]. — vö. ? jur. *po'* Zwischenraum.

poraldzsēt икра [boka]. — (C.) N. *puróž*, Taz *puražet* Wade.

pord лoсѣ (csillagzat) [nagymedve?]. — (C.) N. *pord* der grosse Bär (I. DONN., Anl. lab. 169).

pōre, pur, por чука [csuka] („a régi neve, lejjebb nevezik most is *por-nak*, itteni neve: *peča*“); *Purtona-jet* hn. [Kiscsukatavi falu]. — (C.) *pur*, NP, *purre* Hecht.

porēχ, porχ одежда [ruha]; *kvōži-porχ, kvōži-porēχ, kvozi-porēχ* панцeрь [páncél, tkr. vasruha]; *Kodui-porēχ-éra* szn. fkl. [Bőrruhás öreg]. — (C.) N. *porg* Kleidung.

pōri амбаръ [éléskamra]. L. *pare* l. — (C.) B., Kar. *pūre* Vorrathskammer, N. *pori* eine Art Bahre.

poroχ порошок [lőpor, puskaapor]. — (D.) Ty. *pōroχ* Schiesspulver (Anl. lab. 96).

pors урaкъ [száritott hal]. — (D.) Ty., FO. *pors* trocken gemahlener Fisch (Anl. lab. 95).

porset-čorg лукошка [kosár], nyírhéjedény a száritott hal tartására.

poš лѣтучій бѣлокъ [repülő mókus]. — (D.) Ty. *pōš* fliegendes Eichhorn (Anl. lab. 162).

pounol желудокъ [gyomor].

povsare постeлникъ („olyan csónakülés, amelyről a víz lefolyik“).

pō, pō, pū каменъ [kő]; *sakut-pō* tűzkő, *seldžē-pū* köszörűkő. — (C.) N. *pō* Stein.

pötèi: *kvälet-pötèi-èréd* május [halikrás hónap]. — vö. (C.) N. *pež*, FO. *pet* Fischsuppe.

pötpā, pötpa: *tönde pötpā* здѣсь жарко [itt meleg van]; *wargek pötpa* шипко жарко [nagyon meleg van]. — (C.) N. *pötpak, pöčap* sich erwärmen; *pövé* [lábravaló]: *noi-pövé* lábravaló; — (C.) N. *pōu*, NP. *pōwa* Stiefel.

pū: *kündet-pū* крива [(ló)-sörény].

pudč бобръ [hód]. — (C.) N. *pož* Biber.

pudel щёки, pofa? — (C.) N. *pūdal* Wange.

pudzs, pūdzs [közép]: *ji-sait-pudzs* pupilla; *sait-pūdzs* szivárványhártya; *tege-sait-pudzs* szemfehér (l. *sai* глаз). — (D.) Ty. *pūdž* das Innere, Mitte; in, innerhalb (Anl. lab. 170).

pudži-dava кротъ [vakond]. L. *tava* мышь [egér]. — (C.) N. *pož* Biber; (D.) Csa. *pūdžöl-tāya* grosse Ratte (Anl. lab. 170).

pudé носъ [orr]. L. *put-tabak* [burnót]. — (C.) N. *poč*, K., NP. *putte* Nase.

pul-barge балванъ [bálvány, tkp. fa-bálvány]. L. *pō* дерева.

pullaga [pul-laga] pálcácska. L. *pō* дерева, *laga* [részt]. — vö. (C.) B. *pul-lib* Stock.

pulsei коленка, térd [láb-, térdszem], L. *sai* глазъ. — (C.) N. *pulhai* Knie; (D.) Ty. *pulsei*, FO. *pūlzei* (Anl. lab. 174).

pur kis чука. L. *pōre* id.

pūr коголь [kerceréce, csörgő ruca, Anas clangula]. — (C.) N. *pur* Entenart (Anas Clangula).

purà калчанъ, tegez.

put tabak нухателной табак [burnót, dohánypor, tkp. orr-dohány]. L. *pudé* носъ.

pū kő. L. *pō* id.

pūjà пилинь [bagoly]; *telendgvarme pūjà* малинкий пилинь [kis bagoly]. — vö. (D.) Csa. *pūžaldžega* Eule, Uhu (Anl. lab. 140).

pūm (?) nadrág (?). F — Vö. kam. *phī'mā* Hosen.

rak ракъ [rák] („itt nincs ez a hal [?]“).

režovka режовка [ritkás szemű háló].

rugvatpugu hortyogni, крапить.

rušš orosz. — (C.) N. *Ruš* Russe.

šaghetpi l. *šak* соль.

šaghikk соленно [sós étel]. L. *šak* соль.

šak соль [só]; *šaghetpi-kvöl* соловая рыба [besózott hal]; *šaghikk* соленно [sós, sózott étel]. — (C.) N. *šak* Salz.

šang(e) глухарь [nyírfajd]; *sangut* тетеръ [fajd]: *S.-kü* vn. (Fajd-folyó) (a Csaja mellékvize). — (C.) N. *haŋ*, KO. *sēŋ* Auerhahn.

šākkodé железня [kacsafajta]. Vö. *segedud* черничъ?

šē языкъ [nyelv]. — (C.) N. *se*, Jel., Taz *šē* Zunge.

šēk тайга [tajga, őserdő]. — (C.) Csl. *sāŋa* Föhrenwald, schwarzer Wald.

šid сердце [szív]; *šidmut* грудь [mell]. — (PALL.) „Tomszk“ *syd*; (КЛАВР.) Nar. *sidže*; (C.) mscr. Csl. *seteā* kol, hjerta (l. PAAS., Beitr. 76).

šogor печь [kemence]. L. *šoxor* id.

šoi шей, горла [nyak, torok]; *šoldzset-čisat* (а)шеникъ [nyakörv] (l. ott); *turba-šoi* kémény. — (C.) N. *hoi*, K., NP. *soi* Kehle.

šok мысь [a folyó fordulójánál lévő magas part, folyófok]; *Koššoket* hn. [tkp. Köš-folyófok-falu]. — (C.) N. *hok*, Jel. *sok* Landzunge, Vorgebirge.

šokkē cyra [nősténykutyá].

šoχor, šogor печь, печка [kemence]; *šoχor-šündzs* печь belseje; *šoχor madanak* шесток [kemenceszáj előtere]; *šoχori-korbetdže-kvos* клука [szén-vonó, piszkavas]. — (C.) N., KO. *sogor* Ofen.

šolak лошка [kanál]. — (C.) N. *holak*, Jel. *solan* Löffel.

šoldzset-čisat (a)шеникъ [nyakörv, tkp.? nyak-hurok] („a kardot nyakra öltve viselték“). L. *šoi* шей, *-čisat* [hurok].

šorset szégyen. — (C.) N. *sors* Scham.

šoš шукъ [madár-féle?].

šoš-khul-χula остяцкий народъ [osztják nép]. L. *χula* народъ.

šödergu шить [varrni]. — (C.) K. *süderan* nähen.

šoj пупъ [köldök]. — (C.) N. *šöl*, KO. *söi* Nabel.

šöl чуваль [csuval, tűzhely].

šöve пестругъ [fajdtyúk]. — (C.) N. *süwa* Auerhenne.

šudja началникъ [feljebbvaló, főnök; hivatalos személyiség].

šurēp звѣрь [vadállat]; *šimbēdi š.* птица [madár, tkp. repülő állat]. — (C.) N. *hūrup*, KO. *sūrum*, *sūrēm* wildes Tier.

šū соболю [coboly]. — (C.) N. *ši* Zobel.

šünd, šündzs [vminek a belseje]: *made-š.* комната [szoba, tkp. a sátor, ház belseje]; *nušünd, nu-šügg* небо [ég], *šoχor-šündzs* печь [kemence] belseje. — (C.) N. *šünd* das Innere.

švön мартинъ [sirály].

sabūnol уда [horog]. L. *ol* голова.

sadčöreku играть [játsszani]. — (C.) N. *hānžernak*, Cs. *sāndarnan* spielen.

saghu-je кукушка [kakuk]. — (C.) N. *šāgeā*, Csl. *sāgūja* Kuckuck.

sai, (sai?) глазъ [szem]; *sait-pūdzs* szivárványhártya; *sainnu* felső szempilla; *ji-sait-pudzs* pupilla; *kōzkā-sai* звѣздъ [csillag]; *teχe-sait-pudzs* szemfehér; *pulsēi* коленка, térd. L. köv. — (C.) N. *hai*, Jel. *sai* Auge.

sain-nu, sainnu: *ellei s.* felső szempilla; *ennei sainnu* szemöldök. L. *sai* глазъ. — (C.) *sain-ū* Augenwimper; (D.) Ty. *nū* (Anl. lab. 52).

saldzsebu полъ, padló. L. *pō* дерева. — (C.) N. *salze-po* Fussboden, KO. *salž* Säule, Pfosten.

saku tűzverő; *sakut-pō* tűzkő. — (C.) N. *šāku* Feuerstahl.

sandä, sante új, новый; *Sandä-χara, Sante-χara* hn. село Ново-Илинское [tkp. új falu]. — (C.) N. *šänd* neu.

sangēdga заколь [sólyom?]. — ? vö. (C.) KO. *sēn* Auerhahn.

sangut l. *šang* глухарь.

sante l. *sandä* új.

sārē чайка [sirály]; *tüdiol-sārē* id.; *häre(s)-sārē* id. [tkp. mocsári sirály]. — (C.) N. *sār* Meerschwalbe.

sārēmba видовець, обадець [?].

sebanda свинь [disznó]. — (C.) N. *hēbanža*, KO. *sebanda* Schwein.

sebandis свинець [ólom, puszkagolyó]. — (C.) N. *hēbandies*, KO. *sebandessa* Blei.

sebika бурундокъ [csíkos evet]. — vö. (C.) Taz *šepān* fliegendes Eichhorn.

segedud черничъ [kacsafajta]. vö. *šākkodē* железеня?

seghola сипушки [fóka?].

sēkōk чёрной [fekete]. — (C.) N. *hāg*, Cs. *sāga* schwarz.

seldže-pū köszörűkő. L. *pō* [kő]. — (C.) N. *hālap*, KO. *selau* schärfen.

selok ela онѣ здоровѣ, живою [szósz. egészséges(en) él]; *kudkebok selok elespükvalet* [milyen egészségben éltek?]. L. *ela* [él]. — vö. (C.) ? K. *šulu* gesund (de vö.: MSFOu. CIII, 299).

selonik здоровѣ [egészséges].

sidmut грудь [mell, szívkebel]. L. *šid* сердце, *mut* [kebel].

sivruğa сивруга [tokféle hal].

soxori-korbetdže-kvos клука [szénvonó vas]. L. *šoxor* печь, *korbetdže-kvos* [keverő vas].

sorëmdžsò дошѣ [eső]. L. *svörá* [esik]. — (C.) N. *huromž*, B., Taz *soromž* Regen.

sormugu вязать [kötni, megkötni]. — vö. (C.) N. *hārap*, KO., K. *sārau* anbinden.

sosa-padža чуманѣ [(nyírhéj)-doboz].

sova хорошей [jó]. — (C.) N. *hwa*, KO. *sō* gut.

sode сырокѣ [lazacpisztráng].

sumba сатилокѣ, a fej hátsó része, tarkó.

südan-ängdi-peü оллó (изѣ обоихѣ сторонѣ вострое кес) [mindkét oldalon éles kés]. L. *angde* вострое, *pä* ножикѣ. — vö. (C.) KO. *sede zwei*, *seden* zweimal.

südermadanak ablaknyílás. L. *südernak* окно, -ak [száj], *mada* [ajtó].

südernak окно [ablak]. L. -ak [száj], *südermadanak* ablaknyílás. — (C.)

Taz *šōter* Loch.

sür корова [tehén]. — (C.) N. *hyr*, K. *syr* Kuh.

svadibaja nászasszony. L. *paja* [öregasszony].

svadiéra nász-uram. L. *éra* старикѣ.

svamdžugu мириться, békélni. — vö. (C.) N. *huoma*, KO. *sū*, Jel. *suoma* still, ruhig.

svortei-xupp другѣ [barát], любезной [человек] [szeretetreméltó, szeretett ember]. — vö. (C.) FO., Cs. *suoram* lieben.

svörá [Sg. 3. sz.] дошѣ идотѣ [esik (az eső)]. — (C.) N. *huorek*, K. *sāroau* es regnet.

tab устя [torkolat]; *Kőžertabijet* hn. [Kőžer-torkolati falu]. — (C.) N. *top* Rand?, v. N. *tob* Fuss?

taba, *tāb(u)*, *tebu* онѣ, она [ő]. — (C.) N. *tap*, *tau*, B. *tep* er.

tabak табакѣ [dohány]. L. *put* *tabak* нухателной табакѣ.

tadbele jobb kéz. — (C.) B. *tāt-pälel* recht.

tagdàk снегери [madár(veréb?)-fajta].

tak горѣ [hegy]: *varghe-tak* болшая горѣ [nagy hegy]. — (C.) FO., KO. *taŋ* Berg.

takki нижній [alsó]; *Takki-jet* hn. [Alsó falu]: Игаткины újabb elnevezése. — vö. (C.) *tak*, *taŋ* abwärts, nach unten.

tal-tël вчера [tegnap]. L. *tël* [nap]. — (C.) N. *te čël*, *tat-žël* gestern.

taöd лѣтъ [nyár]. — (C.) N. *tagi*, *taī* Sommer.

taptel сегодня [ma]. L. *tël* [nap]. — (C.) *tam*, *tan*, *tap* dieser hier.

tār перо [madártoll], *tari*, *tāri* шерсть [szőrzet]; *olt-tāri* волосѣ [haj]. — (C.) N. *tar* Wolle, (D.) *tāri* hairy (JSFOu. XXX/26, 4).

tar, *tari* ещѣ [még]; *tar üčdzënek* онѣ ещѣ молодой [ő még fiatal]; *tari nedekāntik* она ещѣ дѣвка [ő még lány] (l. *nedeg* дѣвушка).

tat ты [te]. — (C.) *tat*, *tan* du.

tat-par вершина [csúcs, orom, hegy]. L. *par*.

tau эта [ez]. — (C.) N. *tau*, *tap* er.

- taugu* купить [vásárolni]. — (C.) N. *tawap* kaufen.
tawa мысь [egér]; *pudži-dava* кроть [vakond]. — (C.) N. *tawa* Maus.
tāb(u) l. *taba* онъ.
tēbe мужъ [férj, férfi]; *tōbal-χui-kōbal-če* [fiúgyermek]; *tēbel-khupp*
 мужикъ [férfi]. — (C.) N. *teb* Mann.
tēbék бѣлок [mókus]. — (C.) N. *tabék* Eichhorn.
tebu l. *taba* онъ.
tēga сиротка [árva]. L. *čega*.
tēgha мѣдь, забя [kard]. — (C.) N. *teaga* Tungusenschwert.
tēld хвостъ [farok]; *kündet tēld* лошадинъ хвостъ [lófarok]. — (C.) N.
talž, FO. *tald* Schwanz.
teör: *Manak-teör* дураковатой [együgyű, balga]. L. *Manak-t*. — vö.
 N. B. *tān* Verstand; N. *tānuap*, Cs., FO. *tōruam* wissen; N. *tārbak* denken.
tere просѣкъ, „egyik folyótól a másikig“ [terjedő vidék]; *Terenak hn*.
 (ak = torkolat, száj).
teu эта [ez].
tēu зубъ [fog]. — (C.) N. *teu* Zahn.
tēdaul-tēl завтра [holnap]. L. *tēl* [nap]. — vö. (C.) *čid*, *tīd*, *tīt* nahezu.
timbēdi šurēp птица [madár, szösz. repülő állat]. L. *surēp* звѣрь. — vö.
 (C.) N. *tīmbak* fliegen, N. *tēlžer-hūrap*, K. *tīlžer-sūrum* Vogel, eig. fliegendes
 Thier (vö. *tīlžernan* fliegen).
tīt [сажень, öl]: *tau khql tīt kwōs* эта рыба полъ сажень [ez a hal
 fél ölnyi].
to, *tō*, Vj. *tu* озеро [tó]; Vj. *Warghe-tu* Nagy-tó. — (C.) B. *tu*, KO. *to*,
 N. *tū* See.
tob alsó végtag (láb). — (C.) N. *tob* Fuss.
tobenol lábfej. L. *tob* láb, *ol* голова.
tobeslep песеница, sakktábla. L. *tob* láb, *lep* [tábla].
tobes-ol пешки [sakkfigurák]. L. *tob* láb, *ol* голова.
toχoldzsogu читать, zählen [olvasni, számolni]. — (C.) N. *togolžap* durch-
 lesen.
tola мѣдь [réz]. — (C.) N. *tola* Kupfer.
torgu [olvasni, számolni]: *nager torgu* könyvet olvas[ni]; *torozse* съѣтомъ
 [megszámálva, megolvasva]. — (C.) N. *tornap* lesen.
tōtē карась [kárász]. — (C.) N. *tod* Karausche.
tōtšōmbine ördög-ábrázat („egy varázsdobverőre karcolva“).
tōnd, *tōnde* здѣсь [itt]. — (C.) *tēnd* hier (Gramm. § 567).
tōrēpp икра [ikra]. — (C.) N. *terap* Fischrogen.
tōruj-khql икрачная рыба [ikrás, ívó hal]. L. *kvöl* рыба. — (C.) N. *terap*
 Fischrogen.
tōšše стрелокъ. L. *tūšše*.
tōt видра [vidra]. — (C.) N. *tōt* Otter.
tōttōmbu birkózni. — vö. (C.) N. *tudap*, *tudonnap* schelten.
tu 1. криля [szárny]. — (C.) N. *tu* Flügel.
tu 2. l. *to* озеро.
tunak agyag főzőedény.
tunanalet deszkafedő tejre. — vö. (C.) B., Taz, Kar. *tūnam*, *tūmbam*
 zudecken, zuschliessen.
turba-šoi вывожъ, турба, kémény (a házban és a szabadban lévő része).
 L. *šoi*.

- tuška* тысь, hengeres nyírhéjedény.
tü огонь [túz]; *tü kvödembe* огонь свѣтло [a tűz világított]; *tül-töšše* ружѣ [fegyver, puska]. — (C.) N. *tü* Feuer.
tüdiol-sārē чайка [sirály-fajta]. L. *sārē* id.
tüla [plur.] татаринъ [tatárok]. — (C.) N. *Ty* Tatar.
tünep каршки [vízbemerült fatönk?].
tüšše, töšše стрелокъ, hegyes nyíl; *tül-töšše* ружѣ [puska, fegyver, szósz. tűz(es)-nyíl] (l. *tü* огонь). — (C.) N. *tesse* Pfeil.
tvég(e) гусь [liba]. — (C.) N. *tweg* Gans.
twei-mat [nyírhéjsátor]. L. *mat* домъ. — (C.) N. *twe* Birkenrinde.
taxos клепецъ [rókacsapda]. — (C.) KO. *takkoš* Fuchsfalle.
texe fehér; *texe-sait-pudz* szemfehér. — (C.) KO. *teg* weiss.
tél [nap]; *tél-čondzs* полдень [dél, szósz. nap-közép]; *tal-tél* вчера [tegnap]; *taptél* сегодня [ma]; *tidaul-tél* завтра [tegnap]; *teld* солнце, день [nap]; *telde panne* солнце садиться [a nap leszáll]; *telde ādžā* a nap felkel; *teld kvöde* ясной день [derűs (meleg) nap]; *telnd-adzsarmu* восток [kelet, tkp. napkelet]; *telnd padarmu* запад [nyugat, tkp. napnyugta]. — (C.) N. *tél* Sonne, Tag; *čelt* bei Tage.
telendgvarme pūja малинкій пилинь [kis bagoly].
tělingu свѣтло стала [világosodott]. — (C.) B., Taz, Kar. *tělenba*, N. *čelenba* es ist hell geworden (<: N. *tél* Sonne, Tag).
telengmant: *kutat tat t.* гдѣ ты родился? [hol született?].
temna братъ [fivér]. — (C.) N. *tebeña*, FO. *tāmna* Bruder.
tib конецъ [vég]; *Köttibiet* hn. [Part-vég-falu]. — (C.) N. *čib* Ende.
tur, čur(e) песокъ [homok]; *T'urbarit*, v. *T'urparit*, *Turbaret* hn. [Homok-végi, v. Fövenyvégi falu]. L. *ču*. — (C.) Kar. *türe* Erde, Lehm, Sand.
tube légy.
ū курапатѣкъ [fogoly]. — (C.) N. *ū* Schneehuhn.
unte борода [szakáll]; *inni-atopxe-unte* [? bajusz, tkp. felső-ajakszakáll]. — (C.) N. *und* Bart.
urgu плавать [úszni]. — (C.) N. *urnak* sich baden, schwimmen.
uč-dzsei-χupp молодой паринь [fiatal gyermek]. L. *učdzsēnek*. — vö. (C.) N. *ūče, ūčeže, ūčežel* jung, Kind.
učdzsēnek: *tar učdzsēnek* онъ ещё молодой [ő még fiatal (gyermek)].
L. *uč-dzsei-χupp* молодой паринь.
[*ūdment*]: *ōdžūdment* вѣсь [tekintély, súly]. — vö. (C.) N. *ūdap* schicken, herablassen.
ūnde лукъ [íj] (cselre); *ōnd* kézi íj. — (C.) NP. *yndi* Selbstschuss, N. *ēnd* Bogen.
ündž l. *kvqš-ündž* сѣнь.
ūsserbat пѣп [?].
vqđ тѣло [test] („állatnál is, és hús is“); *vat*: *čagbi vat* сушенное мясо [száritott hús]; *možerbüvat* főtt hús; *perbü-vat* sült hús. — (C.) N. *wač*, KO. *wač* Fleisch.
vandzs нелма [nyelma, lazacfajta]; *Vqndzsi-ērēd* augusztus [Nyelma-hónap]. — (C.) N. *wanže* Njelma, Taz, Kar. *wuenže-irēd* der Njelmamonat (Juli).
wānt лицъ [arc]; *Khar-vand* Крива лицо [Ferde-arc] szn. — (C.) N. *wand* Gesicht, Antlitz, das Vordere.
wgr-kāt-χula Васьюганскій остяки [vaszjugáni osztjások].

varabeik варабеика [veréb]. — (D.) Ty. *vorabejka* Sperling (Anl. lab. 32).
varg(e), *varxe*, *warghe*, *varghe*, *warke* болшй [nagy]; *warkemun* hüvelyk
 [nagy ujj]; *varg(e) pare* бо́лшая свадьба [nagy esküvő]; *warghe-tak* бо́лшая
 горъ [nagy hegy]; *wargek pōtpa* широко жарко [nagyon meleg van]; *Varxe-*
kvgdčebi-éréd július [nagy vízrekeszték hónap]; *Varghe-pečatkuj-éréd december*
 [nagy csuka bősége nek hava]; *Vareket*, *Warx-jet* hn. [Nagy falu]; *Wgr-kō*
 вн. бо́лшая рѣчка [nagy folyó]; Vj. *Warghe-tu* nagy tó; *Warge-kū* Васъ-
 юганъ рѣка [Vaszjugán folyó, tkp. nagy folyó]; *Warghe-pōre*. — (C.) N.

warg gross.

vat [hús]. L. *vgd* тѣло.

ventele вендели [halász-szerszám, varsa?].

vésse-kōel подушка [párna, vankos].

zák: *pol-zák* лѣсъ [erdő]. L. ? *pō* дерева. — vö. ? (C.) Csl. *sāṇa*, NP.
sāṇa Föhrenwald, schwarzer Wald.

S z á m n e v e k

I. Tőszámnevek

PÁPAI

I.

- 1 *okēr*, *okkēr*
- 2 *sēdējaḡ*
- 3 *nāgor*
- 4 *tēt*
- 5 *somblāch*
- 6 *mogtēt*, *moktet*
- 7 *sēld*, *cēld*
- 8 *sēdēdadgōt*
 (безъ двухъ десять) [kettő híján
 tíz], (L. *sēdējaḡ*, *čangva*, *kōt*)
- 9 *okērđadgōt*
 (L. *okēr*, *čangva*, *kōt*)
- 10 *kōt*, (*kūōt*)
- 11 *okor-gwoēt*
- 12 *sēdē-gwoet*
- 13 *nāgor-gwoet*
- 14 *tete-gwoet*
- 15 *sombla-gwoet*
- 16 *mogtet-gwoet*
- 17 *sēld-gwoet*
- 18 *sēdēčatsedsarem*
 (безъ двухъ двадцать) [kettő híján
 húsz]
- 19 *okerēčatsedsarem*
- 20 *sedsarem*, *sedsare*
- 21 *okergwoet-sedsare*
 (L. *kwoek*)

CASTRÉN

- ōker*
 N. *šede*, *šedeag*
nāgur
tēt
homplah, *somblan*
muktet
sēldē, *hēlž*
sede tāṇ kōt
- ōker tāṇ kōt*
- kōt*, *kūōt*
ōker kuēl kōt
sede kuēl kōt
nāgur kuēl kōt
tēt kuēl kōt
somblan kuēl kōt
muktet kuēl kōt
sēldē kuēl kōt
sede čāṇ (tāṇ) sede sārṁ
- ōker čāṇ (tāṇ) sede sārṁ*
sede sārṁ
ōker kuēl sede sārṁ

28	<i>sedečēn-nagursare</i>	
29	<i>okerčēn-nagursare</i>	
30	<i>nàgorsaru</i>	<i>nak sārm</i>
31	<i>okergwon-nagorsaru</i>	
38	<i>sedečēitesaru</i>	
39	<i>okorcsaitezaru</i>	
40	<i>tezaru</i>	<i>tē sārm, te hāru</i>
41	<i>okergwoe-tezaru, (okerkwoi-tezaru)</i>	
48	<i>sēdēča-somblazaru</i>	
49	<i>okērcā-sombla-zaru</i>	<i>sombla sārm, hompla hāru</i>
50	<i>somblazaru</i>	
51	<i>okergwe-somblazaru, okerkwe somblazaru</i>	
58	<i>sedē-tei-muksaru</i>	
59	<i>oker-tei-muksaru</i>	<i>muk sārm, mukta hāru</i>
60	<i>muksaru</i>	
61	<i>oker-gwōi-muksaru</i>	
68	<i>sedē-te(i)-sēldsaru</i>	
69	<i>okēr-te-sēldsaru</i>	<i>sē sārm, helže hāru</i>
70	<i>sēldsaru</i>	
78	<i>sede-te-sēdsarmoldēltot</i>	
79	<i>okertēdsarmoldēltot</i>	<i>sede sārm čāŋ (teul) ton</i>
80	<i>cēdsarmoldēltot</i>	<i>ōker sārm čāŋ ton</i>
	(безъ двацати сто) [húsz híjján száz]	
90	<i>ōkersarmoldēltot</i>	
91	<i>oker-gwoi-okersarmoldēltot</i>	
98	<i>okersarmoldēltot ai sedđatgöt</i>	
	(L. ai). A számnév előtt a következő feljegyzés olvasható: „98-at nem tudja megmondani, majd így mondja: ...“	
99	<i>okersarmoldēltot-ai-okkerđat-göt</i>	
	(L. ai)	
100	<i>tot</i>	<i>ton, tot</i>
101	<i>ton-ai-okker</i>	
200	<i>settöt, sittöt</i>	<i>set ton, šede tot, šit tūt</i>
300	<i>nager tot</i>	<i>nāgur ton</i>
400	<i>tet tot</i>	<i>tēt ton</i>
500	<i>somblatot</i>	<i>sombla ton</i>
600	<i>muktöt</i>	<i>muk ton</i>
700	<i>sēđi-tot</i>	<i>sē ton, sei ton</i>
800	<i>siddadgit-tot</i>	<i>sede čāŋ kōt ton</i>
900	<i>okker-đatgit-tot</i>	<i>ōker čāŋ kōt ton</i>
1000	<i>kōt tot</i>	<i>kōt ton</i>

PÁPAI szerint: „1000-en felül nem számitanak. Kérdésemre a nagyobb számokat így fejezte ki: *kōt kōt tot* = 10 000, *tot kōt tot* = 100 000“. Vö. (C.) *kōden kōt ton* = 10 000).

II. Sorszámnevek

1. <i>perbqi</i>	<i>ežer, easeroi, ānkoī, pūsegoī</i>
2. <i>sedemdzsel</i>	<i>sedemžel</i>
3. <i>nāgorem dzsel</i>	<i>nāgurmžel</i>
4. <i>tētem dzsel</i>	<i>tētemžel</i>
5. <i>somblam dzsel</i>	<i>somblamžel</i>
6. <i>mogtēmdzsel</i>	<i>muktemžel</i>
7. <i>sēlde mdzsel</i>	<i>sēlde mžel, sēlde mdel</i>
8. <i>sēdēdadgēmdzsel</i>	<i>sedečan kōdemžel</i>
9. <i>ōkērdadgēmdzsel</i>	<i>ōker čan kōdemžel</i>
10. <i>kōnem dzsel</i>	<i>kōdemžel</i>
11. <i>okergwoem dzsel</i>	<i>ōker kuēl kōdemžel</i>
20. <i>sēdsarēmdzsel</i>	<i>sede sārm kōdemžel</i>
30. <i>nagorsarm dzsel</i>	<i>nak sārm kōdemžel</i>
100. <i>tonem dzsel</i>	<i>tonemžel</i>

III. Szorzószámnevek

oker-bār egyszer; *ai oker-bār* ещѣ разъ [mégegyszer]; *sede-bār* kétszer. — CASTRÉN (Gr. § 370) szerint a szorzószámnevek képzése -η, ill. -k segítségével történik: *ōkeren, ōkerek* 'einmal', *seden, siden, sitek* 'zweimal' stb. A szelkup irodalmi nyelvben *sitt̃ par* два раза (Arifmetikát 38).

DONNER szerint: Ty. -bār (*ōkkur-bar* einmal), ATA. *pār* mal (Anl. lab. 149).

Helynevek

1. Az Ob mentén, a Csulim torkolatától délre ($D \rightarrow \acute{E}$):

Top-kvač Томскъ. L. *kvač* городъ.

Bülēnov (Bulinü).

Ambarit, Anbaraet (Ambarit) Амбарцова, Амбарци юрти.

Molčen-χāra (Molčenχāra) Молчаново („már nem beszélnek »oszttyákul«”).

Mudžna-jet, Mutnaje tu (Mušna-jet) Игрекова, Игрековы; T. *Mušna-jet* Усть-Чулымская. L. *mud* большая кривилка.

2. Az Ob jobb partján, a Csulim és a Ket torkolata között ($D \rightarrow \acute{E}$):

Čuluna-jet, T'ulna-eda (Čuluna-jet) Усть Чулымская („aligha beszélnek oszttyákul“); T. *Mušna-jet* Усть Чулымская.

Varghet, Varket, Warχ-jet Могучина, Макушина [Могочин]. L. *varg(e)* большой.

Kvōre-pedžide (Kvorēpēdide) Кривалуцкія [Varjufészek falu]. L. *kvōre* ворона, *pede* гнезда.

Mudžbare t, Mužoghet, T. Mūčoxjet (Mučba-jēt) Пешкова, Пешковский. L. *mud* большая кривилка.

Kōžertabijet, T. Kūserdabet, P. Kūzür-dabet (Kāšērtabjēt) [Kōžer-torkolati falu] Сунгурова, Сунурова. L. *tab* устья.

Mēndēgunak, T. Mendenit (Mende-gu-nak) Сандарова, Сундерова.

- Madžetbarjet, Matenbarit, Mazembaret, P. Maserbarit (Mađebari-j.)*
 Казаласова. [Tajgaszéli falu]. L. *madže* тайга, -par.
Nardžena-jët (Nardžena-j.) Пундушна (a *Nardže* folyócska torkolatánál).
Šugotet, Sugutit (Sugot-j.) Веденный.
Sandä-xğra, Sante-xğra (Sandä-xğra) село Ново Иликское [Üj-falu].
 L. *sande* новой.
Khalan-parijet (Xalanpari-j.) Островные [Jaszak-vég falu]. L. *khalat*
 язакъ, -par.
Nurgajët (Nurga-j.) Искаевы [Szemét-falu]. L. *nurga* соръ.
Terenak (Terenak) село Тогурское L. *tere* просёкъ.
Kož-kvač „Тогуръ helyén volt“. L. *kvač* городъ.
Teunak (Teunak) Протошная.
Tö-xor, újabb neve: Takki-jet (Tö-chor, Takki-j.) Игаткины. L. *takki*
 нижний.
Kvëni-ko, Kvöjngol-jët (Kveni-ko-j.) Заикины [Fenyves-sziget-falu].
 L. *kvë* сосна, *ko* островъ.
Čvörsi-jët, Čvoršelet (Cvörsi-j.) Пасмасова. L. *čvor* чворъ.
Nevalgunajet (Nevalgina-j.) Eredeti neve: *Purtona-jët* Невальскія
 [Csukatavi-falu]. L. *pur* kis чукa, *to* озеро.
Kvörijet, Khor-let (Kvöri-j.) Ласкина [Varjú-falu]. L. *kvöre* ворона.
Köba-küajet (Köba-küa-j.) Кыялцевы. L. *köba* малинкой.
Čeraijet (Čera-j.) Чераевы.

3. Az Ob bal felén, a Csulim és a Parabel torkolata között (D → É) :

- Kortnajet (Kortna-j.)* Шелкова, Челкова.
Khude-marget, Kudî-marget, Kudi-m., Xudomarket (Udomark-j.) Тай-
 заковъ [Fenyőbokor-falu]. L. *khade* ель, *marg* цѣлый кусть.
Tiu-čenet (Tiúcenet) Тискина.
Čurbaret, T'urparit, T'urbarit, Turbaret (Čur-bar-j.) Баранаконъ [Homok-,
 v. Fövenyvégi falu]. L. *tur* песокъ, -par.
Kozarbareit (Kozarbar-j.) Еженина [Mammutfő-falu]. L. *kozor* мамонтъ.
Kiaren-et (Kiarén-j.) Кияревы.
Piel-jët, Pigel-jët, Pikhölet (Pijel-j.) Иванкины.
Küelet, Küejjet, Küel-khğa (Küel-jët) Инкина, Инкины юрти.
Kanaket, Xanaket (Kanak-j.) Саландукова [Kutya-falu]. L. *kanak*
 собака.
Köttibiet (Köttibi-j.) Мо(л)мушова [Partvég-falu]. L. *kö* яръ, *tib* конецъ.
Parbi(j)et, Parbelet (Parbe-j.) Парабелскій (3 ház).

4. A Narim alsó folyásánál, a folyó bal partján :

- Čvoruet (Čvoru-j.)* Тюхтерева. — (D.) *Tšuxərogol-əd* (Anl. lab. XII).

5. Az Ob mentén, a Narim és a Tim torkolata között (D → É) :

- Narep-kvač (Narém)* Нарымъ [Mocsár-város]. L. *hare* болото, *kvač*
 городъ.
Tebinak, Tübinak (Tübinak) Тебинакъ.
Kollakalet, Kollaga-let (Kollakalet) Каски, Нижний Каски [Szigetrész-
 falu]. L. *ko* островъ, *laga* [rész].
Iškanet, Iska-nèt (Iskan-ét) Ишкины.

Nulmatelet село Тымское [Templom-(Istenház)-falu].

Kalgiñak (*Kalgiñak*) Кальгань.

6. *Földrajzilag nem rögzíthető helynevek, a Narim és a Tim torkolata között :*

Pölki-let Пыдины.

Nuvassaga Мизуркинъ.

Künkönak Кынганакъ.

Kaşanak Каше.

Urkenak Чсть-Чворъ.

Čülleneta Чьелинский.

Köbakuenak Адянкинъ.

Kožarmat Вескомъ-Ярь. L. *kozor* мамонтъ.

7. *Földrajzilag nem rögzíthető helynevek az Ob mentén Timig :*

Čigarška „elhagyott falu“.

Nakuet, Nangujet, T. Nango-jet Сарапановъ, Сарафаловы, Сарафина.

L. *ñak* елованное мѣсто.

Meddenet Сундура, P. *Meddanaet* Содорова.

Koñerna-jet, Konerjet Коперо, *Koñernak* Коперева.

Kazranget Едежина.

Küssok Техоловый.

Küngünak „Korábban a Parabél torkolatánál“.

Tevox-let Конаскины.

Urnak Каска.

Labatkvoi Лобаткой.

Cilin Чилинь.

8. *A Ket mentén :*

Pedegendab-jet К. Тайпа. L. *pède* плотка.

Čondžo-çet К. Илдеева. L. *čondzs* половина.

Muroç-set К. Жегаловъ.

9. *A Tim mentén :*

Medei-lete (*Mèdeika*)

(*Kugoda*)

(*Kuleeva*)

(*Varganund'in*)

Nöçet

10. *A Csaja mentén :*

Küt-ço-jet Костепкина.

Kvènžok Коропкина (az „Urghanax folyócska mellett“).

T'arinajed „elhagyott falu“.

Kugren-dabet Ig., K.; T. *Kuorendabet* Игаткины (2 ház).

Könçujet K.; T. *Könguet* Костепкины, Костяпкина (6 ház).

Toena-jet Ig., K.; T. *Toianet* Глишкины, Гришкина, Гришкины (3 ház).

Saja Ig., K., T.; v. *Paskor* Поское(ва) (3 ház).

Kandjara K.; T. *Kandara*; Ig. *Kandjara* Кандяра, Улуспаевъ (2 ház).

Čigünan K.; *Čiginak*; K. *Suigo*; K. *Andarmo*; K. *Parbiga, Parbigä*;

K. *Norsä*; T. *Tüetso* (Тюecco).

11. *A Parabel mentén :*

Küalet L. Кыалский (1 ház).
Zaispai L. Заиспаиский (1 ház).
Karanak L. Мунку (1 ház).
Tögönak L. Серкина (elhagyott falu).
Čaronak L. Чаронакъ (2 ház).
Köčarok L. Мужчи? („itt ágazik ketté a Parabel“).
Elument L. Шелбина (1 ház).
Nazzimatel L. Чумаровъ (1 karamo).
Mazile L. (2 ház).
Perēmëtu L. Перемесь (1 ház).
Pudeinmöt L. Пудина (1 ház).
Teurma Теурмеку (1 ház).

12. *A Csezsabka mentén :*

a) *a folyó felső folyása mellett (a bal parton $D \rightarrow E$) :*

Šabai-net (*Šabainj.*) (1 ház = 8 lélek).
Cheitkulnet (*Xeityulnét*) (6 lélek).
Miškeinete (*Miškeinete*) (1 ház = 6 lélek).
Kvolkēnak (*Kvolkēnak*) (2 ház = 7 lélek).

b) *pontosabban nem rögzíthetők :*

Kolgēnak; *Ačgēnak*; *Valdžanēd* (3 ház); *Nivalginak* (1 ház); *Čaškanak*
 Чежапкий юрт; *Vgldži* (5 ház = 19 lélek); *Nolgēnak* (2 ház = 3 lélek);
Hačēlkōnak (3 ház = 20 lélek).

13. *A Vaszjugan mentén :*

a) ($K \rightarrow Ny$)

Tekēl-et (*Tekēl-j.*) Югина (balpart);
 (*Margin-j.* balpart).
Čondžox-lēt (*Čondžox-j.*) Маргина [Középső falu] (jobbpart). L. *čondzs*
 половина.
Naunak (*Naunajet*) Наунакъ (balpart).

b) *pontosabban nem rögzíthetők :*

Süttüdelete Зимн. Варганажинъ (3 ház = 19 ember, 7 ló).
Kočarma Лѣтн.. Варганаждинъ (2 ház).
Kurkultau Кыркылдаева.
Kargaldajēt Каргалдаевъ.
Kalgi(ja)-jete Калгиятский.
Kubdelded adla („régí város“?).
Pöre-let (1 ház).
Idel-čvor
Pöre
Warghe-pöre l. *varg(e)* большой.
Uliputi-čvor
Eta-čara-čvor

Roxamet-kvoč
Adžanganak Миколкина?

14. *A Vah felső folyásánál :*

Kamèsès
Köslet
Körgilet
Vaxčontaxlet
Nulenet.

15. *Egyéb helynevek :*

Söponet Т. Чебанская (elpusztult falu).
Önderit Т. Тискина.
Kögena-jet Поделнисна [Patak(menti)-falu]. L. *köge* рѣчушка.
Köššoket Теголова [Köš-földnyelv-falu]. L. *šok* мысь.
Mači-aχ (Tajga-szél).
Čurtannà Пилилдеева.
Korbešok село Каргашокъ
Samarnak Усть Иртишъ.

Víznevek

Ob = *Kold*, *Khold*

Csulim = *Čulup*

Tim = *Khazsikö* [Süger-folyó]. L. *khažē* окупъ.

Ket = *Köt*

Csaja = *Sajai-kö*, *Saja*; K. Ig. *Kü* [folyó]; T. *War-kö* [nagy folyó].
Mellékvizei: K. *Muzer*; *Sengetke*; T. *Sangut-kü* [Fajd-folyó] (l. *šang(e)*
 глухарь); K., T. *Kales-kü* (= Голынка); K. *Iksa*.
 („csónakon nem járható“); *Jeve-kü*, T. *Jive-kü* (= Икса);
 T. *Antermo*; *Parbiga*; *Suigo*; *Nursi*; *Kopta*; *Sana-nar*
 [egy mocsár neve].

Parabel = *Köng*, *Könge*, *Khöng(i)-kö*. *Mellékvize*: *Čuxündž* (= Чузукъ).

Vaszjugan = *Warge-kü*. *Mellékvizei*: *Čadžē-kö* (Чежабка рѣка); *Kēmdžär*;
Khindal; *Loxol-kü*; *Külčibel-kü*; *Aisige*; *Pöröt-kü*; *Nauš-kü*; *Patël-küge*;
Përdalat-köge; *Köbamač-köge*; *Mučbar-köge*; *Köba-kület-köge*; *Warghe-*
kület-köge; *Idel-čvor-küge*; *Halat* (Салат рѣчка); *Pöret-köte*.

Tavak a Parabel vidékén: *Warghe-tu*; *Khindal-tu*.

Egyéb pataknevek:

Totu-j-kü (Майкова mellett).

Nerte (*Nerteñit* = Пундугина mellett).

Koner (*Konernak* = Коперево mellett).

Pi-khö, *Pika* (Пиковка — patak: *Pikhölet* = Иванкины mellett).

Sugut (*Sugutit* = Водяны mellett).

Caχer Шигарка рѣка.

Küel-khö (*Küejjet* = Инкино mellett).

Küelkä, v. *Šüdi-kö* Инкина рѣчка.

Saχandut-kö (Сагандукова mellett).

Túzuw

Kargun-kö

Tónevek:

Karindiak-tő Кривой озеро [Görbe-tó].*Kvöri-to* [Varjú-tó].

Személynevek (fkl.)

Khar-vand Крива лицо [Ferde-arc], „egy »kok« volt Иванкины vidékén“*Koldi-čondži-khok* I. [Ob-középi „fejedelem“]. L. *kok* хозяинъ.*Lëndés-kādet-kō(d) pāri-χok*. I. [Lëndés-fenyőfolyó-felsővidéki „fejedelem“]. L. *kok* хозяинъ.*Tössēn-ōdžet pari čadžbo-nučibi-čvor(e)-köskā* I. egy богатырь neve.*Ka(n)džen-mador* I. [egy hős (богатырь) neve].*Kola-pajani* I. L. *paja* [öregasszony].*Kodui-poreχ-ēra* [Bőrruhás öreg].*Ŋingis-χan* [Ŋ. fejedelem], *Ŋinges-kan-jik* [Ŋ. fejedelemfi].*Kargun-kōnel-mador* [Kargun-folyómenti hős].*Khōdba, Kōdba-tēga* [K.-árva].*Nabēs-χon-jir*.*Pōnégese (χupp)*, I. *Pōnegešše* широкой, толстой человек, „így nevezték az alsóvidékieket (madorokat)“. — vö. (DONN.) Ty. *Pūnggezē* 'a great man-eater', Ke. *Pūnegusse* 'a terrible unknown giant and man-eater; a mighty man-eater from the north' (JSFOu. XXX/26, 2, 3, 4, 6).*Pinnunel* északi hős.*Sidze* I. „régi pogány név, melyből a Сичинъ családnév lett.“*Čul-dēdes-hači-belgel-las* Ig.*Ide* Z., I. — (D.) *īde, īte* stb. (JSFOu. XXX/26, 2 kk.).*Čažabka-čondži-χok* Z., *Čažabka-čondži-χon-mūdi-kōbane, Čažabka-čondži-χon-mūdi-kōbai-padalgel-pudžel-Eldem-χan*.*Kōde-pajet* I.*Čvörges-χan*.*Murm-χok**Mass, Mas**Kholgēssē, Korgēssē* egy mador neve. Fiai: *Kholgaseit* (*Kholghese-jit* v. *Kolgei*), *Kholdjit* és *Kanā*.*Khomdē-χan, Komdē-χan* [K. fejedelem], *Komde-χan-net* [K. fejedelem lánya].

HAJDÚ PÉTER

Ősi temetkezés emléke a permi nyelvekben

HARVA-HOLMBERG írja „Die Religion der Tscheremissen“ c. munkájában, hogy a mezei és a hegyi marik a halott koporsója oldalába kis négyszögletes „ablakot“ (*törza*) vágnak, hogy a halott „szobájában“ (*pört*) világos legyen, s ezen keresztül mindent láthasson, ami körülötte történik. Sőt a kazáni mezei-cseremiszek két ablakot is szoktak a koporsó mindkét oldalán bevágni, melyet a gazdagok néha be is üvegeztek. A koporsókészítő munkája megkezdésekor azt mondja: „Most készítek neked s z o b á t, ne haragudj, ha nem tetszik neked!“ (16. l.)

KARJALAINEN szerint a messze északon lakó chantik néha a holttestet a földön egy fából ácsolt sírkunyhóba helyezik. A manysik alacsony csúrszerű építményt emelnek a sír fölé, s az oldalfalba ablakot illesztenek, sőt faragott díszeket és keresztet is alkalmaznak. A szurguti chantiknál a nyugati oromfalon van kis ablaknyílás (Die Religion der Jugra-Völker I, 109—110).

Mindez arra vall, hogy e népek felfogása szerint a halottak a másvilágon a földihez hasonló életet élnek, a koporsó tehát az ő házuk, lakásuk. Ennek a felfogásnak emlékét őrizte meg a komi V VU S Peč L Le I U P *gort* szó, melynek jelentése 'Haus, Heim' (VU), '(Eltern)haus' (Le), 'Haus' (UP), 'Wohnung' (VU P); 'Wohnort' (VU), 'Heimat, Geburtsort' (U), azonban 'koporsó, Sarg' jelentése is van a V VU S Peč L Le I U nyelvjárásban. Vö. még V *gu-gort* 'Grab mit dem Sarg' (WICHMANN—UOTILA). A *gort* szónak e kettős jelentésére már NALIMOV rámutatott (I. HARVA—HOLMBERG: Permalaisen uskonto 19). A megfelelő udmurt *gurt*-nak azonban csak 'lakás, lakóhely; falu' jelentése van.

A komiban van még egy 'ház' jelentésű szó: V S Peč L Le U *ker-ka*, VU S *ter-ka*, I *ker-ka*, P *ker-ku* 'Haus, Wohnhaus, Stube' (V S Peč U VU I P), 'Stube, Haus mit einem Zimmer' (L Le) (WICHMANN—UOTILA); OP *kér-ku*, *kör-ku* 'Haus, Wohnstube' (GENETZ 12). Megfelelője az udmurt *korka* (*kor-ka*) 'Haus, Stube' (WICHMANN), 'ház, de különösen (a nyári lakásul szolgáló *kwa*-sátorral szemben) a kemencével ellátott téli lakás' (MUNKÁCSI). Ez összetett szó, melynek előtagja az udmurt *kor*, komi V S Peč L U P *ker*, I *kér* 'gerenda' szó. Utótagja megvan még az udmurt K *kuno-ka*, S *kuno-kwa* 'fogadó, szálló, vendégház' (*kuno* 'vendég') (MUNKÁCSI), G *kunoka*, J *kunokua* (WICHMANN), S *gid-kuaž*, *gid'-ka-až*, K *gid'k'-až* (MUNKÁCSI), J *gid'-kuaž* 'Hof' (WICHMANN) (S *gid*, K J *gid'* 'ól, istálló, az udvarnak az a része, melyben a marhát tartják' MUNKÁCSI); *vuko* (*vu-ko*) 'vízi-malom' (*vu* 'víz'), komi V S Peč L Le I *viťs-ko*, U *viťs-ke*, P *viťs-ku* 'Kirche' (V S L U P *vid'ž*, I *vid'ž* 'die Fasten') (WICHMANN—UOTILA) szóban, s azonos az udmurt S *kua*, K G *kuala* (MUNKÁCSI), G J *kua*, *kuala*, J *kyâu* (WICHMANN) 'az udmurt nyári sátor, melynek közepén a tűzhely s a fölötte csüngő katlan, az ajtóval szembeeső oldalán pedig a házi fetisek vannak elhelyezve', komi L Le I U *kola* 'Wald- od. Wiesenhütte (für Jäger und Mäher ;

aus Holz, das Dach aus Baum- und Birkenrinde ; in der Mitte der Herd, auf dessen beiden Seiten man mit den Füßen nach dem Feuer schläft ; keine Bänke und Pritschen) (L), 'Wiesenhütte' (Le), 'Zelt aus Schindeln (bei den Jägern), eine Art Zelt (oft unserem Stangenzelt ähnlich) vor der Badestube' (I), 'Schmiede' (U) ; V *jen-kola*, VU *jen-kēla* 'Welt (V VU S Peč L Le U P *jen*, I *jen* 'Gott ; Heiligenbild ; Himmel').¹

Az udmurt *kor-ka* 'ház' szónak sem MUNKÁCSI szótárában nincs 'koporsó' jelentése, sem WICHMANN Chrestomatiájának szójegyzékében. Azonban MUNKÁCSI nemrég megjelent népköltési gyűjteményének szarapuli szövegeiben megvan, pl.: *kor-ka leštinj kulä* 'man muss einen Sarg machen' (MSFOu. CII, 82). A jegyzet szerint itt a 'ház'-nak 'koporsó' jelentése euphemisticus kifejezés, de a fent kifejtettek ennek ellentmondanak.

Ugyanebben a nyelvjárásban a *gid-kyä* 'Häuschen, Hofhaus' szónak is van 'koporsó' jelentése : *milam ud-murt kulä-kä, iska-vijnossä ött šasa „gid-kyä“ lešto* 'wenn ein Wotjake bei uns stirbt, ruft man seine Nachbarn zusammen und verfertigt einen Sarg' (42); *gid-kyä leštäm šelepsä* 'die abgefallenen (eig. gemachten) Späne des Sarges' (43); *gidzä-kyä zä biästäm-berä* 'nachdem man seinen Sarg gänzlich verfertigt hat' (42) ; *kuläm murtä gidaz-kyä la z „tahi korkad pirtiskom ini“ ... šusa pono* 'den Toten legt man mit folgenden Worten in den Sarg : „Siehe, wir fähren dich nun in dein Haus hinein“ (42). Ebben a mondatban az az érdekes, hogy a halottnak azt mondják, hogy a házába viszik.

BEKE ÖDÖN

¹ Azonos a magyar *ház*, chanti *χòt*, *k'at'*, mari *kušâ*, mordv. *kud*, *kudo*, finn *kota*, lapp N. *copti*, S. *kōepte* szóval.

A chantik régi pénzszámításáról

Ismeretes, hogy több keleteurópai és ázsiai nép pénzegysége a mókusbőr volt, ami egy ezüstkopékának felelt meg, tehát az ezüstrubel századrészenek. Így a chanti (PAASONEN) K. *tânkz*, (KARJALAINEN—TOIVONEN) DN. *tânkz*, Fil. *tânkz*, Ts. *tânkz*, Tš. Kr. *tânkz* 'Eichhorn ; Kopeke' (DN. Fil. Ts. Tš.), 'Kopeke' (Kr.).

Ez a számítás azonban még a mult század elején, a napoleoni háborúk előtt volt meg, mert ez a háború alapjában megrázta a cári Oroszország nemzetgazdaságát. Az asszignaták (papírrubel) kibocsátásával a papírpénz árfolyama állandóan esett, úgyhogy egy ezüst rubel később körülbelül négy asszignatának felelt meg (l. NyK. LII, 294). A mókusvalutában egy kopéka $3\frac{1}{2}$ mókusbőr, 2 kopéka 7 mókusbőr lett. Ezt a számítási rendszert alkalmazták egyes népek olyan esetben is, amikor nem mókusbőrrel számoltak, így pl. a csuvasban, a mongolban, sőt az orosz népnyelvben is.

Bár a chantiban, mint fönt láttuk, a 'mókus' szónak 'kopéka' jelentése is van, ebben a számításrendszerben a 'mókus' szó az eddigi adatok szerint nem szerepel, mégis van rá bizonyítékunk, hogy a chantiknál is megvolt ez a számításmód. Így Trj. *Āp'ət' ieyη "uāχ* '20 kopéka' (*Āp'ət'* 'hét', *ieyη* 'tíz', tehát hetven'), *sāt "uāχ "uāχ* '30 kopéka' (*sāt* 'száz', *"uāχ* 'öt', *"uāχ* 'Metall, Geld') (azaz 105), *sāt Āp'ət' ieyη "uāχ "uāχ* '50 kopéka' (azaz 175). (Más nyelvek az 50 kopékát nem 175-tel fejezik ki, hanem félrubelnek mondják.)

A rubel számítása is hasonló módon történik. Pl. Trj. *kōām tšā'it "uāχ ieyη* '1 ezüstrubel' (tkp. 3 rubel 50 kopéka), (Trj. *tšā'it* 'papírrubel, 35 kopéka', az asszignaták idején használt régi név ; Kam. *tšō'it*, tš. *uāχ* 'a pénz titkos neve, uo. 925); Trj. *Āp'ət' tšā'it* '2 ezüstrubel' (tkp. '7 rubel') ; *ieyη tšā'it "uāχ ieyη* '3 ezüstrubel' (tkp. 10 rubel 50 kopéka) ; *ieyη ō'ə'k' Āp'ət' tšā'it "uāχ ieyη* '5 ezüstrubel' (tkp. '17 rubel 50 kopéka') (KARJALAINEN—TOIVONEN, 209).

BEKE ÖDÖN

Szómagyarázatok

Fülke

A CzF. szerint a *fülke* jelentése: 1. vakablak; 2. nagyobb üreg, mely a terem vagy szoba falába mélyebben benyúlik, s melyben egy ágy elfér. Alcoven. BALLAGI Magyar-német szótára szerint „Nische, Blende; Brandbogen”. Az EtSz. szerint „vakablak, kisebb bemélyedés a szoba falában, ahol egyet mást tartani lehet”, ’telefonfülke, választófülke, vásárcsarnoki árusítóhely, vasúti és hajófülke. Nem említi azonban az EtSz. mai általános jelentését: ’nagyobb szoba melletti kis oldalszoba, amelybe csak a nagyobb szobából van többnyire bejárat’.

A népnyelvben egyéb jelentései is vannak: 1. *fülke, filke, fúke, fike* ’vakablak’ (Baranya m., Borsod m., Nógrád m.); 2. *fülke* ’zug, zugoly (a szobában)’ (Felsőcsallókőz); ’kemence melletti hely, ahol gyömbért mit tartanak’ (Gömör m. MTsz.); 3. ’bolthajtás a sírban a koporsó számára (Nyr. IV, 173); *fülkeajtó* ’az ajtófélben v. a falban bevágott rejtékhelynek ajtaja’ (Gömör m. Nyr. XVII, 132).

Az EtSz. szerint a szóra az első adat Márton József 1811-ben megjelent szótárában található. Kicsinyítőképzős *fülykéske* alakja már 1649-ben megvan Geleji Katonánál: szokás tehát, hogy a’ meg-maradott ostyának... tartatására valo *fülykéske* tsináltassék, mellyet ők ciboriumnak hívnak (NyUSz. 464).

Alapszava a *fül*, melyet az EtSz. és a MTsz. a testrészt jelentő *fül* szóval azonosnak tart, de az EtSz. óvatosságból mégis külön címszó alatt tárgyal. Ennek a *fül*-nek magában is van ’vakablak-forma mélyedés (pajta, kamara, szoba falában)’ jelentése Zala m. Türrén. Összetételben: *ajtó-fül* ’fülke, üreg’ (Nyr. XVII, 132), *fülaajtó* ’az ajtófélben v. a falban bevágott rejtékhelynek ajtaja’ (Gömör m. Nyr. XVII, 132). Az utóbbi már Calepinusnál (1585) előfordul: posticum — *Fwl ayto*. Innen MA: Posticum: *Fülayto*. *Belső ayto*.

A *fül* testrésznévnek ebben a jelentésben való használatának magyarázata nem szorul az EtSz. hosszas fejtegetéseire. Egyszerűen abban áll az átvitel, hogy a *fül* a fejnek oldalt lévő kisebb része. Ezt a jelentésfejlődést megérősíti a komi V S L U P *peles*, V *peles*, I *peles*, P *pele-s* ’Ecke, Winkel’ szó, amely a V S Peč L Le U P *peł*, I *peł* ’fül’ származéka. Vö. még a finnben: *sillan korva* ’die Stelle neben od. am Ende der Brücke’, *kosken korvalla* ’an der Seite des Wasserfalls’, *tien korvalla* ’am Wege’, *tuuli on pohjan korvalla* ’der Wind ist nördlich’, *pohjan-korvainen tuuli* ’nördlicher Wind’, *korvallinen* ’angrenzend, nahe wohnend’, *korvasella* (nom. *korvanen*) ’neben, an der Seite’, *korvas* ’die nahe befindliche Stelle’, *olla virran korvaksilla* ’an der Seite des Stroms sein’ (*korva* ’fül’) (ERWAST).

Gyógyít, gyógyul

Már rég tudjuk, hogy e két ige azonos a *javít, javul* szóval, azzal a különbséggel, hogy az utóbbiak a *jó* szó, az előbbiek ennek a melléknévnek *-g* képzős alakjának, a *jóg*-nak a származékai. A nyelvújítók ezt a *jóg* szót használták fel *jog* alakban a német 'Recht' fogalmára, mivel a régi nyelvben a *jóg* szó, amit a régi nyelvmélekekben *jog* alakban írva találtak, a *jobb kéz* 'die rechte Hand, die Rechte' kifejezője volt. Hogy a *gyógyít, gyógyul*, mint már BUDENZ is felismerte, nem a *javít, javul* hangváltozata, hanem a *jóg* származéka, bizonyítják a következő adatok: *gyogeytas* (DomK. 83), *gyogét* (Decsi 288), *giogít* (Fél: Bibl. 5, Vás: CanCant. 685, 687), *gyógul* (Helt: ÚJT. 16. Magy: Nád. 46), *yogeyth* (KulesK. 64, Komj: SzPál. 172), *iogit* (Szék: Zsolt. 58, 184), *iogolas* (BécsiK. 28), *yogyul* (EhrK. 126), *iogiul* (Szék: Krón. 19.) NySz., *megjogulnakh, megjogulnak, megjogulok, megjogula* (SermDom.). A rozsnyóvidéki *jódul, meg-jódul*, a rozsnyói *még-jaódul* nyilván a *gyógyul*, ill. *jógyul* változata, melyben a *-d- gy-*ből fejlődött.

Azonban a *jó* szóból is alakult 'gyógyít, gyógyul' jelentésű ige. A régi nyelvből csak egy adatot közöl a NySz.: A keze *meg iaula*: manus ejus restituta est sanitati (Helt: UT c7). A Székelyföldön azonban ma is általános ez a jelentés, pl. *gyavit, gyavitt, gyovit, jávitt* (Brassó m., Hétfalu) 'verbessern; heilen', *meg-gyavit, meg-gyovit* (MTsz., WICHMANN), *meg-d' jávit* 'heilen, gesund machen' (WICHMANN: Wörterb. des ung. Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes); *gyavul, gyavúl, föl-gyavul, még-gyavul* (MTsz.), *meg-jávuul* 'besser werden, genesen' (Brassó m. Hétfalu), *meg-d' jávul, -d' jávul* 'genesen, gesund werden' (WICHMANN, moldvai északicsángó); *d' jávithátatlann* 'gyógyíthatatlan, unheilbar'.

Kétségtelenül a *jó* származéka a *jós* is, amelyet először MA szótározott, de csak 'Magus, Saga, Incantator, Incantatrix, Pytho, Divinus, Vates' jelentéssel (ezeket Calepinus még *bűbájos*-nak mondja), de a Rábapatonán följegyezték a *jós*-nak 'parasztorvos' jelentését (Nyr. XLVIII, 80, LX, 243), s kétségtelen, hogy ennek csak hangváltozata a csak a népnyelvben följegyzett *javas, javos, jovas, gyovas, jovasasszony* (Nyr. XXXI, 528, LXVIII, 30), melyet már KRESZNERICS, IPOLYI, CzF. és BUDENZ a *jó* származékának tartott.

Természetesen a *gyógyul, gyógyít, javas, jós* szónak a *jó*-val való kapcsolata a nyelvérzékben nincs meg, éppúgy, mint a finn *parata, parantua* 'genesen, sich (von einer Krankheit) erholen; heilen'; *parantaa* 'heilen, kurieren' ígének, amely a *paras* 'legjobb', *parempi* 'jobb' elveszett alapszavából származik.

Megvan azonban a szó a mariban: P B M *poro*-, UP *pò-râ*, UJ CÜ CK Č *puro*-, JT *pu-r(o)*, U (WICHM.) JO K *pù-râ*, V *pù-ro* 'jó' (WICHM. szerint 'gesund' is).

Származéka: P B M UP *porema-m*, UJ CÜ Č *parema-m*, JT *pare-mam*, JO V K *pare-mäm* 'meggyógyul'; B M UP *poremdem*, UJ CÜ CK Č *paremdem* JT *pare-mdam*, K *pare-mdäm* 'gyógyít'.

Az első szótág magánhangzója itt is arra vall, hogy a nyelvjárások egy részében az alapszóval való kapcsolat teljesen elhomályosult. Sőt a származékokban jelentéskülönödés is ment végbe, mert némelyik nyelvjárásban az alapszó mai alakjából származó ígének más a jelentése: UP *porema-m*, JT *pure-mam*, K *pure-mäm* 'kibékül, megbékül, megbékél' (UP JT K), 'jó lesz' (JO K RAMST.); UP *poremdem*, JT *pure-mdem*, K *pure-mdem* 'megbékít, kibékít' (UP JT), 'moralisch bessern' (K RAMST.).

Az alapszóval való kapcsolat érezhető a következő nyelvekben : udmurt (MUNK.) *bur* 'jó' : S K *burmĩ* 'meggyógyul, felüdül' ; *burmĩt* 'gyógyít'.

komi (WICHM.—UOTILA) V S Peč L I P *bur* 'gut' : V S L *burdnĩ*, I *bürdnĩ*, U *burdnĩs* 'genesen, gesund werden' ; U *burđem* 'geheilte Wunde' ; I *burmĩnĩ* 'tulla hyväksi, parantua ; gut od. besser werden' ; V S L *burđednĩ*, I *burdednĩ*, U *burđednĩs* 'gesund machen, heilen'.

chanti (KARJ.—TOIV.) DN Koš Fil Ts Sogom Tš Kr Vj *iam*, V VK Vart Likr Mj Trj *iam*, Ni *iam*, *im*, Kaz *iam*, O *iam* 'gut' (167) : DN *iamattapā*, *iamattaptanā* 'heilen, zuwachsen lassen (eine Wunde)', Ts *iamattadā* 'heilen, bessern, ganz gesund machen (z. B. eine Wunde)', Kr *iamattatā* 'heilen (eine Wunde)', *iamattaptatā* 'heilen, gesund machen', V *iamattatā* 'heilen (tr.)', Vj *iamal'tā* 'heilen (tr. eine Wunde)', Ni *iamattatā*, Kaz *iamatit*, O *iamal'tā* 'heilen (eine Wunde, einen Kranken)'.

Maga a jó melléknév is jelentheti azt, hogy 'egészséges', ebben a kifejezésben : *jól vagyok, jobban vagyok, jobban lettem* ; pl. Emberke, emberke, iőy elest, *nem iól vagyoc* (Helt : Mes. 364). Az el-múlt napokban erőltlenkedett ; de már *jobban vagyok* (KirBesz. 4) NySz. És mikor azt mondjuk a betegnek : „*Javulást kívánok*“, voltaképp gyógyulást kívánunk neki. Ugyanígy az ellenkezője, *rosszul vagyok, rosszul lettem*, pl. Most is *rosszul vagyok*, már negyed napja nem szünik fejem fájdalma (Bercs : Lev. 284). Tegnap *igen rosszul voltam*, alig verhettem fel magamat (uo. 303) NySz.

A chantiban pedig 'jóvá lenni', 'jóvá tenni' azt jelenti : 'meggyógyulni', 'meggyógyítani', pl. DN *iamā* *iadā*, Kr *iamā* *iadā* 'genesen', V *iamay* *ias* 'er wurde gesund', Vj. *iamay* *pit'tā* 'gesund werden', Trj *iamya* *iax* 'er genas', Kaz *iamā* *ias* id. ; — Kr *ia-mā* *ue-rtā* 'heilen' (tr.), V *iamay* *ue'rli* 'er wird gesund ; macht gesund', Kaz *iamā* *ue-rtā* 'parantaa (sairas)' (167—168) ; Kaz *iamna* *utll* 'on tervennä', *iamna* *iōxtam* 'tervennä saavuín'.

A manysi a következőkép fejezi ki a gyógyulást és gyógyítást :

É *pus* 'ép, egész' : *pusmi* 'meggyógyul', *pusmelti* 'meggyógyít' (MUNK. VNGy. II, 403, 404).

TJ TČ *ilt*-, KU KO VN VS *iałt*-, KM *iałt*-, P *iałt*-, LU *iałt*-, LO *iałt*-, SO *iałt*-'gesund od. geheilt werden' (KANN. Vok. 35), T *ilti* 'föleled, fölgyógyul, fölépül', *nuŋ-ilt*s, KL *nuķ-jelts* 'föleépült, fölgyógyult', *kat-nulmēm* *jel-jelts* 'kezem sebe begyógyult'. MUNK. VNGy. II, 0403 szerint alapszava *jelp* 'friss, ép, romlatlan'. Származékai : KL *nuķ-jelptaxti* 'felgyógyul' ; T *iltepti*, *ilepti* 'gyógyít', *nuŋ-ilteptilēm*, *nuŋ-ileptilēm*, KL *nuķ-elptilēm* 'kigyógyítom' ; KL *jelpten* 'pom 'orvosság' (tk. 'gyógyító fű') ; KL *jelptep* *kum*, T *kōlēs-ilteptep* 'orvos' (0404). MUNKÁCSI az É *jenti* 'föleépül, fölgyógyul' igét is idevonja, de mindez teljesen bizonytalan ; vö. magyar *ép* : *föleépül* (betegségből). A régi nyelvben erre a jelentésre nincs adatunk, de vö. Az en testemben felseges isten semmi *epseg* nintsen (Born : Ének 166) NySz. Viszont az *egészség*, *egészséges* már a régi nyelvben megvan, sőt *egész* alapszavának is megvolt már a régiségben 'egészséges' jelentése, pl. *Egez* barátok es betegek (EhrK. 91). Nem kellő *egezecnec* vruos : non est opus valentibus medicus (MünchK. 29) NySz.

Halpénz

CzF. a *halpikkely* címszó alatt azt írja : „Rétégesen egymáson fekvő aprópénzalakú héjacsokák, melyek a halaknak legtöbb nemeit befödik ; máskép : *halpénz*.“ Azonban nem a *pikkely* ennek az eredeti neve, hanem a *héj*, *hal-héj*,

amely már a régi nyelvben is előfordul. Legrégibb adatunk a Schlägli szójegyzékben van a szóra: scama — *hal he* (olv. hálh^é, 818). A Gyöngyösi Szótártöredékben: Ascellule. pinne uel squame: *laagj tollak pyhek: uagy hal heyak* (olv. lágy tollak, pihék vagy hal héjak, 2194).¹ A *halpénz* is csak a népnyelvben használatos, így is: *hal pénze*, a MTsz. Zala m. Szepezdről, Baranya m. Csúzáról közli, HERMANN O. sok helyen, a MNGy. 2: 445 szerint Csongrád megyében is. A rokonnyelvek is a 'héj' szóval fejezik ki, pl. mari P B M UJ *kol-süm*, UP *kol-süm*, CK Č *kol-söm*, CÜ *kol-süm*, JT JO *kol-süm*, K *kol-süm* és *kol-sük* (*kol* 'hal', *süm*, stb. 'héj', K *sük* 'szemét'; *héj*', más nyelvjárásokban *šük* csak 'szemét, hulladék'). A szó megvan a komiban, s más finnugor nyelvben is (l. PAASONEN: Beiträge zur Fugr.-sam. Lautgeschichte 212), a komiban azonban 'Schuppe, Fischschuppe' jelentésén kívül a *šem* szó 'pénz', sőt 'Reich-tum' (U) jelentésben is használatos, pl. VU *šemid vijim-e* 'van-e pénz?' U *šema*, I *šemja* 'der Geld hat, reich an Geld'; S L U *šemtem*, I *šemtem* 'der ohne Geld ist' (S L U I), 'arm' (WICHMANN—UOTILA). Udmurt *šem* megfelelőjének azonban csak 'héj, burok, pikkely' jelentése van. A jelentésfejlődés a két nyelvben tehát éppen fordított irányú. A magyarban a *pénz* szó vette fel a 'pikkely' jelentést, a komiban ellenben a *pikkely* jelentésű szót használják 'pénz' jelentésben.

Holnap, holval

Ismeretes, hogy a *holnap* elhomályosult összetétel, melynek utótagja, a *nap* felismerhető. Az első tag magában is megvolt még a régi nyelvben, de csak a ragos *holval*, *hollal* alakban, ez azonban azt jelentette 'reggel' s mint a mai *reggel*, éppúgy lehetett mikor? kérdésre felelő időhatározó, mint nominativus. BRUGMANN „Zu den Wörtern für 'heute', 'gestern', 'morgen' in den indogermanischen Sprachen“ c. munkájában (ism. SCHMIDT JÓZSEF, Nyr. LII, 89) írja, hogy a 'holnap' fogalma igen gyakran fejlődött a 'reggel' (t. i. a mára következő reggel!) fogalmából, pl. ófn. *morgane* 'morgen, holnap', *morgan* 'Morgen, reggel'. Amint láttuk, a *holnap* is eredetileg a *reggel* bekövetkező napot jelentette. A *hol-* előtagnak manysi megfelelője: É *χol* 'reggeli idő (subst.)', *χoli* 'reggel (időhat.)', *χolit*, *χolitän* 'holnap' (MUNKÁCSI: Vog. Nyelvj. 21), KL *kwäl-töremt* 'reggeli időben', *kwolt* 'reggel', *kwoltän*, *kwolit* 'holnap' (117), AL *kälti*, *kältän* 'holnap' (160), K *kwölät kotel* 'holnap' (*kotel* 'nap'), P *kwölt* 'reggel', *kwöltin* 'holnap' (245), T *kül*, AT *kol* 'reggel', T *ti kül* 'ma reggel', AT *kulta* 'reggel', T *kület*, AT *kolait*, *kolaitqten* 'holnap' (281); TJ TČ *kōl*, KU *χol*, KM *kual*, KO *kual*, P *kol*, *kβol*, VS *kβal*, LU *kβal*, LO *kχol*, So *χol* 'morgen' (KANNISTO: Zur Gesch. des Vokalismus 74); chanti Ni *χäťe-ü²t*, *χäťll* 'morgen; der morgige Tag', Kaz *χä²äťe-ü²t* 'morgen; morgig (Tag)'; der Morgen, O *χv²leuat* (*χälē-uat*) 'morgen; der morgige Tag' (KARJALAINEN—TOIVONEN 370); komi S Peč L Le *asıl*, V PJ *asiv*, PK *asiv*, U *asuv*, I *asi* 'Morgen'; U *med-asuv*, I *med-ası* 'morgen' (*med* 'ander(er), zweit(er)'), V S Peč L Le *aski* 'morgen'; (V) morgen früh; (V) am Morgen; (V Peč L) am folgenden Morgen, am nächsten Morgen; (V) am nächsten Tag, am folgenden Tag; V *askias* 'am folgenden Tag'; Peč *askinad* 'am folgenden Morgen'; V S *askinas* 'am (folgenden) Morgen, am folgenden Tag'; udmurt

¹ A népnyelvben is: *hálh^é* (*hal-h^é* Szolnok m. Tiszaroff, *hal haja* Komárom) 'halpikkely' (MTsz.).

(WICHM.) *aski*, (WIED.) *aski* 'morgen', (MUNK.) *askaz* 'másnap, holnap'; finn *huomen* 'reggel, reggeli idő'; holnap, holnapi nap', *huomenna* 'holnap', *huomen-iltana* 'morgen abend'; mari (PAASONEN) *er* 'Morgen', *erla* 'morgen, *erlažâm* 'am nächsten Tage', *erlašâžâm* 'morgen' (< CSUV. (PAASONEN) *ir* 'reggel, korán reggel.

Hasonló kifejezések keletkeztek a *tegnap* fogalomra az *este* szóból (t. i. a mai napot megelőző este!). Így már az egyh. szlávban *večero* 'este': *vbčera* 'tegnap'. A komiban V S L I U P *rit* 'Abend', I U P auch: 'am Abend, abends'; udmurt (WICHM.) *džit*, U *žit* 'Abend': komi V S Peč L Le I U *te-rit* 'gestern' (V Peč I U); 'gestern abend' (S L Le); V U *te-ritedž* 'bis gestern'; V U *te-ritšan* 'von gestern an'; S U *te-ritja* 'von gestern abend' (S); 'gestrig' (U); az előtagban lévő *te* elemet UOTILA a komi V S *ti*, udm. *tu* 'amaz' szóval veti össze, tehát *te-rit* 'tegnap' tk. azt jelenti: 'az az este, azon az estén'.

Mennyei kecske

Zrinyi Fantasia poetica c. költeményében használja a *mennyei kecske* madárnevet, s ez nem más, mint a közép sárszalonna (Scolopax gallinago) neve (l. NÉGYESI, MNy. X, 259). Nevét onnan kapta, mert bégető, mekegésszerű hangja van. Németben is van *Himmelsziege*, *Himmelziege* név, de hasonló nevek más nyelvekben is használatosak, így a rokonnyelvekben is, pl. mari *jumân-taya* 'szalonna' (Nyr LVIII, 144, jegyz.), komi V S L *jen-mež*, I *jen-mēž* 'Bekasse, Schnepfe' (Scolopax) (V), Bekassine, Sumpfschnepfe (Telmatias gallinago) (I), wahrsch. id. (die Stimme erinnert an Meckern) (S L)' (V VU S Peč L Le U P *jen*, I *jen* 'Gott', V. S: 'Himmel'; V S Peč L U *mež*, I *mēž* 'Widder, Schafbock') (WICHMANN—UOTILA); udmurt K *in-taka* 'bölömbika, dobosgém, nádi bika (Ardea stellaris)' (*in* 'levegő, ég', *taka* 'kos') (MUNK.).

Mony

Eredeti jelentése 'tojás' volt, s Göcsejben, Keszthely vidékén, Somogy megyében a MTsz. szerint szintén megvan ez a használata, *tyúkmony*, *tikmony* pedig egész Dunántúl, Pozsony megyében, Szlavóniában, Brassó m. Hétfaluban használatos, sőt a *tyúkmony*, *tikmony* általában 'tojás' jelentést vett fel, úgyhogy *lúdttyúkmony*, *lúdtikmony*, *kacsa-*, *réce-*, *veriéb-*, *fecske*, *hangyatyúkmony*-t is mondanak. De már régi a *mony* szónak 'Hode' jelentése is. Ugyanígy áll a dolog a rokonnyelvekben is. Pl. manysi T *mgnä* 'a két heremony' (duális), az egyik h. *mgn* (MUNK. Vog. Nyelvj. 261); mari B *muno* 'Ei, Hoden' (PAASONEN); mordE *mona* 'Hode' (MUSz. 629); finn (ERWAST) *muna* 'Ei; Hode', liv (KETTUNEN) *muna* id. Más szavakban is: komi (WICHM.) V VU S Peč I U P *kol* 'Ei', P auch: 'Hoden', V S *toboň-kol* 'Hoden' (VO *toboň* 'Hoden-sack'), V S U *kol*-*pela* *už*, I *k.-pela* *už* 'einhodiger Hengst' (S U I), Schimpfw. (V); udm. (MUNK.) *puz* 'tojás; tök (embernél és állatnál)'. Ez a szó a magyar *fészek* alapszavának megfelelője (vö. finn *pesä*, mordv. M *pizä*, É *pize*, stb. Vogel(nest)', s a komiban is V S Peč L Le U P *poz*, I *pöz* 'Nest', de L Le *poz-tir* 'Ei' (*tir* 'völl') és L *pozalni* 'Eier legen'.

Vagyon

CzF. szerint a *vagyon* 'mindennemű jószág, kincs, ingó vagy ingatlan, melyet valaki bír, vagy, mint mondják, minden, amiye van, ami az övé'. Károli bibliafordításában még világosan lehet érezni, hogy az igét alkalmazták

főnévül: Iob az *vagyon* az *ninczennél* (NySz.). De a népnyelv a *van* alakot is használja főnévül, pl. Könnyű a *van* mellett élni. Könnyű anni a *vanbú* (Cegléd). Elitta a kis *vanját* (Alföld). Ékötötte azt a kis *vanját* (Kiskunhalas) MTsz.

Sőt még kicsinyítőképzőt is tesznek hozzá, pl. Ékötötte azt a kis *vankáját* (Kiskunhalas). Igaz, hogy vót egy kis *vankája* de tán nem a nyakára hágott vóna, ha még annyi lett vóna is? (Szentés.) MTsz.

A régi nyelvben pedig a *vagy* alapszót használták főnévileg 'bona, facultates; das Vermögen' jelentésben. Pl. Elragadá ő *vagyokat* *avagy* ő *javokat*. Az istent tiszteli drágalátus kővel és drágalátus *vagyokkal* (BécsiK.). Aggyad meg énnekem a jóból részemet, mely engemet illet; és megosztá ő neki a *vagyot* (Münch K.) Ha ember mind házabeli *vagyát* adnája szeretetért és ugyan megutálja az *vagyot*, miként semmit (DöbrK.).

Tagadó képzővel is: Itiljetek *vagytalannak* és árvának, igazóhatok alázatos és szegént, ragadjátok ki és a *vagytalant* binösöknek kezéből szabadóhatok meg (DöbrK.) NySz.

Az udmurtban a *van*, G *wan*, U *uqn* 'van' igének csak a *bur* 'jó' (vö. magyar *javai*) szóval való összetételben van a S K J *van-bur*, G *wan-bur* szónak 'birtok, jószág, vagyon' jelentése, tehát főnévi használata, éppígy a komi V S Peč L Le P *em* Suppletivum für 'sein' szónak: V S L *em-bur* 'Vermögen, Habe', V S L *em-bura* 'vermögend, wohlhabend', de képzővel az első tag is használatos névszóként: P *ema mort* 'vermögender, wohlhabender, reicher Mensch', S P *emtem* 'mittellos, arm'. A szótár az *em* szót az udm. *umoŋ* 'gut' melléknévvvel egyezteteti, de véleményem szerint a *velni* 'sein' igével függhet össze. WICHMANN is a Wotjakische Chrestomathieban a G *uan*, J MU *van* 'ist, es gibt; was vorhanden ist, all, ganz' szót a komi *em* szóval egyezteteti (1152. sz.).

Komi KP n o l á p j a

GENETZ Ost-permische Sprachstudien-je szójegyzékében közölte ezt a szót 'Kinder', 'gyermek' jelentéssel. A szó nyilván elhomályosult összetétel, s eredeti alakja **nola-pi(j)a* volt. WICHMANN—UOTILA zürjén szótárában meg is találjuk S *nil-pi*, V P *niv-pi*, I *nĭ-pi* alakban, szintén 'Kinder' jelentéssel. Az összetétel előtagja: S Peč L Le *nil*, V VU U P *niv*, I *nĭ* 'Tochter', 'leány', utótagja: V S Peč L I U *pi*, 'Sohn, Knabe', 'fiú', tehát szószerinti jelentése 'leány-fiú'. Példája azoknak az ú. n. összefoglaló összetételeknek, amely annyira jellemző a finnugor nyelvekre (l. BEKE NyK. XLII, 346). Megvan az udmurtban is: (WICHMANN) G U *nil-pi*, J *nĭu-pi* 'Kinder'; U auch: 'Kind' (tehát egyesszámban is: 'gyermek', (MUNKÁCSI) *nil-pi*, K *nĕl-pi* 'gyermek; Kind'. Ugyanezen elemekből áll a manysi (MUNKÁCSI) É. *ā-ri-pi* (VNGy. IV, 339), K *ou-pou* (I, 172), T *āw-pū* (IV, 368), (AHLQVIST) *ā-pūv*, *ea-puv* 'gyermek', chanti (AHLQVIST) É *ev-i-poχ*, *ev-poχ* 'Kinder, Nachkommen', (PATKANOV) I *eva-paχ* (*poχ*) 'gyermek', (KARJALAINEN—TOIVONEN) Liki. *ā-yi-ri* *pē-yāŋ*, Trj. *ā-yi-ri p-ā-yāŋ* 'lapset', 'gyermek' (16 b).

GENETZ adata abban különbözik WICHMANNétól, hogy a keleti-permi nyelvjárásban az összetétel mindkét tagján -a képző van. Bár WICHMANN—UOTILA szótárában ilyen alak csak 'Familie', 'család' jelentésben szerepel: U *nila-pia*, de a szövegekben 'gyermek' jelentésben is előfordul: U *nila-pia-es verda*. — *muŋ nila-pia-nad karan?* 'Die Kinder speise ich. — Was tust du mit den

Kindern?' (MSFOu. XXXVIII, 291). V *nalēn veli nila pia* 'die hatten einen Knaben und ein Mädchen (97). De más esetekben is, pl. KV *nila-zonma* 'a leány meg a legény' (Fokos: Szöv. 53), (WICHM.—UOT.) V U *tšoja voka*, I *tšoja voka* 'Schwester und Bruder', azaz: 'testvérek', S L *so, tša voka* ua., P *soja-vona* 'Geschwister', V *ēna pia* 'eine Mutter und ein Sohn', V *Taras-aja pia* 'Vater Taras mit seinen Söhnen', (Fokos) U *aja-pija* 'apa és fia' (Szöv. 199), *kujim mama-nila* 'három leány meg az anyjuk (223), (WICHMANN) L *ru, tša keji na* 'der Fuchs und der Wolf (MSFOu. XXXVIII, 136), (WICHM.—UOT.) *vela tša na* 'Pferd mit seinem Füllen', (Fokos) V *ēna-aja pon* 'hím és nőstény kutyám' (Nyr. LXII, 464), AV *jema-sunisa* 'tű és cérna' (Szöv. 148), V *kujim luna voja* 'három éjjel-nappal' (318), (WICHMANN—UOT.) V *tea-meali love* 'du und ich müssen', (WICHMANN) V *leza gerda kud* 'eine blaue und eine rote Schachtel' (21), V *tšersa tupilaes nīlišti* 'die Spindel und den Knäuel habe ich verschlungen'.

Az udmurtban ritkább: (MUNKÁCSI) K *ayajo-vino* 'testvérek, atyafiak', 'Brüder', de így is: K *ayaj-vēn* 'fiútestvérek, bátya és öcs', 'Brüder', (WIEDEMANN) *agaio vyno* 'Gebrüder'; (MUNKÁCSI) S G *nuño-vino* 'atyafiak, testvérek', 'Brüder'.

Az utóbbi *nuño-vin* alakban is föl van jegyezve, tehát csak az összetétel előtagján van a képző kitéve.

Ilyen esetek a komiban is vannak. Pl. (WIEDEMANN) *luna voi* (és *lun-voi*) 'vier und zwanzig Stunden', (WICHMANN) V *šinma bannas sulavnis* 'demütig (eig. mit Augen und Gesicht) [muss ich] vor dir stehen' (267). Eredetileg nyilván csak az összetétel előtagján volt a képző kitéve.

Már most az az érdekes, hogy GENETZ keleti-permi szójegyzékében a *pi* 'fiú' szó nem szerepel, csak a következő elhomályosult összetételben *icipi* 'Schwager (Mannesbruder)' (8), WICHMANN—UOTILÁNÁL: P *i, tši-pija-n* 'Bruder des Mannes'. Az említett *-a* képzővel még ebben az összetételben: *poč-piā* 'trächtig (von Kühen)' (27), WICHMANN—UOTILÁNÁL: P *piš-pija, piš-piā* 'trächtig (Hund, Katze, Schaf, Schwein)'. A szó a komiban csak összetételben fordul elő, pl. S *ker-ka-piš*, P *ker-ku-piš* v. *piš-k* 'das Innere der Stube', az udmurtban azonban önállóan is használatos: S *puš*, M G *puš*, J *puš*, K *poš* (tő *puš-k*-, *puš-k*-, *poš-k*-) 'belső, belseje vminek'.

Mint akadémiai előadásomban említettem, a komiban a *pi* 'fiú' szó állatok kicsinyeinek nevében valóságos kicsinyítő képzővé vált, s a *pian* *pijan*, *pijan-an* eleme, amely a nyelvjárások többségében a *pi* szó többes jelölője, eredetileg valóban kicsinyítőképző volt.¹ LAKÓ GYÖRGY hozzászólásában azt hangoztatta, hogy ezt bizonyítja az is, hogy a keleti permi nyelvjárásban GENETZ följegyzése szerint a *nol-piān* jelentése 'kleines Mädchen', 'leányka' (24). Én válaszomban, arra való hivatkozással, hogy a *nīl-pi* a permi nyelvekben, az eddig ismert adatok szerint, mint már följebb említettem, tk. azt jelenti 'gyermek', vagyis szószerint: leány-fiú, azért GENETZ adatát helytelen értelmezésnek tekintettem. Átnézve azonban GENETZ szójegyzékét, találtam olyan adatokat, amelyek kétségtelenné teszik, hogy a keleti permi nyelvjárásban a *piān* valóban kicsinyítőképző, mégpedig nem is állatnevekben. Így *pu* 'Baum, Holz', 'fa': *pu-piān* 'kleiner Baum, Bäumchen', 'kis fa, fácska' (26), *beš* 'Stock, Stab', 'bot': *beš-piān* 'Stöckchen, Stäbchen', 'botocska,

¹ A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei III, 62.

kis bot' (29). A *pián* önállóan GENETZNél csak 'Junges', tehát 'állat kicsinye' jelentésben van meg. Előfordul még két állatnévben, de ezekben nincs kicsinyítő szerepe: *kör* 'Renntier', 'rénszarvas' és *kör-pián* ua. (12); *vir* 'Blut', 'vér': *vir-pián* 'wildes Tier', 'vad állat'. Ezek az adatok WICHMANN—UOTILA szótárában nincsenek meg. A permi, különösen a keleti permi nyelvjárás nyelv-történeti szempontból rendkívül nagy jelentőségű, s aránylag kevés följegyzésünk van onnan, azért nagyon óhajtható volna ennek a nyelvjárásnak tüzetes tanulmányozása.

Komi turi-mol

A permi nyelvjárásban a 'Moosbeere' neve. GENETZNél *tör(ə)-mül(i)*.¹ A többi nyelvjárásokban: Peč *turi-pul*, S *tuři-pul*, V U *tuři-puv*. Az összetétele előtagja: V S Peč I U *turi*, V S *tuři*, P *tuři* 'Kranich', utótagja: V S L I U *mol* 'Perle', de vö. L Le *hur-mol* 'Moosbeere' (*hur* 'Sumpf, Moor'), udm. (WICHM.) U *mulı*, G *mulı*, MU J M *mulı* 'Beere'; komi S Peč L Le *pul*, V U *puv*, I *pü* 'Preiselbeere', Peč *hur-pul* 'Moosbeere', U *oš-puv* 'Steinbeere', Peč *pon-pul*, I *pon-pü* 'Moosbeere (Peč), Sandbeere (I)' (*oš* 'Bär; *pon* 'Hund').

Tehát *turi-mol*, *turi-pol* szó szerint a. m. 'daru-bogyó'.

Ugyanezen elemekből alakult más nyelvekben is ez a bogyónév. Pl. mari UP UJ CÜ *turňa-pö*, *tšâž*, CK Č *tørňa-pö*, *tšâž*, JT *tørňa-βö*, *tšâž*, JO V *tørňa-pö*, *tšâž* id. (*turňa* stb. 'daru', UP *pö*, *tšâž* 'Preiselbeere', JT *izi-p* id., *izi* 'kicsiny').¹

liv *kurg-mōta* 'Sumpfbrombeere (Rubus chamaemorus)'; SjöW 'Rauschbeere (Empetrum nigrum)', Sal *kürgmare* 'Moltebeere (Fragaria collina)', (*kura*, finn *kurki* 'Kranich', *mōra*, Sal. *mare* 'Beere', finn *marja* id.).

finn *kurjen-marja*, *kurjen-karpale*, -la, -lo id. (LÖNNROT) (*kurki*, *kurjen* 'daru', *karpale* stb. 'Moosbeere, Vaccinium oxycoccus', *marja* 'bogyó').

De nemcsak a finnugor, hanem számos indoeurópai nyelvben is a 'daru' neve rejlik e bogyónevekben. Pl.

orosz *žuravina*, *žuravicha*, *žuravlicha*, *zuravica* 'Moosbeere' (*žuravlj* 'daru') DALJ.

lengyel *žorawina*, *žurawina*, *žóraw* 'Vaccinium oxycoccus', *žorawina*, *žórawina*, *žurawina* 'Vaccinium vitis idaea' (*žoraw*, *žóraw*, *zuraw* 'daru') (ROSTAFIŃSKI: Slownik rodzajów roślin 389, 493).

cseh *žerovina*, *žoravina*, *žoravin*, *žurachvin* 'Vaccinium oxycoccus' (*jeřáb*, *žeráv* 'daru') Kott V, 818, 873, VII, 1180, Herzer—Prach.

lett *dsehrwenes* id. (*dzērve* 'daru').

német *Kronsbeere* 'Vaccinium vitis idaea'; Preiselbeere' (KRETSCHMER: Wortgeographie 378, első adat: HENISCH: Teütsche Sprach und Weiszheit 1616, p. 236), *Kranbeere* (NEMNICH: Allg. Polyglotten-Lexikon der Naturgeschichte, Hamburg, II. 1795, p. 1540), *Kransbeere* (Riga, KRETSCHMER id. mű). NEMNICH, II, 1538, szerint a 'Vaccinium oxycoccus, Moosbeere' neve *Krahnbeere* is. *Kronsbeere* is eredetileg nem a Preiselbeere neve volt, hanem a Moosbeere-é. KÖPPEN: Geogr. Verbreitung der Holzgewächse des eur. Russlands und des Kaukasus, St. Petersburg, 1888, I, 520—521 a Baltitenger vidékéről ebben a jelentésben közli. Előtagja: ófn. *kranö*, kfn. *krane*, ószász

¹ PALLAS Flora Rossica-jában (Petropoli 1784, 1788) hibásan: *Tuma-potšes*, s ezt az adatot sok későbbi természettudományi mű átvette, pl. FALK: Beiträge zur Topogr. Kenntniz der Russischen Reichs, St.-Petersburg, 1785—86, NEMNICH, KÖPPEN stb.

kran, középalmém. *kran*, középnémetalf. *crane*, újnémetalf. *kraan*, angolszász *cran*, középangol, ang. *crane* 'daru', a *Kranich* ua. alapszava. A *Kran* szó 'emelődaru' jelentésben ma is megvan a németben; ez a jelentése is megvolt már a késői kfn. *krane*, középalmém. *kran*, középnémetalf. *crane* szóban (KLUGE—GÖTZE).

Az északi nyelvekben is: svéd *tranbär*, norvég *tranebaer* 'Vaccinium oxycoccos' (svéd *trana*, norv. *trane* < óészaki *trane* 'daru').

A bogyo nevét nyilván onnan nyerte, mert a nép megfigyelése szerint a daru nagyon szereti.

Komi mud ed

A WICHMANN—UOTILA-féle komi szótárban S *mud ed* 'Erdaufwurf um das Haus herum am Fundament (zum Schutz gegen die Kälte)', P *mud ed* 'Grundbalken'. A szó megfelelője megvan az udmurtban is *mud et* alakban, amely a *mud in i* ige származéka. Az udmurt szavak jelentését a szótár nem közli, de ezek WICHMANN gyűjtéséből valók. Sajnos, WICHMANN udmurt szótári anyagának rendezése UOTILA halálával félbeszakadt, s egyelőre nem is várhatjuk a szótár elkészültét és megjelenését.

A névszói származékot viszont MUNKÁCSI nem közli, de az ige megvan az ő udmurt szótárában is: S *mud-* 'lyukat ás, vág, túr (lábbal, orral, állatokról mondva)'.

A komi -*ed*, udm. -*et* (MUNKÁCSINÁL -*ät*) deverbális névszóképző, mint ezekben: komi I *dom ed*, U *dom ed*, PO *dom et*, PW *dom öt* 'Band, Kette, Strick, udm. (WICHM.) U MU J M G *dum et*, (MUNK.) SK *dum üt* (vö. komi I *dom ni*, U *dom ni*, udm. *dum in i* 'binden'); S L U *kış ed*, I *kış ed* 'Kleider, Anzug, Kleidung (S), Kleider (ausser den Unterkleidern) (L), oberstes Kleidungsstück, Überwurf (I); Überzug (am Pelz, Mantel, Kissen) (U)', udm. U G B *kış et*, MU J M *kış et*, MU *kış et* 'Kopftuch, Schürze' (vö. komi I *kış ni*, U *kış ni* 'anziehen (I); (den Pelz) überziehen (U)', udm. *kış jan i* 'flicken' (l. WICHMANN, FUF XVI, 198, UOTILA: Zur Gesch. des perm. Konsonantismus 92, MEDVECZKY: A votják nyelv szóképzése 57). WICHMANN és UOTILA szerint a képző fgr. *-*nt*-ből származik, azonban nem minden komi -*d* előzménye fgr. *-*nt*.

Az udmurt *mud-* igét NyK XLV, 347 alatt a mari K V J *mü dem* 'betakar, beföd; betemet' igével egyeztettem, s így most már a szó három fgr. nyelvben mutatható ki.

Komi pa ta k

A V S L I nyelvjárásban jelentése 'weibliches Glied'. A WICHMANN—UOTILA-féle szótár szerint összetartozik vele a P *pa ta n* id. szó. A szótár hivatkozik az udm. SK *pa tak* 'Schamglied der alten Frauen' (MUNK.) szóra, azonban nem említi, hogy a szó mindkét nyelvben tatár eredetű. Az udmurtra nézve erre már PAASONEN, Die Karataj-mordwinen 45, RÄSÄNEN: Die tschuw. Lehnwörter im Tscher. 175 rámutatott. (L. még BEKE, FUF. XXIV, 286). A P *pa ta n* alakot úgy lehet magyarázni, hogy a *pa tak* végét kicsinyítőképzőnek érezték, s helyettesítették az eredeti -*an* kicsinyítővel. Hogy a U *pa šuk* 'weibliches Glied (der Mädchen) és a L *pa šak ni ra* 'kartoffelnasig, stülpnasig' előtagja összefügg-e velük, az egyelőre még nyílt kérdés.

Komi *gird*

WICHMANN—UOTILA komi szótárában V S L U *gird*, I *gird* 'geronnenes Blut' (V S U I), 'rötlich' (I); 'blauer Fleck am Körper' (L); *sez-g.* 'mit Blut besudelt (dadurch, dass man stark geschlagen worden ist; eig. mit „Flüssigkeit“ und Blut besudelt)' (S) (I *sez* 'Saft in Knorpelknochen'). Véleményem szerint a *gird* azonos a komi V VU S I U P *gerd*, udm. *gord* 'rot, veres' szóval.

A *vér* és *veres* szó kapcsolatát mutatja a magyar *veres*, *vörös* és *vörhenyő* színnév, továbbá manysi KU *kēlp*, KM *kēlp*, KO *kēlp*, VN *kiēlp*, VS *kēlp*, LO *kēlp*, So *kēlp* 'Blut; rot' (KANNISTO: Zur Gesch. des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen 41); TJ TČ *ūr*, P *ūr*, VN *ūr* (selt.), LU *ūr*, *ōr* 'Blut', LO *βiyr*, So *βiyr* 'rot', TJ TČ *ūraraſ*, P *ūroraſ*, LU *ōraſ* 'vörösbor', TJ TČ *ūr ofšar* 'vörös róka', P *ūr luſ* 'vörös ló', LO *βiyrpunk* 'vörösfejű' (kutyanév), So *βiyrpāsiy* 'nagyon fiatal rénszarvasborjú', LO *βiyrβiltup* 'vörösarcú', *βiyr nērky* 'roter Ocker' (Kannisto levélbeli közlése, Nyr LXVI, 74); KU KM *βarmat* 'rote Johannisbeere' (Vok. 50); chanti DN *uarmat*, Kr *uarmat* (selt.), Vart *uirmat*, Likr *uirmat*, Mj *uirmat*, Trj *uirmat*, Ni *uirmat*, *uirmat*, Kaz *uirmat* 'rote Johannisbeere' (KARJALAINEN—TOIVONEN 243); vö. DN Koš Fil Ts Sogom Kr *uər*, V Vj *uər*, Trj *uər*, Ni *uər*, O *uər* 'Blut' 236 + udm. (WICHM.) U *mułi*, G *mułi*, MU J M *mułi* 'Beere', komi (WICHM.) V S L I U *moł* 'Perle', L Le *hur-m.*, P *turi-m.* 'Moosbeere' (MARK FUF. XVIII, 164).

A komiban is megvan a V VUS L U P *vir*, I *vir* 'Blut' szó származékainak a 'vörös' jelentése: *vira* 'blutvoll, vollblütig' (S L); rot,¹ blutrot (U P); U *virjem*: *sija ež-viv-v.* 'er ist rotbäckig' (*ež* 'Hautteil des Felles'); S *viršalni*, U *virša-vniš*, P *virša-vni*, I *viršoni* 'erröten' (S P I); bluttrünstig werden (S P I), sich mit Blut besudeln, mit Blut besudelt werden' (U); V S L U P *virtem*, I *virtem* 'blutlos, blutarm'; U auch: blass, bleich'; vö. még: VU *ban vilas alei vir vorse* 'auf ihren Wangen spielt das purpurne Rot (eig. Blut)', I *vorsan vir* 'Rot auf den Wangen' (tk. 'játsszó vér').

Komi *kuž*

A komi *kuž* szó eredeti jelentése: 'hosszú' s az udm. *kuž*, G *kuž*, mari *kužo*, *kužā*, *kužu*, manysi *χōsā*, magyar *hosszú* megfelelője. Az alsó-vicsegdai nyelvjárásban azonban az erdei szellem (Waldgeist) neve is; a peccsorai nyelvjárásban az erdei szellem neve *kužē*, mely szintén a *kuž* szó származéka (WICHMANN—UOTILA). HOLMBERG—HARVA Permalaisten uskonto c. művében *kuž-dada* nevét említi (156. l.), s ez szó szerint azt jelenti: 'hosszú bátya'. Ezeket a neveket az erdei szellem onnan kapta, mert a komi néphit szerint magasabb a legmagasabb fánál. A glazovi udmurtok is *bi-dzim nuña* 'nagy bátya', 'nagy bácsi' névvel illetik (uo.). Az udmurt néphit szerint az erdei szellem képes alakját nagyobbítani vagy kisebbíteni, de a legmagasabb embernél kisebb nem lehet. Általában feje egy magasságban van a legmagasabb fákkal (uo. 152). WICHMANN, Wotjakische Sprachproben II. 130, egyik, glazovi nyelvjárásban följegyzett történetében egy ember a mezőre jött, s felült a kerítésre. Megkérdezi az ott szántó embert, hogy milyen messze van Kazán. Az ember azt feleli, hogy kb. 400 verszt. A kerítésen ülő ember mondja, hogy

¹ Pl. Prup *zel mi tša vira loue* 'es wird sehr schön rot' (Fokos-Fuchs: Volksdichtung der Komi 187).

neki reggelre Kazánban kell lennie. Az ember elképedve látja, hogy a kis ember egyszerre úgy megnőtt, hogy lába a kerítéstől a földig ért. Egy másik elbeszélésben egy katona az erdőben favágás közben megpillant egy embert egy magas fenyőhöz kötözve; az ember csak kevés volt kisebb, mint a fenyő. Az ember az erdei szellem fia volt. A katona kiszabadítja kötelékeiből az erdei szellem fiát, s ez őt hálából hazaviszi. Fölülteti a vállára, tesz két-három lépést, s akkora lett, mint egy fenyőfa (II. 168, 170). Ennek a történetnek néhány motívuma megvan MUNKÁCSI Votják népkölt. hagy. c. művében is, egy Verescsagin után közölt elbeszélésben. Ebben is az erdei szellem a neki segítő katonát vállára kapta, s mint a szél, oly gyorsan vitte (116).

A komi V S L I nyelvjárásban az erdei szellem neve a *ver* 'erdő' szóból származó *versa*, a vicsegdai nyelvjárásban még: 'ein grosser robuster Mann wird so bisweilen geschimpft'. A letkai nyelvjárásban úgy is hívják az erdei szellemet: *versa-dad*. Az összetétel utótagja az orosz дядя, 'nagybátya, nagybácsi, bácsika' átvétele. Ugyancsak a *ver* 'erdő' szó származéka a permi nyelvjárásbeli *veris*, v. *-dađa* 'erdei szellem', amely egyben a *ver* szó elativusa (WICHMANN—UOTILA), ezt HOLMBERG—HARVA *veris-mort* alakban közölte, melynek szószerinti jelentése 'erdei ember'.

Hasonló nevei vannak az erdei szellemnek az udmurtban: G *ñules-ñuñä* 'Waldgeist, Waldonkel' (WICHM. Chrest. 627), MUNKÁCSI (Gavrilov, Buch, Pervuchin után) *ñuläs-ñuñä* 'erdei manó', (Verescsagin után) *ñuläs-murt* id., K *ñuläs-kužo* (*kužo* 'gazda, úr') (WICHMANN G J U *ñules*, J *ñumes*, MU *ñuos* 'Wald' Chrest. 627, MUNK. VotjSz. 533 *ñuläs* 'erdő'), WICHMANN Chrest. G *tšatša-murt*, B (Wotj. Sprachprob. II. 164) *tašša-murt* 'Waldgeist' (*tšatša*, *tašša* 'Wald'). Munkácsi Verescsagin után közli még a *kuž-piñ-murt* 'hosszúfogú emberevő erdei ördög' nevet.¹

HOLMBERG—HARVA szerint az udm. *ñules-murt* és a komi *veris-mort* forgószél alakjában rohan, s néha embert és barmot is magával ragad. Különösen a nők félnek tőle, mert szerelmével üldözi őket, mint a görögök faunja. Az udmurt erdei szellem is magához csalja az embereket, különösen a gyermekeket. Néha a barmot is rossz útra vezeti az erdőben, s szélviharban hosszú utat tetet velük (HOLMBERG—HARVA 156, 152).

Az erdei szellem emberi alakban mutatkozik, van házuk és családjuk is az erdőben. A komik különben jó szellemnek tartják, kalauzolja őket a renetegben, odajön tűzrakásukhoz melegedni, a törükbe, hurkukba hajtja a vadakat. Ezért néha kisebb áldozatokat is hoznak neki.

A felsorolt nevek nem valódi nevei az erdei szellemnek, mert az tabu, amit kiejteni nem ajánlatos, azért körülírással nevezik. Janovics szerint a komik félnek is valódi nevükön nevezni. Azért van annyi neve, s egyszer így, másszor úgy nevezik őt.

Természetesen a marik is hittek erdei szellemenben, s ennek neve az egyik jaranszki (JO) nyelvjárásban *küžä jen* 'hosszú ember'. Két történetet is följegyeztem róla. Az egyikben egy ember nagyon megverte fiát, s az az erdőbe

¹ Az udmurtban még más nevei is vannak az erdei szellemnek, így J *pales-murt*, *päyes-murt* (WICHM. Chrest. 655), S M *paläs-murt* 'félszemű, félkezű, féllábú óriás, az erdő réme, kinek hangja a népképzelet szerint a viszhangban hallható' (MUNK. VotjSz. 541). Alapszava a *pal* 'fél' szó. MU *obäda* (WICHM. Chrest. 633), mely a csuvas (ASMARIN) *obäpa*, *obäpa*, *obäpe*, *ubäpe*, *übäpe*, (PAASONEN) *ubäpe*, Szp. *ubäpe* 'majom' átvétele. MÉSZÁROS: A csuvas ősvallás emlékei 49 szerint 'nagy ember formájú szőrös testű rém', az erdőben lakik, ezért az „erdő apja”-nak (*verman äššä*) is nevezik. Ha éjszakánként tüzet raknak a favágók az erdőben, ő is odamegy melléjük és melegszik a paráznál (uo. 50).

fut apja elől. Az apa kergeti fiát, de nem éri utól. A fiú azonban egyszer csak azt látja, hogy apja mellette megy már. Ez azonban nem az apja volt, hanem az apja alakját öltött „hosszú ember”. A „hosszú ember” a fiút hóna alá szorította, s úgy vitte magával. Három hónapig járt vele. A fiú még mindig azt hitte, hogy apjával van. A „hosszú ember” jól bánt a fiúval, s mint később szüleinek elmesélte, édes kásával, mézzel etette, mindent adott s hozott neki, amit csak kívánt. Magával vitte a városba is, bement a boltokba, de őt nem látta senki. Amit isten neve említése nélkül tettek le, azt elvitte, de amit isten neve említésével hoztak a boltba, ahhoz nem nyúlt. A fiú úgy került haza, hogy szülei, sokáig hiába várva fiukat, elmentek a templomba, a „nagy teremő isten”-hez imádkoztak, s akkor az erdőben élő „hosszú ember” meghozta fiukat, s szomszédjuk házának kéményébe tette le.

A másik történet szerint egyszer egy paphoz „hosszú emberek” (*kùžā jen-šāmats* 'erdei szellemek') jöttek leánynézőbe. A pap leányának az egyik legény nagyon megtetszett, s eljegyezték őket. Azonban, mikor a pap étellel-itallal kínálta őket, nem vettek belőle, mert a pap mindig keresztet vetett. Csak akkor ettek, ittak, mikor nem vetett keresztet. Egy hét múlva újból eljöttek a „hosszú emberek” megállapodni a lakodalom napjában. A pap ekkor már sejtette, hogy ezek „hosszú emberek”, s csak oly feltétellel volt hajlandó lányát odaadni, ha egy éjszaka fel tudnak építeni udvarán egy templomot, s azt mondta, abban fogja a fiatal párt megesketni. Mikor a „hosszú emberek” eltávoztak, észrevette a pap, hogy lólábuk van. A „hosszú emberek” (hármán voltak) vállalkoztak a templom felépítésére. Mikor a pap reggel kimegy megnézni a templomot, valóban volt az udvaron egy templom, de nem volt befejezve. Így aztán többet nem is jöttek a leányért. Az elbeszélő szerint ez a „hosszú emberek” építette templom most is megvan egy egyházas faluban.

Egy másik jaranszki (JT) mari nyelvjárásban *leşak* az erdei szellem neve, mely az orosz лешак 'Waldteufel, -geist' átvétele. A kozmodemjanszki nyelvjárásban RAMSTEDT feljegyzése szerint *leşi* az erdei szellem neve. Ez az orosz леший ua. átvétele, s mindkettő a лес 'erdő' szó származéka. Az egyik elbeszélés szerint a teste akkora, mint egy boglya, a feje mint egy hordó, a szeme, mint egy süveg. A másik elbeszélés szerint is boglyanagyságú, hosszú hajú. MUNKÁCSI följegyzésében a szarapuli udmurtok is *leşak*-nak nevezik az erdei manót, HOLMBERG — HARVA szerint *leşak-mort* az 'erdei ember' komi neve (i. h.).

A komiban is megvan az erdei szellemnek *leşei* neve: Prup *mentšim stav premises iŋ ponjes lešeŋ sojis* 'meine ganze Jagdbeute und den Hund hat der Waldteufel gefressen' (Fokos-Fuchs: Volksdichtung der Komi (Syrjänen) 257). Ez is magas ember alakjában jár. Ugyanebben a mesében olvassuk: *zel i džid mužik lokte* 'ein sehr langer Mann kommt' (254), *i džid mužik iŋ kore* 'der lange Mann verlangte' (uo.). Más mesében a *leşei* a fordításban 'ördög' jelentéssel szerepel, de nyilván ez is az erdei szellem, mert szintén hosszú ember: *leşei iŋ loktis niŋ dine: zel i džid mužik* 'der Teufel kam zum Mäddchen: ein sehr grosser Mann' (78). A *bubila* szó is egy prupi mesében 'ördög' jelentéssel szerepel, de ez is az erdei szellem: *bubila, šuŋe, tat ŋši lok!* ... *zel i džid mužik lokte* 'Teufel, komm hierher! ... Ein sehr grosser Mann kommt' (289). Wichmann-Uotila komi szótárában S *bubu*, V *bubila* 'Popanz (mit dem die Kinder geängstigt werden)'.

A tárgy jelölése a manysiban

A valóságot szemlélő ember a létezőket, a valóságot alkotó tényezőket egymáshoz való viszonyukban ismeri meg. A nyelvi ábrázolásban ennek a valóságnak a tükörképét látjuk. Természetesen az elképzelt valóságot is a már megismert viszonyok mintájára alkotjuk meg. A nyelvből megismerhető kategóriák tehát a valóságban előzetesen adott kategóriák. Amikor valaki beszél, a hallgatóban egyes dolgok egymáshoz való olyan viszonyát akarja tudatosítani, amely viszonyt a valóságban ismert meg a gondolkodás. A nyelvi tényekből visszakövetkeztetve az említett viszonyok az alany és az állítmány (a cselekvő és a cselekvés, vagy az állapotban lévő és az állapot, illetve a történő és történés, létező és létezés viszonya), a cselekvés és annak tárgya, a cselekvés, történés vagy állapot és annak helye, ideje és egyéb körülménye, valamint az alany, tárgy, határozó meg ezek mennyiségét, milyenségét és birtokosát megjelölő jelző viszonya.

A nyelv feladata az említett viszonyok felkeltése a tudatban és a viszonyok jelölésén keresztül a valóságnak megfelelő vagy annak érzetét keltő képzet alkotása a beszélőben és a hallgatóban.

A tárgy fogalma tehát viszonyt jelent, mégpedig azt a viszonyt, amely egy valamilyen cselekvés és valamely létező között fennáll akkor, amikor ez a cselekvés erre a létezőre irányul, ezt a létezőt éri vagy eredményezi. Ha a tárgy jelöléséről beszélünk, arra akarunk feleletet kapni, hogy egy nyelv milyen eszközöket használ fel az említett viszony jelölésére. A manysi nyelvben a cselekvést és a létezőt, melyre ez a cselekvés irányul, két külön szóval jelöljük, s ez alól csak kevés kivétel van, és az is az összefüggő beszéd természetéből következik. A tárgyviszony jelölése történhetik a tárgyat jelölő szón, az állítmányon, és mind a kettőn is. A másik kérdés, amelyet vizsgálnom kell, hogy milyen nyelvi elemmel történik a viszony jelölése. Erre a következő választ kapjuk: a) raggal, b) képzővel, c) szórenddel.

A manysi nyelv az ugor nyelvekkel és mordvinnal együtt jelöli a tárgy határozott vagy határozatlan voltát is. Vizsgálódásunk közben tehát ezt is szemmel kell tartanunk.

Anyagomat ezek alapján így rendszereztem:

A) A tárgy szerepe a tárgyas szerkezetben.

1. jelöletlen tárgy:

- a) határozatlan tárgy (+ alanyi, tárgyas ragozású v. passzív állítmány);
- b) határozott tárgy (+ alanyi, tárgyas ragozású v. passzív állítmány);
 - a) a határozottság is jelöletlen,
 - β) a határozottság jelölt,

2. jelölt tárgy :

a) határozatlan tárgy (ragjai : -n, -nəl, -l, -təl),

b) határozott tárgy (ragja : -m).

B) Az állítmány szerepe a tárgyas szerkezetben :

1. alanyi ragozás,

2. tárgyas ragozás,

3. passzívum.

Anyagomat az alábbi művekből gyűjtöttem:

MUNKÁCSI, A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertette, Budapest, 1894.

MUNKÁCSI, Vogul Népköltési Gyűjtemény I—IV. Budapest, 1892—1921.

KANNISTO—LIIMOLA, Wogulische Volksdichtung I. Helsinki, 1951.

Ппи Ыоһһ. Маһһи һаништаһтһн книга. V. ШЕРНЕЦОВ һанһесте. Ленинград, 1932.

ZULOV, Lovintan маһһс lovintanut. Oul lomt, oul һаниһтан tal маһһс. Маһһи сирһл V. ШЕРНЕЦОВ толмаһһласте. Москва—Ленинград, 1933.

V. ШЕРНЕЦОВ, Lovintane маһһс книга. Oultane skola маһһс. Kitit lomt. Kitit klass маһһс. Москва—Ленинград, 1934.

N. I. POPOVA, Oultan skola маһһс Arifmetika һаниһтанут. Oul lomt, oul һаниһтан tal. V. ШЕРНЕЦОВ маһһи с'ирһл толмаһһласте. Москва—Ленинград, 1933.

B. И. ЧЕРНЕЦОВ и И. Я. ЧЕРНЕЦОВА, Краткий мансийско-русский словарь с приложением грамматического очерка. Москва—Ленинград, 1936.

И. Я. ЧЕРНЕЦОВА, Мааньһи лаатһи' ханьһтан книга. Овл лomt. Овлтан школа маагыс 1—2 класс. Ленинград—Москва, 1937.

И. С. ПОПОВА, Арифметика ханьһтанут. Овлтан школа маагыс. Китит лomt. Китит класс маагыс. И. Я. ЧЕРНЕЦОВА мааньһи ширыл толмаһһластэ. Ленинград—Москва, 1937.

Басни И. А. КРЫЛОВА, сборник составлен С. М. ЛАЗУКО рисунки художнацы А. А. КОСРОВОЙ. Ленинград, 1946.

Н. Н. НИКИТИН, Г. Б. ПОЛЯК, А. Н. ВОЛОДИНА, Арифметический задачат ос упражнениет сборник маньһи начальһый школа. Китит класс маагыс. маньһи латһгыл Е. И. РОМБАНДЕЕВА толмаһһластэ А. Н. БАЛАНДИН редактировайтатэ. Ленинград, 1950.

Az idézetekben a szerző nevét és a lapszámot jelölöm meg. A Munkácsi gyűjtötte népköltési anyagot a kötet és lapszám megjelölésével közlöm, A vogul nyelvjárások című művét VNyr.-nek rövidítem.

A) A tárgy szerepe a tárgyas szerkezetben

1. Jelöletlen a tárgy

Az irodalmi nyelvet is jelentő északi nyelvjárásban ez az általános, és akár határozott a tárgy, akár határozatlan, jelöletlen marad. De a többi nyelvjárásokból is számtalan példát idézhetek erre. Ilyenkor a viszony jelölését. a szórend vállalja magára. Erről bővebben az állítmánnyal foglalkozó részben szólok.

A tárgyat jelölő szó tehát jeltelen a következő példák tanúsága szerint.

a) *Határozatlan tárgy*

A határozatlan tárgy jelöletlen marad, általában azokban a nyelvjárásokban is, melyekben határozott tárgyrag fejlődött. Az állítmány ilyen esetben lehet alanyi vagy tárgyas ragozású, illetve passzív.

É. *Sovet skola untite, kolhosbt varijane* Ilpi Լոյի, 39; *najing hap janbh parsa jot harti* ou. 46; *vata hum anum met at miste, jomas tenu, jomas masnut at miste* uo. 48; *Vasıl vata humen ohsar miste, lou lenhbn miste* ZULOV, 42; *kelbh toslasuv* ŠERNECOV, 22; *akvabh lampa sunsehum* uo. 23; *nan lilin ohsar aman at vaslbn* uo. 7; *vbhr kol sam mahbs navrambt 3 janbh os 6 man vbhr pos varsbt. Pusen manah vbhr pos varsbt?* POPOVA, 25; *akv alishan hum nila hotal sis 80 lenhbn alas* POPOVA, 50; *akv artal kooperativen 20 sali tinalas, mot artal 10 sali savnuv tinalas. Kit artal akvjot manah sali kooperativen mis?* uo. 51; *аагриш каагагэ ловти ЧЕРНЕЦОВА*, 37; *сано хуул нясли* uo. 38; *таав пакв-сам тэг* uo. 39; *mōt nānk-nor=jiw sirej taktēpali* 'az egyik vörösfenyőgerendát érinti a kard' VNyr. 15; *nañkin nāl vortsēn* 'magadnak állítottál fel kelepécet = tetted bosszút von maga után VNyr. 99; *lū-ptā pum iññymān pōra'v rācukēe* *खाि, rācu* *बोढि, बोढके खाि* *बोढ बोढि, बोढिय* *खेमदि* 'zur Zeit des Wachsens von Blatt (und) Kraut, wenn Regen nötig ist, bittet er um Regen, wenn Wind nötig ist, bittet er um Wind, der Wind erhebt sich' KANN.—LIIM. I, 66; *tāytkōt t'l'ōkā mir ats, lus sm nā iis* 'der Alte von der Mittel-Sosva sammelte Leute (und) kam an die Lozva' uo. 72, 22; *βāssiy nēmatar a't βāy* 'er weiss von gar nichts mehr' uo. 80; *tōbli sār, pa-kβāllēm, lilān kxul pētīylēm* 'es ist schon genug, ich steige ans Ufer, (und) lege frische Fische (in den Kessel)' uo. 132 (44); *tōrum tāββēn mañnēr mis, ta' i a'lās* 'was Gott ihm gab, das fing er auch' uo. 253; *sāβ xansā βā ri* 'viele Spuren macht es' uo. 255;

KL. *mātēr-pūt-mātārt tūt lattēs* 'valamicsodákat ott mondott' III, 349 *tūt tuspā khwāsā khōlnē jāt-khgšnē khōlti* 'ottan álló hosszú nyírfából íjjához hajlós fát hasít' III. 483; *grgkhwē ājin, noul tqjin* 'pálinkát egyél, húst egyél' VNyr. 105;

AL. *jāmēs alnē allēm* 'jó életet élek' VNyr. 169; *jāum-pū nqrt šisēl lākwāsākāt, nqrt khūtsēt* 'midőn bátyám a falgerendáknak hátával nekimegy, a falgerendák meghajlanak' VNyr. 170; *sākēt sētēp tārnnā kēri* 'a gyöngyöket cérnára fűzi' VNyr. 160; *kaj rn sol tn šiskā, βorsōt, βoq rn, ūtšōt βoq rn!* 'Lieber, Goldiger, gib Jagdglück, gib Fischglück' KANN.—LIIM. I, 319; *nei oqn ielm alnā pā sn ka dl βoq rn!* 'gib du mir einen lichten Tag zu leben' uo. 319;

K. *nqm tōrēm vqntēñ khqm* 'felső eget lakó férfi' III, 126; *tonātēl khōnt ātoχ tē mēnēs* 'avval im hadat gyűjteni ment' II, 229; *pāñk pōnēs* 'fejet hajtott (köszönt)' VNyr. 191; *ton tēnt lo joutam* 'azon az áron lovat veszek' VNyr. 192; *ākmāžt kurnmāqtp pōlūβ kōnts* 'auf einmal fand er den dreiblättrigen Beerenbaum' KANN.—LIIM. I, 9; *lāilān βoī kēn sīi, toβlēn βoī kēn sīi* 'Tiere mit Beinen jagt er, Tiere mit Flügeln jagt er' uo. 22; *oχ, loāβi, mā tēr tā rital tē βōārēpā sēm, loāβi* 'O, sagt er, ich habe nun etwas ungeziemend gemacht, sagt er' uo. 47; *qñnātēñā βōārēlā m* 'ich mache Trank (und) Speise' uo. 47; *qāsōl m t iō pōβsol m t omnōā nī kē t' lā t, omnōā nī iōrstā t* 'bitten mich, flehen mich an um Mädchenwuchs und um Knabenwuchs' uo. 94; *iβ sāyrēn* 'haue Holz' uo. 109; *lēyn iā ni tāylān iōr āχtoβ, nōxs iā ni tāylān iōr āχtoβ* 'ein eichhörnchengrosses volles Blutopfer sammeln wir, ein zobelgrosses volles Blutopfer sammeln wir' uo. 293;

P. *am-poglēm oxšā vis 'pénzt vett tólem' VNyr. 243; khul kēruχ šal-jūne 'halat tűzni a nyársra' VNyr. 235; neγ šōl mel mut rη ō sn, šōl met kaš šp ō sn, tak iēē ln, šo'kβr tāγλ šē mλ mē nu'kta'tn!* '(Wenn) du wirklich ein kluger bist, (wenn) du wirklich ein Wissender bist, so geh, bringe eine Handvoll schwarze Erde herauf.' uo. 10; *šē mλ mē tuwānts 'er stahl schwarze Erde' uo. 11; šē mλ mē ōs tenrēēli 'er preszt wieder die schwarze Erde' uo. 11; am šē mλ kūt mēēšēym 'ich ziehe einen schwarzen Kittel an' uo. 28; tōrum loāum iē l m kōals kontti pēnχ iē'tl ta'tti 'er einen von Gott geschaffenen Menschen findet, trägt er (ihn) mit dem Kopfe weg' uo. 154; am, la'tti, soāt neγ kaššim, soāt piš kaššim, soāt mutrā kaššim 'ich, sagt sie, kann sieben Künste, kann sieben Kniffe, kann sieben Zaubermittel' uo. 157 (51); βōtpēnχ kp šī rη ko'ta neγ βoārēē ln 'einen windköpfigen pfeifenden Tag mache du' uo. 320;*

T. *noχōr tōlmoχ pūsēn 'micsoda tolvajt fogtál' IV, 345; út-vānχhā khāntāst 'kutat találtak' IV, 347; ut ā'mērtāl 'vizet merit' IV, 401; kālχ kān te'ittlēt 'sie speise viel Leute' KANN.—LIIM. I, 128.* A passzív állítmány a tárgy határozott vagy határozatlan voltát nem jelöli. Természetesen határozatlan tárgy mellett is gyakran találjuk. A határozottságot a vele viszonyban levő tárgy egyéb determinatív elemmel jelöli, pl. birtokos személyraggal. Az alábbi példákban határozatlan a tárgy, amely a passzívummal szoros kapcsolatban van.

É. *mot sir jiv jablonah lavave ŠERNECOV, 14; man pauluwn elektro jor tarataves uo. 23; pusen manah nohos alves POPOVA, 51; χum-ħaurēm ul āsān namtuwe 'fiúgyermeket hadd nevezzen el az apja' I, 4; ēlm χōlas ōs sa'αβata'βε! 'der Mensch möge zugrunde gehen!' KANN.—LIIM. I, 14; iōlāl ta tūlneχu patβesij 'es begann sie nun nach unten zu führen' uo. 20; nu'māl tōβ ln iēēē mi'ni, lāpā nl nu'βa'ēēē mi'ni, iōl i ħārt tm da'βε 'wenn oben ein geflügelter Vogel hinfliegt, wenn er etwas näher hinfliegt, er auch hinabgerissen wird' uo. 20; tōχ βārim pārsā, kōs χō'mi ōs pa'di, βi'tn at āmaja'βε 'der Leichter ist so gebaut, (dass) er, selbst wenn er umschlägt, sich nicht mit Wasser füllt' uo. 20; kōla'lā āβi ōn'si, pālīγ pūsβas 'Im Dach der Hütte ist ein Tür, die wurde aufgemacht' uo. 63; nānēiβnōr sāγapa'βes, mir tāβaitaβes 'ein Lärchenstämme wurde abgehackt, die Leute wurden in Stücke zerhauen' uo. 70; mān mōlaχ nūmipōs iāγγyβnā āku šōs iōltβesaβ at kōntlaχtunχpā 'das Obere Licht, unser Vater, hat ehemals einmal bestimmt, dass wir keinen Krieg führen dürfen' uo. 77; qn kō'l ti pātarta'βes 'die Hütte wurde nun bedeckt' uo. 240;*

KL. *ākwi'nān hīlā mēn jāχtau 'egy kenyér négy részre vágatik' VNyr. 106; K. Nēm-Nājēr vntēñ khom šēmē jāyēmnl vgtām suriñ sēr lot ju parwēlēmist sopi māmētāwēs 'a Fenn-trónoló királyi férfit kedves atyámtól kért aranyláncot a lovak, midőn beugrottak, ketté szakították' II, 237; P. pērnēñ mēllep khūrēm mānēt pūtēmne punwē 'keresztes mellű három érmet tesznek keblembre' IV, 109; toβā tūlkār kaχnā pē'tps 'dann kam dem Teufel der Husten' KANN.—LIIM. I, 11; oāmpmāpurχ it ps 'ein Hund wollte ihn beissen' uo. 11; kaχīlēēmna tatroum 'meine Beine tragen mich weg' uo. 155; T. jglēm khārtāntēu 'gyalmot húznak' IV, 401; tas poñēp ān'suχ jēl-rātāntiu, sol'ne lukhāntēu 'tar fejű öreget levernek, a földhöz csapdossák' IV, 404; ige-nevek mellett ugyanúgy jeltelen lehet a tárgy: É. āiñχumpiγt laγβezt (od. laββēzt) kūšāianā ln nānēiβnōr sāγapneχu 'den Waffenburschen gab ihr Herr den Befehl, Lärchenstämme zu fällen' KANN.—LIIM. I, 70.*

b) *Határozott tárgy*

Az északi és pelimi nyelvjárásban — mint előbb már említettem — a határozott tárgy is mindig jeltelen. A többi nyelvjárásban azonban határozott tárgyat jelölő accusativus rag fejlődött. Ugyanakkor az állítmány is kap sajátos ragokat (tárgyas igeragokat), melyek a tárgy határozottságát hivatottak jelölni. Nyilvánvaló, hogy a jelöletlen tárgy az eredetibb állapotot őrizte meg, s a tárgyrag meg a tárgyas igeragozás is nyelvi fejlődés eredménye. De ezekben a nyelvjárásokban is gyakran jelöletlen a határozott tárgy, főként ha valamilyen determinatív elem már hozzátapadt a szóhoz. Ilyen szerepet tölt be pl. a birtokos személyrag, vagy a mutatónévmás. Az alábbi példákban azt kívánom bemutatni, hogy a határozott tárgy is szokott ragtalan lenni a manysiban.

1. A tárgynak nincs ragja és a határozottság sincs nyelvi elemmel jelölve a tárgyon, legfeljebb az állítmány ragjaiból következik.

É. *vata hum anum met at miste* Ilpi Լորիհ, 48; *doktor aħmɛŋ elmholas pusmaltijane* uo. 62; *jāñk χulax mā jānitā sunsuñkwē ŋs kēitēn* 'a hóféhér hollót ismét küldik megnézni a föld nagyságát I, 2; *χansān sātij nômilm*, *īāŋg sātij nômilm* 'ich erachte es eines bunten Siebenopfers wert, ich erachte es eines weissen Siebenopfers wert' KANN.—LIIM. I, 34; *ēlipālēn rō'sim sē ml ūi βiyr ūi iōttō'taste* 'das vor ihn geworfene schwarze Wild, das rote Wild nahm er mit' KANN.—LIIM. I, 64; *māñ āβiχal βārs.ŋñ iōβt χartāste* 'er öffnete ein wenig die Tür, jetzt spannte er den Bogen' uo. 68; *hχōmlāχ χt βi't tn sōssāne* 'schüttete die Wasserkäfer ins Wasser' uo. 132; *āβisōplāy hχōtβōlōsāye* 'nahm die Türpfosten weg' uo. 147; *ŋñ sē ml ūi βiyr ūi βiste* 'jetzt nahm sie das schwarze Wild (und) das rote Wild' uo., 251; *suntāg io' lāβiste*, *pālīy pūnsāste*, *sirāi βis* 'er nahm eine Truhe herab, öffnetet sie (und) nahm ein Schwert (heraus)' uo. 254; *ŋñ siymāi'tt puš sn tūlmanta'sa'ne* 'jetzt stahl er die Quappenlebern alle' uo. 264; lehet az állítmány passzívumban is: *tākusē pōlne iōŋ.ŋrūb tārmal tōrumn tapaldīgā nēpā kl ta' mī'βε* 'im Herbst, im Friermonat, gibt der (Obere) Gott dem Tapal-Älten ein Papier' uo. 67; *sirāi kōnleβatāsā.nL* 'sie nahmen das Schwert heraus' uo. 81; KL. *pogkw-poglt*, *pogkw-šupēt atēslēm* 'én a féltobozokat, tobozdarabokat összeszedem' III, 351; AL. *pēs ŋlmēn-ŋil lamantēn rōs nāŋwēn ūslēn* 'régibb életkorodban a zelnicés partot magadnak foglaltad el (vetted)' III, 207; K. *mēn molēχ soqt tōrēs kwāl-vātū, khulīñ tquł, rāšwiñ tquł lauslāmēn* 'mi a minap hét arasznyi nyírhéjbödönyt, posztóruhát, selyemruhát igértünk' IV, 253; P. *Serpin-ōtēr jis upēm jgmēs pōu vīrēñ khgmēl-ōlnēl nokh khulitqlēslēn* 'Serpín fejedelem öreg ipa, jó fiát a véres sírgödör végéből felemelted' IV, 110; T. *vērū āw il-ōnplēstil* 'a legifjabb leányt elnászolta' IV, 370.

2. Tárgy a mondatban nincs, illetve az előző mondat vagy annak egy része a tárgya szerkezetünknek, melyre csupán az állítmány ragja utal.

É. *kit liliñ pirwā pūwmātem, jū tūlsāyā, alēsāyā, nal-pētsāyā* 'megfogott két eleven felelő rucát, bevitte őket a házba, megölte őket és belevetette a fővő üstbe' I, 29; *īql pn šācu pūškāy āβi kit pālū ūnlēy . . . šēpnāl šāskān leyma' ds*, *la'p ta χōsuβlasa'yēe* 'zwei Tonnen des heiligen Flutwassers sind zu beiden Seiten der Tür. . . er zog aus der Tasche ein Tuch, warf sie zu' KANN.—LIIM. I, 13; *pāy iqlēy, tāym iōβnēy, χūl iōβnēy.lāβēy*; *ta'iaχnuβ sār tēnyd βāyimeñ, nōumvaptiianēn*: *ŋ.kβāy lāp χāssi tāŋcu*! *βi't tn nās rāβdasianēn*

'sie gehen ans Ufer, kaufen trockene Fische, kaufen (frische) Fische (und) sagen : Später werden wir mal Essen bereiten. Sie fassen sie an : sie sind über und über mit Schimmel (und) Schimmelpilzen bedeckt! Sie werfen sie ohne weiteres ins Wasser' uo. 20, 21 ; *tòx iğ'lima' de lu' be tittēn pò'ra' de jēmvi. tuβl tittēn ōbe pa'ti' de* 'während er so wandert, kommt die Fütterungszeit seines Pferdes. Da beginnt er es zu füttern' uo. 34 ; *tì xum āmb xō'on tōtβas?* *ğku xum lāya'ls :* *a'm tō'taslum* 'wer hat den Hund dieses Mannes entführt? Ein Mann sagte : ich habe ihn entführt' uo. 64 ; *nārrt tm taste pā kxāpe, jānā kxartaste* 'er riss sein Boot ans Ufer, zog es in den Fluss' uo. 132 ; KL. *ām tī tēlpā jogñkhēp māntēñ sogt tē tōrēs-pālt khwgsā poakhwmē ām kinsilēm ; nukh-khāntilēm, lgu nīspā khālēñ tusnē ju-šumrilēm* 'én most egy újuló holdbeli héten át ezt az arasnyi hosszú cirbolyatobozt keresem; megtalálom, tiz fogas közül számba begyömöszölöm' III, 349 ; K. *tonātēl mō tēlēmīst, vit tēlēmīst tēlēm tuššēp tārīmē sgōrlāxw ngostē. khūrēm khotēl sgōrēstē* 'azzal a föld teremtesekor, víz teremtesekor termett álló fenyőt vagdalni kezdte. Három napig vagdalta' II, 237 ; *tōnātī l sāirēñ pāl nāp'sx sāyraps, kānsi'tastō, tārēmātstō* 'damit schnitzte er einen kleinen lichten Span, schrieb darauf, (und) liess ihn hinab' KANN.—LIIM. I, 39 ; *nēe γ-a't tārātītā* 'die Frau lässt ihn nicht fort' uo. 115 ; *nē βīškar āñ'ss, pōiğ's sālñβōl sālītastō,* 'die Frau gebar das Kind, steckte es durchs Loch des Hinten auf den Bratspiess' uo. 115 ; P. *tūlkār tōrum pāt ioxpōts. tōrum ilpūtāmstā* 'der Teufel kam zu Gott. Gott stiess ihn weg' uo. 10 ; T. *itmāx khōrū-kēr pōñāstil, auwīn mēstil* 'a kenyeret zacskóba helyezte, fiának adta' IV, 363 ; *ām nūn ḡlnē-khujnē-khgrēl mōūlēm. kītēm āñcūx ju-tgtāstil, khōrēm khātēl tāitstil* 'én neked olyasmit adok, miből megélhetsz, meglehetsz. A száműzött öreg hazavitte, három napig etette' IV, 361.

Igen gyakori ilyen esetben a passzív szerkesztés. A nyelvjárások egy részében azonban efféle szerkezetben a személyes névmást használják, ezért hasonló mondatokkal bővebben a következő pontban foglalkozom. Álljon azért itt is néhány példa :

É. *jōlāl ta tūlənucu patβesij* 'es begann sie nun nach unten zu führen' KANN.—LIIM. I, 20 ; *jōl i nārrt tm da'be* 'er auch hinabgerissen wird' uo. 20 ; *βidxul urtne nēpā kl mī'be* 'gibt ihm ein Wasserfisch-Verteilungspapier' uo. 67 ; *xō'sā xū'iğs, βāti xū'iğs, āšēn ōs ta kitijlanuku patβes* 'er lag lange, lag kurze Zeit, sein Vater begann nun wieder zu fragen' uo. 70 ; *tēkxam, nōkx-kβā ln, matarn(ā) tīj iuββēmēn* 'Kamerad, steh auf, es kommt nun jemand zu uns' uo. 79 ; *kithxalu'tnā ioxtβēsmeēn, tāβ iu'βtāiβ's* 'ein Teufel kam zu uns (und) frass ihn' uo. 81 ; *nī ln tīy tī ēt tī ioxta'βēn* 'zum viertenmal wird nun heute Nacht zu dir gekommen' uo. 138 ; *ūlmē at iu'be* 'es kommt ihr kein Schlaf' uo. 261.

3. A tárgyviszony ugyan jelöletlen, de a szón határozottságnak van nyelvi eleme. Determinált lehet egy fogalom már önmagában is, pl. a tulajdonnevek, névmások. Határozottá tehet bármely szót a manyсібán az eléje tett mutató-névmás és a birtokos személyrag.

a) a tárgy tulajdonnév v. névmás a következőkben : É. *Juvan skolanōl ul vujeln* 'Ivánt ne vidd el az iskolából' ZULOV, 7 ; И. А. *Крылов олма нопам Крылов аккуз лавесек* 'Krilovot életében Krilov apónak hívták' *Крылов* 5 ; *Xul-qtēr tārātēstā* 'elbocsátotta Xul-qtērt' I, 158 ; *taw at vā'ilēm* 'azt nem tudom' IV, 326 ; *titi xot-totitā* 'ezt kiviseli' I, 136 ; *tī kojitā* 'ezt követi' II, 125 ; *Juvan āse tave skolan totβste* 'Iván atyja őt iskolába vitte', ZULOV, 7 ;

аам таавэ вааглум-Монин лаавс. 'én ismerem őt, Moninnak hívják' ЧЕРНЕЦОВА, 49; *nañ ānēm va'ilēn* 'ismersz te engem?' I, 74; *am nañēñ sāxil mīlēm* 'én téged subával ajándékozlak meg' I, 164; *ānmūnd ōβl šāltum xum lāβi*: *ānum βāylēn? lāβi. tāβ lāβi*: *am at βāylum*. 'der vorhin zuerst hereingekommene Mann sagt: Kennst du mich? sagt er. Er sagt: Ich kenne dich nicht.' KANN.—LIIM. I, 65; *am nā ḡn lē ḡn tū βl, pālin tū βl tūštlūm, širāpun ān-kxāpun iāḡk ūil tūštlūm* 'ich stelle für dich ein Pferd mit Schwanz, ein Pferd mit Mähne hin, stelle ein wie eine Möwenfeder, wie eine Schneehuhnfeder weisses Tier hin' uo. 80; *am tāβ'e nē ḡy βōs βinyūβlūm* 'wenn ich sie zur Frau nähme' uo. 83 (25); *nā ḡn tō tam kō lm ti i!* 'dies ist meine Hütte, wohin ich dich gebracht habe' uo. 243; *ti āyi kβe, lāβi, nā ḡn iñmaltaslum ōñšaslum, ānum iō mašacu šōpitastēn* 'du, Töchterchen, sagt sie, ich habe dich grossgezogen, habe dich gepflegt, du hast gut für mich gesorgt' uo. 262; KL. *ām nān ākwi ūsentilēm* 'én téged gyakran látlak' VNyr. 119; K. *om nāyēn soāt tōrēs vōj-vātāl vottilēm* 'én neked hét arasznyi halzsíros bődönt állitok eléd' II, 227; *qm tāutām pari-kētīlilēm* 'én őt kikérdezem' VNyr. 213; *qānēm alār-(ts tā, alā) rḡ pōstē* 'er hat mich verlassen, hat mich vergessen' KANN.—LIIM. I, 47; *tōāt, lōā βi, qānēm kō māl ōlxu lōāβilēn, kuā tāl lōāβilēn?* 'Vater, sagt, wie bestimmst du, dass ich leben soll, wohin bestimmst du mich?' uo. 37; *tāβatām tē ḡl nāβōstē* 'zerst ihn von hier' uo. 3; T. *khḡn towīmi kún-tārstīl, tār-paxtēlēm* 'a ki őt kibocsátotta, keresztül lövöm' IV, 346; *em nūyūnmi kāt kantēlēm* 'wo soll ich dich finden' KANN.—LIIM. I, 128; *ta tñ-enā mmi!* *iñ-tatā-stēl* 'trag mich. Er trag ihn nach Hause' uo. 128; *nēy emā nmi iñ: tiskān* 'wenn du mich frisst' uo. 157.

b) A tárgyon determinatív elem van, birtokos személyrag, vagy előtte áll determinatív elemként mutatónévmás. A birtokos személyragokkal való meghatározás a manysi nyelvben igen általános. Az állítmány lehet alanyi, tárgyas ragozású vagy passzív alakú.

É. *ti luntā-vāsū āyimēn sūsāsi* 'ti šqpitēslēmēn' ezeket a vízi szárnyasokat leányunk hozományául adjuk veletek' I, 30; K. *tētē kit nañ om tātḡm* 'ezt a két kenyeret én viszem' VNyr. 222; *pā sḡxōmēy iāls tita šōārt, tit šepart* 'der Lichte Mann-Vater schuf diese Welt, dieses Sibirien' KANN.—LIIM. I, 2; P. *ti mō pontāi vḡrim* 'ezt a földet síkká teszem, VNyr. 235; *tḡn jiw am jel-šairēslēm* 'azt a fát levágtam' VNyr. 237; T. *ti khāt khāt poñēp ḡglū kitstīl* 'ezt a levelet a hatfejű kigyó küldte' IV, 349. Birtokos személyraggal determinált a tárgy: É. *jošāyēm kwon tūstāyēm* 'hótalpaimat künn felállítottam' II, 285; *nañ sātēm sḡwīñ mān kwoss xulitāslēm* 'igédre létrejött kerges földedet előbuktattam ugyan' I, 143; *taw pantēm sāt pis tumanīñ kwol tumanā sakwātīlēm* 'az ő fedelezte hétszeres lakatú háznak lakatait feltöröm' III, 38; *āmpē kō iñḡ pa tēstē iñ iāl* 'fing an, seinem Hund nachzujagen' KANN.—LIIM. I, 61; *nī lā pūt mū z nī lā kātē lāyle tūβ tūš t sa ne* 'er stellte in die vier Kessel seine vier Füße' uo. 63; *am pa tum βāz alne iōβdum iūβ tūlālān!* 'Bringt meinen Schiessbogen der Mauserenten herein! uo. 68; *āšē nū pāl sḡpe ti pūnsāste* 'er öffnete nun zu seinem Vater den Mund' uo. 70; *tāβ kxōntām sirāylōmte nōkx-lēβataste, tūβ mīste* 'er zog das von ihm gefundene Schwertstück hervor (und) gab es hin' uo. 81; *am līlim nāñ βōiḡē ln* 'nimm du meinen Geist' uo. 102; *lāylpāle nōkxkxas sm taste* 'er riss sein Bein heraus' uo. 130; *kxūlpē tūrn ōssuβlastē* 'liess sein Netz in dem See' uo. 132; *nḡḡ xansḡḡ sā s sn kātayn numpā ln iñβn tūmāyē ln, tūβl kātḡyñ iō ll puββeyn* 'stich du deine verzierte Rinde in das Holz über deinen Händen, dann fass mit deinen Händen

von unten an' uo. 258; *βōōt βōōtum βōōtḡ tày ln nōxsān bā ḡn numbā ln ōs xūptānuβ ln* 'wenn du doch dein vom Wind durchwehtes Windkleid auf deine zobel(pelz) bekleideten Schultern breitetest' uo. 268; KL. *tinā at khañšilem* 'értékét nem ismerem' IV, 245; K. *gm tāu erināt khōntlēslēm* 'én hallgattam az ő éneklését' VNyr. 225; *ḡzmāt βāstā, βālpī βōārstā, βālpī ḡñšitā* 'er nahm dessen Knochen, machte daraus ein Schabmesser, hält es als Schabmesser' KANN.—LIIM. I, 22; *tōātōβ èē ḡḡ ḡā nl, èē ḡḡ tōāsāl βō'thīāβ* 'unserem Vater stellen wir einen dampfenden Napf, eine dampfende Schale hin' uo. 39; *ḡātēmšās kβām ḡk tū' lsaḡ ḡsmāḡsānām* 'ich habe meine lieben Menschen sehr schlecht gehalten' uo. 47; *kurām ḡḡḡ t ḡəzt, kitāḡ ḡāyū tn tēēstān* 'die drei Geister kamen nun. Zwei (von ihnen) frassen ihre Mädchen' auf' uo. 115; *igeneves szerkezetben is hasonlókép találjuk: pōβā tēm mē nl tā βō tūi* '(der Wind) weht nun von der Gegend, wo er seinen Sohn gegessen hat' uo. 101 (31-b); P. *ḡurm ko t lēēt ḡḡs, tak ḡurum ko t lēēt kin ḡs tā, kin ḡm ko t lēēt ḡḡs, tak kin ḡm ko t lēēt kin ḡs tā* '(wenn) es sein Wunschtag war, so suchte er seinen Wunschtag, (wenn) es sein Suchtag war, so suchte er seinen Suchtag' uo. 155; *tā' rñ tēḡ kḡ tēḡ kn kū ḡn, ḡḡ ḡn tēḡ kḡ tēḡ kn kū ḡn tšiy toārtañkēēn, tšiy kuletañkēēn* 'deinen kupferflossigen Flossenfisch, deinen silberflossigen Flossenfisch lass doch hier herunter, heb doch hier herauf' uo. 321; T. *mēšnān il-khurūtīlḡn* 'öltö-zetüket levetik' IV, 363; *ḡāli-šomēm il-tēpēlmātstil* 'arcomat megcsipte' VNyr. 275. Olykor a birtokos személyragos tárgy mellett az állítmány alanyi ragozása, holott tárgyast várnánk. Feltehető, hogy ez esetben a birtokos személyrag nem determinatív elem, de még valószínűbb, hogy az állítmányon való jelölést érzi feleslegesnek a nyelvérzék, minthogy a személyrag úgyis határozottá teszi a tárgyat. É. *tā lāt ryā ne ḡḡḡḡpā'zt* 'diese seine Worte endigten' KANN.—LIIM. I, 64; *tōkḡ lāβi* : 'am ḡḡm mḡm ḡḡkāḡḡ kḡḡḡḡḡ' 'er sagt so : ich gebe meinen Sohn zum Arbeiter, zum Diener' uo. 77; *ḡḡḡ kēts* 'schickte seinen Sohn' uo. 78; *sāt ḡḡḡḡḡm alaḡ ḡn* 'meine sieben Brüder hast du getötet' uo. 140; *tī' ḡi'sāmḡēm tāiḡḡḡm* 'ich esse dieses mein Beerchen' uo. 248; *ḡāle ḡōfte βis* 'nahm seinen Pfeil (und) Bogen' uo. 253; *sulḡyāte βiy* 'er nimmt seine Flasche' uo. 273; KL. *kogtā ḡḡḡ nētā āñk ḡḡtā ḡḡḡ, kogtā ḡḡḡtāl nētā āñk ḡḡtā ḡātēḡtī* 'az ügyes kezű asszony nép félig tölti meg bödönjét, az ügyetlen kezű asszony nép bödönjének csak fenekét tölti meg' III, 485; K. *ḡḡ ḡḡḡ ḡḡsāmāt tōāḡḡs* 'zu Hause ass er seine letzte Beere', KANN.—LIIM. I, 9; *ākan βō'tān* 'lade deinen Onkel' uo. 43; P. *tōβ ḡḡs nie' ḡkeēt* 'dann nahm er sein Papier' uo. 11. Passzívumban van az állítmány a következőkben : É. *tā'sis ḡḡ ḡḡḡḡ ḡs βāḡḡḡ, ēlm ḡḡlāse βōñšaliḡ ḡs ḡōftā'βε* 'unterdessen möge die heilige Feuerflu tstatfinden, mögen die Menschen ganz fortgespült werden' uo. 13; *ḡōtā'le tḡ ln laptōḡḡḡ'βε* 'verdeckt eine Wolke die Sonne' uo. 67; *āntβōltḡḡn āḡḡḡn βāβḡes* 'mein Vater bat um deinen Hornschaber' uo. 133 (46); *mōšñē ḡḡe, si ḡḡn ē'tḡḡā'βε* 'Mōš-Frauchen, hast du Hunger?' uo. 243; *pāl kātē, pāl lāḡle sāḡrā' ḡs* 'schlug ihr den einen Arm (und) das eine Bein ab' uo. 254.

2. Raggal jelölt tárgy

Az előzőkben néhány példával rávilágítottam arra, hogy a manysiban a tárgy lehet jelöletlen, s hogy ilyen jelöletlen tárggyal valamennyi nyelvjárásban találkozunk. A következőkben azokat a ragokat szeretném felsorolni, amelyek a tárgyat jelölhetik. Ilyen tárgyat jelölő ragot — amelyek csak a

nyelvjárások egy részében nevezhetők accusativus ragnak, másutt pedig határozó ragok accusativusi szerepben való alkalmazása —, minden nyelvjárásban találunk.

a) É., KL., K. -n, -nè, P. -na

A fenti rag célhatározó v. lativus értelemben használatos általában. Vannak azonban példák, amelyek azt a feltevést engedik megtennem, hogy tárgyat is jelölnek vele. Különösen a KANNISTO—LIIMOLA szövegek között található pelimi anyagot tartom e szempontból jelentősnek, mert ezekben, főként a névmásokon való használata, számomra kétségtelenné teszi, hogy tárgyjelölő szerepe is van. É. *taw aryan poterti* 'ő sokat beszél' VNyr. 8; *mi'neen, lāfi, puš sn tāje ln* 'geh, sagt er, iss ihn ganz ab' KANN.—LIIM. I, 135; *alipāl nu'pəl sunsi : tōymn xōijyli pungée* 'er schaut nach oben hin : den Himmel berührt sein Kopf' uo. 67; KL. *nāu šogu khum-khálnè pərjēn, āk khun-ēs kwān at pərjēn* 'te sok férfi közül válogatsz, egy férfit sem választasz ki' VNyr. 123; *vuj-anšuxnè nolti* 'a medvére esküszik' uo. 192; *lailā-per jāmēs jānin tūt-tē ūsēm* 'lábcsavargató szép játékot szemléltem én ottan' III, 357; *qltēn soqt surēm-süntēmnē tū rāumtilēm* 'aranyos hét tetőnyílásom szádját oda ásom meg' III, 489; azt hiszem ide tartozik ez a példa is: *ām khunnā ālnē mo-nólnē namēlmātēm, ām khunnā ālnē wūt-nālēmnnē namēlmātēm* 'én a rénvadászó földfokra gondolok, az én rénvadászó vízfokomra gondolok' IV, 137; K. *tonētētēl jutpān-sērjān nōñkhē mässān, lōtētām tē nērēmētēstē* 'azzal páncélruháját, kardját felöltötte, lovát megragadta' II, 239; P. *kit koātēy mēñ tī tēñ nī men ts tā šē ml mēnā* 'in den beiden Händen presste er die schwarze Erde' KANN.—LIIM. I, 11; *lūlkār meanys tōrum poāl, ošēts tōrumnā* 'der Teufel ging von Gott weg (und) zürnte Gott' uo. 11; *toβa βūšēēn iē lm koršēynā* 'dann nahm er die Menschen' uo., 12; *oāmp teeβēēn βettšā trārtāstā* 'der Hund liess ihn nahe' uo. 12; *amnoā nm nā iijxt ioxxtitā* 'er holt mich ein' uo. 25; *ney iēlēt ašteym, tak ney amnoā nm nā iūβtoāiēēn ; am iēlēt ašteym, tak am neynoānnā iūβtīlēm* 'wirst du zuerst fertig, so frisst du mich ; werde ich zuerst fertig, so fresse ich dich' uo. 152; *amnoā nm nā toārtēēn* 'lass mich los' uo. 154; *mīšniēnā ki tī lītā : kemūiēyn amnoā nm nā? ney amnoā nm nā āt kemūiēēn, tak am neynoānnā ēlīlēm* 'er fragt die Mīš-Frau : Verheiratest du dich mit mir? (Wenn) du dich nicht mit mir verheiratest, so töte ich dich' uo. 157; *amnoā nm nā elpkar oātšēm* 'einen, der mich tötet, gibt es nicht' uo. 157.

b) É. Kl. K. P. T. -l

Az instrumentalis -l ragja gyakran fordul elő tárgy jeleként. Ilyenirányú használatával foglalkozik BEKE, A vogul határozók című értekezésében (56. l.). Ezeket mondja: „Sajátos használata az -l ragnak, hogy tárgyat is jelöl. Vannak ugyanis olyan igék, amelyek mellett az eszköz egyúttal tárgya is a cselekvésnek ; pl. vmivel megajándékoz és vmit ajándékoz, dob, áldoz stb.“ Éppen az említett igék miatt felmerült annak lehetősége, hogy az -l talán nem is jelöl tárgyat, hanem a manysi szemlélet tér el a mienktől és csak mi fogjuk fel tárgynak az instrumentalis raggal ellátott szokat. Lehetséges azonban, hogy amint a magyarban a -ból, -ből rag, úgy lett a manysi -l a részleges tárgy jelölője, amellet, hogy eredeti helyhatározói funkcióját is megtartotta. A passzív szerkesztésű mondatokban való előfordulása éppen a kétséget támogatja nézetem szerint. Az a tény viszont, hogy pl. a *sawēl* szó -l ragos

alakja alanyként is előfordul, az -l ragnak a részlegesség jelölésére való felhasználását bizonyítja.

É. Книга 54 пох оли. Қаасын' хотал хот-хот похыл ловинтан'квэ ке патаве, мы книга ловинтан маагыс манах хотал эри egy könyvben 54 lap van. Ha minden nap 6—6 lapot olvasunk el, a könyv elolvasására hány nap kell? ПОПОВА, 41; Школат 6 класс оли. Қаасын' классыт китхойплов-китхойплов солковойыл аэроплан ваарнэ маагыс атун'кве лаавхатасыт 'egy iskolában 6 osztály van. Minden osztályban elhatározzák, hogy repülőgép építésére 12—12 rubelt gyűjtenek össze' ПОПОВА, 43; *akw' elēm-xylēs sorēmne patēm, am tūl tēsēm* 'egy ember meghalt, én abból ettem' I, 3; *Tārmēl, mā'ēl, vitēl, ulāl nūlte'im* 'égre, földre, vízre, tűzre esküszöm' IV, 413; (?) *añ mōlāl kit elmip kasājil majlāslem, kēr=xgrtyēn-sgwēl majlāslem* 'a minap két élő kést adtam neki, vas-ölyvbört adtam neki' I, 21; *šali-uj tajmēñ saw kan sawēl vāre'im, junyē-pāl saw sūml'ēx sawēl vārilem* 'farkas táplálkozó sok teret sok számban készíték. Egy sarkon álló éléskamrát sok számban készíték' IV, 130; *akw kwālyēn nēyim sāt jirēl tan totīlē'it akw kwālyēn nēyim xqt jirēl tan totīlē'it* 'egy kötélre kötött hét áldozatot hoznak ők, egy kötélre kötött hat áldozatot hoznak ők' II, 3; *nāñ mā' nā sāβit tL urtnē xu' mīn nāñ tawrth ln* 'wieviel du verteilen willst, verteilst du nun' KANN.—LIIM. I, 67; ? *nā ll līsānl* 'schossen mit dem Pfeil' uo. 76; *ūral bāreš sanl, jirl jirgssānl* 'sie bauten ihm einen Opferspeicher, brachten ihm ein Blutopfer dar' uo. 133; *iγrjēyēe w.γη pal βōō γη pal sā-β sūmjaχ sā-βl tāyindapti* 'der Bruder füllt die auf dem Hügelrücken gelegenen, im Walde gelegenen vielen Speicher zu vielen' uo. 245; *tē-γη lyβl ti' iñnāslum, pa-liη lyβl ti' kāsāslum, nāñ ānum βāssij w.l saβatē ln* 'ich habe nun für dich ein Pferd mit einem Schwanz geschnitten, — ich habe dir nun ein Pferd mit einer Mähne versprochen, — quäle du mich nicht mehr!' uo. 277; KL. *ām uj pāti jāni turēl tut vogriām* 'én állat támadó nagy ordítást viszek ottan végbe' III, 493; *tōrēm khwāššēm nāw tāwān šōtēl mīnkwēn* 'istenhez imádkozom, hogy szerencsét adjon neked' VNyr. 126; (KL. *tāwān* = dat.!) AL. *iē pη top sl utrlēm nēn* 'ich stelle dir eine dampfende Schüssel hin' KANN.—LIIM. I, 319; K. *kwgs-nār votam, ogti-nārēl ogt mōum* 'bármit kérjek, semmit sem adnak' VNyr. 220; *pumātēl tēlēm pumīñ iātēlt* 'füvét termő füves réten' III, 131; *sāxwēñ mōmē sgwēl khwālti* 'dombos földet sokat halad át' III, 130; *ognēm oxsāl peltēlēm* 'válts föl nekem pénzt' VNyr. 194; *tōrēmšiškwē oxwtēsēl rākwsē* 'a jó istenke követ esőzött' uo.; *gijēl-pogl āt gijēl nōm tōrēm vōntēñ khom jāyātēnnē tqt tēn tē gija* 'kiáltásból őt kiáltást kiáltottak fel im ők ottan felsőgeget lakó férfi atyuknak' III, 132; *šā xēlōāñ šxu kōt iñmā βōilā, tēē pl pōnēmā ln lēpu nōāñēl mō'kēl pōnēmā ln* 'wo der Donner-Alte in einen Baum einschlägt, lege (an diese Stelle) Gerste oder lege Brot (oder) Mehl' KANN.—LIIM. I, 108; *om ūlēpōāl sōāt ū ll ūlēpōāl kō't ū ll nāyñān ūmsēntā'm, ūmsēntā'm, iōrstā'm* 'mit sieben beschwichtigenden Beschwichtigungen, mit sechs beschwichtigenden Beschwichtigungen bete ich zu dir, bete ich, bitte ich' uo. 287; (K. *nāyñān* = dat.!) ; *man pāt tp qāmp kōltp qāmp kūrēm tō rl, kuolx iā'ni tāyēñ rē kβl nāyñōāñ ōāyγōβ (rāxpteββ)* 'mit des fallenden Hundes, mit des sterbenden Hundes drei Kehlen, mit des Raben grosser voller Kehle rufen wir zu dir' uo. 291; P. *nūrēm-uj xūrēm rāñxēl rāñxwāsem* 'hatalmas állatnak három kurjantást kurjantanak nekem' III, 279; *am ošlēē kl mēēš-tīlēm* 'ich ziehe dir einen Pelz an' KANN.—LIIM. I, 12; *kōlāl pūtstā'nēm* 'ich habe für euch Fische gekocht' uo. 322; T. *ōšēl jānkhen* 'bábjátékot játszunk' VNyr. 263; *ām noun purū-tārtīlēm vānghā-khuln* — lānt — nāmēl pīntēltēxtiu

'én téged visszabocsátalak — mondja — a kútba, cseréljünk nevet' IV, 347. Ezekben a példákban javarészt valóban tárgyat jelöl az *-l* rag, ha a magyar szemlélet alapján ítéletet lehet róluk mondani.

c) É. K. *-nél*

Néhány példám van, amelyben az ablativus *-nél* ragja a tárgy jelének tekinthető. Hasonló a használata a magyar *-ból*, *-ből* ragos tárgyjelöléshez. É. *kātpatē nl pußßaste* 'griff ihm nach dem Arm' KANN.—LIIM. I, 14; K. *tētē kēt khomnēl ākw-māt pērjelēn* 'ezen két férfi közül válassz egyet (ezen két férfiből válassz)' VNyr. 193; *pāñk-khojēmnēl puustē* 'üstökömnél fogva fogott meg (az üstökömet fogta meg)' VNyr. 193.

d) K. *-tél*

A kondai nyelvjárásban az egyszerű *-l* mellett tárgyjelölőként szerepel ennek összetett alakja, a *-tél* is: *jglē sqsnēnsōut polātēl tēlēm polēñ sujān sqwēl vñliloglāt, l'omātēl tēlēm l'omēñ rośān sawēl vñliloglāt, poqkhwātēl tēlēm poqkh-wēñ khwōrēpān sqwēl vñliloglāt. sqīren tōr pōñēm sqū oqñkān sqwēl rōtāp* 'midőn alátékintesz, bogyóját termő bogyós ligeted sok terül el, zelnicéjét termő zelnicés fővénypartod sok terül el, tobozát termő tobozos cirbolyaerdőd sok terül el. Fehér kendőt öltött sok nőcskéd sokat szedeget' III, 126.

e) KL., K. *-mē*, *-m*, T. *-mī*, *-mē*, AL. *-ma*, *-mä*, *-m*

A fent említett nyelvjárásokban a határozott tárgy jelölésére külön rag van, amely csupán az északi és pelimi nyelvjárásban nincs meg. Ezért Szinyei, Fgr. Sprachwissenschaft² 59. l. felvesz egy finnugor eredetű accusativus ragot, amely *-m* volt, s ez egy *-m ~ -β* fokváltakozásnak a folytatása többek között a manysi nyelvben is. Valószínűbb azonban, hogy ez a rag különnyelvi fejlemény s az *-m* a határozott tárgy jeleként eredetileg nem a tárgyat, hanem csak annak határozott voltát jelölte. S minthogy e szerepben általában a birtokos személyragokat találjuk, felvetődik annak lehetősége, hogy ez az *-m* rag az első személyű birtokos személyragból lett tárgy jelölő-jévé, amint azt Zsirai Miklós egyetemi előadásaiban már régóta tanítja.

KL. *kātimē kwān-tārtāln* 'ereszd ki a macskát' VNyr. 105; *ujmē khqt khqtēl jēkwān* 'a medvét hat napig táncolják' VNyr. 105; *tī jūwmē tgrasēl mortilēm* 'ezt a fát arasszal kimérem' VNyr. 105; birtokos személyragozott szóhoz is járulhat a tárgyrag: *soqt tōri pāñkēnmē khqtēl-poglñē khartāln* 'hét darú vond fejedet dél felé' VNyr. 123; *tē törēs-pālt khwqšā poakhwmē ām kinšilēm* 'ezt az arasznyi hosszú cirbolyatobozt keresem' III, 349; *šēmēl kērpā nālēñ oqlmē togāt ōlpā khañl-rqunē ām khwqltītēlēm* 'fekete vasú nyilas ölet üresen levő hónomajába rakom félre' III, 497; *pāñkēñ tōri pāñkēnmē jīkē-poglñē khañtāln* 'fejes darú fejedet vond észak felé' III, 347; AL. *nālātām jēl-sārtestā* 'bemázolta orrát' VNyr. 157; K. *oqñām pāsēn-tārmēlnē vottēlēm* 'helyezd a csészét az asztalra' VNyr. 191; *nqrmē oqlentitē* 'emeli a gerendát' uo. *lotētām tē nērēmtētē* 'a lovát megragadja' II, 239; *khōlēxmē tē ērwēstēsān* 'a hollót kezdette im kérdezgetni' II, 225; *tētē Nom-Tōrēm nqñkhwē khōjēm vūsmē om khōmle nqkh khōñkhilēm* 'ezt a felső égbe felérő várost én hogyan mászhatom meg' II, 224; *vuj-qñšuxmē noltētē* 'a medvére esküdött' VNyr. 191; ugyanez a kondaiban így is előfordul: *vuj-qñšuxnē noltī* 'a medvére

esküszik' VNyr. 192; az északi nyelvjárásban pedig: *tārmel, mā'el, vitel, ul'al nulte'im* 'égre, földre, vízre, tűzre esküszöm' IV, 413; *βiškommā iātl' t nāšitā, nāšitā* 'sie zieht, zieht den kleinen Mann herunter' KANN.—LIIM. I, 7; *kūt pōlsāmma iustāiāpāsā, āku pōlsāmma iustātātā* 'zwei Beeren ass er, eine Beere trägt er nach Hause' uo. 9; *toḵ kāsūt βōil sōsmā ḵon ts tā, kōāl ts tā* 'wie er so jagte, fand er ein Elentier, (und) er scheuchte es auf' uo. 22; *tā-tā šōart šā'pārmā āku kβāl βōārstā* 'auf dieser Welt machte er Sibirien zu einem Hause' uo. 37; *pōβātū'm noḵ tā kēetstā, iā'vātū'm āixu βō tōxu* 'er nun seinen Sohn hinaufschickte um seinen Vater zum Trinken einzuladen' uo. 39; *ēymā ōā't ḵontilēm* 'ich finde die Tür nicht' uo. 41; *mā'snā sō'χnā ā'kātū'm tā βō' tūtā* 'mit Mühe und Not ladet er dann seinen Onkel ein' uo. 43; *pōiraxš tōāt sōātnoβ sōāt pu'pimā sēmāl mēnā iāntāretasq'n* 'Vater Herr liess siebenundsiebzig Schutzgeister auf die schwarze Erde herunter' uo. 60; *βōt iā't iōχ ts tā pōβ'ātū'm* 'der Wind erreichte seinen Sohn' uo. 101; *βiškommā iā't tā'tslēm* 'den kleinen Knaben mitgenommen habe' uo. 109; *kēernēnāl ēē kβū'm tōārōlōstā pāl ēē kβū'm toḵ βōāχ ts tā* 'er durchschoss die Alte mit dem eisernen Pfeil und liess die Alte so (dort)' uo. 209; T. *ām ti āumi sujālelilem* 'én ezt a leányt szeretem' VNyr. 261; *khumme kātinel pūstēl* 'a férfit megfogta kezénél' uo. 261; *āumi ju-šonutlem* 'a leányt megölelem' uo. 272; *ti utmē ju-ājilem* 'ezt a vizet megiszom' VNyr. 273; *ānšux jānū powim kitāntil* 'az öreg nagyobbik fiát küldi' IV, 344; *Lā Vānkā uxsāl-khumme kātinel pūstēl* 'Bolond Jancsi a rézembert megfogta kezénél' IV, 345; *ām noūnmi il ā tārtilem* 'én téged nem bocsátalak el' IV, 345; *ānšux tōlmoχmē il-pūn vātālil* 'az öreg el akarja fogni a tolvajt' IV, 356; *jukā ānčukim ju-vōrōntil* 'az asszony várja haza az öreget' uo.; *βārstān kūlmi* 'sie bauten eine Hütte' KANN.—LIIM. I, 128; *neū emā'nmi iū'tiskān, ...* 'wenn du mich frisst...' uo. 157; *ām onke'lmi sūnke'l pā'lelilem* 'ich schlage den Stumpf mit einem Keil entzwei' uo. 160.

B) Az állítmány szerepe a tárgyas szerkezetben

Az állítmány a mondat többi részével való viszonyának megjelölésében igen aktívan vesz részt. A manyсібán az különösen szembetűnő. Az alany és állítmány viszonyának jelölésére való az ú. n. alanyi igeragozás, a határozott tárgyat (és sokszor általában a tárgyat) jelölik az ú. n. tárgyas igeragozás alakjai, (melyek egyébként az alanyt is jelölik), és a tárgyon kívül — úgy látszik — a határozó (mégpedig a helyhatározó) jelölésére is alkalmas passzívum. Lehet, hogy ez a feltevés a két nyelv, a manyси és a magyar között lévő szemléleti különbség félreismeréséből ered és a manyси tárgyának tekinti, illetve érzi azt, *akinek* valamit ad, *akihez* valaki jön. De azt hiszem, éppen ennek a szemléleti különbségnek a lényegéhez jutottam közelebb, amikor azt állítom, hogy a passzívum alakjaival a határozót (helyhatározót) is jelölni kívánja a manyси. Ez a nyelv fejlődéséről vallott felfogásunkkal is összhangban áll, hiszen általános az a vélemény, hogy a mondatrészek kialakulása során a jelöletlenség az elsődleges, főként az alanyt, tárgyat és határozót illetően. A velük kapcsolatban lévő állítmány azonban a fejlődés igen korai szakaszában jelölője lehetett már a mondatrész-viszonyoknak. Beke Ödön a Nyr. 54. kötetében megjelent igen értékes és tanulságos értekezésében azt állítja — és meggyőző ez az állítása, hogy a tárgyból fejlődött a határozó (A mondatrészek fejlődése, Nyr. 54; 77, 108). Ezt a feltevést a passzívum határozót is jelölő funkciója igazolná. Természetesen ez a kérdés bővebb vizsgálatot kíván, és

szándékomban is van erről az obiugor nyelvekre terjedő alaposabb anyaggyűjtés alapján beszámolni. Feltevésemet az ilyenféle példákra építettem: É. *samēm pors-tawrin patwēs* 'szemembe forgácsdarabka esett' VNyr. 8; *tēkxam, nōkx kβā ln! matarn(ā) tii iuββmeēn* 'Kamerad, steh auf, es kommt nun jemand zu uns' KANN.—LIIM. I, 79; *ūlme at iuβe* 'es kommt ihr kein Schlaf' uo. 261; *tuβl qn mir laββēz* 'dann wurde jetzt dem Volk gesagt' uo. 63; P. *βorkārnā iūβā* 'ein Waldgeist kommt zu ihm' uo. 152; chantiban: *ašetna ontapna wersa* 'sein Vater machte ihm eine Wiege' STEINITZ, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie, 74; *jotēn jošna tottajem* 'mit Bibergeil in der Hand tritt man mir entgegen (mit bibergeiliger Hand werde ich gestanden)' STEINITZ, uo.; *tatna jōχotsajew* 'Feinde sind zu uns gekommen' STEINITZ, uo.

Állításomat támogatja az a tény, hogy az intranzitív igék passzívumban szintén igen gyakran előfordulnak (vö. a passzívumról szóló részben közölt irodalommal).

Az állítmánynak a tárgy jelölésében is jelentős szerep jut. Tárgyas szerkezetben háromféle alakja fordul elő: alanyi, tárgyas ragozású és passzív alakja. A következőkben azt vizsgálom, hogy melyik milyen szerepet játszik a tárgy jelölésében.

1. Alanyi személyragos állítmány

Az ú. n. alanyi személyragozás az alanya utal, amint a neve is mondja. De ilyen ragozású állítmány azért tárgyas szerkezetnek is lehet tagja. Ez a tárgy azonban legtöbbször határozatlan és így az alanyi személyragos állítmány a határozatlan tárgy jelölőjévé vált. (Az eddig használt kifejezéssel élve ilyen esetben az állítmány a tárgyjelölés szempontjából jeltelen.) A jelölés funkcióját a szórend tölti be. Minthogy pedig a tárgy helye mindig az alany és állítmány között van, és a tárgy és állítmány közé csak nyomatékosító elem vagy esetleg határozó kerülhet, a szórend a tárgyjelölés részére kötött.

Так как форма винительного падежа для имен существительных отсутствует, то прямое дополнение может быть выделено лишь своим положением. Прямое дополнение ставится после подлежащего. ЧЕРНЕЦОВ И ЧЕРНЕЦОВА, Краткий Мансийско-русский словарь с приложением грамматического очерка, 56.

É. *lūv sun harti* 'a ló szánt húz' ЧЕРНЕЦОВ, Краткий, 56; *hurum salī tarvit sun harteht* 'három rén nehéz szánt húz' uo.; *ališan hum janb uj alas* 'a vadász nagy állatot lőtt' uo.; *nañ jālnē mānt māter ti vārsēn* 'te jártodban mit cselekedtél?' I, 3; *Vit-χul alnē χumitā, tuijī jēmti: tuji-ārpi vāri* 'vízi halat halászó embere, midőn nyárra fordul, nyári vejszét csinál' I, 153; *šēpnol šāškān leyma'ps* 'er zog aus der Tasche ein Tuch' KANN.—LIIM. I, 13; *taytkōt tL' oikā mir āts* 'der Alte von der Mittel-Sosva sammelte Leute' uo. 72; KL. *tūt tušpā khwqšā khōlne jāit-khāšne khōlti* 'ottan álló hosszú nyírfából íjjához hajlós fát hasít' III, 483; *jāit-qil šauri* 'íjjvéget vág' III, 483; *khot khōr nān šunšpi, tē khōr pūyēn* 'amelyik csődör rád néz, azt a csődört fogd meg' IV, 159; AL. *am nān šark tats'm* 'ich habe dir ein Opfergeldstück gebracht' KANN.—LIIM. I, 319; *ielm alnā pa sŋ ka dl βoq rn, βoršot βoq rn, ūtšot βoq rn!* 'gib einen lichten Tag zu leben, gib Jagdglück, gib Fischglück' uo. 319; K. *pākenkē lq oχ rōti-votkiš* 'tarka ló hegyet hengerít — mamut' IV, 397; *kāsi itī qn jāxtēs, sēpēl'āt-kīn ju-lākwēltēs* 'a kés esti kenyeret vágott s beszökött

hüvelyébe' IV, 398; *sǝāt ps rā' šitāyl mā'zs, sǝāt ps kùl mā'zs* 'er zog ein siebenfaches Seidenkleid an, er zog einen siebenfachen Kittel an' KANN.—ЛИМ. I, 101; P. *šē mā' mē tuimənts* 'er stahl schwarze Erde' uo. 11; *nēr βōārs, nēr šaŋ kχ βunts* 'er machte Nüsse (und) setzte sich, um Nüsse zu beissen' uo. 152; T. *kīt ūršen khošti sǝrt ālds* 'két rőf hosszú csukát fogott' IV, 351; *ut āmértāl* 'vizet merít' IV, 401; *mi' škerχ ūt ejjūŋ βā'ts* 'ein Junge wollte Wasser trinken' KANN.—ЛИМ. I, 157; *kīt iū' pūh' d' šat šaŋkā'n rǝtst* 'zwei Brüder säten Rüben' uo. 160.

A szórend határozott tárgy esetén is ugyanez marad.

Figyelemre méltó, hogy olykor határozott tárgy mellett is alanyi ragozású állítmányt találunk. Ez arra enged következtetni, hogy a tárgyas és alanyi ragozás egyformán jelölven a cselekvő alany személyét, keveredik, kiváltképpen, minthogy a tárgy jelölésére leggyakrabban úgyis a passzívumot használják. Az is lehet, hogy csak egyéni nyelvi tényeket őriznek ezek az adatok. É. *man ti gazet lovinatasu* 'mi ezt az ujságot olvassuk' При Лорһһ, 57; ти лаатһ'ыт ёмашаковэ ловинтан'кве ханьшувлэн 'ezeket a szókat helyesen olvasni tanuld meg' ЧЕРНЕЦОВА, 3; Каасын' хури ёли паалн намэ тув-хансэһ 'minden ábra alá nevét írd oda' uo. 4; книга лууптанэ ул маньгтэн 'a könyv lapjait ne tépd ki' uo. 45; *akvaḥ lampa sunsehum* 'egyre a lámpát nézem, CSERNECOVA, 23; *Numi-Tārēm āplēm lqu puñkpā puñkiñ sūpā pali pōnsi* 'Fennséges-Ég az én apuskám tíz fogú fogas száját széjjelnyitja' III, 63; *am piym miym ēŋkāiij kχūššij* 'ich gebe meinen Sohn zum Arbeiter, zum Diener' KANN.—ЛИМ. I, 7; *nāle iōfte bis* 'nahm seinen Pfeil (und) Bogen' uo. 253; KL. *kogtā āpēr nētā ānk sǝutā šupti, kogtā āpértal nētā ānk sǝutā pātēxti* 'az ügyeskező asszonynép félig tölti meg bődönyét, az ügyetlen kezű asszonynép bődönyének csak a fenekét tölti meg' III, 485; *tulmax-sǝw kīt nārū masili* 'borzbőrből való két saruját felköti' III, 382; K. *pā sǝŋχōmǝy iāls titō šōdort, tit šepert* 'der Lichte Mann-Vater schuf diese Welt, dieses Sibirien' KANN.—ЛИМ. I, 2; *iqn iǝvol pōlsāmāt tǝāiǝps* 'zu Hause ass er seine letzte Beere' uo. 9; *ākan βǝ'ten* 'lade deinen Onkel' uo. 43; P. *toβl βūs nie'-pakeēt* 'dann nahm er sein Papier' uo. 11. Az északi nyelvjárásból van erre a legtöbb példám. Úgy látszik tehát, hogy az alanyi személyragok is alkalmassá váltak a nyelv fejlődése folyamán a tárgy jelölésére, illetve amikor determinatív elem a határozottságot már jelöli, az állítmány is jeltelen maradhat, akárcsak a tárgy, ha tárgyas ragozású az állítmány.

2. Tárgyas igeragozás

A tárgyas igeragozás a határozott tárgyat jelöli meg. Olykor előfordul az is, hogy tárgy nincs a mondatban, mégis tárgyas igeragozást találunk. Ez azonban ritka. Ilyen esetekben vagy valami tárgyas szerkezetből, illetve mondatból fejlődött szólással van dolgunk, vagy a tárgyas igealakok alanyt is jelölő készségük folytán, eredeti funkciójukat veszítve egyszerűen alanyt jelölővé váltak.

A tárgyas igeragozás nem fejlődött ki oly mértékben, mint az alanyi ragozás. A tárgyas alakok ugyanis csak a tárgy számát jelölik meg más-más raggal, személyét nem. Ez a gyakorlatban úgy fest, hogy pl. az északi many-siban *rūtītā* 'ő üti őt, engem, téged' jelentésben használatos. Tehát ez az egy alak jelöli mindhárom személyét a tárgynak. Ugyanez a ragozás az alany jelölésében

éppen olyan részletes, mint az alanyi igeragozás. Ennek folytán a tárgyas igeragozás rendszere az északi nyelvjárásban így alakul :

<i>rätilem</i>	= én ütöm őt, téged
<i>rätilēn</i>	= te ütöd őt, engem
<i>rätitā</i>	= ő üti őt, téged, engem
<i>rätilemēn</i>	= mi ketten ütjük őt, téged
<i>rätilēn</i>	= ti ketten ütitek őt, engem
<i>rätitēn</i>	= ők ketten ütik őt, engem, téged
<i>rätilūw</i>	= mi ütjük őt, téged
<i>rätilān</i>	= ti ütitek őt, engem
<i>rätianl</i>	= ők ütik őt, engem, téged.

Vagyis az 'őt' = harmadik személyű tárgy jelölésére kilenc ragalak van s ugyanezek a ragok jelölik a tárgy első vagy második személyét is. A tárgy kettős és többesszámának jelölésére ismét külön alakja van a manysinak. Kettősszámban :

<i>rātiāyēm</i>	= én ütöm őket kettőjüket, titeket kettőtöket
<i>rātiāyēn</i>	= te ütöd őket kettőjüket, minket kettőnket
<i>rātiāyā</i>	= ő üti őket kettőjüket, titeket kettőtöket, minket kettőnket, stb.

Többesszámban :

<i>rātiānēm</i>	= én ütöm őket, titeket
<i>rātiānēn</i>	= te ütöd őket, minket
<i>rātiānā</i>	= ő üti őket, minket, titeket, stb.

A kettős- és többesszámú tárgy jelölésében is kilenc-kilenc alakja van a harmadik személyű tárgy számára, s ugyanezek a ragok az első és második személyű tárgyat is jelölik. A tárgyas igeragozást a határozott tárgy jelölésére használjuk, és gyakran ezek a ragok egyedüli jelölői a kérdéses viszonyoknak és a határozottságnak is. Egyébként határozott a tárgy, ha 1. tulajdonnév v. névmás, 2. ha determinatív elem (eléje tett mutatónévmás v. hozzáillesztett birtokos személyrag) járul hozzá, és 3. ha a beszéd folyamán előfordult már. Így a tudatmező révén a kérdéses mondatban meghatározott fogalom még akkor is, ha esetleg a tárgyas ragozású állítmánynak nincs nyelvi elemmel megjelölt tárgya.

a) A tárgy határozottságát csak az állítmány jelöli. É. *Sovet vlast mańšiten skola miste* 'a szovjet hatalom adta az iskolát a manysiknak' Ппи Үоңһһ, 42 ; *kolhosen kulak ul tarateln* 'kolhoszba a kulákat ne engedd be' Ппи Үоңһһ, 56 ; *doktor aһmьng elmholas pumaltijane* 'az orvos a beteg embereket meggyógyítja' Ппи Үоңһһ, 62 ; *semel part hot-oshehn. hasne rakt šopiteln* 'a táblát töröld le, a szivacsot használd' ZULOV, 5 ; *пыгриш карандаш пиннэ хусан 32 копейкал вистэ, кэрын' хаснэ йив кэрэ лутэтыл 12 копейкал вистэ, ос карандаш вистэ* 'egy fiú tolltartót vett 32 fillérért, tollszárat 12 fillérért acéltollal és ceruzát vett' ПОПОВА, 4 ; *am mā ēntaptilēm* 'én a földet körül fogom övezni' I, 36 ; *χātēl am totililēm sar* 'hadd viszem én a napot' I, 25 ; *nañ sātēm sqwīn mān kwoss χulitāslem* 'igédre létrejött kérges földedet előbuktattam ugyan' I, 143 ; *kāt jāni' pāñkū tot lqutsāln* 'keze nagy mocsokját mosd ottan le róla' II, 327 ; *tiyl iуβ iōχteyn, miγγ mān mineyn, ti-βārmāl' pō' tr tē ln!* '(wenn) du von hier nach Hause kommst (und) in eine von Leuten

bewohnte Gegend gehst, erzähle diese Sache' KANN.—LIIM. I, 65; *āpisōplāy kxōtβōlāsāye* 'nahm die Türpfosten weg' uo. 147; KL. *pogkhw-šupēt āteslēm* 'a tobozdarabokat összeszedem' III, 351; *te sāir-pūmē lāp-sāllemtāl'n* 'ezt a tehénborjút szúrd le' IV, 163; *ām oqlēn-kārkēm jēt vijlēm* 'én ölbeli magzat-kámat magammal viszem' III, 485; AL. *pēs ālmēn-gil lamantēn rōs nāngwēn ūslēn* 'régibb életkorodban a zelnicés partot magadnak foglaltad le (vetted)' III, 207; K. *mēn molēx soqt törēs kwāl-vātā, khulīñ tqul, rāswīñ tqul lquslāmēn* 'mi a minap hét arasnyi nyírhéjbödönyt, posztóruhát, selyemruhát ígértünk' IV, 253; *khot kēt jotvēsān* 'hat sapkát magával vitt' IV, 374; *qm tāu erināt khōntleslēm* 'én hallottam az ő énekét' VNyr. 225; *βīškom kon ts tē iā'ya tārētā'm nēē px* 'der kleine Knabe fand den von seinem Vater hinabgelassenen Brief' KANN.—LIIM. I, 45; P. *tān jiw am jēl-sāireslēm* 'azt a fát én levágtam' VNyr. 237; *lām jēl-poleslēm* 'a levest lehütöm' VNyr. 240; *tī vār lāxw-mūltim* 'ezt az erdőt körüljáróm' VNyr. 241; *tīt tqut-vul-šup nuñk listē* 'most tüzes üszökdarabot dobott fel' III, 521; *kērkoāt oārēšnā noālpun nm-tāstā* 'die Zange legte er ins Feuer' KANN.—LIIM. I, 153; T. *jā šup-unšilem* 'átgázolom a folyót' VNyr. 278; *jiw šupu-šāmutlēm* 'a fát keresztül metszem' uo.; *vērnu āw il-nōplēstil* 'a legifjabb leányt elnászolta' IV. 370.

b) A tárgy tulajdonnév v. névmás. Minthogy ezzel a jelenséggel már a tárgynak a tárgyszón való jelölésénél foglalkoztam, itt csak néhány példát említek azért, hogy a felsorolás adta kép teljes legyen.

É. *Juwan skolanbl ul vujeln* 'Ívánt ne vidd el az iskolából' ZULOV, 7; *nā-η, āpiyku, iā ln! lūmpās ūl βāy ln?* 'du, Jüngelchen, geh! du kennst ja Lumpās?' KANN.—LIIM. I, 192; *nāη mōlal ānum ta-ppā ln at tāratī ln* 'du liessest mich vordem nicht auf die Pritsche dort' uo. 225; K. *tāβatām tēyl nāβasitā* 'zertrt ihn von hier' uo. 3; T. *em nūy-n iū-tilēm* 'ich fresse dich' uo. 157.

c) A tárgy eléje tett mutatónévmással, vagy hozzáillesztett birtokos személyraggal jelöli a tárgy határozott voltát. Egyes nyelvjárásokban külön tárgyrag jelöli ezt meg.

É. *āsem ta tēn'-ut tēstā, ta tēn'-ut at tēstā* 'atyám az egyik ételt ette, a másik ételt nem ette' III, 112; *sāt nē ōlne tōamūβ nā-η ta ōlī ln* 'die von uns, den sieben Frauen bewohnte Welt wirst du nun bewohnen' KANN.—LIIM. I, 141; KL. *pānkenmē jikē-poglne khartāl'n* 'fejedet vond észak felé' III, 347; K. *tētē kit nāñ om tqtyām* 'ezt a két kenyeret én viszem' VNyr. 222; *nēētām kōtilitā* 'ruft seine Frau' KANN.—LIIM. I, 9; *khōlēxmē tē ērwēstēsān* 'a hollót kérdezgette' II, 225; *nē βīškarētām sālīβl sālītastā* 'die Frau steckte ihr Kind auf den Bratspiess' KANN.—LIIM. I, 116; P. *tī mō pontāi vūrim* 'ezt a földet sikká teszem' VNyr. 235; T. *ou-pūmē jilailtelēm* 'elaltatom a gyermeket' VNyr. 275; *mēšniān il-khurūtīlgn* 'öltözetüket levetik' IV, 363.

d) A tárgy az előző vagy rákövetkező mondat (tárgyi mellékmondat), vagy az előző mondat egy része. A tárgyas szerkezet másik tagjának vizsgálatakor már említettem példákat arra az esetre, amikor az előző mondat valamely része a tárgya a cselekvésnek. Szólnom kell azonban a tárgyi mellékmondról, amely a manyсібán most van kialakulóban. Amint a szövegek mutatják, a manyсібán mellérendelés van. Azok a példák azonban, amelyekben a tárgyas ragozású állítmány utal a következő mondatra, nyilvánvalóan már mellékmondatok. É. *āñ ōikā xūntīlīte: kōl sist pō tōrtanēt suiti* 'jetzt horecht der Alte: hinter der Hütte hört man sprechen' KANN.—LIIM. I, 62; *syūsīde: pūngēe tōamun xōijyīli* 'er sieht ihn an: sein Kopf berührt den Himmel' uo.

68 ; *u^s tá kāsalašanl: ǫβle nān^h ktal pāβl!* 'erst jetzt bemerkten sie : ein Dorf, dessen Ende nicht zu ersehen ist!' uo. 75 ; *χυνολιτε: sūlyim iñēt sūyī* 'er horcht : man hört (jemand) klirrend kommen' uo. 137.

3. Passzívum.

A passzívumot a magyar nyelvtanok szenvedő igeragozásnak szokták nevezni és így emlegeti ezt MUNKÁCSI is manysi nyelvтанában. Holott a passzívum a magyarban s a manysiban nem ragozás, hanem képzés. A manysiban az ige tövéhez egy *-w-* képző járul, ezáltal megkapjuk a passzív tövet, melyhez ugyanazok a ragok járulnak, mint a cselekvő alanyi igeragozásban. A passzívum képzője nyelvjárásonként némi eltérést mutat: É. *-w-*, KL. *-w-*, *-u-*, *-au-*, AL. *-w-*, *-u-*, *-au-*, K. *-au-*, *-w-*, P. *-au-*, *-w-*, T. *-u-*, *-w-*, *-ántu-*, *-anteu-*. A passzívumot nem szokták tárgyat jelölő nyelvi eszközként említeni, hanem külön terminológiával szenvedő alanynak nevezik azt a fogalmat, melyre a passzív alakú igében kifejezett cselekvés irányul. A szenvedő alany az, aki elszenvedi a cselekvést. Tehát a cselekvés reá irányul. Vagyis a szenvedő alany = tárgy. E megállapítás helyességét mindennél világosabban bizonyítja egy példa :

toté'im = én hozok
toté'in = te hozol
toti = ő hoz

totawëm = engem hoznak
totawën = téged hoznak
totawë = őt hozzák

A passzívum a magyarban és manysiban is a tárgyas igeragozás előtt fejlődött ki, amit az is bizonyít, hogy a képzője finnugor eredetű, vö. SZINNYEI, Fgr. Sprachwissenschaft² 113. Használata igen gyakori és ez lehet az oka annak, hogy a tárgyas igeragozás nem fejlődött olyan rendszerré, mint pl. a mordvinban. Gyakori használatára vonatkozólag vö. ЧЕРНЕЦОВ: Мансийский (вогулский) язык*, 186. l.: „Пассивная конструкция предложения является очень обычной в мансийском языке.“

Ugyanígy PATKANOV—FUCHS Laut- und Formenlehre der südostjakischen Dialekte, 192: „wir wollen gleich hier betonen, dass der Gebrauch des Passivs im Ostjakischen (und Wogulischen) ein sehr ausgebreiteter ist und auch bei intransitiven** Zeitwörtern passive Konstruktionen angewendet werden, wo wir dies kaum erwarten würden'. Így ír STEINITZ is az Ostjakische Grammatik und Chrestomathie, Leipzig, 1950, c. könyve 74. lapján : „Passivische Konstruktionen sind sehr beliebt“.

A passzívum jelöli a tárgy személyét és számát, mégpedig oly teljességgel, mint ahogy az alanyi ragozás jelöli az alanyét. De nem alkalmas a tárgy határozott vagy határozatlan voltának jelölésére.

É. *Navramt manši latnqbl tot haništavet* 'a gyermekeket ott manysi nyelven tanítják' Ipi *Λονηh*, 61 ; *ti ker lonηh tramvaj lavave* 'ezt a vasutat villamosnak nevezik' uo. 65 ; *zavotet sav sirut varave* 'a gyárban sok dolgot gyártanak' uo. 66 ; *elektro jor ti mat kasη kolhosen taratave* 'a villanyt ebben az országban minden kolhozba bevezetik' SERNECOV, 23 ; *man paluwn elektro jor tarataves* 'a mi falunkba bevezették a villanyt' uo. ; *husapet nila hasnejiv*

* Языки и письменность народов севера, Часть I.

** En ritkítettam.

ols, akv hasnejiv hotvojves. manah hasnejiv husapet hults? 'a tolltartóban 4 ceruza volt, egy ceruzát kivettek belőle. Hány ceruza maradt a tolltartóban?' ПОРОВА, 15; *pusen manah nohos alves?* 'összesen hány nyusztot lőttek?' uo. 51; *Semen puvlen kolt puvlaves* 'Sement a fürdőházban megfürdették' ЗУЛОВ, 4; *аэроплан ваарнэ маагыс 65 солк. атвэс. кит хумн лов-лов солковойыл майвэс, тувл ос хультум олн ат хумн акв-кэмыл майвэс. Манах солковой каасын' хумн майвэс?* 'Repülő készítésére 65 rubelt gyűjtöttek össze. Két ember 10—10 rubelt adott, a többi öt ember egyformán adta. Hány rubelt adott egy-egy ember?' ПОПОВА, 39; *Симбирск ань ульяновскыл лаававэ* 'Szimbirszket most Uljanovszknak hívják'. ЧЕРНЕЦОВ, 22; *Василь оика пыгын непакыл кэтивэс* 'Vaszilj apónak a fia levelet küldött' ЧЕРНЕЦОВ, 47; *И. А. Крылов олме порат Крылов акинг лаввэс* 'Krilovot életében Krilov apónak hívták' КРЫЛОВ, 5; *Крылов олме порат тав басянэ сав латнгыл толмасьлавесыт.* 'Krilov életében meséit sok nyelvre lefordították' КРИЛОВ, 12; *хум-наурем ул асан намтувэ* 'fiú gyermeket hadd nevezzen el az apja' I, 4; *iolal ta-tülṛṇuṅu patṣesij* 'es begann sie nun nach unten zu führen' KANN.—LIIM, I, 20; *āsēn ḡ-s ta-kitiṅlanṇuku patṣes* 'sein Vater begann nun wieder zu fragen' uo. 70; *хүсэй иғниҫмийн, тах пукһит иғкитим ҫһм холас пйрн ир пунсәд аһумн ос пүрләсәән* '(wenn) ihr zu Drachenwurzeln aufwachst, da opfere der nabelbeschnittene Menschensohn auch mir im Kopf des Opfers' uo. 34; *sörni xōnən pōt āku tōx ti puṣṣi* 'der goldene Chan erhebt nun auf dieselbe Weise Steuern' uo. 64; *qñ kō-l ti-pātərta ṣes* 'die Hütte wurde nun bedeckt' uo. 240; *mōl xōtlān maṭṭuṣṣaṣ ṣṣōrtōlnūt āṣi-te pōrma səl* 'gestern war ihr Fleisch ihres (jüngeren) Bärenbruders gegeben worden' uo. 261; *KL. tōšēm khul jəxlä logyau* 'a száraz hal jaxel-nak neveztetik' VNyr. 106; *I-pogl i-vuotēn tāt-tā vuotqum* 'éjszak felől az éjszaki szél lenget engem' III, 353; *Khōr-sēs jānit oqmpnē tūt khwgrēmtqum* 'a himfarkas nagyságú kutya ott megugat engem' III, 493; *K. tāu oxsānnē soaryawē, oqñēm oqt mītē* 'ő sajnálja pénzét, nekem nem adja' VNyr. 192; *khwoł-nqjērnē vēnkwen* 'vigyen el az ördögfejedelem' VNyr. 220; *khomnē jīt tē vujtqwē* 'egy ember üldözi hátulról' II. 239; *jāyā rēskē lōtānē aṇ tē joxtq* 'atyja sárga lovon jön im hozzá' III, 131; *man kuā-tl tēnəkar ṣəṣṣə* 'woher sollten wir Speise nehmen' KANN.—LIIM, I. 119; *tēnəkarnə iakṣṣaṣṣəṣə, kuātāl mənəsān nan* 'uns ist die Speise ausgegangen, wohin seid ihr gegangen' uo. 119; *tēpal tēp qātəmn a't kə-šṣə nārənə kōjā't, tōrəmnə kə-šṣə* 'der Speise essende Mensch weiss nicht, wie viel sie kosten, Gott weiss es' uo. 117; *ku'rəmtāl ṣōrpu'pi'nə iə'ṣən* 'der drei Klafter (hohe) Waldgeist kommt zu dir' uo. 110; *P. toṣṣi lūlkār kaṣnā pē'tṣṣ* 'dann kam dem Teufel der Husten' uo. 11; *oāmpnā purx itṣṣ* 'ein Hund wollte ihn beissen' uo.; *kaṣṣileēmna tatəoyum* 'meine Beine tragen mich weg' uo. 155; *T. āmpnē tauṣ-pou il-pošitus* 'az eb megfojtotta a csirkét' VNyr. 275; *jqlēm khqrtāntēu* 'gyalmot húznak' IV, 401; *tas poñēpāñšux jēl-rātāntiu, šolne lukḡ qntēu* 'tarfejú öreget levernek, a földhöz csapdossák' IV, 404; *qit utne lēp-khaēwlantus* 'a mezőt elöntötte a víz' VNyr. 276.

Amint láttuk a tárgy jelölésére ragot az egyes manyisi nyelvjárások fejlesztettek ugyan, de mindegyikben megvan a jelöletlen tárgy is. Ez azt a már ismert megállapítást erősíti meg, hogy a manyisiban a tárgy eredetileg jelöletlen volt s a ragok különnyelvi fejlemények. Az *-n*, *-l* ragnak ilyen használatában mindenki különnyelvi fejleményt lát, de az *-m* ragban egyesek véleménye szerint finnugor eredetű accusativus rag maradt meg. Azt hiszem, ebben a kérdésben Zsirai Miklós feltevését tehetem magamévá és ebben a

ragban az első személyű birtokos személyragot kell látnunk, amely eredetileg csupán determinatív szerepet töltött be, s csak később vált a határozott tárgy önálló ragjává. Az előbb említett határozó ragok a magyarhoz hasonlóan a részleges és teljes tárgy megkülönböztetésére valók, s a pelimi nyelvjárásban ebből a szerepből válik a *-na* rag a tárgy jelévé. Azt is megállapíthatjuk, hogy az állítmány ragjaival igen nagy mértékben részt vesz a tárgy megjelölésében. A külön e célra alakult tárgyas igeragozás mellett a passzívum elterjedt volta bizonyítja ezt. Az ósmansiban a tárgyat a szórend jelölhette és esetleg az állítmány. A szórend mellett mindenestre az állítmányon való jelölés fejlődött ki leghamarabb, mégpedig véleményem szerint a passzívum (képzője fgr. eredetű), melynek további fejlődése a tárgy fogalom fejlődésével szorosan kapcsolódik, s ha elfogadjuk BEKE véleményét, hogy a határozók a tárgyból fejlődtek, a passzívumnak a magyartól eltérő használatára is magyarázatot kapunk.

A tárgy jelölésének vizsgálatából levonható biztos eredménynek annak felismerését tekintem, hogy a mansiban a tárgy eredetileg jelöletlen volt, és az északi nyelvjárásban ez a jelöletlenség megőrzött régiség.

LAVOTHA ÖDÖN

A „finnugor régészet“ őstörténeti tanulságai

Finnugor régészet. Magyar fülnek milyen szokatlanul hangzó, valószínűtlenül távoli szókapcsolat! Szinte magam előtt látom, lesznek, akik e címet olvasva, nyomban készek lennének megcáfolni az ilyen tudománynak még a lehetőségét is. Hogyan képzeljük ezt — emígy okoskodnak majd az ilyenek. Lennének régiségek, amelyeket a finnugorsághoz lehetne kapcsolni, oly korból, amelybe az összehasonlító nyelvészet több mint másfélszázados tapasztalataival is csak nagy-nehezen tud visszakövetkeztetni? Hiszen a nyelvtudomány megállapításainak egy része, igen gyakran a nagyobbik része, tudományos „sejtelmekre“ : meglátásokra épül fel inkább, mintsem biztos ismeretekre, tényekre ; hogyan lehetne akkor megbízni az olyan archeológiában, amely valamely kőre ráfogja : íme ezzel verekedtek finnugor őseink!

Nos, a finnugor régészet nem ábránd, hanem valóság ; valóság mint tudomány immár körülbelül 80 év óta ; s a dolgok mai állásából ítélve nincs is rá semmi ok, amely miatt e tudományos irányzat megszűnésétől kellene félni. Ellenben annál sürgősebb, annál halaszthatatlanabb, hogy eddigi eredményei, jelen helyzete felől komolyan érdeklődjünk. Ennek a cikknek nincs más célja, mint hogy iránta az érdeklődést felkeltse, vagy ha már felébredt volna, néhány, főként multbeli ismeret és adat felelevenítésével táplálja. Elvégre ebbe a tárgykörbe, igaz ugyan, hogy igen messzi korban : létünk kezdetén, mi magunk is bele vagyunk értve!

Előljáróba bejelentem, hogy ASPELIN és TALLGREN finn archeológusok munkásságáról fogok szólni; beillesztve őket abba az orosz, illetve szovjet tudományos környezetbe, amelybe gyökerestül-eredményestül beletartoznak s amely kutatásaik kiszélesítését, továbbvitelét vállalta. Hogy elsősorban finn nyelvű munkáikat ismertetem, azt azzal okolhatom meg, hogy tanításaiknak az a része, amelyet a hazai szűkebb olvasótáborra számítva foglaltak írásba, bár idegennyelvű munkáiknál sokszor keresetlenebbül, nyiltabban tükrözi felfogásukat, mindamellet még fokozottabb mértékben elkerülhette magyar szakembereink figyelmét. Márpedig mi teljes joggal, éppen ezekre az ő belső megnyilatkozásaikra lehetünk kíváncsiak, hogy tanaikat megértve, keressük bennük, a helytálló megállapítások mellett egyúttal a korszerű kötöttségeket is, s így magunkat, amennyire lehet, a jövőre nézve máris némi tanulságokkal, tapasztalatokkal vértézhessük fel.

ASPELIN JÁNOS REINHOLD. Nevezetes név a finnugor tudományok történetében. Ez az úttörő finn régész, aki az 1870-es években Budapesten is megfordult, a finnugor régészet tudományának megalapítója. 1875-ben jelent meg vastag (369 lapnyi) doktori munkája: „Suomalais-ugrilaisen muinaistutkinnon alkeita“ (A finnugor régészet elemei) és 1877-től 1884-ig öt kötetben ehhez kísérő anyaggyűjtemény- és illusztrációképpen kétnyelvű szöveggel „Antiquités du Nord Finno-Ougrien“ (Muinaisjäännöksiä Suomen suvun

as umus-aloilta) című nagy (több mint 400 folio lapnyi) régészeti albuma. A két mű együttvéve alkotja a finnugor régészeti tanulmányok alapját, az addig elérhető multszázadi ismereteknek azt az összefoglalását, amelyen a XX. századi kutatások TALLGRENnel megindulhattak.

Ily nagy mű megírása, ekkora anyag összegyűjtése és kiadása, elszíetett munka eredménye nem lehetett, hanem csakis tervszerű és előkészített, hossz-szas, gondos tanulmányoké. Életrajzírói 1868-ra teszik az időpontot, amikortól fogva az 1842-ben született, egyetemet végzett történész-levéltáros érdeklődésével svédországi benyomások hatása alatt az archeológia felé fordult. Elhatározását, hogy a finnugor régészettel fog foglalkozni, két tényező magyarázta meg: CASTRÉN MÁTYÁS példája, aki oroszországi utazásaival a kutatás irányát jelölte ki számára, és másfelől a skandináv régészet magas színvonala, amely őt nemcsak hogy pompás szakképzettség birtokába juttatta, hanem egy-szersmind munkatársul is befogadta az egykorú svéd kutatóktól (mint HILDEBRAND JÁNOSTól és MONTELIUS OSZKÁRTól) nem művelt oroszországi és szibériai kérdések feldolgozása céljából. Így történt, hogy egyéb külföldi tanulmányain kívül, 1871-től 1874-ig összesen két évig orosz földön, Szentpétervárott, Moszkvában, Kazánban és Permben végezte kutatásait, ezalatt is, utóbb is szoros kapcsolatban maradva az orosz régészekkel, akik már az 1850-es években UVAROV A. Sz. szervezése alatt hozzáfogtak roppant kincseket rejtegető országuk régiségeinek rendszeres feltárásához.

Minthogy nem életrajzi adatokat akarunk közölni a finnugor régészet művelőiről, hanem csak jellemezni őket ilyen irányú munkásságuk felemlítésével, ASPELIN további élete folyásáról itt elég csak a legszükségesebb tudnivalókat megadni. Ilyen az, hogy nemcsak a finnugor, hanem a finn régészetnek is megindítója volt. 1870-ben ő alapította a Finn Régészeti Társaságot (Suomen Muinaisyhdistys, Finska Fornminneföreningen), 1878-tól 1885-ig egyetemi rendkívüli tanárként működött, onnantól fogva haláláig, 1915-ig, az állami archeológikus tisztét töltötte be. Későbbi munkái közül kiemelendő finnországi őstörténete (Suomen asukkaat pakanuuden aikana, 1885). A Jeniszej forrás-vidékéhez CASTRÉN nyomában három régészeti kutató-utat szervezett és vezetett az 1880-as évek végén. TALLGRENT, aki 1885-ben született s akinek élet-pályája onnan kezdve, hogy a svédéknél szerezte meg régészeti iskolázottságát egészen odáig, hogy Oroszországba küldték, feltűnően hasonlít ASPELIN pályafutásához, a század elején még közvetlenül ő biztatta fel a 80-as években abba-hagyott finnugor kutatásainak felvételére és folytatására.

ASPELIN felleptének tudománytörténeti jelentősége tehát igen nagy. De nem kevésbbé jelentős az a nagyszabású kísérlete sem, hogy a finnugor népek őstörténetéhez régészeti alapot vessen. Ezen a téren addig majdnem semmi sem történt, ő pedig egyszer csak könyvekkel állt elő, amelyekben nemcsak az anyag volt szinte kimerítő alapossággal egybehordva, hanem a leletek százairól, ezreiről való ismeretek megfelelő leírás és jellemzés kíséretében be voltak osztva egy időrend és hely szempontjából áttekinthetően felépített fejlődési és elterjedési rendszerbe, sőt még a finnugor népek kulturális fellemlelkedéséről is, az altaji bronzkortól elkezdve a balti-finnek késői vaskoráig, alkotott magának akkor mindenesetre korszerű és tudományos, de ma már legtöbb megállapításában túlhaladott véleményt.

Mi az, ami bennünket, annyi idő múltával, ma még mindebből különös-képpen érdekelhet? Kétségtől tanulságos marad lapozgatni régészeti albumában, nézegetni Észak-Eurázsia annyi vidékéről származó összesen 2187

fametszetű ábráját. A mi szempontunkból azonban, azt hiszem, még érdekesebb a rendszer felől érdeklődni, amelyet alkotott. Mekkora kört jelölt ki a finnugor régészet figyelembeveendő területének s miben látta a finnugorság fejlődésének kiemelkedő pontjait, továbbozdító állomásait?

Ami a finnugor népek őskorának színhelyét illeti, ahhoz ASPELIN meglehetősen nagy területet hasított ki a cári Oroszország földjéből; az európai Oroszország erdőövéhez, mely kétségkívül átvonulási zónája volt a finnek közelebbi rokonainak, hozzávette Minuszinszkig egész Nyugat-Szibériát. Másfelől a régészeti anyag összehasonlítása és jobb áttekinthetősége kedvéért, ahol a régészeti műveltségek határaiban nem volt egészen biztos, bele-beleszántott a szomszéd szántóföldjébe is, és gyűjteményének függelékeként figyelembe vett egyetmást a régi bolgár állam régiségeiből meg a litvánok, lettek, sőt a lengyelek vaskorából.

S még ez csak nem is meglepő! Ne felejtjük: a nemzeti romantika korszakában vagyunk, amelyben minden, ami múlt, ami történelem, megszépítve és kiegészítve jelenik meg a nemzeti múlt sáfárai: a történészek előtt, s amelyben az elképzelés szuggesztív hatásának ereje hoz létre az alkotó beleélés útján merőben új tudományokat, eredményeket. Meglepőbb, hogy az egyik nemzeti tudománynak, az archeológiának ez az első finn munkása mennyire adatszerű és mérsékelt tudott maradni ilyen nagy távlatú kezdeményében. Tanításainak lényegét így foglalhatjuk össze. A finnugorok Belső-Ázsiából, az Altaj és Szaján vidékéről származnak. Ebben a kérdésben CASTRÉN ismert elméletét választotta kiindulásul. A keletoroszországi és szibériai kőkorról Aspelin még semmit sem tudott. Így az onnan elindított vándorlást a bronzkorral hozta összefüggésbe. Beszélt úgynevezett „altaji-uráli“ bronzkorról, amelyben egységben látta a Jeniszej forrásvidékének meg a Káma és a Volga közötti területnek bronzkori lelőhelyeit. Ezt a két művelődési körzetet később TALLGREN választotta szét. Kelet-Oroszország felé azért fordult nyomatékosan a figyelme, mert abban az időben onnan kerültek elő a legrégebb műveltségi rétegek, különösen Ananyino és a permi régiségek. Ananyino temetőjét 1858-ban kezdték feltárni. A kiásott régiségek szakszerű leírása (ALABIN P. V.-tól) 1860-ban jelent meg. ASPELIN biztos szemmel felismerte a sírleletek jelentőségét és 1872-ben maga is folytatta egy darabig az ásásokat. Ez alkalommal 600 darabból álló régiséggyűjteményt szerzett be — sajnos, nagyjából a helybeli lakosságtól, mely a sírokat fosztogatta — a helsinki nemzeti múzeum számára. Később a múzeum még többször (1876-ban, 1909-ben és 1915-ben) vásárolt itteni gyűjteményeket. Amikor az orosz tudományos irodalomban folyt a vita a bronzkorvégi műveltség koráról, és az ellentétes vélemények között még csak odáig jutottak (ez LICHACSOV megállapítása volt 1876-ban), hogy a régiségeknek bolgár kor előttieknek kell lenniük, ASPELIN számára Ananyino a finnugor fejlődés fordulópontja volt, ahol az altaji bronzkor urálival cserélődött fel. Látni fogjuk, hogy jelentősége még ma sem kicsinyelhető le! Korát ő teljesen helyes okfejtéssel az i. e. III. századot megelőző időkbe helyezte (Alk. 122).

Vonzalmának különös tárgyai voltak a permi vaskori régiségek, főként a régi, az állatmotívumokban dúsuló figurális darabjaikban, meg azok a nem permi eredetű ezüst tálak, amelyeket hihetőleg az egykori prémkereskedelem juttatott az ősspermiiek kezére. Perm azonban részére több volt a nagy területről összegyűjtött nagyértékű tárgyak eléggé bizonytalan meghatározású egyszerű lelőhelyénél. Belőlük a permi „állam“ nagyságára, hajdani fényére következőt s ebben a tekintetben romantikus elképzelései voltak. Legalább is

TALLGREN szerint Perm semmiesetre sem alkothatott kultúrközpontot, ahonnan nyelvrokonaink egy részének — a finn ágnek — szétvándorlása végbemehetett volna (Tiet. 162), magával vive, ASPELIN szerint, az újabb vaskor jellegzetes finnugor termékeiként azokat a függő ruhadíszeket, amelyek oly nagy számmal kerültek felszínre nyomozásai során Permtől Inkeriig különféle finnugor népek temetőiből. Általában a vaskori tárgyak értelmezésével, úgy látszik, kisebb sikere volt. Jelentősége itt az anyag feltárásában jelölhető meg, s abban, hogy a kétségkívül igen érdekes permi, talán sámánisztikus eredetű állatábrázolásokra, amelyekkel az orosz kutatók is, pl. ANUCSIN D. N. és SZPICYN A. A. sokat foglalkoztak, a figyelmet ráirányította. — Nem kísérjük őt tovább azon az úton, amelyen a finneket, már THOMSEN alapvető nyelvészeti megállapításait is tekintetbe véve, mostani hazájukba vezette, csak azt jegyezzük még meg, hogy ebben is korszerű, de tévesnek bizonyult nézetek kötötték meg magyarázatát. Azt tartotta, hogy a finnek egy része (a hämeiek és karjalaiak) a Karjalai földszoroson át vonultak be Finnországba. A beköltözést viszonylag késői időre, csak az i. u. VII. századra tette (Ant. 250, 261). HACKMAN ALFRÉD, a finn vaskor jeles kutatója óta, mint ismeretes, az elfogadott nézet erről az, hogy a finnek tengeri úton települtek át Észtországból mai hazájukba; abban is egyetértenek a kutatók, hogy ez sokkal korábban, már időszámításunk első századaiban megindult.

Bizonyos tekintetben régészeti albumához írt bevezető összefoglalásai is fejlődést jelölnek felfogásában. Egészen újszerű pl. itt az, amit a lívekről, azoknak a többi finnugor népeket megelőzően figyelmet keltett, viszonylag magasabb színvonalat tükröző régiségeiről olvasunk (Ant. 369). ASPELIN rendszerében azonban ennek a nagy műnek a jelentősége inkább az, hogy még jobban kidolgozta benne a finnugor régészet egyes tartományainak körzeteit és típusait. Nem árt idejegyezni, hogy általánosabb megjelölések (mint északoroszországi kőkor, altaji-uráli bronzkor stb.) mellett ilyen konkrét, szinte néprajzi csoportok is szerepelnek rendszerezésében, mint a permieken kívül a mordvinok, a merják, a vepszék, az inkerik, és az észtek mellett a lívek, a finn régészet nyugati függelékeként pedig a skandináv jellegű Ahvenanmaa (svédül Åland) sziget. Hogy szemlélete inkább néprajzi, semmint régészeti, amennyiben nem képes magát kivonni a finnugor rokonság inspirációja alól, azzal maga is nagyon tisztában volt.

Íme így áll előttünk összevont és csak vázlatos jellemzés keretében a finnugor régészet alapítójának alakja. Rólunk magyarokról, kétségkívül igen bölcsen, csak kevés szót ejtett s akkor is mindig a tárgyhoz illően. Tudott rólunk, ismert bennünket, de rokonnépként kívül hagyott számításából. Őt a finnugor „Észak” érdekelte, amint kiadványa francia címében óvatosan elhatárolta magát tőlünk. Még az obi-ugorokat sem tárgyalta, akiknek régészeti multja akkor még kevéssé volt vizsgálva. Egyébként teljes munkát végzett. S ha még tekintetbe vesszük, hogy a kihalt merja nép után is nyomozott, amelyről nevének kívül addig semmit sem tudtak, elmondhatjuk, hogy a finnugor őstörténeti kutatást fontos területek birtokbavételével vitte előbbre. Munkájának véghezvitelében nem kis segítséget nyújtottak neki az orosz régészek, akiknek a körében CASTRÉN és ő fáradhatatlan nyomozásai következtében kapott a rejtélyes csud-kérdés olyan értelmezést, hogy mindenütt finnugorok értendők rajtuk.

Oroszországban, mint SCHMIDT A. V.-nek egy 1928-ban megjelent igen részletes történeti értekezéséből látni (Archeologiceszkoe izucsenie drevno-

sztejt Szevera SzSzSzR. Finnougorszkij Szbornik), a század végére a régészeti kutatások széles körre terjeszkedtek ki. Ekkoriban a régiségek nemzetiségi hovatartozása lévén az egyik fő probléma, orosz kutatók is elismerték egyes vidékeknek és műveltségeknek „finn” vagyis finnugor jellegét. Különösen nagy érdemeket szerzett az orosz föld régiségeinek feldolgozásában SZFICYN A. A., akit TALLGREN valóságos katalógizátornak („catalogueur”) nevez. (ESA. VII, 4). A forradalom előtti orosz archeológiának ez a legnagyobb alakja 1931-ben halt meg. Szakavatott anyagközlései nagy mértékben elősegítették TALLGREN szintetikus munkáját. Finnugor specialista azonban nem volt, csak mindenoldali, elfogulatlan kutató, aki — érdekes apróság — egy Kazán vidékén eltemetett vitéz sírjában a norman kard mellett található magyaros övkészletre is figyelmes lett (SCHMIDT 208). — Finnugor szempontból előtte PONOMAREV P. A. nevét tartjuk kiemelkedőnek; ő már az 1880-as években három finnugor problémakörben: az ananyinói, gorodisce- és pianobori kérdésben tört utat (SCHMIDT 175).

Ezzel térjünk át a finnugor régészet másik nagy egyéniségének, TALLGREN A. M. — Aarne Mihálynak — bemutatására. Pályakezdsére céloztunk már előbb. 1908-ban került ki először Oroszországba, ahol ezután még elég sűrűn megfordult (1909, 1915, 1924, 1925, 1928, 1935). Már első nagyobb műve, doktori munkája: „Die Kupfer- und Bronzezeit in Nord- und Ostrussland” (1911) egy csapásra ismertté tette nevét. Kutatásainak kiindulási pontja tehát a bronzkor volt, a finnugor fejlődésnek ez a központi, kelet-európai kérdése. Programmba vette, hogy az egész uráلتaji bronzkor területét feldolgozza, Északnyugat- és Dél-Oroszországgal meg a Kaukázussal együtt, s ezt a tervét pontosan teljesítette is. Innen ment át a következő évtizedben a vaskor tanulmányozására.

Ekkor már egyetemi tanár volt. 1920-ban a tartui észt egyetemre hívták meg tanárnak, 1924-től kezdve pedig Helsinkiben működött mint professzor. Észtországi tartózkodása finnugor szempontból is igen termékenynek bizonyult. Nemcsak látókörét bővítette ki, hanem megalapítójává tette őt az újabb észt régészeti kutatásoknak. Életéből még egy adatot említsünk: az „Eurasia” című folyóirat megindítását. Ezt a neves etnográfussal, SIRELIUSSzal együtt alapította 1927-ben, s a szerkesztését MANNINENNal folytatva, ennek halála után teljesen maga adta ki 1938-ig, amikor a folyóirat a XII. kötettel megszűnt.

Az Eurasia Septentrionalis Antiqua (ez volt a folyóirat teljes neve) TALLGREN számára az európai publicitást, széleskörű tervei valóráváltását jelentette. Ide központosultak később összes törekvései. Előbb a Finn Régészeti Társaság folyóiratában (SMYA) jelentek meg főbb művei, pl. „L'époque dite d'Ananino dans la Russie orientale” (1919), utóbb azonban a külföldnek szánt majdnem minden munkáját itt tette közzé, összesen 25-öt, köztük természetesen a finnugor tárgyúakat is. Pl.: Permian Studies (1928), Problems concerning the Central-Russian Gorodishche Civilisation (1936), Sur l'origine des antiquités dites mordvinnes (1937), stb. Feltételezve, hogy ezek hazai szakköreink előtt ismertek s könnyen hozzáférhetők, ez alkalommal inkább nagyobb munkái szünetjeiben írt finn nyelvű és népszerű, de éppen azért összefoglaló jellegű közleményeiből merítjük reá vonatkozó általános tájékozódásunkat (korántsem akarva elébe vágni munkássága mindenoldali szakavatott értékelésének).

Ezek az összefoglaló dolgozatai a mi szempontunkból igen fontosak és érdekesek, s éppen legjobb éveiből valók. Ilyenek a „Tietojemme rajoilta

historiassa“ (Ismereteink a történelem határaitól) című 1920-ban megjelent könyvecskéje második felében „Az ú. n. uráلتaltaji terület“ főcím alatt olvasható pompás esszé-sorozata, élén a Suomen Museo-ban is közölt programmértékekezésével : az uráلتaltaji régészet feladatairól és alapkérdéseiről ; A Suomen suku I. kötetében (1926) közzétett finnugor régészeti alapvetése („Suomalais-ugrilainen muinaistiede“) s TOIVONENNEL együtt a Suomen kulttuurihistoria I. kötetébe (1933) írt finn őstörténeti vázlatát („Suomen kansan esihistoriallinen kulttuuriperintö“). Side veendő nem utolsó sorban a „Suomen muinaisuus“ (Finnország őskora) című régészeti kézikönyve is (1931) : a legszebben elgondolt és megírt régészeti munkák egyike, amelyben a szerzőnek nagy perspektívákban tájékozódó igazi történeti szemlélete különösen vonzó módon érvényesül.¹

Érdekes ezekben a dolgozataiban már az is, hogy váltakozva fordul elő bennük a finnugor, máskor a uráلتaltaji megjelölés. Vajjon ez programmbeli következetlenségből vagy ingadozásból fakad? Azt hiszem, egyáltalán nem! ASPELIN finnugor régészetet kezdeményezett, de Minuszinszktól is belevonta Szibériából : TALLGREN Minuszinszktól kikapcsolta a finnugor problémából, de a finnugor programot uráلتaltajival váltotta fel, úgy hogy ebbe Minuszinszktól és Szibéria is beletartozott, az európai Oroszország déli részével együtt. A központban így megmaradt a finnugor kérdés, de déli és keleti határai kibővültek a természetes földrajzi és kultúrhatárokig : a Fekete-tengerig, a Kaukázusig és Szibériában a Jeniszej folyóig. A finn régészeti tudomány így nem adott fel semmit már korábban meghódított kutatási területeiből, sőt a kört még kijebb vonta meg s a finnugorság déli határain elhelyezkedő nagyszámú törökség régészeti kutatására is bejelentette — a finnugorsággal való érintkezései miatt — kultúrigényét. Ugyanez a Fennoskandiából délkeleti meg keleti irányban gyűrésen tovarapódzó érdeklődés figyelhető meg egyes finn néprajzi írók munkásságában, főképpen pedig — az egészséges munkamegosztás folytán — a finn nyelvészet művelőinél.

Egyszerűen „finnugor“ és „uráلتaltaji“ nem jelent lényeges különbséget TALLGREN célkitűzésében. Hanem jelenti annak a közelebbi és távolabbi keleti környezeteknek a tanulmányozását, amelynek gyűjtőpontjában a finnság ősi multjára fény derül. Így aztán nevezhetni ezt a területet akár Kelet-Európának, Euráziának, vagy akár egyszerűen Oroszországnak is. Jellemző a szempontoknak erre az egybehangzására, hogy az „Eurasia“ folyóirat beköszöntőjében adott „keleteurópai“ programban ugyanazok a gondolatok térnek vissza francia szövegezésben, mint amelyeket korábban finnül „uráلتaltaji“ programjában ismertetett.

Nézzük azonban most már kutatásainak eredményeit is, amelyeket ASPELIN munkájának háttéréből mérhetünk le legjobban. Ezek az eredmények egyáltalán nem oly fényesek, mint a nemzeti tudományokban többé-kevésbé mindenütt jelentkező kétségbevonhatatlan nacionalista törekvésektől — mondjuk így — elváránk! Nagyon is szerények, a nyelvészet igénytelen megállapításaihoz símulók. A finnugor őshaza Oroszország erdővidékén volt, közel

¹ Rövidítéseink : Alk. = Alkeita stb.; Ant. = Antiquités ; Tiet. = Tietojemme stb.; SS. = Suomen Suku I ; SM. = Suomen muinaisuus ; SK. = Suomen Kulttuurihistoria I.

a puszta határához, a Volga középső folyásának partjain, az Okánál talán a Káma-folyóig (SK. 30). A finnugorok műveltsége az őslappokéra emlékezteti, azzal a különbséggel, hogy a lappok a kő használatát elfelejtették, de hogy a finnugorok ismerték (SM. 75). Felteszik — írja felettébb óvatos fogalmazásban — hogy Közép-Oroszország kőkorának valamelyik fokozata ezt a műveltséget képviseli. Tudjuk, hogy ez az ú. n. fészkerámiai műveltség, amelyről elterjedése alapján a svéd ALMGREN OSZKÁR már 1905-ben kimondotta azt a szinte a mai napig uralkodó véleményt, hogy finnugor törzsek lettek volna a hordozói. A mozgásban levő nép folyóparti halásztelepeinek nyersanyaga kő, kovakő, pala, szarv és csont volt. Ezek az i. e. első ezred kezdetén vonták meg magukat ellenség elől védekezve ú. n. gorodiscékbe: mellékfolyók és folyók találkozásánál választott, természetből is, két vízpart által védett erődített földvárakba. Ezzel vált a település első ízben bizonyos fokig helyhezköthetővé. Mint idézett ide vonatkozó angol nyelvű tanulmányában írja, ez erősítések lakói a Volga—Oka körzetben nem voltak elsősorban vadászok. Szemben az északibb gorodiscékkel, pl. a Vetluga völgyében, itt háziállatok csontjait is találták. A bronz igen ritka; a nyilak, kések, balták vasból vannak; a közhasználati nyersanyag pedig a csont. Ez a műveltség nyugat felé Fehéroroszországon, Litvánián át Kelet-Lengyelorszáig húzódik. Keleten nyilván finn, nyugatabban balti és különféle szláv népek képviselhették (ESA. X, 179).

A gorodiscse-műveltségben a finnugorok nem mind egyforma mértékben vettek részt, hanem nagyobb súllyal inkább a nyugati csoport: az őspermiek a Vetluga folyónál, a finn-volgai népek az Oka és a Valdaj között, ahonnan a bronzkor végével szétvándorolnak (SS. 203). A keleti csoport: az ugarság, ugyanekkor már magasabb műveltségi formát sajátított el: a keletoroszországi bronzkor kultúráját — Ananyinoét. Minthogy idevágó tanításai magyar vonatkozásúak, szükségesnek látom kijelentéseit szöszterint is idézni. 1919-ben (francia monográfiájában) és 1920-ban (Tietojemme stb.) gondolatmenete a következő: Az ananyinói műveltség folytatása a Kámánál a pianobori, mely i. u. 600-ig tart. Ekkor vége szakad és Kelet-Oroszországban nem folytatódik tovább. Hova tűnt el? Ebből folyik következtetése: „je pense surtout à la civilisation magyare, qui pourrait être une continuation de la série: civilisation de Pianobor — d'Ananino — de l'âge du bronze en Russie centrale“ (184). Finnül aztán így folytatja: „Ainakin toistaiseksi en ole voinut myöskään löytää magyarien kulttureista v. 800—1000 vaiheilta j. Kr. pianaborilaisia kulttureielementejä. Tämä kysymys vaatisi tarkkaa tutkimusta itse Unkarissa, jotta magyarielaisuusteoria voitaisiin ratkaista — positivisesti tai negatiivisesti.“ (Tiet. 179—180). A kérdésnek ez az eldöntése azonban nem történt meg. Ellenben TALLGREN még egy részlettel továbbvitte elméletét, mikor finnugor régészeti alapvetésében 1926-ban azt írta: „Talán azt lehetne gondolni, hogy a keleti bronzműveltséget az ugarság képviselte, nevezetesen annak déli részein a magyarok, északon és északkeleten pedig az osztjákok és vogulok“. (SS. 203). — E műveltség fokáról itt elég annyit jellemzésül mondanunk, hogy bár egykorú vele, mégis sokkal különb a gorodiscéknél. A sírleletek mindig igen teljeseek. Fegyverben és szerszámban sok a bronz, a kések már vasból vannak, kardok nincsenek. A díszítőművészet állatstílusa déli, szkita kapcsolatra vall.

Miután a legrégebb korszakokat elintéztük, onnan fogva most már bátrabban futhatunk át tanításain. Az ugarságról több fontos megállapítása

nem volt, csak azt hangoztatta nyomatékosan, hogy a permi vaskor állatképeit az obi-ugorok vallásával kapcsolatban kell vizsgálni (Tiet. 92). A nyugati finnek a római eredetű és feljük a gótoktól közvetített magasabb európai műveltség akkor érte utól, mikor vándorlásaik folyamán a Baltikumba érkeztek. Az ekkor bekövetkezett műveltségi változás oly nagy volt, hogy úgy látszik — idézem — „sem a finnugor kultúrórokság, sem a finn-volgai fejlődési fok hagyatéka nem mutatható ki számottevő mértékben Finnország új finn telepeseinek Kr. sz. tájáról származó tárgyi anyagában“ (SK. 36). A többi, még Oroszországban visszamaradt finnugorság történetében a IX. század hozott alapvető változásokat. Ezt megelőzően, 500 és 800 között itt három különböző kultúrkör és tartomány volt: Perm, az Oka folyó völgye és a Baltikum. „A változást a törökök, a szlávok és mindenekelőtt a viking vagy varjág gyarmatok okozták, részben az arabok, Bizánc és a keresztyénség. A szétszórt területek kereskedelmi és állami egységekbé csoportosultak“ (SM. 152—3).

Mint látjuk, szintetikus kép az övé, a nyelvészet őstörténeti következtéseivel mindenképpen egyezséget kereső. Éppen azért bizonyos szürkeség jellemzi a finnugorság legrégebb korszakait bemutató kartonjainak színeit. Amit a finnek vándorlásairól i. e. mondhat, az majdnem csupa feltevés. Csak Finnországnak a Baltikumhoz való őstörténeti viszonya kerül régészeti bizonyítékok alapján történeti megvilágításba. Oda, ami azon túl beljebb van, a finnugor erdők sűrűjébe, mégis csak a nyelvészet világossága képes fényt deríteni. Mert ami régiségek a föld alól felszínre kerülnek, azok egyelőre mind a délibb vidékek koronkénti műveltségi központjainak kulturális visszfényét tükröztetik; a finnugor régiség alig több szélső területnél, periferiánál (Tiet. 79); önálló arca és jellege, ha van is, meg nem fogható, hanem kisiklik a kutató ember kezéből. Hacsak a leletek helye és kora nem jön segítségünkre, egyébként egyelőre kevés fogódzó van olyan, amely eldönthetné, hogy a finnugorok ősei micsoda műveltségi javakkal bírtak évezredekkel ezelőtt.

E szerint az igazi „finnugor régészetnek“, vagyis az olyannak, amely nemcsak egyes finnugor nyelveket beszélő népek régészeti hagyatékát külön-külön, hanem egységben, egymásrahatásukban vizsgálja, még nem jött volna el az ideje, vagy ami ennél rosszabb, már el is múlt volna? Szükséges-e egyáltalán „finnugor régészetről“ beszélni, nem volna-e mindenképpen célszerűbb a régészetet, mint bizonyos meghatározott kultúrjavak meghatározott módszerű vizsgálatát felmenteni azon terhes kötelezettség alól, hogy mindig csak a népiség szempontjait tartsa szem előtt, ami a távolabbi múltban, a kőkorszak végétől visszafelé haladva, úgyszólván mihamarabb megszűnik régészeti probléma lenni? Vajjon nem ismeri-e félre a régészet tudományának alapjelleget az, aki ASPELIN módjára néprajzi szempontokat visz bele, vagy aki TALLGRENNAL tartva szorosan a nyelvészek mellé társul és kétségbevonhatatlanul értékes tudományos kíváncsiságát odaszegezi a nyelvészettől vont barázda mellé, arra vigyázva, hogy onnan a föld alól micsoda kincseket tudna a közös feladat: az ősi múlt kutatása szempontjából előbányászni? — Így merészen és kertelés nélkül felvetve is micsoda súlyos, témánkat valóban lényegében érintő kérdések! Éppen azért úgy gondolom, megérdemlik, hogy mindkét oldalról fejtegetessük: előbb negatív, majd pozitív beállítottságban. Negatív szempontból két érvet hozhatunk fel a „finnugor régészet“ ellen, egyet TALLGREN életrajzából, másikat a régészeti irodalomból. Az előbbi csak a magam megfigyelése.

TALLGREN finnugor elméleteinek súlypontja pályája elejére, még az 1910-es évekre esik.¹ Amint ASPELINNél nem hosszú idő, legfeljebb másfél évtized az a tanulmány, amit a finnugor kérdések vizsgálatában eltölt, azután másfelé fordul érdeklődésével: úgy TALLGREN esetében sem állandó a finnugor kérdés „ihlete” olyan értelemben, hogy fő tudományos „meglátásai” első eredményeivel születnek meg s azután ezeket a szellemi gyermekeit a későbbiekben csak felneveli, továbbdajkálja. Sőt át is néz felettük, s ha vissza-visszatér is megint hozzájuk, később az olyan kérdéskomplexumok, mint a Pontus-vidék s Kaukázus, a finnugor kérdéseknél jóval nagyobb teret kapnak kutatásaiban. Eddig ebből nem lehetne semmire se következtetni, hiszen a finnugor régészet köre nem oly gazdag problémákban, mint pl. a Kaukázus régészete. De mire magyarázzuk, hogy TALLGRENnek voltaképpen két arcát ismerhetjük meg műveiből. Kifelé (a külföld felé) némileg mást mutat, mint befelé (saját hazájában). Befelé finnugorság, kifelé Eurázsia. Finnugor közleményei, amelyekből merítettünk, mind befelé fordult arcát mutatták. Azt írta esszégyűjteménye előszavában 1920-ban, hogy az uráltajai csoportot, még a címét is megmondja, idegen nyelven ki fogja adni, s nem tette. Sőt, fontos és úttörő őstörténeti összefoglalásait mind csak finn nyelven jelentette meg, aminek az a következése lett, hogy Magyarországon egyetlen könyv, ZSIRAI MIKLÓS „Finnugor rokonságunk” című műve vette ezeknek hasznát a régészeti eredményeket tárgyaló tömör összefoglalásában.

Meg kell mondanom, én ezt a tartózkodását azzal hozom összefüggésbe, hogy Finnországban a finnugor problémák tekintetében fokozatos kijózanodás ment végbe előbb a folklórban, aztán a néprajzban, végtére úgy látszik a régészetben is a század eleje, de különösen a 20-as évek óta. A 10-es években még delel a finnugor tárgyi néprajz nyári napja, a 30-as években pedig már hűvös kritikai szellők fujdogálnak. Ha azonban úgy igaz, hogy említett „meglátásomban” „van valami”, akkor ezt érvül talán a „finnugor régészet” ellen lehet használni, s akkor a finnugor néprajz válsága (NyK. LIII, 292) egyúttal a finnugor régészetnek is l e h e t (de ez korántsem biztos!) a válsága. Annyi bizonyos, hogy a két probléma összefügg egymással. Avagy nem érthetetlen-e máskülönben, hogy egy ily ragyogó előadónak, kutatónak nem lett a kelet-kutatásaiban, minden igyekezete ellenére, utódja?

De ne bántuk személyes kérdéseinek, fájdalmainak kiteregetésével e nagy ember emlékét, akit magam is hallgathattam 1931-ben Helsinkiben ösztöndíjas koromban; akinek a kedvéért a nagyhirű professzor, talán azért, mert izgatta, hogy magyar van hallgatói sorában, akárhányszor német szavakat tűzdelt előadásába; aki pedig hiába is titkolta volna: minden régészeti előképzettség nélkül ült le a csekélyszámú hallgatóság padjába; s aki végül is attól tartva, hogy nem tud megfelelni a várakozásnak, a második félévben kénytelen volt lemondani — igaz, hogy egyéb érdeklődési tárgyai miatt is — TALLGREN óráinak látogatásáról...

Tudományos társaságok ülésén ezután is hallottam őt néhányszor. Egyszer Közép-Ázsia sziklarajzait magyarázta, máskor a kaukázusi megalit-kultúra emlékeit, és SIRELIUS képének teleplezésén a 80 éve elhunyt CASTRÉNról

¹ Fellépte voltaképpen már 1908-ból kelteződik (dolgozata Az uráltajai bronzkorról). Ezidőtájt olyan neves kutatók jelentkeznek a finnugor néprajzi kutatások területén, mint Sirelius (1906), Aarne (1907), Mansikka (1909), Hämäläinen (1913) és Holmberg-Harva (1913). Ezek közé sorolódik be archeológiai vonalon a fiatal Tallgren pályakezdése.

emlékezett, aki 38 éves korára annyi nyelven értett, mint amennyi évei száma volt. Még tíz évvel később is láttam az előadói asztalnál (finn szokásokkal ellentétben) szabadon beszélni ABERCROMBYRÓL, a finnbarát angol régészről, akiről szólva néhány jóízű anekdotával fűszerezte az emlékbeszéd komolyságát.

Ma is úgy áll előttem nyúlánk alakjával, élénken reagáló arckifejezésével, amelyet a halála után közölt fényképek sehogyan sem tudnak visszaadni. A régi arcnak, a régi hangnak örültem, akkor pedig, három évvel pályájának lezárta előtt, nem volt már a régi. Elszakítva kedvenc munkaterületétől, az oroszországi archeológiától, hontalannak érezte magát övéi között is. Annak, aki oly sokat dolgozott, és annyit elért célkitűzéseiből, csupa vágyból szőtt gyermeteg kedélyét meglepte a nagy feladatok elérhetetlenségének tudata. S aki Eurázsia néven magához akarta ölelni az egész művelt és még ismeretlen keleti világot sok ezer éves műveltségével együtt, annak vissza kellett vonulnia háború, inség közepett egy olyan józan, kisigényű tanítványi sereghez, mely az ő könnyelműen nagyranövesztett vágyait már nem értette meg. Gondolom, romantikusnak tartották, pedig csak más volt, mint általában a finnek. Déli, nyugtalanvérű. Anyjának kultúrszomja és nagyapjának, a hajóskapitánynak utazási kedve határozta meg kutató egyéniségének alapvonásait. Éppen betöltött 60 évével ahogyan élt — nagy emberként — úgy is halt meg. Talán éppen messzivágyó vonása hozta közel hozzánk. A nyelvészetben SETÄLÄ és RAMSTEDT, a néprajzban közelebbi munkatársai: SIRELIUS és MANNINEN említhetők mellette mint nagyhorizontú kutatók. Azonban, úgy látom, csak az egy RAMSTEDT közülük olyan, aki még nálánál is nagyobb kört fogott be, tágabb látókört szorított össze — mint altaji nyelvész — élete munkásságában.

Ha tőle, amint látni, rokonszenvünket nem tagadhatjuk is meg, mégis nyilvánvaló, hogy az a kor, amelyben élt, ma már mindenestül a múlté. A történelem tett közénk elválasztó vonalat. MOORA H., TALLGREN észt tanítványa ezért támadja őt, bár nevének említése nélkül, a szovjet Insztitút Etnografii Kratkie Szooobszenija 1950. évi füzetében, őt és tanításait — amelyekkel a finnek észak felé mozgását a Baltikumból megvilágította, — a népek közé éket verni akaró tanok közé számítván (29). Nem tartozik szorosan ide, hogy TALLGRENT ebből a szempontból vizsgálva keressük tanítvány és mester között az utóbbinak halála után megromlott viszony mélyebb okát, de nem kevésbé érdekes, hogy finn oldalról is találkozunk olyan véleménnyel, mely szögesen szembefordul TALLGRENNnek addig általánosan elfogadott, bár természetesen hipotétikus nézeteivel. S itt kerítünk sort arra a második érvre, amelyet az előbbieken negatív bizonyítéku jelentettünk be a finnugor régészet ellenében. Ez esetben is VILKUNA KUSTAA-é az ellenzék hangja, aki a Kalevala-társaság évkönyvének 1947/48-i kötetében a legrégibb szláv kapcsolatokról értekezve (dolgozatának címe: „Vanhimmat suomalais-slaavilaiset kosketukset ja suomalaisten esihistoriaa Itämeren partailla“) merőben új véleményt hirdet a finnek őstörténetéről. Szerinte ezek a Baltikumban őshonosok s több ezer éve laknak ott. Nem is lehet, hogy a gorodisce-műveltség alacsony fokáról hódíthatták volna meg a Balti-tenger partjait, amelynek őstörténeti helyzete a régészet leleteiből következően a kérdéses időben kelet felé inkább a kultúr-közvetítő, semmint onnan hatásokat befogadó passzív területé volt. A finnek nyelvében található nagyszámú tengeri és hajózási műszó is a finnségnek a tengeri élettel való régi szoros kapcsolatára utal. Ennyiben elfogadhatatlannak minősül a finnugor régészetnek az az állítása, hogy a finnek időszámításunk

kezdetével körülbelül egyidőben érkeztek a Baltikumba s onnan már a következő századokban Finnország felé kezdtek vonulni. Egyáltalán — mondja VILKUNA — vitatható a finnugorság nyugat felé húzódásáról szóló régi tan is, holott inkább nyugatról keletre folyt tovaaharapódzó mozgásuk, példa rá a marik és komik régi nyugatibb szállásai s az obi-ugorok ismert átköltözködése az Urálon túl levő területekre.

Még ha figyelembe vesszük is, hogy VILKUNÁnak régészeti szempontból MOORA kutatásaira és az Ösel-(Saaremaa)-szigeti Asva gorodiscse ásatásaira támaszkodó újszerű végkövetkeztetései, mint a jelek (TOIVONEN ellenvéleménye) mutatják, nem találunk, az összes finnugorságra nézve nem is találhatunk egyöntetű helyeslésre, akkor sem kétséges, hogy a finnugor őstörténetnek és a régészetnek eddigi szövetsége felbomlóban van; közöttük a néprajz élezi ki az ellentétet. Az olyan tudományban, mely harminc éve alig mozdult előre, ez nemcsak hasznos, hanem talán öröndetes is. A különféle tudományok szempontjainak különbözősége, a kutatások terén jelentkező fázisbeli eltolódások egymás ellen érvényesítve szerencsés súrlódásokra, eszmecserékre vezethetnek, amelyek az ügynek válnak hasznára. Ma még nem jósolhatjuk meg, hogy a „finnugor régészetnek“ mi lesz a sorsa, még ha sejtjük is, hogy eddigi tanításai, úgy amint vannak, tartósan nem maradhatnak meg. Lehetséges, hogy mint tudományos program visszاسzorul majd, ezzel szemben valószínű, hogy az egyetemes régészet keretében konkrét problémái mindjobban meg fognak világosodni. — A „finnugor régészet“ kutatásának ilyen immár határozottan pozitív előjelű megítélésére jogosít fel bennünket a szovjet régészet mostani munkája, amelyet ha teljes egészében nem tudunk is áttekinteni — s ez nem is lehet most célunk — egyes részleteiből a munka körvonalaira és természetére merhetünk következtetni.

Amikor TALLGREN 1936-ban elkészítette a finnországi régészeti kutatások mérlegét és mindenkiről, még magáról is megmondta a véleményét, ahhoz a számára fájdalmas ponthoz érve, hogy az eurázsiai archeológiának nincs fiatal finnországi képviselője, különös lírai kitételre ragadtatta magát. Itt ezt találjuk: „Es ist möglich, dass Finnland an diesen Forschungen nicht mehr wie bisher aktiv teilnehmen wird. Das ist auch nicht nötig, und durch das Aufblühen der russischen Wissenschaft wird die Forschung sicher schneller und besser vorwärtsschreiten“ (Eurasia X, 252). A tények igazolták ezt az észrevételét.

A Szovjetunióban, amint ezt SCHMIDT megírta s amint TALLGREN úti beszámolóiból kitetszik, az Októberi Forradalom után főként 1922-től kezdve új alapokon szerveződött meg a régészeti kutatás, s az 1920-as évek végétől fogva nagyszabásúan és tervszerűen végrehajtott rendszeres kutató-ásatások a következő évtized derekára elérték meg a nagyobb beszámoló-kiadványok megjelenését. 1940-ben jelent meg a „Materiali i issledovanija po archeologii SzSzsZr“ című vezető régészeti kiadvány-sorozat (eddig 23 kötet) I. darabja éppen az Urál- és a Káma-vidék anyagának szentelve, most pedig (1951-ben) e sorozat XXI. és XXII. kötete folytatja tovább a feltárt anyag közzétételét ugyanerről a területről. Az előbbiben a neolit- és bronzkor van feldolgozva, az utóbbiban pedig, CSERNECOV V. N. szerkesztésében részben a gorodiscséről, részben hozzánk közeleső, pl. középkori régészeti kérdésekről van szó. Mint KISZELJOV Sz. V.-nek a „Kratkie Szooobszenija Insztituta Isztorii Material'noj Kul'turi“ 1952. évi füzetébe írt s a háború utáni ötéves terv régészeti kutatásairól beszámoló cikkéből értesülünk, nemrég befejezték a kámai Ananyino-

kor monografikus vizsgálatát is (14). Ennek kiadása, úgy látszik, még hátra van.¹

Megjegyezve, hogy 1951-ben az Akadémiai Kiadónál megjelent egy „Szovjet régészeti tanulmányok“ című gyűjteményes kötet HARMATTA JÁNOS fordításában, amely a Szovjetunió régészeti kutatása módszerének megismerésére bevezető olvasmányul alkalmas, nem tehetjük meg, hogy egy-két, a szovjet régészet tanulmányozása közben felötlött szempontra itt is ne figyelmeztessünk.

Az egyik az Urál keleti lejtőjén felfedezett kőkori telephelyek jelentősége. Az ú. n. Sigir-kultúra az i. e. második évezred végén és az első évezred elején virágzott. Róla több tanulmányt DMITRIJEV P. A.-tól közöltek, aki a Honvédő Háborúban esett el. Az uráli kőkori földházakról szóló dolgozatát HARMATTA fordításban kiadta. Ennek a műveltségnek nyilvánvaló kapcsolata van az ugarsággal. Ezért jellemző, hogy a régészek, mikor az egykori kimélyített földházaknak földfeletti részét el akarják képzelni, SIRELIUSNAK az obi-ugorok kezdetleges lakásairól írt ismert tanulmányából vesznek példát s eképpen a néprajz segít a régészetnek ma meglévő jelenségeket történeti alapra helyezni. Meglepő, hogy a telephelyeken kiásott leletekből milyen sokoldalú képet alkothatni az egykori műveltség szintjéről. Így SZALYNYIKOV K. V. dolgozatában, amelyet a délkeleti Urál-vidék bronzkoráról írt, hozzászólás olvasható egyebek közt a magyar őstörténetet is érdeklő lótenyésztés kérdéséhez.

Művelődéstörténeti szempontból nem kevésbé tanulságos a felső Káma-vidék X–XIV. századi leleteinek feldolgozása TALICKIJ M. V., a Honvédő Háborúban szintén elesett régész tanulmányában. Tanulságos pedig a bolgár műveltségi hatások miatt, amelyek a komikat és permjákokat éppúgy utolérték itt, mint a magyarságot néhány évszázaddal hamarabb. S minő érdekes probléma: a szerző megállapítása szerint e nyelvrokonaink is az ekés műveltséget sajátították el tőlük, mint a magyarság, amelynek nyelvében az eke bolgár-török jövevényszó. A földből előkerült tárgyi valóság szinte kínáltatja magát, hogy a szovjet régészek segítségével kinyomozzuk: milyen volt az az ezer évesnél régibb bolgár-török eketípus, amelynek használatára nevével együtt ez a földművelő nép tanította meg a honfoglalók őseit.

Régészeinkre vár a feladat, hogy a szovjet archeológia eredményébe bekapcsolódva, őstörténeti vonatkozásait magyar szempontból hasznosítsák, továbbfűzzék, kiegészítsék. Úgy értesülünk, hogy egyik kiváló régészünk, LÁSZLÓ GYULA, a magyar őstörténet régészetének feldolgozásához ismertetni fogja az e tárgykörbe eső szovjet régészeti irodalmat. Bízunk benne, hogy a Szovjetunióban oly nagy fejlődésnek indult régészeti kutatások őstörténetünk anyagi alapjainak szempontjából hatalmas segítséget fognak nyújtani a finn-

¹ E finnugor területek régészetének áttekintő eredménye: SZMIRNOV A. P. nagy tanulmánya a mondott sorozat XXVIII. kötetében a középső Volga- és Káma-vidék népeinek ősi és középkori történetéről (Ocserki drevnei i szrednevekovoj isztorii narodov szrednego Povolzs'ja i Prikam'ja, 1952) e sorok írása után került előnk. Ez a mi szempontunkból azért igen jelentős, mert SCHMIDT korábbi hangsúlyozottan elismerő méltatásai után (i. m. 186, 193, 195, 227) immár TALLGRENnel és elődeivel szemben általában véve határozottan elítélő állást foglal el (műve bevezetésében) s az eddigi finnugor régészeket egyetemlegesen ideológiai, sőt politikai vétségekben marasztalja el. Ennek a felfogásnak a kihatása a kutatások további menetére még nem becsülhető fel. SZMIRNOVnak az a régészeti ellenvetése azonban, amely a volgai finnugorságot a baltiaiktól távolállónak jellemzi és velük szemben eredetiségüket (szamo-bútnoszty) hangoztatja, legalább is TALLGREN tanításaira nehezen vonatkoztatható, aki amint láttuk, a keleti és nyugati finnugorok között közvetlen régészeti kapcsolatokat nem talált.

ugor őstörténeti kérdések nyelvészeti megvilágításának. A „finnugor régészetről“ mint kutatási irányról vélekedhetni többféleképpen, de a finnugor nyelvészet, mint általában a legtöbb műveltségi megnyilatkozás háttérében a régészeti problémák kétségbevonhatatlanok. Az archeológia materialista alapú tudomány. Maga az anyag feltárása viszi előre. Ez a feltárás pedig ellentétes elméleti irányzatoktól meg nem zavarhatóan szervezeten folyik és halad előre. Míg a nyelvi, a folklór- és a néprajzi gyűjtés anyaga a különféle szempontok szerint vita tárgya lehet, az nem vitás, hogy a földben lévő régiségeket napfényre kell hozni; ez a Szovjetunió vagyonának egy része. Ezért sikeresebb, lendületesebb a feltáró munka menete még az előbb említett tudományok gyűjtésénél is, s ahol az exkavátorok ásnak, ahol az új technika megváltoztatja a térszín képét, mindenütt régészek is kutatnak; az ily kutatás mellett a finnugor régészet sem sorvadhat el.

A várható eredmények még nem mind tekinthetők át, de éppen azért fel kell készülni rájuk. A Szovjetunió északi erdőövében nem lebecsülendő területek tartoznak a finnugorság multjához. Mikor a kőorból kilépő ember népi meghatározottságot nyer (hogy már népi névvel lehet nevezni), Európa keleti részein az erdőövében elsőnek a finnugorság lép fel, még az indoeurópaikat megelőző időben. Bizonyos, hogy a föld alatt több nyomát találni, mint ami nyelvéből tovább él a felszínen. De ezt külsőorságokból időszakonként irányított érdeklődő-expedíciókon, egy-két ember felbiztatásával megismerni nem lehet. Még kevésbé gyűjtemények összevásárlásával. Az anyag közkinccsé tétele, irodalmi ismertetése által, természetesen szovjet régészekre marad. Ezek, amint látom, nem néprajzi, nem is őstörténeti, hanem egyszerűen régészeti szempontból járnak el, mindenféle népi elfogultság nélkül. Bányászok, akiket egyelőre a munka nagyja érdekel s nem annyira végső értéke az adatok bizonyító súlyának. Óriási előnyük mindenki mással szemben, hogy ott vannak a helyszínen. Gyűjtésben, publikációban nincs, aki vetélkedhetnék velük. A mi részünk más területre esik. Ez a terület a szintézis. Nem most, hanem majd a kiadványok sorozatának megjelente után. Amikor a feltételek együtt lesznek ahhoz, hogy újra össze lehessen egyeztetni a jelenleg széthúzó szaktudományok vallomásait.

Az őstörténet, mint különféle szaktudományokra támaszkodó szintetikus tudomány, mindenkor ilyen összeegyeztető művelet folyamánként valósul meg. Nem minden időpont alkalmas szintézisre, viszont vannak időszakok, amikor a szintézis igénye követelően lép előtérbe, s ha adva vannak reá a feltételek, lehetőségét felismerni és kiaknázni a tudomány érdekében elsőrendű fontosságú feladat. Nem mindig az összes szaktudományok összehangolódása (konstellációja), igen gyakran egyes tudományok előreugrása adhat neki hatalmas lökést. Ez lehet a nyelvészet, közelebbről a jövevényszavak kutatása (pl. THOMSEN, GOMBOCZ), de lehet a szövegfilológia (NÉMETH GY.), vagy más tudományok pl. néprajz, folklór, embertan, zenefolklór stb. is. Pl. ha a finnugor őstörténet jellegzetes képviselőit vesszük, AHLQVISTban és SETÄLÄben a nyelvész és etnológus egy személyben való egyesülése volt fedezete szintetikus látásmódjuknak, de SZINNYEI esetében már inkább csak a nyelvész okfejtése szólalt meg a magyarság őstörténetéről szóló első munkában, míg ZICHY ISTVÁN, tulajdonképpen szakavatott őstörténészünk, előbb főképpen a nyelvészekre, utóbb pedig azoktól valamennyire eltávolodva s a régészekre támaszkodva illesztgette össze egymásnak részben ellentmondó, de sok részletben figyelemreméltó és használható őstörténeti konstrukcióit.

Ebben a távlatban, a szintézis vonalába állítva, mérhető le majd egyszer, úgy gondolom, a finnugor régészet jelentősége is. A régészetnek ugyanis különleges kiváltsága van más szaktudományok felett. Keveset lát, de élesen; anyaga, ez a legkonkrétabb, szószerint kézzelfogható anyag, összehasonlításra, tipológiai vizsgálatra kiválóan alkalmas; s e mellett kronológiailag jobban is datálható; nem hiába vészték MONTELIUSnak, az összehasonlító régészet egyik alapítójának emlékérmére: „Femtio års forskarbragder erővrade ärtusenden av mänsklig odling“ (Ötven év kutató munkája az emberi műveltség évezreideit tárta fel). Másik jellegzetessége, ami a finnugor nyelvészettől, néprajztól és részben az embertantól is megkülönbözteti, hogy vizsgálandó jelenségei mindig történetiek, sohasem jelenkoriak; következtetései összehasonlító alapon nem érnek fel a jelenkorból a finnugor korig, de rendszerint még csak pár évszázadnyi időre sem; ugyanis a hagyomány bizonyos fokig más értelmű szó a régészetben, mint amazokban. A sírokból előkerülő emléktárgyak tetemes része a műveltség változékony, divatra és fejlődésre fogékonyabb felső fokát jellemzi; nagy multra tekintő állandó hagyományokról — amilyenek pl. a nyelvben vannak — kevésbé lehet beszélni. Következésképpen korhoz kötött jelenségei a legnagyobb mértékben tárgyilagos tények és csak arra a történeti korra vonatkoztathatók. Ebből kifolyólag nincs súlya annak a megállapításnak, hogy a pianobori műveltséget az azt megelőző ananyinoival Magyarországon nem találták meg; egy vagy két évszázad alatt az népünk műveltségéből tökéletesen kipusztulhatott, főképpen a vándorlások idején. Az ananyinói elmélet akkor is megállhat, ha nincsen nyoma fennmaradásának; sőt éppen így tárgyilagos az, ha közvetlenül betekintést tud adni egy olyan műveltségi állapot képébe, amelynek megragadásához más tudomány közvetlen eszközökkel nem rendelkezik. Más kérdés természetesen, hogy valamely műveltségnek népi hovatarozását mivel tudja és tudja-e elfogadható módon a régészet bizonyítani.

Mindebből azt akartuk kihozni, hogy a magyar régészet tudományának vizsgálati anyaga hátrább nyúlik vissza a térben és az időben, mint a kutatás eddig tényleg vizsgálta. Ősműveltségünk régészetileg megragadható fejlődéstörténete nemcsak Levédiáig vezet vissza bennünket, hanem nyilván azon is még túl. Így sohasem lehet közömbös számunkra az, amit eredetünk és műveltségünk legkorábbi kikövetkeztethető szakaszáról s annak az útnak egy darabjáról, amelyet a magyarság a finnugorok kötelékében megtett, akár Finnországban, akár egyebütt rólunk megállapítanak. A magyar őstörténet más szög alatt látja Kelet-Európát, mint a finnek, akiknek számára az uráltkori program a közelebbi finnugornak a természetes földrajzi határokig való kiszélesítését jelenti. Tőlünk nézve e két csoport viszonya is, sorrendje is tökéletesen más. A finnugorság jelenti a távolabbi primitívséget: a teljesen különböző földrajzi tájat, amelybe a finnek még úgy-ahogy beletartoznak, a törökség pedig földrajzi szempontból az azzal egyforma távoli, műveltség tekintetében azonban hozzánk közelebb eső kultúrvidéket.

Őstörténetünkben e szerint a finnugor elem a törökkel egyesülve vagy attól kiszorítva jelenik meg, de ez nem lehet ok arra, hogy most már távolabb észak felé ne iparkodjunk a nyomát visszafelé követni. TALLGREN bátorsága, amellyel a magyarságot, ha feltételeken is, finnugor szemléletébe beillesztette, bátorításul szolgálhat számunkra a jövőre. Elméletekre, szintézisekre mindig szükség volt és lesz, mert csak ezek által foglалható össze a tudomány haladása.

Ugor szótani kérdések

1. „A nyelvészet fő feladata — állapítja meg SZTÁLIN alapvető tudománytörténeti jelentőségű tanulmányában — a nyelvfejlődés belső törvényeinek tanulmányozása.”¹ E törvények lényegét vizsgálva V. N. JARCEVA arra az eredményre jutott, hogy ezek „mindenekelőtt a nyelv alapjában”, tehát nyelvtani rendszerében és alapszókincsében összpontosulnak, amelyek a nyelv „minőségének”, saját nemzeti karakterének megőrzését biztosítják, egymással szoros kapcsolatban vannak; emellett az egész szókészletet átfogó nyelvtani rendszer egyúttal az alapszókincs szavait is átfogja, s ezekhez még külön sajátos viszony is fűzi, mivel az egyes nyelvek nyelvtani rendszerének belső fejlődéstörvényei visszatükröződnek az alapszókincs kifejlődésében, az illető nyelv szóképzésének törvényeiben”². A nyelvfejlődés belső törvényeinek tanulmányozása szempontjából tehát különösen nagy fontosságot kell tulajdonítani azoknak az etimológiai kutatásoknak, melyek egy-egy szócsalád sokszor nagyon is messze szétágazó tagjairól állapítják meg a közös eredetet, illetve a fejlődéstörténeti összetartozást.

Ebbe a kutatási körbe tartoznak természetesen mindenekelőtt azok a szócsaládok, melyek egyazon alapszónak vagy (ma már csak kikövetkeztethető) „gyök”-nek képzőkké-l, és esetleg magán a gyökön belül, hangzóváltással alkotott származékai. Ilyenek pl. *comb: cimpa: cubák*; *forr: fordít: fergeteg: fertő: fetreng: ferde: fúrge (EtSz): szilánk: szalu: szál: szalag* (PAIS: NyK. L, 337 kk.) stb., stb. Az effélék a nyelvfejlődés belső törvényeinek tanulmányozása szempontjából azért nagyon fontosak, mert megmutatják, hogyan fejleszt a társadalmi-nyelvi közösség egyes különböző, de a szemlélet valamely mozzanatában azonos jelenségek megnevezésére szavakat ugyan azon gyökből, a tapasztalati anyagban észlelt közösséget így a nyelvi anyagban, a szókban is kifejezésre juttatva. A *forr: fordít: fergeteg* stb.-féle etimológiai szócsoportok tehát az őket létrehozó nyelvi közösség szemlélet-módjára, képzettársítási folyamataira vetnek fényt. De talán még érdekesebbek a *szilánk: szalu: szál* stb. típusú szócsaládok, melyek azt is megmutatják, milyen termelő tevékenység — azaz munka — fűződött az illető nyelvi társadalom történetének bizonyos szakaszán valamely természeti tárgyhöz, amely megmunkálendő termelőeszközzül, vagy esetleg munkaeszközzül szolgált.

Egy-egy szónak ilyen elbokrosodása természetesen a nyelvi élet fejlettebb fokán indul meg, amikor az illető nyelvi társadalomban már bizonyos készség alakult ki a fogalom- és rendszeralkotásra. Ezen a gondolkodási és nyelvi fokon

¹ SZTÁLIN: Marxizmus és nyelvtudomány. Szikra, 1950: 28. l.

² V. N. JARCEVA: »A nyelvfejlődés belső törvényei és a nyelvrendszer« c. előadásának ismertetése NyIK. III, 308. — A kiemelés tőlem való.

az összetartozó, vagy összetartozónak vélt jelenségeket egy közös alapszónak, vagy inkább alapszóelemnek bizonyos alaki módosításaival jelölik meg.³ Az ősi szóalkotásnak ez a módja — amennyire a nyelvi közösség többé-kevésbé tudatos erőfeszítéseit új gondolati tartalmak kifejezésére ilyen etimológiai szócsalások összeállításával legalább megkísérelték — nyomon követni⁴ — a nyelviség minden más megnyilatkozásánál világosabban és közvetlenebbül bizonyítja annak a másik megtélni tételnek mélységes igazságát, hogy „a nyelv elválaszthatatlanul egybekapcsolódik a gondolkodással.”⁵ Az ilyen etimológiai szócsaládok — alakban és jelentésben egymástól sokszor igen messzire eltávolodott tagjaikkal (melyekben a jelentésváltozás sokszor a legkülönbözőbb nyelvekből vett meglepő párhuzamokkal igazolható)⁶ — arra mutatnak, hogy a véletlennek és ösztönösségnek jóval kisebb szerepe volt a nyelvteremtési folyamatban, mint ahogy azt régebben általánosan képzelték. A fejlődő társadalomnak állandóan új és új anyagi szükségletei és igényei támadtak, s ennek megfelelően egyre fokozódta nyelvi szükségletei és igényei is. Ha pedig a társadalom anyagi fejlődését nem tartjuk — mert nem is tarthatjuk — a véletlen művének: éppen mivel nyelv és gondolkodás elválaszthatatlan egymástól, nem tarthatjuk a véletlen művének a társadalom nyelvi fejlődését sem. Különben a nyelv tudatos jellegére utal SZTÁLINnak az a lényeglátó megállapítása is, mely szerint „a nyelv, minthogy közvetlen kapcsolatban áll a gondolkodással, regisztrálja és szavakban, szavakból fűzött mondatokban lerögzíti a gondolkodás munkájának eredményeit, az ember megismerő tevékenységének vívmányait és így lehetővé teszi a gondolatcsereit az emberi társadalomban.”⁷

2. A nyelv életének valószínűleg az előbbinél ősi korszakában elkezdtek azok az alakpárok, amelyekben nem különböző alaktani elemekhez, hanem csupán egy-egy hangzó különbségéhez fűződnek a jelentéskülönbségek. Ilyen alakpár — ha mellőzzük az ikerszavakat és az úgynevezett „leíró” alakpárokat — általában igen kevés van. Ezek, az igenévszókkal együtt, szinte nyelvi kövületeknek tekinthetők, maradványoknak abból a nyelvállapotból, mikor a nyelvtani szerkezet még kialakulatlan, fejletlen, kezdetleges volt, s a gondolatközlésre, a „valóságához való viszony”⁸ kifejezésére még nem voltak kész grammatikai elemek: képző, rag, viszonzó stb. Valószínűnek látszik, hogy abban a korban a tudattartalmak módosítása és közlése elsősorban fonetikai, illetőleg fonológiai eszközökkel (hangsúly, hanglejtés, hangzováltás) történt. Legalábbis mintha erre utalnának a mutató névmások, minden nyelv legősibb elemei, melyek a nyelv szótári szókészletének egész anyagából — a hangutánzó szók mellett — a legtöbb reális kapcsolatot tartják

³ Ezt a gondolatot már korábban is érintettem, I. MNy. XLV, 156.

⁴ Nem kitűzött céljában, de eredményeiben ilyen tanulságokat adó mű L. HAKULINEN »Über die semasiologische Entwicklung einiger meteorologisch-affektiven Wortfamilien in den ostseefinnischen Sprachen« (Stud. Fenn. I/2, 1933) c. terjedelmes, igen gazdag anyagot tartalmazó és módszertanilag is sok értékeset nyújtó dolgozata.

⁵ SZTÁLIN i. m. 35.; vö. még i. m. 21, és »Válasz az elvtársaknak« id. kiad. Mell. 2. l.

⁶ Ez a jelenség az emberi logika nagyjából azonos jellegű működésének fellelője nélkül érthetetlen volna. Másszóval: a különböző, történetileg össze nem tartozó nyelvekben tapasztalható jelentésváltozások párhuzamossága nyilván tanúsítja, hogy logikai mozzanatok igen erősen érvényesülnek a nyelvi folyamatokban.

⁷ SZTÁLIN, i. m. 21. l. Kiemelés tőlem.

⁸ L. PAIS: »A mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez.« MNy. XLVI, 207 kk.

jelentésükkel: a közelre (palatális hangrend) és távolra (veláris hangrend) mutatással.⁹ Ezekben még világosan tükröződik az elsődleges térszemlélet, az alanyi térvizonyítás mindenkor antropocentrikus jellege és a közel-távolság dialektikus ellentéte.¹⁰

Bár az ősi hangváltó párok száma igen csekély, maga a hangzováltás nem ritka jelenség nyelvünkben. Itt vannak először is az ikerszók (*fireg-forog, billeg-ballag, dib-dáb, dirib-darab* stb., tehát az osztódásos ikerítések)¹¹, továbbá a „leíró” (deskriptív) alakpárok (*kever: kavár, dedeg: dagad, gyúr: gyúr*, talán a *csel: csal*¹² stb.). E hangzó-váltás azonban nem fogalmi, hanem csupán árnyalati eltérések kifejezésére szolgál. Nagyon jellemző, hogy nem mutatkozik ugyanazon paradigmán belül: e ponton tehát lényeges különbség van közte és pl. a germán ablaut jelensége között. A (puszta) hangzó-váltásnak a mai magyar nyelvben nincs sem alaktani, sem mondattani szerepe. De hogy valamikor lehetett, azt igen valószínűvé teszik az ilyen sorok: *való: volt; halál: holt; ez: ide: így; az: oda: úgy; ház: haza: honn* (ZSIRAI, Fgr. Rok. 7, vö. még STEINITZ, Fgr. Vok. 93 k.). Ma már a nyelvi viszonyítás ezen módjának — talán többszörös kiegyenlítődések és főleg az etimológiailag összetartozó elemek hang- és jelentésbeli elszigetelődésének következtében — csak nyomai vannak nyelvünkben.

Ez a jelenség tehát — a hangzováltás alaktani szerepének eltűnése — a magyar nyelvfejlődés egyik belső törvényszerűségének látszik. Azonban, mint A. N. JARCEVA megállapítja, ahhoz, hogy „a nyelvi rendszer minőségi átalakulásait tanulmányozhassuk, és főképpen, hogy meghatározhassuk a fejlődés belső törvényeinek minőségi változásait, ahhoz nem mindig lehet elégséges az, ha csak egyetlen nyelv történetileg hozzáférhető nyelvi anyagát vizsgáljuk meg. Ezért egész világos, hogy a nyelvfejlődés belső törvényeinek minőségi változásai csakis akkor határozhatók meg a lehető legteljesebben, ha az egymással rokon nyelveket vizsgáljuk meg, mégpedig egymáshoz fűződő kölcsönös kapcsolataikban; és ha nyomon követjük az alapnyelvhez való viszonyukat. Ekközben földeríthetők mind az illető nyelvcsaládban érvényesülő közös törvényszerűségek, mind pedig a fejlődés új belső törvényei, melyek minden történelmileg ismert nyelvnek sajátos jellemzői”.¹³

Ez az elméleti megfontolás logikusan vezet a nyelvünkkel legközelebbi rokon obi-ugor nyelvek hasonló jelenségeinek vizsgálatára. Ezekben valamivel több maradványa van a paradigmatis hangzó-váltásnak. Pl. manysi *jiwem* 'jövök': *jäjən* 'jöjj'; *vijem* 'veszek': *visem* 'vettem'; *vojən* 'végy' (ZSIRAI, i. m. 8); chanti *amp* 'eb': *impəm* 'ebem'; *mort-* 'tör': *mürtəm* 'törtem': *mirtä* 'törj' (uo.). Sőt KARJALAINEN (OL. 235, 242) és STEINITZ (Fgr. Vok. 84, Ostj. Vok. 98) szerint a keleti chanti nyelvjárásokban gazdagon fejlett, tisztán rendszerezhető paradigmatis „magánhangzó-váltakozás” van mind

⁹ Hogy a közelre mutató a legtöbb nyelvben magas, a távolra mutató pedig mélyhangú szókkal történik, annak nyilván fiziológiai okai vannak: közismert az a fizikai hangtörvény, hogy a mély hangok messzebbre hallatszanak el, mint a magasak.

¹⁰ Ez ~ az és származékai: *itt-ott, erre-arra, ekkor-akkor, így-úgy* stb. kizárólag csak pillanatnyilag és csakis a beszélő, illetve hallgató szempontjából bírnak jelentéssel. Erre nézve vö. KISPÁL: Napszakok nevei az ugor nyelvekben, MNyTK. 39: 3. l.

¹¹ L. PAIS: »Kérdések és szempontok a szóösszetétel vizsgálatához.« MNy. XLVII, 147.

¹² L. HEGEDÜS L.: Csal, csel. MNy. XLVI, 123.

¹³ V. N. JARCEVA: A nyelvfejlődés belső törvényei I. V. Sztálin nyelvtudományi munkáinak tükrében. NyIK. III, 304 k.

a névszó-, mind az igeragozásban, mind pedig a szóképzésben. Éppen a keleti chanti viszonyokban látja STEINITZ az ősi finnugor állapotok megőrzését, vagyis — a többi finnugor nyelvben is kimutatható hangzó-váltás nyomai alapján — már a finnugor alapnyelvre paradigmatis vokalikus-váltakozást tesz fel. Ezeket az így talán kikövetkeztethető hangzó-váltakozási eseteket KARJALAINEN (i. h.), WICHMANN (FUF. Anz. IV, 13) és GOMBÓCZ (NyK. XXXV, 476 k.) az indoeurópai ablaut jelenségével gondolja egy sorba állíthatóknak.

Visszatérve az obi-ugor viszonyokra, STEINITZ ismételtén (Ostj. Vok. 98; Ostj. Gramm. Chrest., Leipzig, 1950 : 39. l.) megállapítja, hogy a keleti chanti nyelvjárásokon kívül általában csak töredékeiben maradt fenn az egykori rendszeres vokális-váltakozás : néhány igében és helyhatározószóban ; ellenben nagyobb mértékű — bár nem, vagy alig rendszerezhető — a szóképzésben.

Mivel az ugor nyelvek magánhangzóinak paradigmatis váltakozása — oly értelemben, mint pl. a mai finn fokváltakozás — még nem tisztázott kérdés, egyelőre a „hangzó-váltakozás” helyett inkább a „hangzóváltás” kifejezést használom. Ezt azért is vélem megfelelőbbnek, mert a jelenség nyomai mint láttuk, főként a szóképzésben mutatkoznak, ahol pedig gyakori az alak- és jelentésbeli elszigetelődés, vagyis ahol éppen nem az a helyzet, amit „paradigmatis váltakozásnak” szoktunk nevezni.

Az eddigiek alapján úgy látszik tehát, hogy az ugor nyelvek a hangzó-váltást, mint nyelvi kifejező eszközt, főleg jelentéstani szerepben használták. Ilyen jelentéstani szempontból vizsgáljuk meg *irány*~*arány* szavunk ugor nyelvekbeli jelentéseit és származékait. E két szó nyelvünk ősi hangváltó alakpárjai közé tartozik, nyelvtörténeti szempontból a mutató névmással áll nagyjából azonos fokon, a rájuk vonatkozó jelentéstani vizsgálódások tehát a nyelvfejlődés legősibb korszakainak konkrétumaitól fognak a mai különböző elvont jelentésekhez vezetni.

3. *Irány*~*arány* szavunk összetartozását nemcsak a hangalak közössége és a mai kétféle jelentés közvetlenül világos kapcsolata bizonyítja, hanem az is, hogy a régi nyelvhasználat egyáltalán nem tett különbséget köztük. Még azután is — írja a NyÜSz. — mikor az *arányoz* igéből már elvonták az *arányt*, s az *irányoz*ból az *irányt*, a két új szó teljesen egy jelentésű volt. KUNOSS (Gyalulat, 1835) választja őket határozottan külön, megállapítván, hogy „directio értelmében helytelenül használtatik *arány*, mert ez annyi mint proportio”. A mélyhangú változat tehát az elvont mérték-viszony kifejezőjévé lett, a vegyeshangú pedig a tér-viszony jelölőjévé állandósult. E jelentésmegosztás teljesen tudatos volt, a nyelvvel foglalkozó egyesektől eredt, amit bizonyít egyrészt az, hogy még egy emberöltővel később sem vált teljesen egyértelművé a használatuk, s mint CZUCZOR—FOGARASI mondja, az *arányt* „néhányek összezavarják az *irány* szóval, mi hibás tévedés” ; — másrészt az, hogy a népnyelv — amennyire a tájszótárakból megállapítható — máig sem tesz határozott különbséget köztük.

Minél világosabb azonban az *irány* : *arány*, *iránt* : *aránt* szók összetartozása, annál több a velük kapcsolatos hang-, alak- és jelentéstani probléma. Ezek tisztázása pedig azért különösen érdekes, mert kérdéses szavaink nem csupán alapvető szókincsünk elemei (közhasználatúak az egész magyar nyelvterületen és sok származék képzéséhez szolgáltatnak alapot : *irányít*, *irányoz*, *irányzat* ; *aránylik*, *arányít*, *arányos*, *aránytalan*, *aránylag* stb.), hanem o l y a n elemei alapvető szókincsünknek, melyek legelső adatainktól

kezdve elvont értelműek, tehát elsődleges, konkrét jelentésüket nem ismerjük. Ilyen szó ugyanis általában igen kevés van a nyelvekben, mert még a legelvontabb fogalmakat kifejezők mögött is ott lappanganak az eredeti konkrét jelentések, melyek többnyire magából az illető nyelvből kimutathatók,¹⁴ vagy a rokon nyelvek vetnek rájuk világot.¹⁵ Alig van olyan elvont jelentésű szó — természetesen a már ilyenül átvett jövevényszókat leszámítva — melynek ne volna etimonja.¹⁶ Elvileg azonban ezeknél is fel kell tenni a konkrét alapjelentést, mely ha egyelőre nem ismeretes is, a rokon nyelvek hozzáférhető anyagának gyarapodásával (s következőképp a történeti tájékozódás lehetőségének fokozódásával) később valószínűleg kimutatható lesz.

4. Az *irány*: *arány*, *iránt*: *aránt* szókhöz fűződő alaktani kérdések vizsgálatával ez alkalommal nem foglalkozhatunk, annál kevésbbé, mert tulajdonképp csak a rokon nyelvi megfelelések fogják majd megmutatni, milyen m a g y a r n y e l v i kérdések várnak itt valójában megoldásra. A szócsoport etimológiai megfeleléseinek keresésében ezúttal a jelentéstani szempont a döntő; abban ugyanis minden eddigi kutató teljesen egyetért, hogy az *ar-* ~ *ir-* gyök egyeztetendő, az *-ány* illetőleg *-án(t)* pedig valami toldalék-elem, melynek megfejtése a külön magyar nyelvtudomány feladata.¹⁷

Jelentéstani szempontból a NySz. és tájszótáraink adatai következőképp csoportosíthatók:

I. Tér-vizonyt fejeznek ki: I. *arány*, *aránt*: Az viadalban *rea aránza* és által vte ötet; *Arányozzanak* és loyenec; *Arányzóba* vette ellenségét; *Szegarányu* lineára szorította a golyóbist; Ky mynd az *arant*, hol alland, ottan be meennyen; Ásd meg ott az ága *aránt* a földet; ird az linia mellé, az személlyec *aránt*; Elmém nem az *aránt*, sőt attul távul járt; stb. (NySz.) —

¹⁴ Hogy csak néhány obi-ugor példát idézzünk a jól ismert magyar *aggodalom*, *töpreng*, *megért*, *fölfog*, *tapasztal* stb. mellé: manysi *mari* 'szűkül, bánt': *marémané* 'unatkózó' (SZIL., Trócs.); *álmí* 'emel, magasztal' (SZIL.); *lakw* 'kerék': *lakwá* 'szerte' (uo.); *kaxér* 'kebel, vágy, has, méh' (SZIL.); *kakriñ* 'dühös' (VNGy. II, 43), *kakr* 'érzelem' (i. m. 37) stb.; chanti *áj* 'klein, unbeträchtlich, niedrig, jung': *ájat* 'leise, langsam, gemächlich' (KARJ.—TOIV., Wb. I, 3, 4); *k'o'at'ávz* 'hören, verstehen, merken, fühlen' (i. m. I, 377); *səm* 'herz, inneres': *səməñ* 'mutig, waghalsig, willig, eifrig' (i. m. II, 857—8); *pəts* 'boden, grund': *pətal* 'wirklich, richtig, ursprünglich' (PAAS.—DONN., Wb.) stb.

¹⁵ Pl. *tud* igénk megfelelői minden rokon nyelvben elvont értelműek, de a finn *tunnustaa* származéknak még megvan az eredeti érzéki értelme is: 'tactu, tento, tentans exploró' (I. Gombocz, Jelentéstan 90); a *múlik* ige elvont értelme már az ugor korban keletkezhetett, vö. manysi *mul-*, *mut-* 'múlik', ellenben: mordvin *mola-*, *mole-* 'megy, odamegy', lpN. *mollä-* 'mellette elmegy' (NyH.⁷, 152).

¹⁶ Ilyeneknek látszanak pl. *ügy*: oszty. *oš* 'dolog', zürj. *udž* 'munka, foglalkozás', votj. *už* 'dolog, munka' (NyH.⁷, 160); *tan-*: cser. *tunem-* 'tanul, szokik', mordvin *tonadä-*, *tonado-* 'u. a.', szamojéd *tāmantan-* 'sich gewöhnen' (i. m. 152. és ÁKE. 589); *ész*: vog. *ēs*, *īs*, oszty. *oš*, cser. *ās* (i. m. 158); a SzófSz. szerint a magyar szó török eredetű; Gombocz NyK. XXVIII, 160. k. a vogul és török adatok felsorolása után megjegyzi: „Talán ősrégi egyezés? Vö. MUSz. 801.”); és esetleg még egy-kettő. Kétségtelen, hogy az ilyenek száma máris elenyészően kicsi.

¹⁷ Az *iránt* alaktani elemzésével tudomásom szerint csupán SIMONYI foglalkozott. Szerinte „Semmi kétség, hogy e névutó az *irány*, *arány* főnév locativusa. Igaz, hogy ez a főnév az irodalomban nincs kimutatva a XVIII. sz. közepe előtt ('proportio' Wagner Phraseológiájában) s irodalmi divatja csak a nyelvújítás idejében kezdődik. De a régi irodalomban is számtalanszor előfordulnak származékai: *arányoz* 'céloz' és 'vél' értelmében, továbbá *egyarányú* (és *egyaránt*) stb.... S az *iránt* alak helyett gyakran előfordul — mind az irodalomban, mind a nép nyelvében — ez a ragos forma: *irányában*, *arányában*, *arányába*.” (Magy. Hat. II, 190). — Az *arány* ~ *irány*-ra vonatkozó alaktani nézeteket I. alább a 9. p.-ban.

Az ő fürdőházával *arányba* van : egy sorban, egy irányban ; A toronynak *arányítjuk* utunkat : irányítjuk (MTSz.) ; *āz-ārānt* 'in der Richtung, jenem gegenüber' ; *ārāntām* (-ād, -ā, -uṅk, -ātāk, -ik) 'mir gegenüber usw.' (WICHMANN, Csángódial.).

2. *irány, iránt* : Harom nyilakkal *irányozza* az viteznek szívét ; egy ágbog hajlott *erányzására* ; Szivem *eránnýába* ő egy jegyre talált ; Magyar kard jegy vagyon az ő szíve *iránt* ; stb. (NySz.) . — Torony *ērányábo* mēnt : *iránt* ; *erányomban* : átellemben ; Azzal a bottal ugyan jól *irányítottál* a Peti fejére : céloztál stb. (MTSz.) ; *irāntām* 'irántam, mir gegenüber', *irānt* 'iránt, in der Richtung, nach — hin, bei' (WICHMANN, Csángódial.) ; *iránt* 'in der Richtung, gegen' : Megállotunk az u-tonn a hid *iránt* ; *irányoz* 'zielen, richten' ; Torony *iránnýába* : keresztül kasul, árkon-bokron át (CSÚRY, Szamosháti Szót.).

II. Átmenet a konkrét tér-viszony és az elvont jelentés közt : 1. *arány, aránt* : Altal mene a vizen es *aránza* Gilead hegyere ('pergeret contra montem Galaad') ; Feltett tzelom, mellyre *arányozni* akarok a jelen-való órában az lészen ; Oda kell egy czélúnkhoz *aránzanunk* ; Megtanulhatja, mi után indul, mire szegezi *arányzásait* ; Adózással kényszergeti őket, mely *aránt* im most is lamentálnak ; Ujabb-ujabb bú ér a fiam *aránt* ('mihi augescit de filio aegritudo') ; A gém a vízi állatok *aránt* igen bátor ; stb. (NySz.) . — Azon ok *aránt* jöttünk ; Dógom *aránt* arra könnyen reja érnék (MTSz.) ; *ārānit* : *él-a*. 'mehrerere Gegenstände) in einer Richtung und in gerader Linie ordnen' (WICHMANN, Csángódial.).

2. *irány, iránt* : Azon felöltezett *paripát* nekem ajándékozám, ajándékozódván mások *iránt* is ; Itt-is nem *iránzák* a tárgyat, azért nem-is talállyák ; Azon várak *eránt* tött sok akadályoskodásod ; Egy némely személyekre vallott is bizonyos lopások *iránt* ; stb. (NySz.) . — Az uráho ment a pénz *irányába* : a pénzért (MTSz.) ; Fel-sé'gednek nagy bánattya lessz : a fa *iránt* (CSÚRY, Szamosháti Szót.).

Ezekben a kifejezésekben az átvitt értelem közvetlenül a tér-szemléletből fakad, még az oksági 'ért, miatt' eseteiben is : aki valami *iránt* aggódik, búsul, örül, intézkedik stb., az ösztönösen vagy tudatosan abba az „irányba” fordul érzéseivel, gondolataival, illetőleg tetteivel, amely „irányból” jó vagy rossz hatásokat vár, ilyenektől fél, vagy ilyeneket óhajt.

Egyenest a III. jelentéscsoportba vezet át a csángó *elarányít* 'egy irányba és egyenes sorba rendez', honnan a konkrét szemléletet szinte csak egyetlen lépés választja el a teljes elvontság és fogalmiság körétől.

III. Mérték-viszonyt fejeznek ki : 1. *arány, aránt* : Eg *aran* az aran szín es szöld szín benne ; Ha többet nem nyom a férfiak érdeme, legalább *egy arányul* oszlik az asszonyok érdemével ; mindenkor *egyarányosú* étellel és itallal élnek ; Osa fől a kertet ennyihány *egyaránsó* táblára ; Mindenfelé a föld *egyaránsú* egy bujdosónak ; A mint leg-jobbnak *arányzod*, úgy tselekedjél ; Nehéz megtudnunk és *elarányoznunk*, mellyik löve jobban ; Bal, és job kézzel *elegy aránt* élő 'ambidexter' ; stb. (NySz.) . — *Arányít* 'hozzávet, konyít, sejt, vél, gondol, hasonlít, hozzá fog, hozzá mér' : Az a ruha annyival jobban áll, mint a másik, hogy *arányítani* se lehet ; *el-arányít* 'hozzávet, eltalál' : Ki *arányította* el, mellen magos az a toron? ; *arányoz* 'hozzávet, vél, gondol' : Úgy *arányzom*, hogy ma vendégem érkezik ; Többet nem *aránzok* ; *Arányzom* szerint 'hozzávetésem szerint, hozzávetőleg' (MTSz.).

2. *irány*: Azt valóban nem csak *irányítom*, hanem minden bizonnyal is tudom (NySz.; itt más, ebbe a csoportba tartozó kifejezést nem találtam). — *Irányos* 'célirányosan cselekvő': *Irányos* egy ember; *erányos* 'takaros, csinos': *Erányos* lány; *erányos, irányos* 'méltányos, elnéző, jóraavaló, derék, tisztességes, becsületes'; *irányoz* 'hozzávet, vél, gondol': Jól *irányoz* a lelkem (MTSz.); *irányos* 'alkalmas, ügyes, talpraesett': *Irányos* kis ember vőút:a (Csűrý, Szamosháti Szót.).

A jelentések és hangalakok, az adatok tanúsága szerint, kezdettől fogva — és a népnyelvben máig — teljesen keverték. Az irodalmi és nemzeti nyelv különbség-tevése, mint fönnebb utaltam is rá, a mult század tudatos nyelv-művelő törekvéseinek eredménye és érdeme.

Nem szorul természetesen bizonyításra, hogy a kétféle értelem egyidejű írott följegyzése ellenére is a tér-jelentés volt az elsődleges. Általánosan elfogadott és a legkülönbözőbb nyelvek adataival igazolt tétel az, hogy a nyelvi kifejezések keletkezésének folyamatában a tér-szavak az elsődlegesek, s ezekből fejlődnek egyrészt az idő-szavak, másrészt (esetleg, de nem okvetlenül, az idő-jelentés közvetítésével) az oksági és egyéb elvont jelentésű kifejezések.

Az *irány* ~ *arány* azonban még térbeli jelentésével sem tartozik természetesen a tér-szók elsődleges, ősi csoportjába. Egészen bizonyos, hogy nem csupán az alanyi, mikrokozmoszi (*itt-ott* stb.), hanem a tárgyi, makrokozmoszi (*kelet-nyugat* stb.) viszonyítás-szók is megelőzték jelentésének kialakulásában. Ez nem mond ellent annak a ténynek, hogy az ugor nyelvek égtájakat jelölő szavai, illetve kifejezései e nyelvek külön, önálló életében keletkeztek,¹⁸ az *irány* ~ *arány* szónak pedig ugor nyelvi megfeleléseit keressük, azaz a szó létrejöttét legalábbis az ugor korra tesszük (esetleges távolabbi, rokon nyelvi kapcsolatokkal most nem foglalkozunk). Nyilvánvaló ugyanis, hogy a szónak az ugor korban nem az a jelentése volt, ami a legelső följegyzések óta a mi nyelvünkben, hanem valami konkrét értelemmel bírt, s csak később fejlődött elvont, általános térbeli tájékozódásra vonatkozó kifejezéssé. De hogy e jelentés-fejlődés már az ugor korban megindult, azt az obi-ugor nyelvek ide tartozó adatai szinte kétségtelenné teszik.

5. Az *irány* ~ *arány* etimológiai összetartozását tudomásom szerint BUDENZ vette észre először.¹⁹ A MÚSz.-ban az *iránt*, *aránt*-tal együtt az *iramodni*, *iramłani* igetőhöz kapcsolja őket s a következő finnugor szókkal egyezteteti: osztj. *ur* 'linie, strich', *vor* id.; zürj. *iršal*-, *irmaš*- 'eilen, sich beeilen'; finn *ura* 'semita minor'; md. *ardī*- 'laufen', mdM. *ardo*- 'laufen, reisen, fahren'. Az egész szócsaládot egy finnugor *ar₉*- 'currere (haladva mozogni)' igéből származtatja, s így hozzászatolja még a vog. *qrm* 'zeit' „(tkp. 'cursus, verlauf')“ szót is.

Mintegy másfél évtizeddel később SZILASI — nem kis részben a Munkácsiggyűjtötte vogul anyag alapján — már jelentékenyen más egyeztetést ad: *irány*, *arány*, *ér-ett*, *ér-t*; vog. *jēr*, *jer* 'oldal, tájék, hely, idő, irány'; vogB. *jor*, K., T. *jar*, KL. *jar* 'hely'; vogB. *jār*, *jār-pēl*, *jār-mantik* 'mintha'; vogB. *ur* 'oldal, mód, szer', K. *vor* 'mód'; osztj. *jir*, *ir* 'szél, rand'; vidék, ország', *jir-š-na*, *ir-š-na* 'koron, -kor'; *ur*, *vor* 'vonal, mód', *joura* 'schräge, schief, krumm'; finn *ura* 'ösvény, út, barázda, életmód, életpálya' (Nyr. XXIV, 289 kk.).

¹⁸ L. KISPÁL: Világtájak nevei az ugor nyelvekben, NyK. LII, 200 kk.

¹⁹ CzF. határozottan elválasztja a kettőt, vö. I, 181 és III, 111.

MUNKÁCSI a mélyhangú *ar*-ból származtatja az *eránt*, *iránt* „mellékalakokat”²⁰ s a következő finnugor szókkal veti egybe: végÉ. *ūr*, *ur*, KLV. *ur*, TV. *qr*, KV. *vqr* 'seite, gegend, richtung; ursache, sache; art, weise'; osztjÉ. *ūr*, *vōr* 'ursache; art, weise'; zürj. *ord* 'seite, umgebung (des hauses)', permi *ord-li* 'rippe'; votj. *urd* id.; cserM. *ördö* 'seite, сторона'; mdM. *irdəs*, mdE. *irdəs*, *irdis* 'rippe'; lp.Ter *ierhte*, Kild. *ieirht*, Not. *iart*, *iert* 'seite', L. *iertik*, *iertik* 'seite', P. *érhtik* 'rippenseite', Fm. *ärteg* 'costae, latus'. Az egészet a szanszkrit *árdha*- 'seite, hälfte; gegend, ort' és osztét *ardäg* stb. 'seite, hälfte, halb' szókkal hozza összefüggésbe (ÁKE. 138 kk.).

A SzófSz. „talán”-nal elfogadja a vog. *ur* 'irány, ok, mód', osztj. *ūr* 'ok mód' szókkal való egyeztetést, hozzátéve, hogy „kétes megfelelőik 'borda, oldal' jel.-ben z., voty., md., lp.”. Valószínűleg BÁRCZI is eredetileg veláris hangrendűnek tartja az *irány* ~ *arány* szót, ezért nem is említi a pontosan azonos jelentésű manysi *jēr*, *jer*, chanti *jir*, *ir* (SZILASI, Nyr. XXIV, 290) alakokkal való összevetést.

6. Vannak azonban a manysiban mélyhangú alakok is: KL. *jar* 'hely, ort' (GOMBOCZ NyK. XXXV, 475 szerint ez helytelen elvonás a személyragos *jarēm* alakból); *jarte*, *jarnē* 'helyett, gyanánt; statt, anstatt', *jarēn* 'gyanánt', *jarnē* 'módjára; so wie'; *jar* 'mint; wie'. Bizonyra ide tartoznak a hosszú magánhangzós alakok is, bár az időtartam-viszony nem világos: B. *jār* 'mint, wie', *jārpēl*, *jār-mantik*, *jār-mont* 'mintha, úgy tetszik; als ob, es scheint so', K. *jārēntakēt* 'éppen, mintha', *jārtāket* id. (SZIL.).

Nyilván összetartozik ezzel a másik veláris hangrendű szócsoporthoz: B. *jor*, K. T. *jār*, KL. *jor* 'hely, platz; gyanánt, anstatt'; *ām jārēm* 'helyettem', *ām jorēm* 'ua.'²¹; *jorēn* 'alkalmas, tauglich, geeignet’²²; *jortal* 'teljesen (a. a. nyomtalanul)': *jortal ātim* 'teljességgel hiányzik, es fehlt ganz und gar'; *jortal akwāi* 'at' éppenséggel nem, überhaupt nicht' (SZIL.). — Csak AHLQVISTNÁL találtam a *jurx* 'Seite, Gegend' alakot, melynek értelmezése kétféle lehet. Föltehető egyrészt, hogy a *jor* alapszónak -χ képzővel alkotott származéka. E képző, helyet jelentő szóhoz járulva, irányt, valahová tartozást jelent pl. *ālmēχ-pogl* 'bal oldal' (*ālem* 'bal'), *juix kwāl* 'belső szoba' (*juī* 'belső'), *jēlēχ törēm* 'alvilág' (*jēl* 'al') stb. (SZABÓ D. NyK. XXXIV, 446). Az *o:u* megfelelőre nézve vö. pl. TJ. *īont-*, TČ. *īont-*, KU. *īu nt-*, KM., VNK., LM. *īunt-*, KO. *īunt-*, P. *īūnt-*, VNZ. *īont-*, VS., LU. *īont-*, LO. *īūnt-*, So. *īūnd-* 'nähén' (Wog. Vok. 122); TJ., TČ. *lō* 'pferd', *lōt* (plur.), KU. *lō*, *lōt*, KM. *lō*, *lōt*, KO. *lū*, *lū t*, P. *lūß*, VN., LU. *lū*, *lūt*, VS., LM. *lū*, *lūt*, LÖ., Sö. *lūß* (i. m. 121) stb. — Másrészt azonban, minthogy e *jurx*-nak a manysiban másutt nem akadtam nyomára, föltehető az is, hogy az azonos hangalakú és jelentésű Fil., Ts. *īūrəχ* 'suunta, puoli; richtung, seite' (l. alább 7. p.) irtisi chanti szó átvétele.²³

²⁰ MUNKÁCSI megjegyzi, hogy az „*aránt*-nak *eránt*, *iránt*” mellékalakjait a NySz. írott nyelvelmélembeli adatai még nem ismerik, tehát nem alkalmasak arra, hogy pl. belőlük a szókezedetnek j-s előzményére következtessünk (l. SZILASI, Nyr. 24: 290). (ÁKE. 140).

²¹ Vö. *irántam*, *irántad* stb.

²² Vö. *helyes* 'opportunos, accomodus; rectus; bellus; localis'; *helyesen* 'commode composite, apte, apposite' (NySz.).

²³ Nem tartozik viszont ide a 'dicsőség, méltóság' jelentésű *jor*, melyet HUN-FALVY egynek vett a 'hely' 'jelentésével, ide sorolva még a *jorelahtēm* 'dicsékszem, büszkélkedem' származékot is (NyK. IX, 83). Ezek ugyanis a *jār*, *jōr* 'erő, hatalom; erős, hatalmas; hős' szó csoportjába valók, s a chanti *īūr* 'voima, kyky, mahdollisuus; kraft' 'ähigkeit, möglichkeit' stb. (KARJ.—TOIV., Wb. I, 180), *īār* 'ylpeys, pöyhkeys; stolz, hochmut' stb. (i. m. 179) megfelelői.

E mélyhangú alakoktól azonban aligha választható el a pontosan azonos jelentésű magashangú változat: KU., LO. *iēr*, KM. *iēer*, So. *iēer* 'seite, richtung, gegend' (Wog. Vok. 41); *jēr* 'tájék; gegend', *jēr* 'irány; richtung'; *jēr* 'hely; platz' T., 'idő; zeit' K.; *jēri* 'oldalvást; seitwärts', *jērēn* id.; *pēs jērēl* id. (*pēs* 'csípő, comb; lábikra'); *tūp-jēr* 'csaknem, mintha; beinahe, gleichsam' (*tūp* 'majd, csak, alig, valahogy'); *jērtē* 'rögtön; sogleich'²⁴; *jērtēl* 'gyorsan; schnell'; *ākwe-jērt* 'egyszer; einmal', É. *akw-ērt* ua. (SZIL.). Hosszú és rövid magánhangzó itt is váltakozik, mint a veláris hangrendű *jar, jār*-ban.

Azt hiszem, ezeknek az *a ~ o* (?*u*) ~ *e*-t váltakoztató párhuzamos alakoknak az összetartozása nem vonható kétségbe, főleg ha figyelembe vesszük a magyar *i ~ a*-t és az alább (7. p.) következő chanti szavak magánhangzóviszonyait. — Vannak azonban egyéb olyan, főleg elvont jelentésű manysi szók, melyek ebből a töből való származékoknak látszanak ugyan, de részint képzésmódjuk nem világos, részint más alaphból is eredeztethetők. Ilyenek: Kond. *jārli* (GOMBOCZ NyK. XXVIII, 162: *jārli*) 'alkalmas; tauglich, geeignet' (SZIL.), a jelentésre vö. *helyes*. GOMBOCZ szerint török jövevény, vö. kaz. tat. *jarauli* 'alkalmas, tetsző, kedves; gut tauglich, lieb' stb. (i. h.). — T. *jōrēl* 'szándékosan; vorsätzlich' (SZIL.). GOMBOCZ ezt is jövevénynek tartja s az É. *juri* id. szóval együtt a kaz. tat. *juri* 'начо, начоито, начпачо; akarva, szántszándékkal, készakarva', tob. tat. *jurli* id., csuv. *jori* id. szókkal hozza kapcsolatba (i. h.). Ezzel szemben KANNISTO a nyelvjárási változatok vokálisát (TJ. *iōrl*, TČ. *iōrəl*, KU. *iōrl*, KM. *iōrl*, KO. *iūrl*, P. *iūrl*, VN. *iūrl* 'absichtlich') ősvogul *u* fejleményeinek tartja s a szót az eredeti manysi szók közt sorolja fel (Wog. Vok. 122). Itt a képzésmód világos: *-l* instrumentalis-comitativus ragos határozó, a jelentésre vö. *irányzatosan*. — Talán ide tartozhat még TJ., TČ. *iōrkōl*, KU. *iārβ-l*, KM. *iārul*, KO. *iārβl*, P. *iār-l*, VN. *iār-l*, VS., LU. *iār-l*, LO., So. *iōrūβl* 'vergessen' (Wog. Vok. 91), a jelentésre vö. pl. finn *joutua pois suunniltaan* 'ausser sich geraten, rasend werden, die Fassung verlieren, ausser Fassung kommen, geraten' (KATARA), és alább (7. p.) a chanti szót. — Biztosabbat ezekről, és még néhány esetleg ide vonható szóról, csak az obi-ugor nyelvek alaktanának tüzetes földolgozása után mondhatnánk — az alaktan földolgozásának viszont alapvető feltétele a történetileg együvé tartozó szócsoportok összeállítása. Sajnos, ez összeállításokban is, egyelőre legalább, manysi nyelvtörténet (és nyelvérzék) híján, többé-kevésbbé csupán találgatásokra vagyunk utalva.

7. Ide sorolható veláris hangrendű chanti adataink csak a demjankai, kondai és irtisi nyelvjárásokból vannak: DN. *iōrāχ* 'puoli, suunta, haara; seite, richtung'; Fil. *iūrāχ* 'suunta, puoli; richtung, seite'; Ts. *iūrāχ* id.; Tš. *iōrāχ* 'ymmärrys; suunta; verstand, richtung'; Kr. *iūrāχ* = Fil. (KARJ.-Toiv. Wb. I, 183); Kond. *iūrāχ* 'suunta, haara, сторона; keino, konsti; richtung, seite, gegend; mittel, kunstgriff' (PAAS.—DONN. Wb.); AK., Irt. *jūraχ*, *jūroχ*, Dem., KK. *jōroχ* 'oldal, táj, szél, dolog, ügy; seite gegend, rand; sache, angelegenheit' (PATK.). Hogy itt már részben egészen elvont értelmű a szó, azt mutatja a 'verstand, mittel, kunstgriff, sache, angelegenheit' jelentés, meg az efféle kifejezések: DN. *iōrāχ en uōpām* 'en ymmärrä, en saa selvää, толку не знаю'; Koš. *iōrāχ enā'm* 'en tiedä; ich weiss nicht'; Ts.

²⁴ A jelentésre nézve vö. *azon-helyt* 'actutum, continuo, protinus', *mi-helyt* 'simulac, quamprimum' stb. (NySz.); *hejbe* 'rögtön, azonnal; derekasan'; *hejből* 'rögtön, azonnal' (MTSz.); *hejjen* 'rögtön, azonnal, azon helyt' (CsűRY, Szamosháti Szót.) stb. — Vö. még finn *heti kohta*, *heti paikalla* 'prompt, oförfötvadt' (LÖNNR.) stb., stb.

iūrāx ut 'tietää keinson, taidon (tehdä jtkin), osaa'; So. *iūrāx ant uđen* 'et tiedä mitään, ничего не знаешь; du weisst nichts'; Kr. *iūrāx ut* 'tietää, только знать'; *amatta iūrāx ant utām* 'en tiedä mitään, ничего не знаю'; *nun iūrāx ant utēm* 'en tiedä sinun ajatuksiasi, tapojasi, vaatimuksiasi'²⁵ (KARJ.—TOIV. Wb. I, 183); Kond. *matto iūrāx ntl̥ utn* 'etkö tiedä mitä keinoa?'; *ik̥ iūrāx ant ut* 'ukko ei tiedä mistään' (PAAS.—DONN. Wb.). — A magánhangzókra vonatkozólag KARJALAINEN ezt mondja: „Hogy itt eredeti osztják viszonyokra visszamenő vokális-váltakozás van-e, vagy a kondai *iūrāx* a vogulból való kölcsönnek fogható-e föl (vog. AHLQV. *jurx* 'seite, gegend'), az maradjon itt eldöntetlen" (OL. 108). Amint azonban főnnebb már utaltam rá, a manysi szónak egyelőre egyetlen forrása AHLQVIST, a chantit viszont nem csak több nyelvjárásból való adatoltsága, hanem e nyelvbeli elvont jelentései ('verstand, mittel, kunstgriff, sache angelegenheit'), főleg pedig ugyancsak elvont értelmű kifejezésekben való szerepe ('wissen, können, sőt 'gondolat, szokás, kívánság', l. a Kr. adatot) az eredeti chanti szókinszhez tartozónak mutatják. Ha kölcsönzésről van szó, akkor annak iránya inkább fordított lehet: a manysi vehette át a chantiból.

Talán ide tartozik a DN. *iā·rātta* (OL. 57: *iārāt*-), DT. *iō·rātta* 'unohtaa (jtkin jhinkin, jokin asia), забыть; vergessen (etw. wo, eine sache); Ts. *iārātta* 'unohtaa, забыть; vergessen'; Tš. *iō·rātta* id.; Kr. *iā·rātta* = DN.; Likr. *iō·rātā·z*, Mj. *iō·rā·ytā·z*, 'unohtaa; vergessen'; Trj. *iō·rā·jātā·z* id., Ni. *iō·rē·mātā*, Kaz. *iō·rē·mā·z*; t̥j. O. *iō·rē·mādā* id. (KARJ.—TOIV. Wb. I, 185); KK. *juritem* 'feledni, magáról megfeledkezni, elalunni (?)'; vergessen, sich vergessen, einschlafen (?)' (PATK.). A jelentésre vö. manysi *iōruβl-* 'vergessen, finn *olla suunniltaan* 'ausser sich sein' (l. fönt). GOMBOCZ (NyK. XXXII, 191) a szót a szamojéd Jur. *jurua-* 'felejtteni, забыть' stb. átvételének tartotta (vö. még PATK. Szój. s. v. *jaradem*), de a kettő közti összefüggés lehet ősi obi-ugor-szamojéd kapcsolat nyoma is. Az első szótagbeli *ā*-ra nézve megjegyzendő, hogy STEINITZ (Ostj. Vok. 107) lehetőnek tart egy ősosztják **i ~ ā* váltakozást is, a kétségtelen **i ~ a* mellett (l. alább 9. p.). — Ugyanez a hangtani lehetőség a DN. *iā·rā*, DT. *iō·rā* 'vieras, outo, чужой; fremd'. Ts. *iā·rā* 'vieras; fremd'; Tš. *iō·rā* 'vieras ei sukulainen; fremd, nicht verwandt'; Kr. *iā·rā* 'vieras, outo, syrjäinen, toinen; чужой; fremd, fernstehend, ein anderer' (KARJ.—TOIV. Wb. I, 182), a jelentéshez vö. pl. finn *vieri* ('sida, brädd, rand stb.): *vieras* ('främmande, okänd, obekant' stb., 'gäst, främling stb.', l. HAKULINEN, SKRK. I, 101).

A palatális hangrendű alakok: Kr. *iī·r* 'reuna, särmä (pöydän, arkun ym.); rand, kante (des tisches, der kiste u. a.); *iī·rā ke·rnot* 'kaatui särmää vasten'; V. *iī·r* (*pe·r·iī·r*) 'reuna, laita, särmä; rand kante'; Vj. *iī·r* 'särmä (pöydän ym.); kante (des tisches u. a.); VK. *iī·r*, Vart. *iī·r*, Likr. *iī·r* (*iī·r*, *iūrō*), Mj. *iī·r* (kop.) *iī·r* 'särmä; kante'; Trj. *iī·r* 'särmä, reuna, край; kante, rand'; Ni. *iī·r*, *iī·r* 'kylki, laita, särmä, kantti; seite, rand, kante'; Kaz. *iī·r*, *iī·r* 'särmä, kantti; kante', *iī·r iūr·tā·yī ō·l* 'kyljellään makaa (ihminen); *iī·rā* 'pois, прочь!'; *nan·iī·r* 'leivänpuolisko'; O. *iī·r* = Kaz. (KARJ.—TOIV. Wb. I, 181). — Kond. *iī·r* 'reuna, raja, kante; rand, grenze'; J. *iī·r* (*iūrēm*) id., syrjä, särmä, грань, край (= *ūr*); seite'. (PAAS.—DONN. Wb.) Sázmažékok: DN. *iūrē·n* 'kyljin, syrjin, kyljelleen, -llään, ребром';

²⁵ DN. *uō·pa* 'nähdä; tietää; tuntea, osata; sehen wissen, kennen, können'; Koš. *uō·pa*, Fil. *uō·pa* stb., Vj. *u·ntā* stb., Ni. *ūtā*, Kaz. *uō·t̥* (KARJ.—TOIV. Wb. I, 268).

mit der seite, auf die seite, auf der seite'; *iv'ât i're'n uòt* 'hankavastainen tuuli'; *tšəntš i'ren uòt* 'vähän myödittävälaitatuuli'; Kr. *i'ren* 'kyljin, syrjin; kyljellään, syrjällään (ihmisestä, esineestä); mit der seite; auf der seite (von menschen, gegenständen)'; *i'ren i'ât uot* 'hankavastainen tuuli'; V. *i'rənə!* *mənə!* 'въ бокъ идетъ'; Trj. *i'rənəm* 'kyljelle päin kallistuneena; kyljellään, набокъ; auf die seite geneigt; auf der seite'; i. *mənə!* 'menee särmälleen'; Ni. *i'rənə!* 'sivulle, syrjään; auf die seite, seitwärts'; Kaz. *i'rənə pītītī* 'kallistua (talo); sich auf die seite neigen (haus); O. i *i'rənəzən* 'rinnan; nebeneinander'; Vj. *k'öləm i'rən* 'kolmisärmäinen; dreikantig', *i'rən* 'särmäinen; kantig'; Kaz. *i'rən*, O. *i'rən* 'terävä-)särmäinen; (sckarf) kantig'; Mj. *i'rənə!* 'laitatuuli; seitenwind'; Kaz. *i'rənə!* id.; *i'rənə!* 'laudan) reuna; rand (eines brettes)'; *i'rənə!* 'syrjin, kyljin; kyljellään, syrjällään; mit der seite, auf der seite (liegend)' (KARJ.—TOIV. Wb. I, 181). Valószínűleg ide tartozik a Vj. *nə'n i'rənə!* 'leivän neljäsosa; viertel eines brotes' (i. m. 183) is. — Jug. *i'rən* 'särmikäs, гранистый; mehrkantig, prismatisch'; *i'rən* 'linjaali, neliskulmainen suora puu kirvesmiehillä ja puusepillä, joka toimittaa viivottimen virkaa, правило; richtsheit' (PAAS.—DONN. Wb.).

Meg kell itt emlitenünk, hogy STEINITZ (Ostj. Vok. 77) éppen a Ni. Scher. Ber. Kaz. *jir*, Obd. Irt. Surg. (Jug.) *jir* 'Rand' szót idézi mint olyan példát, melynek *i*-je őssosztják palatális *i*-re megy vissza. KARJALAINEN adataiból azonban kitűnik, hogy a Vj., VK., Mj.-ban *i* van, ami az OL. 264 és Ostj. Vok. 78 k. szerint őssosztják *i*-re mutat (l. alább 9. p.).

Azt hiszem, ez a chanti alak őrizte meg az egész ugor szócsalád alap-jelentését, melyből azonban — mint a három ugor nyelv tanúsítja — már az ugor korban megindult a fejlődés az elvont értelem felé. A jelentés-változás folyamatának fokozatai a következők lehetnek: 1. valaminek (asztnak, ládának stb., tehát egy konkrét tárgynak) a széle, → 2. valaminek (embernek, tárgynak) az oldala (vö. 'oldallal, oldalon, oldalra'), → 3. azon oldal felé eső hely, azaz irány (vö. 'kedvező szél, oldalszél'), → 4. egyirányú (*i i'rənəzən* szó szerint annyi mint 'egy irányos'), → 5. egy mértékű, azaz arányos (vö. 'a kenyér negyed része').

8. Ha az *irány* ~ *arány*, manysi *jer* (*jēr*) ~ *jar* (*jār*) ~ *jor* (*jør*), chanti *i'r*, (*i'r*) ~ *i'or* (*i'ur*) egyeztetés helyes, akkor, legalább mai felfogásunk szerint, hangtani szempontból nem állhat meg a manysi *ur* 'oldal, seite; alak, form; mód szokás, art u. weise' (SZIL.) és chanti Kr. *u'r*, Trj. *u'r* stb. 'tapa, art und weise' (KARJ.—TOIV., Wb. I, 73) összeállítás. Ezeknek ugyanis vannak *v*- (*u*-)s kezdetű nyelvjárási változataik is: manysi K. *vor* 'mód; art', *vorel vorne* 'szerint, -képpen' (SZIL.) és chanti Ni. *u'r*, Kaz. *u'r*, *u'ur*: *pə u'urən* 'eri tavalla, auf verschiedene weise', *mōi u'urən* 'millä tavoin, mistä syystä' stb. (KARJ.—TOIV., Wb. I, 73). Szókezdő *β*- és *j*-egyaránt eltűnhetett a magyarban (vö. *öt*, oszj. *uət*, *uət*, vog *et*, zürj. *vit*, votj. *vit*, cser. *βəts*, md. *vet'e*, finn *viite*, lpS. *victa*, lpN. *viottä*, lpK. *vict*, *vict*, vitt; ideg, oszjt. *iənpe*, *iöntəx*, *iəntə*, *iəndi*; vog. *iändəß*, cser. *iəndən*, finn *jäntee*-(NyH.⁷), de magyar hiány nem lehet egyszerre mindkettőnek a megfelelője.²³ Ez esetben hangtani (jelenleg palato-veláris váltakozás mindhárom ugor nyelvben) és jelentéstani (konkrét tér-jelentésből elvont tér-, majd mérték-jelentés) okok a *j*-s kezdetű obi-ugor szókkal való egyeztetés mellett szólnak.

²³ Ezt tette föl SZILASI, Nyr. XXIV, 289 kk., 1. fönt 5. p.

9. Az ugor szavak esetleges távolabbi megfeleléseivel ezúttal nem foglalkozunk. Meg kell jegyeznünk azonban röviden, hogy a MUNKÁCSITÓL (ÁKE. 138 kk.) adott rokonítás, ha *j*-s kezdetű ugor alakokból indulunk ki, nem fogadható el, kivéve a lapp Ter *jierhte*, Kild. *ieirht*, Not. *iart*, *iert* 'seite', L. *iertik*, *iertik* ua. szót. Szókezdő *j*- ugyanis megmarad a komiban és udmurtban — de épp így megmarad a szókezdő *v*- is: a komi *ord* és udmurt *urd* 'rippe' (valamint a tőlük aligha elválasztható mari *ördö* 'seite, cropoha') tehát a manysi *ur*, *ūr*, *or*, *vor* 'seite, gegend, richtung; ursache, sache; art, wiese', chanti *ur*, *vor* 'ursache'; art, weise' szavakkal csak úgy tartozhat össze, ha az obi-ugor *v*-t másodlagos (nyelvjárási) fejleménynek tekintjük.

Hangtani szempontból az ugor szók mássalhangzó-viszonyai teljesen világosak. A magánhangzókra nézve pedig fel kell tűnnie annak a meglepő párhuzamosságnak, ami a magyar *i ~ a*, manysi *e ~ a*, *o(?u)* és chanti *i*, *i ~ o*, *u* közt mutatkozik. Magára a hangzó-váltás tényére vonatkozólag a következőket kell figyelembe vennünk:

1. A magyar nyelvben SIMONYI „Egy elveszett magyar hangról“ (Nyr. XXXVIII, 291 kk.) c. tanulmánya óta nyilvántartott jelenség az afféle *i ~ a*-t váltó alakpárok ősi volta, mint *csillag ~ salyog*, *szalad ~ szilaj*, *szilánk ~ szalu* stb. (vö. még GOMBÓCZ, MNy. XVI, 9, 115; HORVÁTH K., NyK. LIII, 256). Azt hiszem, kétség nélkül ide sorozhatjuk *irány ~ arány*, *iránt ~ aránt* szónakat is.

2. Hogy az obi-ugor nyelvekben vannak oly magánhangzó-váltakozások, melyek közös ősi manysi-chanti viszonyokra mennek vissza, az KARJALAINEN megállapítása (OL. 266) óta igen valószínűnek elismert tétel (l. pl. GOMBÓCZ, NyK. XXXV, 476 k., WICHMANN, FUF. Anz. IV, 12 k.). Sőt STEINITZ még tovább megy: a chanti alapján, az egyetlen finnugor nyelv alapján, mely szerinte a paradigmikus magánhangzó-váltakozást mind hangtani, mind alaktani vonatkozásban élő rendszerként megőrizte — már a finnugorra magánhangzó-váltakozást tesz föl (Fgr. Vok. 16, 20).

Ezek alapján azt hiszem, joggal következtethetünk a hangzóváltó három ugor szó közös ugor alapnyelvi hangváltó előzményére. Kérdés azonban, milyen jellegű hangváltást kell feltenni: palato-velárisat-e (mint pl. a magyar leíró alakpárokból: *kavar-kever* stb.), vagy csupán a veláris hangrenden belül történőt. Hogy a kérdésre választ adhassunk, tüzetesen meg kell vizsgálnunk az ugor szók magánhangzó-viszonyait.

A chantiban — melyből ezúttal a legtöbb adat áll rendelkezésre — a következő képet kapjuk:

a) *i*-s alakok: déli nyelvjárás: Kr. *i*; keleti nyelvjárások: V. *i*, Vj. *i*, Vk. *i*, Vart. *i*, Likr. *i*, Mj. *i* (kop.) *i*, Trj. *i*; északi nyelvjárások: Ni. *i*, *i*, Kaz. *i*, O. *ɨ*. KARJALAINEN szerint kétségtelen, hogy az ilyen esetekben hátulképzett ősosztják eredetire: *i*-re kell visszamenni (OL. 264). E föltevést megerősíti STEINITZ azon megállapítása, hogy a V. és Vj. nyelvjárás őrizte meg az ősi osztják hangállapotot (Ostj. Vok. 56).

b) az *o ~ (?u)*-s alakokat csak a déli nyelvjárásokból ismerjük: DN. *ō*, Koš. *ō*; Fil. *ū*, Ts. *ū* Sog. *ū*, Tš. *ō*, Kr. *ū*. E megfelelés OL 251 szerint ősosztják „hátsó“ **a*-ra mutat. Megjegyzendő, hogy ez az **a* a keleti nyelvjárásokban paradigmatikusan váltakozik *u*-val és *i*-vel (OL. 252).

Chanti alapon tehát ősi *a ~ i* hangzó-váltásra következtethetünk.

A manysiból jóval kevesebb fonetikailag megbízható adatunk van:

a) a palatális hangrendben: keleti nyelvjárások: KU. *ē*, KM. *ē*; északi nyelvjárások: LO. *ē*, So. *ē* (Wog. Vok. 41); déli nyelvjárás: T. *ē* (*e*)

(SZIL. 39). E szó vokálisát KANNISTO ősvogul *ē-re viszi vissza (i. h.). Minthogy azonban szerinte az ősvogulra nem állapítható meg palatális-veláris váltakozás (i. m. 204), s minthogy továbbá e szótól a fentiek alapján nem választható el a veláris változat, föl kell tennünk, hogy itt tulajdonképp ősvogul *ē volt, mely a szókezdő *j*-hatására csapott át a palatális hangrendbe. Ezt a jelenséget KANNISTO jelenlegi interdialektikus vonatkozásban hangtörvényesnek mondja (i. m. 104).

b) a veláris hangrendben: nyugati nyelvjárás: KL. *ā* (*a*), *o*; déli: T. *a*; keleti: K. *a*; északi: *ā*, *o* (SZIL. 36, 43). E nyelvjárásközi sor — amennyire a hangjelölésből következtethető — annak felel meg legjobban, melyet KANNISTO az ősvogul **ā* nyelvjárási folytatásainak tüntet föl (Wog. Vok. 87).

Manysi alapon tehát ősi *ā* ~ *ē* hangzók váltására következtethetünk. Külön figyelemre méltó itt az, hogy a magánhangzó kvantitás-viszonyai is megállapíthatók. Ez azért különösen érdekes, mert STEINITZ az ugor nyelvek közül csak a manysínál tesz föl hosszú váltakozó vokálisokat, s az **ā* ~ *ē*-t éppen a chanti **a* ~ *i* megfelelőjéül (Fgr. Vok. 20).

Ami végül az *irány* ~ *arány*-t illeti, ennek veláris hangrendje nem szenved kétséget. Az ilyen típusú szópárokat GOMBOCZ (NyK. XXXV, 474 kk. és MNy. XVI, 3 kk., 112 kk.) óta általánosan ősi *a* ~ *i* hangzók váltó párra vezetjük vissza.

A három ugor nyelvben kikövetkeztetett hangzók váltó párok tehát: magyar **a* ~ *i*, manysi **ā* ~ *ē*, chanti **a* ~ *i*. Ezek STEINITZ szerint finnugor **a* ~ *i* váltakozásra mennek vissza (Fgr. Vok. 20, 56).

Az egyeztetett szókra vonatkozó alaktani magyarázatok már az egyes nyelvek sajátos, belső feladatai. A magyarban értelmezendő volna az *án(y)* elem. SZILASI **ara*- tövet von el, s a *-ny* illetőleg *-n* hangot kicsinyítő képzőnek fogja föl (Nyr. XXIV, 289). MUNKÁCSI szerint az *arány* népetimológiás elvonás az *aránt*-ből az *arányoz*, *irányoz* igeen keresztül (ÁKE. 140), ez esetben viszont az *-ánt* volna megfejtendő (MUNKÁCSI párhuzamai: *szerént*, *orcént*, *arcint* 'szemtől szembe', *hasmánt*, *gyanánt*, *magyaránt* stb.). A kérdés mindenképp tüzetesebb vizsgálatra szorul.

Az obi-ugorban megőrződött a tőalak, de vannak *-χ*-val alkotott származékok is. E *-χ* a manysiban annak a helyet jelentő szókhöz járuló képzőnek látszik, melyről fönnebb (6. p.) már szó volt. Vö. még pl. TJ. *ianēχ*, TČ. *iānēχ*, KU. *iānχ*, KM. *iānχ*, P. *ianχ*, VN. *ialkā*, VS. *ialkā*, LU. *iankā*, LÖ. *iōlik* der untere (Wog. Vok. 68), vagy TJ. *mañχ*, TČ. *mañχ*, KU., KM. *mālχ*, KO. *mālχ*, P. *mālχ*, VN. *mālχ*, VS. *malχ*, LU. *mālχ*, LÖ. *mōlaχ*, So. *mō'laχ* 'sogleich, sofort' (i. m. 70) stb. — A chantiból nincs kimutatva efféle alaktani elem (esetleg az „elavult kicsinyítő képző”-k-ra gondolhatnánk, l. SCHÜTZ, Az északi-osztják szóképzés 34), de ez — obi-ugor alaktani ismereteink mai fokán — természetesen nem jelenti, hogy valóban nincs, vagy nem volt, ilyen képző a chanti nyelvben.

10. Az előadott szótani fejtegetések eredményei a következőkben foglalhatók össze: 1. *irány* ~ *arány* szavunk etimológiai megfelelői az obi-ugorban is hangzó-váltást mutató *jer* ~ *jar*, *jor* illetőleg *iir*, *iir* ~ *iōrāχ* ~ *iūrāχ*. — 2. Az elvont jelentés a V.- és Vj.-ban megőrződött konkrét jelentésre ('valaminek a széle') megy vissza. A jelentés fejlődése az elvont értelem felé már az ugor korban megindulhatott, úgy látszik azonban anélkül, hogy a kétféle jelentés elkülönülten kapcsolódott volna a hangzók váltó pár tagjaihoz.

Vagyis az ugor nyelvi közösség nem használta fel ezt a hangbeli lehetőséget jelentés-különbségek kifejezésére. Ennek ellenére a szócsalád újabb fontos bizonyítéka az ugor kor fejlettebb, elvontabb gondolkodásmódjának. — 3. Ha a szófejtés és a hangtani viszonyok értelmezése helyes, a mai alakok ugor magánhangzó-váltás nyomait őrzik. A hangzó-váltás azonban nem palatoveláris volt, hanem a veláris soron belül történt, alsó és felső nyelvállás közt. Hogy e hangzóváltásnak volt-e valami alaktani, mondattani vagy jelentéstani szerepe,²⁷ vagy esetleg csupán nyelvjárási különbségek tükröződése — az egyelőre nem dönthető el.

„A nyelvi elemek — mondja V. V. VINOGRADOV — amelyek a nyelvfejlődés belső törvényeinek érvényesülése következtében valamely időszakban történetileg kialakultak, szerkezeti kölcsönhatásukban véve őket, meghatározzák az illető nyelv egymást követő minőségi változásainak jellegét és irányát, amelyeket a gondolkodás fejlődése, a nép megismerő tevékenységének sikereiben való gazdagodása, a társadalom tagjai közötti érintkezés formáinak bonyolultabbá válása és gyarapodása idézett elő.”²⁸ — Egy ilyen ősi nyelvszerkezeti elemnek, a hangzó-váltásnak szerepére próbáltam rámutatni ebben a dolgozatban, főleg abból a szempontból: hogyan használja fel a nyelvi közösség a hangzó-váltással nyert új kifejezési lehetőséget új tudattartalmak közlésére. A felmerült kérdések mind a nyelvfejlődés belső törvényszerűségének kérdései, s a legszorosabb kapcsolatban állnak a nyelvi kifejezés és gondolkodás összefüggésének kérdésével. Való, hogy többnyire igen nehéz ennek az ősi gondolati-nyelvi folyamatnak a párhuzamosságát és kisebb-nagyobb mértékű tudatosságát fölfedni, elsősorban azért, mert a mai ember képzettársítási módja lényegileg különbözik a nyelvet létrehozó társadalmak emberének képzettársítási módjától. Kétségtelen tehát, hogy az ilyen irányú kutatások könnyen válhatnak egyéni elgondolások (esetleg módszeres) tévedéseivé. Azonban „végzetes volna, ha a tévedés lehetőségétől való félelmünkben nem mernénk többé keresni az igazságot.”²⁹

1952 november

SZ. KISPÁL MAGDOLNA

²⁷ KARJALAINEN (OL. 243) és STEINITZ (Ostj. Vok. 98) határozottan paradigmatisztikus váltokozásról beszél, KANNISTO (Wog. Vok. 130 k.) szerint azonban az is lehet, hogy csak ugyanazon szónak párhuzamos, vokalizmusban eltérő alakjairól van szó, melyek használata esetleg, ha nem is mindig, különböző mondatfonetikai helyzetekkel volt kapcsolatos.

²⁸ V. V. VINOGRADOV: A nyelvfejlődés belső törvényeinek fogalma a marxista nyelvtudomány általános rendszerében. NyIK. III, 279. — A kiemelés tőlem való.

²⁹ P. RAVILA: Suomalais-ugrilaiset kielet ja yleinen kielitiede, Vir. 1949: 6. 1.

Az aktívum és passzívum

Az aktívum és passzívum viszonyát a szakirodalom *genera verbi* és *diatheseis* néven emlegeti. Egyesek a reflexív igéket is idevonják, a legrégebbi nyelvtanírók pedig csak az aktívum és medium viszonyát jelölik ezzel a névvel (vö. DELBRÜCK, *Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen*, Leipzig, 1908, 10). A *genera verbi* tényét elfogadják és egymástól átveszik az egyes szerzők, lényegét azonban nem magyarázzák. WUNDT, *Die Sprache I.*, 190—8 foglalkozik ezzel a kérdéssel és az ige jellegzetes sajátságaként jelöli meg a *genus*, *modus* és *tempus* vonatkozását. Szerinte a *genus* az „objektive Zustandbegriffe“, a *modus* a „subjektive Zustandbegriffe“, a *tempus* pedig a „relative Zustandbegriffe“, amelyek szoros egységet alkotnak. A *genus* az elsődleges, a *modus* a másodlagos, a *tempus* pedig részben másod, részben harmad sorban fejlődött fogalmi tényezője az igének. A *genus verbi* WUNDT-nál az ige összes fajtáját jelenti, tehát az iteratívum, frequentatívum, intensívum, duratívum, limitatívum, kausatívum, kooperatívum, reciprokom s már a *modus* felé való átmenetet jelentő desideratívum, reflexívum és passzívum közös neve. Például BRUGMANN, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen* Strassburg, 1904, 598, vagy HIRT, *Indogermanische Grammatik IV.*, 86 csak az aktívum, passzívum és medium viszonyának jelölésére használják. HENDRIKSEN HANS az uppsalai egyetem kiadásában 1948-ban megjelent értekezésében: *The Active and the Passive* (Språkvetenskapliga sällskapet i Uppsala förhandlingar, Uppsala Universitets Årsskrift 1948: 13, 61—76) a címben szereplő két fogalom viszonyát szójelentéstan szempontjából vizsgálja. Az értekezés sok érdekes megállapítást tartalmaz, melyet finnugor nyelvészetben is hasznosíthatunk, ezért szeretném áttekinteni fontosabb részeit.

Értekezése elején az ige és névszó kategóriáját vizsgálja, minthogy az aktívum és passzívum két szó egymáshoz való viszonyát jelenti, amely szók egyike ige, másika névszó. Megállapítja, hogy a két kategóriát nem lehet élesen elválasztani, mert a határt teljesen elmossa az igenevek csoportja. Az indogermán nyelvek vizsgálata alapján, főleg az angol nyelvi tényeket figyelve, arra a megállapodásra jut, hogy az igenevek az igék kategóriájába tartoznak. Az aktívum és passzívum, a személyt jelölő és személytelen, a transitív és intransitív volta egy igének, valamint a reflexívum egymással szorosan kapcsolódó fogalmak, s hogy ezeket szét lehessen választani, felveszi az „agent“ és a „patient“ fogalmát, melyek nála jelentéstani műszavak. Az agent az aktív állítmány mellett alany, a patient tárgy, passzív szerkezetben az agent „actor“, a patient pedig alanyként realizálódik. Vizsgálódása eredményeként megállapítja, hogy a passzívum háromféle lehet: 1. intransitív értelmű, 2. „forced“ (erőltetett) passzívum és 3. igazi passzívum.

Értekezésében HENDRIKSEN mordvin példára is hivatkozik, s ehhez lenne hozzátenni valónk. Másrészt vannak olyan részek, amelyeket finnugor példák

is megerősítenek, s vannak, amelyek részünkről vitathatók. Ezekre szeretnék rámutatni.

Mint fentebb említettem, az igeneveket az ige kategóriájába sorolja, minthogy a mondatban az idő és mód jelölésében ezek részt vesznek. Vannak olyan igéből képzett névszók is, amelyek időt és módot nem jelölnek ugyan, de tárgy járulhat hozzájuk, pl. angol *murder, murderer, speech, sight* stb. Az ige és névszó között eltűnő különbség bemutatására idéz mordvin példát, ahol a névszó is felveheti az állítmány ragját, amint HENDRIKSEN mondja konjugálható, igeragokat vehet fel. Példáját JEVSEJEV grammatikájából idézi, s ennek alapján fogadja el a „konjugált” szót névszónak. A finnugor nyelvészetben nem kétséges, hogy az *oftojan* „medve vagyok” alapszava, *ofto* névszó, és köismert, hogy az állítmány névszó is lehet, s felveheti az állítmány ragjait. A mordvinban nemcsak ilyen alakot találunk, mint *man pokšan* 'én nagy vagyok', *ton pokšat* 'te nagy vagy' stb., hanem határozóragos névszó is felveheti ezeket az állítmány ragokat, pl. *miñ oššitama* 'mi városban vagyunk' stb. vö. BUDENZ NyK. XIII., 72—75., AHLQVIST, Versuch einer mokscha-mordvinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis Petersburg, 1861, 57; KLEMM, TM. 47, 53, 56; ZSIRAI, FUR, 86. Ugyanez a helyzet a szamojédban, amint CASTRÉN, Grammatik der Samojedischen Sprachen 1854, 106, 207, 222, 225 írja: „... es gehört zu den Eigenthümlichkeit des Samojedischen, dass ein Nomen sowohl declinirt als conjugirt werden kann... Die Verbalsuffixe können, wie später ausführlicher dargethan werden wird, dem Nomen nicht bloss im Nominativ, sondern auch in verschiedenen andern Casus angefügt werden. Durch Anfügung derselben können auch in einigen Dialekten verschiedene Tempora beim Nomen gebildet werden; z. B. *sawam* 'ich bin gut'; *sawams* 'ich war gut'; *sawamgum* 'ich werde gut'; *niseam* 'ich bin Vater'; *niseams* 'ich war Vater'; *niseamum* 'ich werde Vater'“.

A finnugor nyelvek mindegyikében találunk az igeragozás paradigmájában névszói alakokat, melyek ragozott ige szerepét vették fel. Így pl. manysi *mini* 'ő megy' (< **miniγ* = menő), *minil*, *minē it* 'ők mennek' (ők menők); chanti *manas* 'ment', *mansat* 'mentek'; mari *ilaš* 'élt', *ilašt* 'éltek'; md. *niliš* 'nyelt', *nilišt* 'nyeltek'; finn *antaa* 'ő ad' (ő adó), *antavat* 'ők adnak' (ők adók) ZSIRAI FUR, 85. De bármely névszó lehet állítmány, olykor minden rag vagy kopula nélkül, pl. magyar *Pista jó, Pista katona*; manysi *am mäh nē, taw jāni* 'ham' 'én kicsi nő [vagyok], ő nagy férfiú'; chanti *sit mola* 'ez micsoda', *ou silna xändəš* 'az ajtó szélén lépcső [van]'; komi *me jona žə jon* 'én nagyon erős vagyok'; udmurt *ta korkan mon amaj* 'in diesem Haus (bin) ich die Mutter'; mari *piže kušto* 'wo (ist) der Hund' ZSIRAI FUR, 85—6.; vö. KLEMM TM, 46—7, 52—3. A névszói állítmány sokszor igenév: manysi *Numi-Tārēm āšēm sorñi sayip jāmēs xātēl ti pūnsēm* 'Numi-Tarēm az én atyám arany sugaras szép napot nyitott meg ime', *ta xāntluñkwē patilamēt* 'most harcolni kezdtek' MUNKÁCSI, VNyr. 45; a chantiban az igenév állítmányi használatáról STEINITZ Ostjakische Grammatik, 1950, 70. ezt írja: „Bisweilen kommt das mit Possessivsuffixen versehene Partic. präter. als finite Verbalform vor, und zwar zur Bezeichnung der Vollendung in der Vergangenheit (Plusquamperf.), z. B. *joxtam xār ewat isat jōxatmet* 'meine Gefährten waren aus dem Walde (schon) alle (nach Hause) gekommen.“ Hasonlóképpen a magyar *-t*-jeles múltidő participiumi eredetű, s a főnévi igenév a jövő idő jelölésében játszik szerepet.

A finnugor nyelvekben azonban nemcsak a névszók kaphatnak állítmányragot, vagy lehetnek minden jel nélkül állítmánnyá, hanem az igék is kapnak

olykor névszói ragokat, s ragozott igealakok szerepelhetnek pl. határozó- vagy jelzőként. Pl. magyar: *a tessék-lásséknak nem barátja, abban a hiszemben, térj meg utca, tedd-ide tedd-oda ember*, névutóval: *gondolom formán*, SIMONYI TMNy. 471; manysi *tajerisén* 'egyél kedvesem' *nanèn xūlèrèstēm* 'téged, kedvesem, itt hagylak' ZSIRAI, FUR, 84.

Hasonló a helyzet a szamojédban. „Die letzteren (Nominalsuffixe) können auch das Verbum gefügt werden und in einigen Dialekten dazu dienen, eine besondere Form bei den transitiven Zeitwörtern zu bilden, welche Form immer angewandt wird, wenn das transitive Verbum ohne bestimmtes Objekt vorkommt; z. B. *madawaeu* 'ich schnitt'... Was die sogenannte Casussuffixe betrifft, so sind auch diese nicht dem Nomen ausschliesslich angehörig, sondern können auch dem Verbum beigefügt werden.“ CASTRÉN, im. 106, 107. Ezenkívül utalhatnánk még arra, hogy a finnugor nyelvekben közismertek a nomen-verbumok. A fenti példák alapján a mordvin és magyar állítmányjelölési módok között csak a fejlődés irányának eltérő volta szerint látok különbséget. Mondattani szempontból ugyanis egyre megy, hogy az állítmányt raggal jelölöm, melyet a névszók is felvesznek ebben a szerepben, vagy a névszói állítmány mellett kopulával, amely a névszókhoz nem tapadt hozzá ragként.

Amint láttuk, a finnugor nyelvekben is szerepet játszanak az idő jelölésében az igenevek, de minthogy hasonló funkcióban névszókat is használunk, az igeneveket nem soroljuk az igék közé, hanem sajátos helyzetükre való tekintettel átmeneti kategóriának tartjuk.

A mordvin nyelvi példa alapján HENDRIKSEN ezt mondja: „Mordvinian accordingly possesses partly non-verbal nouns which are declined and conjugated, and partly verbs which, as in other languages, are conjugated (the finite forms) and declined (the infinite forms).“ Minthogy az infinitívuszok, illetve participiumok a finnugor nyelvekben nem igék, ez a megállapítás nem helytálló.

A továbbiakban a személyes és személytelen igealakokat vizsgálja, s megállapítja, hogy az alanyhoz való viszony szabja meg, hogy egy ige személytelen-e. Az angol *went*, német *steht* mellett feltétlen kell álljon alanyt jelölő szó is, míg a latin *dormit* ragjával utal az alanyra. De a személyes alak megkívánja, hogy legyen mellette alany, mert a nélkül értelme nem teljes. „The impersonal verb-forms do not refer to any noun connected with the verbal idea; it is this verbal idea itself that is expressed by them: *it is healthy to bathe*; here *to bathe* does not indicate anything about the person bathing.“ A finnugor nyelvekben az infinitívus nem ige, tehát személyre sem utal. Így a személytelenség kérdése megint csak mondattani kérdés, és azt hiszem, ennek a vizsgálata a szójelentésstanban, nem hozhat eredményt. Mondattani voltát bizonyítja, hogy a személytelen ige fogalmát jobban kifejezi a határozatlan alanyt jelölő állítmány megnevezés, s ezt igen gyakran jelöljük, mint minden nyelvben, passzívvummal. A passzívvum pedig véleményem szerint teljes egészében mondattani kérdés.

A személyt jelölő és személytelen igékhez hasonló a jelentése a mellékeveknek, és az ebből képzett elvont főneveknek, pl. *clever* 'okos' és *cleverness* 'okosság'. A melléknév — hiszen ezért nevezzük így — tulajdonságot jelöl, amely valamely dolgon megfigyelhető, tehát a jelentése feltételezi egy másik fogalom létét is. Az elvont főnév éppen a tulajdonság lényegét akarja kiemelni s a vonatkozás hiányzik belőle. Ugyanígy az igéknél is pl. *beaten* utal arra, aki az ige jelentésével kapcsolatban van, míg a *to beat* magát az ige fogalmát

jelöli, személytelenül. Éppen ezért egyes nyelvekben az infinitívus és az elvont főnevek képzője ugyanaz, s erre HENDRIKSEN georgiai példát idéz.

A tárgy fogalmának vizsgálata arra az eredményre vezet értekezésében, hogy az aktív, ill. passzív ígéhez jelentéstani kapcsolat fűzi, „the object of the active being equivalent with the subject of the passive verb: *'the dog bit the man'* = *'the man was bitten by the dog'*.” Jelentéstani tehát a kapcsolatot a szerző véleménye szerint azért, mert a mondatban az agent egyszer alany, egyszer praepositívóval jelölt mondatrész. De ha a jelölt helyzet mindkét esetben ugyanaz, akkor csak formális különbség van a jelölésben, és helyesebb talán, ha azt mondom, hogy az alany az egyik mondatban nominatívusszal, ill. szótővel, a másikban praepositívóval van jelölve. A mondatrészek között levő jelentéstani viszonyt nem szükséges külön műszóval megjelölni, hiszen az a szerkesztés passzív voltából következik. HENDRIKSEN formális okok miatt a tárgy és passzívum közti viszony jelölésére a patient, az alany és állítmány közti viszony jelölésére az agent műszót alkalmazza. Szerintem ezzel csak szaporítja a műszavak nagy számát.

Azt hiszem, helyesebben járunk el, ha a mondatban szereplő aktív, illetve passzív szerkesztés kérdését elválasztjuk a szók jelentésében rejlő aktív vagy passzív irányulástól. A szók jelentésének vizsgálata is csak akkor lehet majd mentes a szótani és mondattani szempontok összekeverésétől. HENDRIKSEN is beismeri, hogy minden ígére érvényesen szemantikailag az aktív és passzív viszony nem oldható meg. „It is true that the difference between *bites* and *is bitten* is a semantic one (besides being, of course, a morphological one), but I do not think we are able to determine the semantic difference between the active and the passive voice in such a way that it would hold good for all verbs.” „For the active voice (and the passive too, of course) denotes a multitude of different relations between the subject and its verb.” Az angol nyelvészetben az 'ige' mondatrészt is jelent, de itt HENDRIKSEN nyilván szófajként említi az igét s nem tudom nem volna-e helyesebb, ha az ígének, a szófajtának rendszerezése a mondattani szerep belekeverése nélkül történne. Úgy tűnik, hogy a mondatban elfoglalt szerepétől függetlenül az ige jelentése bizonyos irányulást fejez ki s akkor az igék talán így lennének feloszthatók: 1. a cselekvés kifelé irányul: a) *út, olvas, tanul, néz*, b) *adódik, jelszűködik*, c) *adat, csináltat* stb. 2. Az ige jelentése nem tartalmaz irányulást, hanem állapotszerű cselekvést jelöl, pl. *áll, megy, csattan, gyullad, megjön, megáll* stb. (Másik szempont lehetne a cselekvés minősége.) Az aktívum és passzívum azonban csupán azt jelenti, hogy ugyanezen igéknek, mint a mondat állítmányának az alanyhoz és tárgyhoz való viszonyát jelöljük meg. Még azt a kérdést is megkockáztatom, hogy ha a passzívum a magyarban viszonyítást jelöl, vajjon ennek nyelvi eleme képzőnek tekinthető-e? Ez a gondolat az indogermán nyelvek tanulsága alapján még inkább felmerülhet, hiszen azokban a nyelvekben részben rag (mint a latinban) vagy kopula jelöli a passzívumot, ami pedig a határozók névutós szerkesztéséhez igen hasonló megoldás az állítmány jelölésében.

A tárgyat meghatározni igen nehéz, mondja HENDRIKSEN. Mondatban ugyan egyszerű dolog felismerni, de jelentéstanilag bonyolult feladat. — Ebből az következik, hogy a mondat tárgya szerinte nem azonos a jelentéstani tárggyal. S ez a megállapítás erősen formalista felfogásra vall.

„The definitions of the object and of the passive belong together. Both denote the patient-relation, the object with the noun, the passive with the verb.” Ezt a világos és igen helyes megállapítást mégis módosítanám, mert

a passzívumban mondattani kérdést látok, s azt mondanám, hogy mind a kettő patient viszonyt jelöl, az object a tárgyat jelentő szón, a passzívum az állítmányon.

A transitivitás és intransitivitás közötti különbség a patienthez való viszonyban rejlik, mondja HENDRIKSEN. Intransitív igének nem lehet patientje. A gyakorlat mégis azt mutatja, hogy intransitív ige is előfordul passzívumban, még az indogermán nyelvekben is. Éppen ezért állapítja meg értekezése végén a passzívum különféle fajtáját. Az a tény, hogy az intransitív ige is lehet passzív ragozású, mutatja, hogy a passzívum a helyzetadta összefüggések egy fajtájának jelölője, vagyis mondattani és nem jelentéstani kérdés.

A passzívumnak a szerző szerint fontos szerepe van a személytelen igealakok jelölésében is. Egy transitív ige intransitívvá válik, ha passzív ragokat kap. A személytelen igealak tárgyalásakor HENDRIKSEN nemcsak a határozatlan alanyú igéket, hanem az igeveket és igéből képzett névszókát is vizsgálja. Így problémát jelent számára, hogy az accusativus cum infinitivo szerkezetben az infinitívushoz tartozó alany accusativusban van, mert ez a főige tárgya. Úgy gondolom, hogy ezekben a szerkezetekben az accusativus és az infinitívus is tárgyat jelöl. A passzív infinitívus megvolta azonban kétségtelenül problémát jelenthet jelentéstani szempontból, hiszen ez nem jelöl viszonyítást.

Az igevek nem jelölnek személyre utalást s így HENDRIKSEN személytelennek tekinti ezeket. „In these instances the impersonal forms *expulsion*, *prise* etc. do not denote the agent, and so this member is expressed as actor (*La prise de la ville par l'ennemi* etc.)” Ezek a személytelen formák *expulsion* *prise* nem jelölik az alanyt; tehát az praepositiós szerkesztéssel jelölhető. Hasonlóképpen várnánk, hogy a passzív személytelen igealakok is tárggyal jelöljék meg a patient-t, írja HENDRIKSEN. Ez azonban nem fordul elő, s ilyen esetekben genitivus objectivust találunk az angolban: *the king's murder* = *the king being murdered*. Személytelen passzívumnak az alany nélkül használt személyt is jelölő igéből alakított passzív igealakot nevezi. Az ilyenféle szerkesztés intransitív igéből is lehetséges. Ezek azután intransitív igével is fordíthatók és tárgyat is vehetnek maguk mellé (ez tulajdonképpen a figura etymologica). Pl. latin *vitam vivitur*. A passzívum ilyen esetben nem jelöl genust. „I therefore hold that the impersonal passive is a voice-neutral impersonal form ; it denotes the verbal idea, but with the addition of a finite aspect : *es wird getanzt* means *dancing takes place*.” A *getanzt* participium tehát csak magát a cselekvést jelenti, s a verbum finitum jellegét akkor kapja, ha mellé alanyt szerkesztünk.

Az elmondottak értelmében a *subject* és *object* az aktív, a *subject* és *actor* a passzív állítmányhoz tartozik, s az aktív szerkezet alánya és a passzív szerkezet actora az agent, az aktív szerkezet tárgya és a passzív szerkezet alánya pedig a patient. Tehát passzív szerkezetben tárgy (= objectum), aktív szerkezetben actor nem fordulhat elő. „But we also find instances where an object is attached to a true passive, and others where an actor is attached to a true active.” Passzív állítmány mellett találunk tárgyat accusativusban pl. latin *doceri litteras*, angol *he was taught arithmetic* 'öt számtanra tanították'. Ennek az az oka, hogy két patient tartozik az állítmányhoz s az egyiket tárgyként tartja meg (az angolban) a passzív szerkezetben is. Előfordul a másik lehetőség is, vagyis aktív állítmány mellett állhat actor, praepositióval megjelölt alany. Erre példát a szanszkritből idéz.

Ezek után felveti a kérdést, miért teszünk különbséget az aktívum és passzívum között. Hiszen logikai szempontból nincs semmi különbség a kétféle szerkesztés között: *the dog bit the man* és *the man was bitten by the dog*. (HERVEI GÉZA szíves szóbeli közléséből tudom, hogy az angolban a passzív szerkezetben *by* praepositíóval jelölt alany erősen hangsúlyos és ezért kerül a mondat utolsó helyére.) Általános az a magyarázat, hogy a patient hangsúlyozására való a passzívum, mondja HENDRIKSEN. De ismert az is, hogy az európai nyelvekben [indogermán nyelvekben] a 'subject'-en van a hangsúly, aktívumban is és passzívumban is.

Ha a subject részünkre a cselekvőt jelenti, akkor ez a magyarázat az angol példára is érvényes és a valóságnak is megfelel. Tehát a passzívum mondattani kérdés! Az indoárja nyelvekben az agent a hangsúlyos, állapítja meg HENDRIKSEN és azért a genusok közötti különbség nem oly nagy, mint az angolban.

Bizonyos esetekben a passzív szerkesztés szükségszerű. Így az „actual past”-ban a participium perfectum passivi-t kell használni, s ha ez transitív igéből alakul, a szerkezet passzív lesz: *helped have I been by you* 'te segítettél rajtam'. Ennek a passzívumnak más időben aktívum felel meg: *you helpe me* 'te segítesz engem'. Ez a szerkesztés intransitív igéből is lehetséges: *you have come* 'te megjöttél'. Éppen ezért az ilyen szerkesztést nem is érzi passzívumnak, hanem az aktívum egy alakváltozatának tartja.

A „forced” passzívumban a szenvedő alakú állítmány mellett a tárgy accusativusban van, mintha így mondanánk: 'ab eo suum filium in scholam missus'. Példáját, melynek latin fordítását közöltem, a bengáli nyelvből idézi.

Általában a passzívumnak különböző értelme lehet. Olykor intransitív fogalmat jelöl: *to be seen* = *to appear*, vagy *to be heard* = *to sound*. Ilyenkor a passzívum olyan, mint egy transitív ige intransitív nézőpontja, s míg a transitív ige csak tárggyal lehet teljes értelmű, a passzív és intransitív ige a nélkül is teljes. — Találunk átmeneti állapotot is egyes nyelvekben, pl. a görögben, vagy a latinban. Így lett a latin *fin*, amely eredetileg aktívum, passzív értelművé, vagy a *veneo* a *vendo* passzívuma stb.

Vannak nyelvek, ahol a passzívum viszonyt a reflexívum jelöli. Ilyen pl. a francia nyelv: *la maison se construit* 'a ház épül', de az efféle kifejezésben, mint *il se tue* 'megöli magát' még reflexív. A reflexívum azonban csak akkor használható passzív értelemben, ha az alany nincs megjelölve. Ha az alany szerepel, a szerkesztés *être* segédigével történik: *la maison est construite par des maçons*. A skandináv nyelvekben a passzív értelmű visszaható ragozásban a névmási elem hozzátapadt az igehez, ha azonban reflexív értelemben használják, a teljes névmási alakot teszik az ige mellé. Valószínűnek találja HENDRIKSEN, hogy a reflexívum élettelen fogalmat jelentő alany kapcsolatában vált passzív értelművé. Másrészt az adott alkalmat a reflexív > passzív fejlődésre, hogy igen sokszor egészen ismeretlen alany jelölésére használták. Német példát idéz erre: *die tür öffnete sich* 'kinyílt az ajtó' s ebben a cselekvő személyre semmiféle utalás nincs, míg *die tür wurde geöffnet* esetében a passzívum utal az alanyra is 'valaki kinyitotta az ajtót'.

A transitív ige sokszor tárgy nélkül is használatosak, máskor intransitív igeik is transitívnak látszanak, mert adverbialis accusativus áll mellettük. Ez utóbbi esetre szanszkrit példát idéz: *grāmo gamyate* 'the village is gone to' = 'a faluba ment' minthogy a kifejezés így hangzik: *grāmam gacchati* 'a faluba ment', ahol az accusativus (*grāmam*) célhatározói accusativus.

Ha jól értem ezt a példát, erősen emlékeztet a manysiban és a chanti-ban található szerkesztésre: manysi *samēm pors-tawrin patwēs* 'szemembe forgácsdarabka esett' MUNKÁCSI, VNyr. 8; chanti *taŋna jōχətsajəw* 'Feinde sind zu uns gekommen' STEINITZ, Ostj. Chrest. 74. HENDRIKSEN értekezése végén egy pillantást vet az eszkimó nyelvre, mint amelyben nincs meg a passzívum és aktívum közötti különbség. Ez a nyelv névszói jellegű, ige fogalma még nem alakult ki. A passzívum és aktívum viszonyához hasonló helyzetet a casus transitivus és casus intransitivus, illetve, amely műszót HENDRIKSEN megfelelőbbnek talál: casus relativus és casus absolutus segítségével fejezi ki, jelöli meg. Megjegyzi, hogy az indogermán nyelvtudomány is hasonló jelenség nyomait találta történeti vizsgálata során. Így nyilatkozik BRUGMANN is (Die Syntax des einfachen Satzes in indogermanischen, Berlin, 1925, 43).

Végül összefoglalja a passzívum fajtáit:

1. intransitív értelmű passzívum (főleg, ha nincs agent),
2. „forced,, (erőltetett) passzívum (az aktívum áttétele az angolban az agent hangsúlyozásával),
3. igazi passzívum (a patient-t hangsúlyozza).

A passzív formát a finnugor nyelvekben is használjuk intransitív értelemben, pl. magyar *születik*, s lehet az ehhez közelálló határozatlan alany jelölője, pl. finn *tullaan*, *tultiin* etc. „passiivi, jonka ominaisuutena suomessa on, että sillä osoitetaan teon toimittajaksi määräämätön persoona.“ SETÄLÄ, Suomen kielioippi Helsinki, 1930, 88. És gyakori a használata az igazi passzívumnak — ahogy HENDRIKSEN nevezi — pl. a manysiban: *manä namiñ q̄ter namēm namejawē* 'minő neves fejedelemnek neveztetik az én nevem' MUNKÁCSI, VNyr. 49; chanti *pāmpajna unlem uassa* 'a fűrakás a szájamat megvágta' PÁPAY, ÉONyt. 1.

HENDRIKSEN hangsúlyozza, hogy olyan megoldást a passzívum és aktívum viszonyára nem tudott találni, amely minden egyre érvényes lenne. De az a meggyőződése, hogy az agent és patient műszavak segítségével megkönnyíti az ige és névszó közötti különféle viszonylatok megértését. Én azt hiszem, s a finnugor példák számomra azt a tanulságot adják, hogy a passzívum mondattani jelenség, és PAUL véleményét fogadhatjuk el, aki a Prinzipien³ 255—6 lapján ezt írja: „Während die Tempora und die Modi an und für sich nichts Syntaktisches sind und nur durch die Beziehung auf einander, also erst im zusammengesetzten Satz zum Ausdruck syntaktischer Verhältnisse werden, ist der Unterschied zwischen Aktivum und Passivum von Hause aus syntaktischer Natur, in dem dadurch nichts anderes als ein verschiedenes Verhältnis des Prädikatsverbums zum Subj. ausgedrückt wird.“ Az igenevekről szólva ugyanennek a véleményének ad kifejezést: „Bei unserem sogenannten Part. perf. zeigt es sich sehr deutlich, dass der Unterschied zwischen Aktivum und Passivum nicht etwas schon der Bildung an sich Anhaftendes sein kann, da ja die Participia der transitiven Verba passivisch, die der intransitiven zum Teil activisch gebraucht werden.“ S alább: „Dem Inf. ist ursprünglich so gut wie dem Nom. actionis der verbale Genusunterschied fremd.“ (i. m. 257). Igen kézenfekvő a passzívum kialakulásáról adott feltevése is: „Der Gegensatz zwischen Akt. und Pass. konnte sich erst herausbilden, nachdem die Scheidung zwischen Subjekt und Objekt sich vollzogen hatte“ (i. m. 256).

LAVOTHA ÖDÖN

Obi-ugor szófejtések

1. Pótlás az orosz szókincs obi-ugor elemeihez¹

Az előző kötetben megjelent tanulmányom nyomdába adása után vettem észre, hogy néhány további szóval is lehetne gyarapítani az ott felsorolt egyezéseket.

Így Munkácsi kéziratos hagyatékában kétszer is előfordul a жумрить orosz tájszónak egy-egy alakja. Pontos értelmét nehéz megállapítani, de a fordításból kitetszőleg '(száj)ba gyömöszöl'. Így a VNGy. III, 349. l. 63. sorához való jegyzet a következő: „Я целую неделю эту четвертую шишку искала, в рот свои жумрила.“ A VNGy. i. h. levő fordításból kitetszően ennek az orosz mondat fordításának így kell lennie: „egész héten át azt a negyed-tobozt kerestem, a számba gyömöszöltem“. A IV. kötet 299–300. lapján a *šumrenti* szó magyarázataként ezt találjuk: „жумрит, чавкат, жвется; csámcsova eszik, mint a gyermek“. Itt tehát inkább a 'csámcso' jelentés tolulna az előtérbe, de a vogul szöveg magyar fordítása így hangzik (i. h.):

Kis bogyójú bogyós szarát
a tíz fogú közzel való szájba
gyűrök bele.

A jegyzetben magyarázott *šumrenti* szó fordítása tehát: belegyűr.

Ez az orosz жумрить ige kétségtelenül a vogul *É. šumri*, KL. *šumri* hasonló jelentésű szónak az átvétele, mégpedig a szókezdő ж-re való tekintettel a középzozvai alaké (vog. š- > or. ж-). A vogul szóra is elég kevés adatunk van. Munkácsinál mindössze négy helyen találtam meg: *É. ju ti šumriä-näm* 'ím befelé (számba) gyömöszölöm'; *uj šumre'vim* 'én „állat“ teligyömöszölöm' (III, 298); *am šumriläm* (Regulynál uo. 334: *äm šumriläm*) 'gyömöszölöm én' (III, 335); KL. *läu nišpä kälän tusna ju-šumriläm* 'tíz fogas közű számba belegyömöszölöm' (III, 349). Reguly eredeti kéziratában az igealak ugyancsak *šumriläm* alakban szerepel (III, 348), jegyzete hozzá: „sjel“ azaz съел 'megesz, fölfal'. Egy továbbképzett középzozvai alakkal is találkozunk: *ju-šumrentiäm* 'belegyűrök' (IV, 299, 300).

Regulynál (ui.) a *ju šumrantiäm* alak szerepel, jegyzete pedig „tudi kladu“, azaz туди кладу 'oda rakom'. Munkácsi adatában valószínűleg téves a š- szókezdet, hiszen az északi s-nek a déli nyelvjárásokban š- a szokásos megfelelője, nem pedig az s-. Ilyen ingadozások és pontatlanságok Munkácsinál nem ritkák az s és š jelölésében.

A vogul szónak hangalak és jelentés tekintetében megfelelhet a зүрj. (WICHM.—UOT.) *šamirtni* 'in der Hand zusammendrücken' stb. szó.² A rokon-

¹ L. NyK. LIII, 153–71.

² A зүрjén szóra Fokos Dávid hívta föl a figyelmet.

nyelvi megfelelő alapján finnugor szókezdő *š*-et tehetünk fel. Vö. pl. vog. *Ē. sawi*, KL. *šāwi* 'megsavanyodik', osztj. *šou-* ua., zürj. *šom*, *šem*, 'savanyú, savanyúság' stb.

Valószínűleg a zürjénből származik az osztják (KARJ.—TOIV. 945 b) FD. *šāmārītā* 'pressen, Zusammendrücken', Kr. *šāmārītšā* 'pressen, mit den Fingern zusammendrücken', Ni. *šāmārītā*, O. *šāmārītā* 'in die Hand nehmen, in der Hand zusammendrücken; ergreifen und mit der Hand zusammendrücken', Kaz. *šāmārītš* 'pressen, Zusammendrücken (in der Hand, mit der Hand); mit einem Schnurband zuziehen (die Öffnung eines Sackes), (vö. KARJALAINEN OL. 66–7).

Az orosz чимас, чимес 'villásvégű nyíl' (KARJ.—TOIV. 946 a és MSFOu. XCVIII, 357) is obi-ugor eredetű szó, az átadó nyelv az osztják: vö. (KARJ.—TOIV. 946 a) Trj. *tšimās*, V., Vj. *tšimās* 'Pfeil mit gegabeltem Ende' stb. A szó megvan a vogulban is: (KANN.) V. *šōams*, KK. *šōamš* AK. *sāmš* 'zweigabeliger Pfeil' (l. VILKUNA: MSFOu. XCVIII, 357).

Nehezen fogadható el azonban RÄSÄNEN véleménye, aki az orosz тундра szót a vogul *tunrä* alakból magyarázza (MSFOu. XCVIII, 130). Sokkal meggyőzőbb KALIMA eredménye, amely szerint az orosz szó a finn *tunturi* stb.-ből való (MSFOu. XLIV, 277–8). A vogulban a *tunrä* szó tudtommal csak az északi nyelvjárásokban fordul elő, ott is elég ritkán, és így valószínűbbnek tartom, hogy éppen a vogul szó átvétel az oroszból.

HAJDÚ PÉTER hívta föl a figyelmemet a MSFOu. LII. kötetére, amelyet sajnálatos módon nem néztem át elég alaposan cikkem megírásakor. Ott is vannak ugyanis olyan adatok, amelyeket fel kellett volna használnom. Így az orosz пайба, пайва < vog. *pajp* származtatás megvan már TOIVONEN egy cikkében is (MSFOu. LII, 310–11). KALIMA pedig ugyanebben a kötetben még két vogul > orosz jövevényszót tárgyal. Így (96) az orosz табанишь, табанишь 'das Boot umkehren, indem man von einer Seite rudert, rückwärts rudern' (PAWL.) szót az AHLQV. *touam*, *tovantam*, *toveim* 'rudern', MUNK.—SZIL. *tāwi* stb. ua. szóból származtatja. Ide lehet még csatolni a CSERN. *to-vunkeve* 'ррестн' adatot is. A vogul szó összevethető esetleg a m. *evez* szóval (EtSz.).

Ugyanezen kötet 94. lapján az orosz аулык, ауляк, аулях 'Anas hiemalis, die Winterente' (PAWL.) szót helyesen a vogul MUNK. (VNGy. 093, 588) *āulax*, *āulix* 'jeges réce, jeges kacsá, anas hiemalis' KANN. (Vok. 73) AK. *ōβ.лх* KK. *ēβ.лх*, P. *αβ.лх*, EV. *αβ.лх*, DV. *αβ.лх*, FL. *ōβlaχ*, Szo. *αβlaχ*, 'савка, anas hiemalis', CSERN. *oulah* 'арлик морянка (Harelda glacialis)' szóból származtatja.³

Az orosz szó elterjedésére DAL' valóban Kamcsatkát adja meg, PAW-LOWSKY szótára azonban „Sibirien“ megjegyzéssel közli a szót, ami nagyobb elterjedési körre utal. Hasonló lehet a helyzet az orosz юкола szónál is (NyK. LIII, 167). KALIMA a vogul szóhoz hozzákapsolja az osztják FD. *ənlāi* stb. 'eine Entenart' szót, a vogul állatnévvel azonban, mint nemrégiben kimutat-tam (NyK. LII, 146) egy másik osztják szó tartozik össze, mégpedig a STEI-NITZ Chrest.² Serk. *ōwlaχ* 'Eisente, Harelda glacialis' stb. Az i. cikkemben fel-sorolt adatokhoz csatolhatom még a következőket: (KARJ.—TOIV. 20 a) Ni. *ənlax*, Kaz. *ənlə'χ*, O. *əu'ə'χ* 'ein Wasservogel (hält sich im Sommer am Nördl

³ KALIMA (i. h.) csak KANNISTO adatait sorolja fel.

Eismeer auf, Schwanz gegabelt wie bei der Schwalbe, Name nach dem Ruf); O. Zeichen an dem Zugnetz'.

Ugyancsak a NyK. LIII. kötetében megjelent cikk nyomdába adása után jutottam hozzá a legújabb orosz etimológiai szótár elkészült füzetéhez (MAX VASMER: Russisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1950), amely eddig a 29. ívig jutott el és a зыла szónál tart. Ebben a következő, tőlem is tárgyalt szavak szerepelnek, mint obi-ugor eredetű szavak: аулык~ауляк, ах~ахт, важан, гимга, гусь, дубас, епан. А ереститься igét VASMER másképp magyarázza. Alapszavának a görög eredetű ересь 'Irrelehre, Ketzerei, Lüge' szót veszi, és a ереться 'sich ärgern, zanken' alakváltozatának tartja, amelynek alapszava szerinte a еретик 'Ketzer, Böser'. А зорь 'Bucht' szót kételkedve a зурь. *šor* 'Bach, Quelle' szóból származtatja SCHRENK nyomán. Az egyeztetés nemcsak hangtani, hanem jelentéstani szempontból is kétes, sokkal inkább felfogható — mint azt a NyK.-ben megjelent dolgozatomban is tettem — az osztjából átvett cop alakváltozatának.

Kimaradt dolgozatomból még az orosz (Obdorszk vidéki) ёндыль 'Riemen an Renntiergespann' szó is. Ezt BARTYENEV nyomán (Жив. Стар. 1894. 1. sz. 128) VASMER az osztjából származtatja, vö. osztj. (КАРЛ.—ТОIV. 174) FD. *іәңдэ* '(Bogen) sehne', Sogom *іәнтэ* 'Leine, Simm (am Netz); Sehne (des Bogens)' stb. Az orosz szó valószínűleg az osztják szó 3. sz. birtokos személyragos alakjából való, pl. Sogom *іәңгә* *гәл*, mint arra az orosz szó vokalizmusa és végső mássalhangzója is utal. Az osztják szó finnugor eredetű, megfelelőit megtalálhatjuk a vogulban, cseremiszb. Ide tartozik a finn *jänne* és a magyar *ideg* szó is (NyH⁷).

Ugyancsak osztják eredetű az Obdorszk-vidéki *сүбат* 'Gestell, worauf Fische getrocknet werden'. Vö. osztj. K. *şūwāt* 'ua' stb. (LEHTISALO: FUF. XXIX, 117—8).

2. osztj. *lāx-lont* 'eine Gänseart'

„Néhány obi-ugor madárnév“ című cikkemben (NyK. LII, 146—7) összevettem a vog. (PALLAS) *Laek*, (AHLQV.) *lak* 'anser erythropus' szót az osztj. (PAAS.) K. *lāk-tūnt* 'kleine Gänseart' szóval. Az obi-ugor adatok alapján szókezdő *l-t tettem föl, és kifejeztem abbéli reményemet, hogy az újabb adatok tisztázhatják a két szó összefüggését. A KARJALAINEN—TOIVONEN szótár adatai közt valóban megtalálhatjuk a kérdéses osztják szó megfelelőit több osztják nyelvjárásból: V. *lā'xlo'n'f* 'eine Gänseart, Baumgans'; VK. *lā'γ'on'f* 'eine Gänseart (mit einer Blesse auf der Stirn)'; Trj. *lāk'xo'n'f* 'mittelgrosse Gänseart (schwarzbraun)'. — FD. *taqlāk* 'eine Gänseart (die kleinste)' (1115 b). Az újabb adatok tehát megerősítették a vogul-osztják szó összetartozását.

3. osztj. *puṭs* 'Dickdarm'

A fenti osztják szót HEGEDŰS LAJOS (NyK. LIII, 274) összefüggésbe hozza a magyar *pacal* és *pucor* szóval. A magyar szavakról leválasztja az -l, ill. -r elemet, ezeket képzőknek tekinti. Az osztják szó végső magánhangzóját is leválasztja: „Nyilvánvaló, hogy a szó töve *pūt*. A tőhangzó: *u* a magyarban részben az eredeti állapotot tükrözi (*pucor*), részben a megfelelést mutat (*pacal*; hasonlóképpen, mint osztj. *pūt* ~ m. *fazék* NyH.). A szóvégi *t* affrikatizálódása (!) természetes fejlődés eredménye“ (i. h.).

Ezt az egyeztetést hangtani okokból nem fogadhatjuk el. Nem tudjuk, miért „nyilvánvaló“, hogy az osztják szó töve *pūt*. A dolog lehetséges, de előbb ki kellene mutatni, mi az a szóvégi magánhangzó az osztjában. Az egyeztetés már csak azért is gyanút kelthet még a finn-ugor nyelvészetben járatlanokban is, mert az osztják *p- ~ magyar p-* megfelelésre vajmi kevés adatunk van. Még a legbiztosabbnak látszó finnugor etimológiák is, amelyeknek magyar tagja *p*-vel kezdődik, elég elszigetelten állnak az óriási tömegű fgr. **p- ~ m. f*-megfelelések mellett. Hogy az arányokat szemléltessem, a SzófSz. adatai szerint a fgr. **p- ~ m. f-* megfelelésre kb. 60 biztos és 10–12 bizonytalan etimológiára hivatkozhatunk, a fgr. **p- ~ m. p-* megfelelésre két valószínű (*por, para*) és négy egészen bizonytalan példát találunk. Már ez a tény is óvatosságra int, de HEGEDŰS nem utal erre a nehézségre.

Még furcsább az osztj. *-t ~ m. -c-* megfelelés. Ezt a kérdést HEGEDŰS egyszerűen úgy intézi el: „A szóvégi *-t* affrikatizálódása (!) természetes fejlődés eredménye“. HEGEDŰS még azt sem indokolja meg, hogy miért szóvégi *-t*-t tesz föl, hiszen a fgr. szóközépi és szóvégi **-t*-nek általában a magyarban *-z* felel meg, mint a *fazék, főz, fűz, ház, íz, 'odor' kéz, méz, száz, víz, tegez, tűz, vezet* stb. Jóval ritkább a fgr.: **-tt- ~ m. -t-* előfordulás, ahol megfelelhet az osztj. *-t* a m. *-t*-nek. Szinte csak az *öt, hat, hét* számnéveket hozhatjuk föl példának. Az *által, iktat, irt* esetében, valamint a rokonnyelvek tanúsága szerint a *két, tat, köt, jut, titok* stb. szavakban mássalhangzókapcsolatok (*-kt, -, -tk-* stb.) miatt találunk a magyarban *-t-* megfelelést.

A szóvégi *-t* affrikálódása sem olyan egyszerű és magyarázatra sem szoruló jelenség, mint ahogy azt HEGEDŰS cikkéből az ember gondolná: A *kanót ~ kanóc* példán kívül alig tudnék hirtelen többet fölhozni. A *-t > -c* változásnak itt is mondatfonetikai oka lehet (l. CSEFKÓ, MNy. XLVII, 68–9).

Mindent összevéve, HEGEDŰS szófejtését hangtani szempontból mindenképen elfogadhatatlannak kell minősítenünk, és mind az osztják, mind a magyar szó továbbra is az ismeretlen vagy bizonytalan eredetűek csoportjába tartozik.

4. m. *sumár*

N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LII, 343) a szegedi *sumár* 'fűz- v. nyárfabokrok, melyek a partokon a vízholdta iszapban vízholdta gallyakból nőnek, és *sumár-erdő* 'fiatal fűz- v. nyárfa-erdő, amelynek fái vízholdta gallyakból nőttek' (MTsz.) tájszót a vog. AHLQV. *soauv* 'Busch, Strauch; Waldinsel in einem Morast', SZIL. *saw* 'liget' stb. szóval egyezteteti.

Ezt az egyeztetést bizvást helytelennek lehet minősítenünk, mert a *sumár* nyilvánvalóan szláv, közelebbről szerb jövevényszó a szegedi nyelvjárásban. BÁLINT SÁNDOR szíves közlése szerint a *sumár* (ragozott alakjai *sumarat, sumarak*) szegedi tájszó jelentése 'fiatal, sűrű fűzfáerdő a Tisza árterületén, amely még csak bokornagyságú, és vesszeje kosárkötésre igen alkalmas'. A magyar szó kétségtelenül egy szláv szó átvétele, melynek alapszava az egész szerb-horvát nyelvterületen közismert *šuma, шума* 'erdő' szó. A szerb-horvát *šumar, шумар* azonban 'erdész'-t jelent és így nem lehet az átadó alak. Van azonban a szerb *шума* szónak egy — valószínűleg kisebb területen élő — kicsinyítőképzős származéka: *шумáпак, -пка* 'liget' (DJISALOVIĆ VESELIN: Szerb-magyar szótár. Novi Sad, 1922),⁴ amelyből nagyon

⁴ EICHINGER FERENC ófutaki (Újvidék mellett) származású szerb anyanyelvű ismerősöm szerint is az 'erdőske' szerbül: *шумица* vagy *шумáпак*.

jól meg lehet magyarázni a magyar szót. A szerb шума́рак szó a magyarba *sumarak* alakban került először át, de ott éppen úgy, mint a ча́рдак szót többes-számnak érezvén egy *sumár* egyesszámot alkottak belőle, mint ahogy a ча́рдак-ból a magyar *csárda* szó alakult.

5. m. *budár*

N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LII, 342—3) a Szeged vidékéről följegyzett *budár* szót, amelynek jelentése az EtSz. szerint 'újonnan ültetett fiatal erdő', a MTsz. szerint 'újonnan ültetett fiatal szőlő' — különböző cseremis és permi 'Strauch, Pflanzenstengel stb.' szavakkal egyeztetve, és a magyar szó jelentésének elfogadta az EtSz. jelentésmegadását.

BÁLINT SÁNDOR szíves értesítése szerint a *budár* (rag. alakjai: *budárt*, *budarat*, *budarak*) szónak a jelentése Szegeden 'újonnan ültetett, egy-két éves fiatal szőlő, amelyik még nem jött termésre'. A 'szőlőpásztor, szőlőcsősz' jelentése Szegeden nincs meg, hanem csak Északbácska szőlővidékein, pl. Bácsalmáson. Ugyancsak BÁLINT SÁNDOR „vaskos sajtóhibá”-nak minősíti az EtSz. jelentésmegadását, amely csakis a MTsz-ra hivatkozik, ahol pedig ilyen jelentés nincs, tehát a 'fiatal erdő' jelentés valóban csak tévedés, sajtóhiba lehet.

Mivel szőlészeti szókincsünkben nem igen akadunk finnugor eredetűre — noha a *budár* szó közvetlen átadóját nem is tudom megjelölni — alig hinném, hogy a 'szőlőcsősz', ill. 'újonnan ültetett fiatal szőlő' jelentésű *budár* szavunk finnugor örökség lenne.

Gyanút kelthet bennünk a szó -ár végződése is, amely (rendszerint szláv eredetű) foglalkozásnevekhez szokott járulni, mint *kádár*, *bodnár* stb. Ha valóban a fgr. -r kicsinyítőképzővel lenne dolgunk, akkor a szónak **budor*-nak kéne hangzania, vö. *lapor*, *odor*, *sömör*.

KÁLMÁN BÉLA

Mer- ~ márt

I. A magyarban a *mer*, *merít*, *merül* és a *márt* igék hasonló hangalakúak és rokon jelentésűek. A két ige töve csak abban különbözik egymástól, hogy az egyik palatális, a másik veláris hangrendű. A jelentések is szoros kapcsolatban állnak egymással, míg a palatális hangrendűé 'schöpfen, tauchen' (vö. NySz.), a velárisé 'tauchen, eintauchen, tunken' (vö. NySz.): vagyis olyan rokonjelentésű igepárról van szó, melynek töve csak vokalizmusának hangrendjében különbözik egymástól. Az obi-ugor nyelvekben, mint látni fogjuk, megtaláljuk ugyanezt a párhuzamot.

Abból a budenzi egyeztetésből, melyet PAASONEN is elfogadott (MdChr. 59): manysi *amert*- 'schöpfen', chanti *emerd*- ua., md. *amela*- ua., fi. *ammene*- 'haustum, schöpfeimer' (MUSz. 615), szűrődött le az a valószínűbbnek látszó etimológia, melyet a SzófSz.-ban (I. SIMONYI: Nyr. XXIX, 244, Toiv.: FUF. XXI, 121) a *mer* címszó alatt olvashatunk: manysi *āmert*- ua., chanti *ēmer*- ua., udm. *omyrt* ua. Ezek az egyeztetés történetének főbb állomásai.

A rokonítás biztosnak látszott, senki sem nyúlt hozzá, bár azokat az etimológiákat, melyekben a magyar tagot a szókezdő vokális lekopásával magyarázták, a *merül* kivételével eddig is bizonytalanoknak tartották (I. KARJ.: FUF. XIII, 227, m. *napa*, manysi *ānəp* stb.; GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 152, m. *mese*, manysi *āmis* < tör.; stb.). Amíg a szókezdő magánhangzó lekopását hiteltérdemlően be nem bizonyítják, nem tarthatjuk elfogadhatónak a *mer* említett egyeztetését, annál is inkább, mert találunk biztosabbnak látszó etimológiát is.

II. A *merül* igének¹ szerintem a chantiban és manysiban a következő megfelelései vannak:

manysiÉ. *jol-mārexti* 'alámerülget' (VNGy. I, 111); KL. *marexti*, *marextogli* 'merülget' (i. h. IV, 90) ~ chantiÉ. (AHLQV.) *marilem*, *marlemaem* (mom.), *maremitem* (frekv.) 'tauchen, untertauchen' (NO. 101); (CASTR.; PATK.) *marilem*, *maremitem* 'tauchen'; (KARJ.—TOIV.) O. *mārextā*, Kaz. *mārextā*, Ni. *mārextā* 'sukeltaa, нырять | tauchen' (541 b); (STEIN.)² Ser. *mārext* (OVD. I, 239), *mārt*- (i. h. 255) 'tauchen, untertauchen', *mārt*- 'tauchen' (OChr.³ 147); (PATK.) I. *meredem* 'merülni, alámerülni | tauchen, untertauchen'; (KARJ.—TOIV.) Kos. *mārextā*, *mārextā*, C. *mārextā* 'sukeltaa, нырять | tauchen' (541 b), DN. *mārextā* DT. *mārextā* (541 b) ua.,; (PAAS.—DONN.) K. *mārextā*-m, *mārextā*-m ua. (1182),³ *mārextā*-tām, *mārextā*-ttām 'нырять | untertauchen' (1182); (KARJ.—TOIV.) Kr. *mārextā* 'sukeltaa (kerta) | (ein-

¹ A továbbiakban a *mer*-nek ezt a továbbképzett alakját használom, mert ennek a jelentése teljesen azonos az egyeztetett obi-ugor szavakéval.

² A chanti irodalmi és a STEINITZ (OVD.) adatokért Cs. Faludi Ágotának mondok köszönetet.

³ Ezt PAAS.—DONN. a m. *mārkozni* [mártózni?] igéhez kapcsolja.

mal) tauchen' (541 b); (PAAS. — DONN.) J. *määräta-γlēm*, *määräta-γγlēm* 'нырярь | untertauchen' (1182). Irod. ny. (ADRIANOV) мартытита 'нырьть' мартыта 'нырнуть' (30).

Ami a hangtani megfelelést illeti, a szókezdő *m*- és a szóbelseji *-r*- minden finnugor nyelvben azon hangok közé tartozik, melyek évezredek át változatlanul őrizték meg hangalakjukat (vö. STEIN., Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus, Act. Instit. Hung. Univ. Holmiensis, Series B. Lingu.: I, 39). A *tó* a manysiban, chantiban egyaránt *m* + vok. + *r*. A manysi képzők: *-xt-* (SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 224), *-ogli* (i. h. 69). A chanti képzők: *-t-* (SCHÜTZ: NyK. XL, 21), *-təγl-*, *-təγl-* (vö. pl. *uere* 'streiten, zanken', *uəri-təγlätä* 'streiten, sich zanken', KARJ. — TOIV. 237a).

Az ósmanysi vokális megállapítására kevés fogódzónk van, mert adatok csak az északi és a KL. nyelvjárásból állanak rendelkezésre. Még az látszik legvalószínűbbnek, hogy példáink abba a nyelvjárási sorba tartoznak, amelyikbe manysiÉ. *ālm-* 'heben, tragen', KL. *ālm-* ua. (WogVok. 3); ezek szerint az igető kikövetkeztethető vokálisa **ā* lenne (de l. 263. l. 5. jegyz.).

A chanti alakok esetében nagy könnyebbség, hogy nemcsak az északi, hanem a déli és keleti nyelvjárásokból is bőségesen van példa. Az O. *p*, Kaz., Ni., Ser. *ā*, Irt., DN. *ə*, DT., (PAAS.) K. *ā*., (PAAS.) J. *ā* nyelvjárások *tó*hangzói mind KARJALAINEN, mind STEINITZ szerint az ősosztják **ə* folytatói (OL. 179, OstjVok. 97). A megfelelési sorban *ə* ~ *ā* váltakozás fordul elő. Míg a (KARJ.) DN. nyj.-ban *ə*-t, a DT. nyj.-ban és a (PAAS.) K.-ban *ā*-t találunk. Az utóbbi hang csak akkor lép föl ezekben a nyelvjárásokban az őschanti **ə* megfelelőjeként, ha ez **e*-vel váltakozott (OstjVok. 92). Így érthető a DN. *mərat-* 'tauchen' (PAAS.) J. *määräta-γlēm* 'ich tauche' váltakozás, ahol is *ā* < **e* (i. h. 91).

Összefoglalva: a magashangú *merül* ige *tó*vokálisának az ósmanysiban és őschantiban egyaránt — vokalizmusuk kutatásának mai állása szerint — palatális magánhangzó felel meg.

A jelentések egyeztetése semmi nehézséget nem okoz. Az obi-ugor szavak jelentése azonos a *merül* jelentésével.

III. A *märt* etimológiája ismert. Tudomásom szerint utoljára TOIVONEN rokonította (UngJb. XV, 590—1), anélkül, hogy tudomása lett volna MUNKÁCSI egyeztetéséről (l. NyK. XXV, 178).⁴

Manysi: (MUNK.) É. *mür-* (VNGy. I, 161), *mürm-* (i. h. II, 96), *mürs-* (i. h. I, 160) 'alámerül'; (KANN.) Szo. *mürs*, FL. *mürs-*, KL. *murs-* (WogVok. 115); (MUNK.) K. *müremlä* 'merül' (VNGy. IV, 412), *müremlögli* 'alábukdos (vízbe)' (uo.); (KANN.) FK. *mürs-*, AK., KK., P., ÉV., DV., AL. *mürs-*, TCs. *mörs-* 'untertauchen' (WogVok. 115), T. *mörmaxti* 'tauchen' (WogVd. I, 158). Irod. ny. (CSER.) *murunkve* 'нырнуть, нырьть' (Краткий мансийско-русский словарь) ~ chanti: (AHLQV.) *morlem* 'nass werden', *moraltlem* 'eintauchen, eintunken', *moraltalem* 'feuchten, benetzen, einweichen'; (KARJ. — TOIV.) O. *mördä-* (pass.) 'kastua, tulla märäksi; kostua | feucht, nass werden; sich benetzen' (543 a), *möräl'tä* 'kastella | besprengen' (543 b), Kaz. *mörttj* (pass.) 'kastua, tulla märäksi; kostua | feucht, nass werden; sich benetzen' (543 a), *mörä Atj* 'kastella | besprengen' (543 b), *möräm* 'kastunut, märkä | befeuchtet, nass' (543 a), Ni. *mörtä* 'kastua | feucht werden' (uo.), *möräm* 'kastunut, märkä | befeuchtet, nass' (uo.), *mörät'tätä* 'kastella | besprengen' (543 b), (STEIN.) Ser. *mör-* 'nass werden' (OChr.² 148); (KARJ. — TOIV.) DN. *märpa*

⁴ TOIV. adatait kiegészítem az azóta megjelent anyaggal.

vettyä, ПОГІТЬ | nass werden' (543 a), *mārām: iən̄k m. iux* '(vedessä' metsässä, maassa maatessa) vettynyt puu, ПОГІБЛЫЙ | (beim liegen im wasser, auf dem boden im wald) nass gewordener baum' (uo.), DT. *mārpa* vettyä (puu) | nass werden (holz)' (uo.), Trj. *mārṭā'z* (pass.) 'kastua, kostua, tulla märäksi | feucht, nass werden, sich benetzen', *mōrṭi* (praet.) (uo.), *mārāy ātā'z* stb. 'painua, vaipua, vajota, upota (veteen esim. vene lastatessa); sammua (rusko) | ein-, nieder-, versinken (ins wasser, z. b. ein boot beim beladen; erlöschen (die röte)' (543 ab), *mārā ātā'z* stb. 'kastella, kostuttaa, saattaa märäksi, морить | besprengen, befeuchten, nass machen' (543 b); *mōrṭi ātā'z* (pass.) 'kastua vähäksi aikaa | für kurze zeit nass werden' (uo.), *mārām* 'kastunut, märkä | befeuchtet, nass' (543 a); (PAAS.—DONN.) J. *mōrō-iam, mārlo-iam, mārā* (?) 'kastua (esim. sateesta) | nass werden' (1264), *mārāltam* stb. 'kastuttaa, промочить | nässen, durchnässen' (uo.), *mārāltam* 'kastella läpimäräksi | durchnässen' (uo.), *mōrōiam* 'kastua läpimäräksi | vollständig nass werden' (uo.), *mārāylam* stb. 'upota, vajota | sinken' (1153); (KARJ.—TOIV.) Mj. *mārāy ātā'z* 'sammua (rusko) | erlöschen (die röte)' (543 a), V. *mōra'ta* 'kastella; (pass.) kastua, tulla märäksi, vettyä (puu) | befeuchten; (pass.) feucht, nass werden (holz)' (uo.), *mōra'tā* 'kastella, kostuttaa | besprengen, nass machen' (543 b), *mōram* 'kastunut, märkä | befeuchtet, nass' (543 a), *mōrṭi* 'märkä, мокрый | nass' (uo.), Vj. *mōra'tā* (act. és pass.) 'kastua, tulla märäksi | feucht, nass werden' (uo.), *mōrā-yān̄, mōrāyān̄* 'kostunut, kastunut' (uo.), *mōra'tā* 'kastella | besprengen' (543 b), *mōra'm iux* 'märkä, kastunut puu | nasser, feucht gewordener baum' (543 a), *mōrṭi* 'märkä, мокрый | nass' (uo.) Irod. ny.: (STEIN.) *mōralt-* 'nass machen, anfeuchten' (OChr.² 148).

Szükséges, hogy ennél az etimológiánál is megállapítsuk a hangtani megfelelést. A mássalhangzók egyezése ugyanúgy nem okoz problémát, mint a *merül* esetében. Milyen tövokálisok következethetők ki itt? A manysi megfelelésknél KANNISTO az **ū* hangot tartja a tőmagánhangzók ősmansyi előzményének (WogVok. 115), a chanti nyelvjárási sorban **ā* (vö. STEIN., OstjVok. 97), KARJALAINEN jelölésében **ā* (OL. 48) a tő őschanti magánhangzója. A V.-Vj.-ban **o* ~ **ā* váltakozás lehetséges (STEIN i. m. 49), ezzel magyarázhatók a V. *mōr-* ~ *mār-* és a Vj. *mōr-*, *mōr-* ~ *mār-* alakok. Úgy látszik az adatokból, hogy a Trj. nyj.-ban is számolnunk kell ezzel a váltakozással.

A *márt*-nak a manysiban 'untertauchen' jelentésű szó felel meg. A chanti-ban gazdag szinonímabokrot találunk. Az alapjelentés általában: 'nass werden', a továbbképzéseké 'befeuchten, besprengen', találkozunk itt-ott 'ein-, nieder-, versinken' és 'eintunken' jelentéssel is. Nyelvjárások szerint nem lehet elhatárolni a jelentésárnyalatokat.

IV. Tisztáznunk kell a *merül* szónak és megfelelőinek viszonyát a *márt*-hoz és családjához. Ha összevetjük a két szócsoport kikövetkeztetett magánhangzóit, azt találjuk, hogy a magyar palatális *mer-* igének az obi-ugor nyelvekben kikövetkeztethetően palatális hangrendű igék felelnek meg (ősmansyi **ā*, [l. 5. j.] őschanti **ə*). A veláris hangrendű *márt* igéhez veláris hangrendű igék tartoznak (ősmansyi **ū*, őschanti **ā*).

Ha a jelentéseket nézzük, megállapíthatjuk, hogy a *merül* és *márt* manysi megfelelőinek jelentése egybeesett: (*merül*) manysiÉ. *kēreñ ma' ilpā sāt lūli' tox portyante' it. jol mārextē it* 'vasmellű hét vöcsök csapdos ott szárnyával (a vízen). Alámerülgetnek' (VNGy. I, 111); KL. *tuojā sēl mārexti mārextēnē jarnē tuopēm mārextogli* 'A mint tavaszi kerezerécze alá merülget, annak

merülése módjára merülget alá evezöm' (i. h. IV, 90); (**márt**) manysiÉ. *moš liltēs, tūlās jolā mūrēs* 'egy keveset lélekzett, azután ismét alámerült' (i. h. II, 96), *Xul-ūtēr sāris-pattēn ūs mūri* 'Xul-ūtēr ismét alámerül a tenger fenekére' (i. h. I, 161), *nañ mūr-suñkwē xāse'in* 'te búvárkodni (vízben alámerülni) tudsz' (i. h. I, 160); K. *khom ūs vitēn mūrēmles, jō mot poglne mūrēmles* 'Az ember ismét a vízbe merült s a folyó másik oldalára úszott a víz alatt (merült)' (i. h. IV, 412), *vuj-anšux vitēn mūrēmlogli* 'az „állat-öreg“ a vízbe bukdos alá' (i. h. IV, 412); T. *εsrēil tō kūer mōrmax, ts* 'der Teufel tauchte in den See' (KANN., WogVd. I, 158). A palatális és veláris alakok között feltehető jelentésmegoszlás a manysiban valószínűleg éppen a hasonló hangalakok egymásra hatása következtében mosódott el. Ennek a jelentéseggybeesésnek tulajdonítható az is, hogy a *merül* megfelelőjére a manysiban lényegesen kevesebb példa van, mint a *márt*-éra. Végeredményben természetes, hogy a funkcióját vesztett szó kikopik a használatból.

A chantiban a következő jelentésselkülönülést figyelhetjük meg: (**merül**) Ser. *tuw šitlna jinka mārtes* 'Er tauchte darauf ins Wasser unter' (STEIN., OVd. I, 255), *ij mārtem mārtna tāpat ās xūt ās xor mānēs* 'untergetaucht durchschwamm er hintereinander sieben gerade, sechs gerade Ob-Strecken' (i. h. I, 256), *tama ūrā štan ewat mā kē māratiitem, toma ūrā štan ewat nox tam etmi yijitem* 'Wenn ich an dem Ende dieses Sees untertauche, an dem Ende jenes Sees komme ich heraus' (i. h. I, 332); J. *iñkne mārqn wossēm* 'olin sukelluksissa' (PAAS.—DONN. 1182). (**márt**) DN. *iux iñkne mārpa'i* 'puu vettyi' (KARJ.—TOIV. 543 a); Trj. *iñk'q' mārāy ād' āl'z* 'täyttyä vedellä (vene), painua pohjaan; pudota veteen (esim. ihmisen)' (i. h. 543 b), *mārāy ām ri't'* 'lastissa oleva, syvässä makaava vene' (i. h. 543 b); J. *tēlēs mārāy lāy', mārāy lāy'* 'kuu meni, menee mailleen' (PASS.—DONN. 1153), *tšāntš patto mōttšā mārāy lām* 'upposin polvia myöten' (i. h. 1153), *kūnti' mārāy lāy'* 'iltarusko sammui' (i. h. 1153); V. *lūetnē āiñām mārāsū iām* 'sade kasteli minut ynnään' (KARJ.—TOIV. 543 a), *mārām iux* 'märkä, kostea, vettynytt puu' (uo.), *l'ōpñ āiñām mārē'* 'vaatteesi ovat kokonaan märät' (uo.). Ezek szerint a chanti *merül* jelentése azonos a magyar és manysi megfelelővel. A chanti *márt* leggyakoribb és feltehetően eredeti jelentése '(bemártás következtében) nedvessé lenni' → 'általában benedvesedni, benedvesíteni; (el)süllyedni'. Azok a jelentések, amelyek nem vízzel kapcsolatosak (térdre ereszkedik, hold, nap lemegy), másodlagosak. A keleti nyelvjárásokban jelentkező melléknévi szerepű adatok esetleg arra mutatnak, hogy eredetileg nomen-verbummal van dolgunk.

V. A fenti adatok megfelelőjének lehetne tekinteni a finn *märkä* szót: de ez esetleg? < balti jövevény (vö. KALIMA, Itämerensuomalaisten kielten balttilaisiet lainasanaat 140—1). Tekintve, hogy az ugon kívül biztosan egyező finnugor szavakat nem találtam, nem látszik egykönnyen lehetségesnek annak az eldöntése, hogy palatalizációval, velarizációval vagy esetleg palatális ~ veláris váltakozással van-e dolgunk. KANNISTO ír palatális ~ veláris váltakozásról a manysiban *ā, *ε ~ *ā, *a' stb. hangok között, de ezeket ő analógiás soroltatódásoknak és meglehetősen fiatal jelenségnek tekinti. Az ősmansiban — szerinte — ilyen váltakozást megállapítani nem lehet (WogVok. 198, 204). Ősmansi palatális ~ veláris váltakozásról STEINITZ sem ír (FgrVok. 85). — A mai chantiban is előfordul palatális ~ veláris váltakozás, mint a manysiban, ezt STEINITZ a leíró-hangfestő szavak sajátjának mondja. Véletlenül éppen a *mer-*, *márt*-nak megfelelő kikövetkeztetett hangokra idéz példát: *ə — *ā,

(PAAS.) K. *räsättä-*, *raskättä-* 'schütteln' — J. *räsaAtä-* || (PAAS.) K. *rāņj-* 'schwingen, /gespannt sein (z. B. Saite)', *rāņākint-* — J. *rāņaytä-* 'spannen' (OstjVok. 130). — A magyar a két különböző hangrendi változatot „fogalom-módosításra“ használja fel (SIMONYI, A magyar nyelv I, 87—8, Nyr. XXIX, 241). (Érdekes, hogy az ilyen szavak nagy része ismeretlen és finnugor eredetű).

Mint hogy vizsgált szavainkat mind a három ugor nyelvben magas- és mélyhangú alakban egyaránt megtaláljuk, jórészt ma is meglevő jelentéskülönbséggel, a jelenség nem alapulhat véletlenül, ugor-korinak kell lennie. Erre az ugor sajátságra jellemző (ha ugyan egy példa alapján „sajátságáról“ beszélhetek) hogy mind a palatális, mind a veláris változatnak teljes nyelvjárási sora, illetve a manysi *merül*-nek részleges megfelelési sora van. Nem kell tehát egy obi-ugor szó különböző nyelvjárási megfelelőinek egységes sorát megbontanunk ahhoz, hogy a mai magyar nyelvben rokonjelentésű, palatális-veláris párhuzamot mutató szavakat megmagyarázzuk. Egy nyelvjárási sor megbontásánál az a veszély fenyegethet, hogy egy nyelven belüli másodlagos hangfejlődésből vonunk le következtetést. A mi esetünkben a példában jelentkező palatális-veláris váltakozást nem vizsgálhatjuk csak formálisan, hangtani szempontból, annál is inkább, mert nyilvánvaló jelentésváltozás jár vele. Az a tény, hogy a palatális-veláris váltakozás mind a három ugor nyelvben megvan, kronológiai szempontból fontos: feltehetjük, hogy a váltakozás az ugor-korra megy vissza. Ebben az esetben a két alakváltozat közti jelentésmegoszlást is ugor-korinak tekinthetnők. Úgy látszik azonban, hogy nemcsak az ugor, hanem a többi finnugor nyelvben is meglehetett ez a sajátság. Például TOIVONEN-nak van olyan etimológiája (Fi. *rokka*; — votj. *džuk*. FUF. XXX, 342—3), melyben a rokonnyelvi megfelelőket kétfelé választja s végső fokon kikövetkeztet egy magas és egy mélyhangú, rokonjelentésű finnugor alapalakot. Tanulságot nem von le belőle, csak rendszerezi a szavakat és megállapítja elsődleges jelentésüket. A veláris csoportnak finn és chanti tagja van, a palatálisnak udmurt, komi, manysi, chanti. Ezek szerint a magas, illetve mélyhangú sornak nem kell okvetlenül egy nyelven belül jelentkeznie. Az egyik nyelvben ez, a másikban amaz általánosulhat. Éppúgy, mint interdialektális viszonylatban pl. az őschanti magánhangzóváltakozásnak más-más tagja maradt meg a különböző nyelvjárásokban (vö. STEIN., OstjVok. 98). A *merül* és *márt* rokonnyelvi párhuzamai mellett szól, hogy a fenti etimológia szerint a chantiban egymás mellett él a differenciált jelentésű palatális-veláris változat.

Az ilyen és hasonló jelenségeket kétféleképpen lehet értelmezni: 1. vagy alapnyelvi nyelvjárási különbségek általánosulásával, 2. vagy pedig az ugor (esetleg finnugor) alapnyelvnek egy olyan sajátságával, amely az egyes szavak palatális-veláris változatait jelentésdifferenciálásra, szóalkotásra használta föl.⁵
1952 november.

K. SAL ÉVA

⁵ Vö. 260. l. 3. bek. *e (vö. WogVok. 16) megfelelőbbnek látszik, mert így rövid ősvogul vokális felelne meg a rövid magyar magánhangzónak.

Az ugor kor helyének és idejének kérdéséhez

Sz. KISPÁL MAGDOLNA „Ugor-török érintkezés“ című értékes tanulmányában (NyK. LIII, 49—64) több nagyjelentőségű problémát tárgyal, s az ugor-török érintkezések bizonyításához helyes észrevételekkel járul hozzá. Munkájának egy-két pontjával azonban nem tudok egyetérteni, s minthogy fontos őstörténeti kérdéssről van szó, azt hiszem helyes, ha a magam álláspontját KISPÁL MAGDOLNÁval vitába szállva, folyóiratunk hasábjain is közlésteszem, bár nézetemet — más formában — egyebütt már kifejtettem.¹

Az ugor-török érintkezések meglétéről meg vagyok győződve,² vitathatónak tartom azonban KISPÁL MAGDOLNÁnak az ugorkori lakóhelyekre és az ugor kor idejére vonatkozó megállapításait. A szerző csatlakozik ahhoz a nézethez, hogy az ananyinói kultúra szibériai kisugárzása az előmagyaroknak tulajdonítható, sőt tovább megy és hajlandó a nyugatszibériai ananyinói nyomokat nemcsak az előmagyaroknak, hanem általában az ugoroknak tulajdonítani (i. m. 59. l.). Ezt a véleményét azzal indokolja elsősorban, hogy az ananyinói kultúra a Volga—Káma mellékén levő középpontjából nyugat és kelet felé is kisugárzott. „Legmesszebbre azonban keleten mutat: átsap az Urál szibériai oldalára, a Pisma, Iszet és Tobol vidékére, de nyoma elhúzódik Omszkgig, sőt folytatódik a középszibériai ligetes steppéken is, körülbelül az Ob-parti Tomszk városáig...” (58. l.). Ezen az alapon a következőket írja: „... semmi kényszerítő okunk nincs arra, hogy a nyugat-szibériai csontos gorodiscék népében csakis az előmagyarokat lássuk, s föltétlenül kizárjuk belőle a többi ugorságot” (59. l.). Én a magam részéről már az előmagyarok szibériai átköltözésének feltevésére sem látok semmi kényszerítő okot, s következésképp azt az elképzelést sem tartom megalapozottnak, hogy az ugorságot teljes egészében Szibériába helyezzük. KISPÁL MAGDOLNA azonban kénytelen volt erre a következtetésre eljutni, mert elfogadta azt a — nézetem szerint hibás — feltevést, hogy az előmagyarok átkeltek az Urál keleti felére, s ott kerültek először érintkezésbe török népekkel, akikről többek között a lótarást is eltanulták. Ha pedig a nyelvi adatok szerint a török jövevényszók már az ugor alapnyelvbe is behatoltak, akkor logikus az a következtetés, hogy „... az ugor együttélés helyét nem az Urál nyugati oldalán kell keresnünk, hanem legalábbis a korszak utolsó századaiban, körülbelül a Tobol- és Tura-bezártá, bővízű folyóktól szeldelt ligetes steppére kell tennünk” (62. l.).

Ennek az elméletnek a nehézségeit KISPÁL MAGDOLNA is látja: nem magyarázza meg ez a feltevés azt, hogyan kerültek az obiugorok (elsősorban a manysik) mégis Európába. KISPÁL MAGDOLNA azzal is számol, hogy a

¹ L. „A magyarság kialakulásának előzményei“ c. sajtó alatt levő munkámat.

² L. még KISPÁL M. cikkén kívül BÁRCZI G., LAKÓ GYÖRGY és KISPÁL M. cikkeit: [I. Oszt. Közl. II (1951) 347 kk.]

manysik esetleg az egykori finnugorság keleti (ugor) ágának az Urál nyugati oldalán maradt utódai, „... akik természetesen állandó érintkezésben álltak a *man's*-okból és *por*-okból az északi Urál vidékén kialakult obiugorság nyugati részével, a későbbi vogulok elődeivel?” (60. l.) Ez a magyarázat — ha jól értelmezem — túlságosan is merész, s figyelmen kívül hagyja azt a körülményt, hogy ebben az esetben kétféle vogulsággal kellene számolnunk, egyrészt az eredeti, nyugati, európai manysikkal, másrészt a keleti, az ugorokkal együtt Nyugat-Szibériába vándorolt, *por*-okkal keveredett manysi-elődökkel. Ez az ötlet egyébként még több más problémát is felvethetne, ezeket azonban mellőzöm.

Mindezek a következtetések KISPÁL MAGDOLNÁnak abból a tételéből származnak, hogy az ugarság az ugor kor végefelé, szerinte az i. e. 4—2. század közt átvándorolt az Urál keleti felére. Ennek a feltevésnek az alátámasztására a következő érveket említi meg: 1. az ananyinói kultúra kisugárzása Nyugat-Szibériában; 2. az ugor lótarás olyan magyarázata, hogy annak kifejlődéséhez egy szomszédos, s feltehetőleg török nép hatása is hozzájárult; 3. az ugorkori török jövevényszók, melyeknek átadója csak az Irtis-vidéki törökség lehetett és végül 4. az a körülmény, hogy az Irtis-vidéken ebben a korban valóban kell számolnunk törökökkel.

Kétségtől való tény az, hogy bizonyos kapcsolatok mutathatók ki az ananyinói műveltség és az Urálon túli területek között, más kérdés azonban az, hogy milyen ezeknek a kapcsolatoknak az egymáshoz való viszonya. Annak a nézetnek az elterjedése, hogy az ananyinói műveltség Nyugat-Szibériára is kiterjedt, elsősorban a tipológiai irányzatot képviselő, nagyérdemű TALLGRÉN munkásságához fűződik. A szovjet szakirodalom fényében azonban egyre inkább megmutatkozik az, hogy a nyugatszibériai kultúra nem azonos az ananyinóival, amint erre pl. CSERNYECOV-nak a nyugatszibériai bronzbaltákról írt dolgozatából is következtetni lehet.³ LÁSZLÓ GYULA részletesen kifejti,⁴ hogy az ananyinói és a nyugatszibériai leletek közötti egyezések csakis kereskedelmi kapcsolatok révén magyarázhatók. A lakosság átköltözése nyugatról keletre azért sem valószínű, mert a régészeti és antropológiai kutatások ennek éppen az ellenkezőjéről, egy kelet felől nyugatra, a Káma medencébe áramló népmozgalomról tanúskodnak.⁵

Ma már vitán felül áll, hogy az ugorok ismerték a lovat, s foglalkoztak bizonyos mértékben állattartással. Ennek a ténynek értékelésében azonban KISPÁL MAGDOLNA — bár nem követi teljesen ZICHY felfogását — lényegében mégsem képvisel helyes álláspontot. Azt mondja u. i., hogy a lótarás „... bármily kezdetleges fokon is, elképzelhetetlen az erdőrégióban, egy kizárólag erdőlakó népnél...” (62. l.), s ez a tény szerinte a ligetes steppére, Nyugat-Szibériára mutat. Emellett azonban úgy látszik, hogy a lótarás spontán kialakulását sem tartja valószínűnek: „És minden okunk megvan arra a föltevésre is, hogy ennek a törökségnek hatására fejlődött a finnugor közösségből kivált, eredetileg kétségtől halász-vadásza zsákmányoló életmódot folytató ugarság — ha nem is közvetlenül lovas-nomáddá, de mindenesetre állattartó, lótenyésztő néppé” (63. l.). Ezzel szemben idézhetjük

³ Сборник МАЭ. X (1949).

⁴ LÁSZLÓ GYULA: A magyar őstörténet régészeti emlékei a Szovjetföldön (kézirat).

⁵ L. még ZBRUJEVA: Луговской могильник. Труды ИЭ. II (1947), 270 kk., magyarul: Szovj. Régészet 1950/1.

LIGETI LAJOST, aki szerint (Magyarság őstört. 61): „Igen gyakori, sok példával igazolható az az eset, amikor erdőlakó vadásztörzsből idővel steppei nomád lesz“. LIGETI példaképen a bajkálmenti erdőlakó mongolokra hivatkozik, akik a legrégibb értesítések szerint vadászattal és halászattal foglalkoztak, de ismerték a lótaratást is. Ugyanez volt a helyzet a régi burjátoknál is. — A HERODOTOS-féle jyrka nép lótarató és egyben erdőlakó is. Másfelől pedig az a nézet, hogy a lótaratás a jelen esetben nem lehet spontán fejlődés eredménye, azért nem helyes, mert nem számol azzal, hogy egy-egy társadalom termelési módjaiban nem a külső, idegen hatások hozzák létre a döntő változásokat, hanem a társadalom alapjának a fejlődése maga. Másszóval a lótaratás éppúgy, mint az állattarató bármely más ága, vagy a földművelés autochton módon jött létre, végső fokon a munkaeszközök fejlődésének a folyamatában. Éppen ezért az ugorkori lótaratásban csak annyiban láthatjuk *esetleg* idegen nép hatását, hogy talán idegenektől vették át a ló elnevezését, s hogy nem kellett domesztikálniuk a lovat. A törökség közvetlen jelenléte tehát nem feltétele az ugorkori lótaratás kialakulásának, különösen akkor nem, ha tudjuk, hogy az ananyinói kultúrának a déli szteppevidékkel is voltak kapcsolatai, ahonnan a ló neve és a domesztikált állatfajta ugyancsak eredeztethető.

Ami az ugorkori török jövevényszavakat illeti, azok átvételének helyét én a Káma-medencében, az ananyinói műveltség központi területén látom bizonyíthatónak, amint azt az alábbiakban kifejtem, s ezért a magyarok elődeinek nyugatszibériai tartózkodására vonatkozó negyedik bizonyítékot, azt t. i., hogy az i. e. évszázadokban az Irtis mellett törökök éltek, nem tartom e helyütt felhasználhatónak és szükségesnek.

Vannak ellenben olyan komolyan számbaveendő nyomok, melyek arra mutatnak, hogy az ugarság állandóan az Urál nyugati oldalán élt, illetőleg hogy mélyebben és hosszasabban sohasem hatolt be a szibériai területekre. Ennek bizonyítására gyakran szokták említeni a *méh* és *méz* szavakat, melyek a feltett több évszázados szibériai tartózkodás során kivesztek volna nyelvünkől, minthogy a méh és a méz Szibériában nem ismeretes.

Az ugorok európai megtelepedése mellett szólnak azok az érintkezések is, amelyek az ugorok és más rokon törzsek között zajlottak le.

Elsősorban az ugor-permi kapcsolatokra gondolok. Már régebben észrevették azokat az egyezéseket, melyek a magyar és a permi nyelvek között találhatók (pl. az eredeti *-nt, *-mt, *-ŋk-féle hangkapcsolatok denazalizációja; a m. -ni ~ permi -nŋ inf. azonossága; az *ezüst* és a *harminc* típusú elhomályosult összetételek).⁶ Ezeket a jelenségeket általában úgy értelmezték, hogy az ugor közösségből kivált magyarok nyugat felé haladtukban permi csoportokkal kerültek összeköttetésbe, s ennek a késői érintkezésnek lennének a nyomai ezek az egyezések. Ezzel a felfogással szemben BÁRCZI GÉZA mutatott rá arra, hogy az a mintegy 2 ezredév, amely a finnugorság felbomlása és a magyaroknak a permiekkel való feltett érintkezése között eltelt, kizárja annak a lehetőségét, hogy e két, a közbeeső kétezer év alatt egymástól nyilván nagymértékben eltávolodott nyelv között közös szerkezeti elemek, közös hang-

⁶ L. ZSIRAI, A magyarság eredete (LIGETI, A magyarság őstört. 34); l. még Moór E. Nyr. 72: 243 kk.

változások keletkezzenek. BÁRCZI úgy véli, hogy a magyarság elődei az ugorok területének legnyugatibb felén éltek, s ebben a helyzetükben a finn-permi ág legkeletibb ágával, a permiekkal sokáig közvetlen kapcsolatban voltak. Egyben pedig arra is rámutat, s ez igen lényeges megállapítás, hogy nemcsak magyar-permi, hanem ugor-permi egyezések is mutathatók ki (*ár, agyar, daru, hagyma, öcs, ügy, csünik, fen, föld, hál, irt, izzik*; a mozzanatos *-m* és a műveltető *-l* képző). Ezt pedig azzal magyarázza BÁRCZI, hogy a magyarságnak még az ugor közösségbe tartozó elődei közvetítették a permi hatást az ugarság többi csoportjai felé.⁷

BÁRCZI fejtegetései alapján az ugor-permi érintkezéssel számolnunk kell. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a permi hatás a magyarban a legkézzelfoghatóbb. Ez egyrészt arra mutat — erre BÁRCZI is utal —, hogy az ugarságnak az a nyugati része, mely a permi hatásnak jobban ki volt téve, nagyjából a magyarság elődeivel azonosítható, másrészt viszont azt is következtethetjük ebből, hogy az érintkezés az ugor és a permi csoport között akkor volt a legintenzívebb, amikor az ugorok szétválásának a folyamata már megkezdődött. Ezt egy másik szempont is valószínűsíti. Arra gondolok ugyanis, hogy a finnugorságnak finn-permi és ugor csoportra bomlása nem jelenti a két csoport közti minden kapcsolat tökéletes és hirtelen megszakítását. A kapcsolat — ha laza volt is — megmaradhatott egy ideig az ugorok és a finn-permiek között. Az ugor-permi érintkezések mégsem tehetők erre az időpontra, hanem csak abból az időből származtathatók, amikor a mai komik és udmurtok elődeinél kialakultak azok a permies sajátságok, amelyek alapján a finn-permi alapnyelvnek permi és finn-volgai alapnyelvre való szétbomlásáról beszélünk. A finn-permi csoport szétválását általában az i. e. 1000 év tájára szokták helyezni (ZSIRAI MIKLÓS néhány évszázaddal későbbre gondol).⁸ Azok a nyelvi sajátságok tehát, melyeknek nyomai az ugorok és a permiek hajdani kapcsolatairól tanúskodnak, az i. e. 1000 év után, illetőleg az i. e. I. évezred első századaiban, nagyjából az ananyinói kor kezdete táján kerülhettek át az ugorok nyelvébe, s a kapcsolat az ugor kor végéig tartott, illetőleg az ugarságból kivált magyarok esetében még ennél is tovább.

Az események kronológiájának megállapítása szempontjából tárgyalnunk kell azokat az egyezéseket is, amelyeket az ugarság (pontosabban obiugorság), valamint a lapp és a szamojéd nyelvek között mutatott ki legutóbb TOIVONEN.⁹ TOIVONEN tanulmányának egyik tanulsága az, hogy a lappok elődei a szamojédok elődeivel valószínűleg azonos nyelvet beszéltek (ebből magyarázhatók a lapp-szamojéd egyezések), és csak később, finnugorok, helyesebben finn-volgaiak közelébe kerülve vették át szomszédaik finnugor-jellegű nyelvét. Azoknak az egyezéseknek (szám szerint mintegy 50 etimológia), melyek a lapp nyelv és az obiugor, ill. ugor nyelvek között mutathatók ki, a szamojédban csak helyfel-közzel van megfelelésük s ez arra mutat, hogy a lappok elődei a szamojédságtól való elválásuk és elfinnugorosodásuk

⁷ L. BÁRCZI: MNy. XXXIX, 287. Vö. még Moór: Nyr. 72: 242 kk.; V. V. GUDKOVA—SZENKEVICS: COB. ЭТН. 1951/2, 190 kk., akik véleményem szerint túlzott jelentőséget tulajdonítanak a magyar, ill. ugor-permi egyezéseknek, s ezen az alapon a finnugor nyelveknek szinte új osztályozására tesznek kísérletet.

⁸ L. ZSIRAI, Fgr. Rck. 204. 2C6.

TOIVONEN: Sitz.ber. d. Fi. Akad. W. 1949 (1950), 161—189.

közi időben az (obi-)ugorokkal érintkezésbe kerültek.¹⁰ Minthogy a lapp-ugor érintkezést bizonyító etimológiák közül csak négynek van magyar tagja, s ezek is fölöttébb bizonytalanok (*maráz, izé, gége, száj*), KISPÁL MAGDOLNÁ-val együtt arra kell gondolnunk, hogy inkább a lapp-szamojédok (= szamojéd nyelvű lappok) és obiugorok közti érintkezésről kell beszélnünk, mint lapp-szamojéd és ugor érintkezésről.¹¹ Ebből a tényből pedig az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

a) a lappok és az obiugorok közti érintkezés azelőtt szűnt meg, mielőtt a lappok az ugorok szomszédságából a finn-volgai csoport szomszédságába jutottak, s azok nyelvét átvették, vagyis a finn-volgai kor vége (i. e. 2. század) előtt;

b) a lappok legkorábban i. e. 1000 után csatlakozhattak a finn-volgai csoporthoz, minthogy a finn-permi ág ezidőtájt bomlott permi és finn-volgai csoportra;

c) minthogy a lapp nyelv elfinnugorosodása nem egyik napról a másikra, hanem évszázadok folyamán ment végbe, feltehetjük, hogy a lappok elődei az i. e. 6–5. század folyamán csatlakozhattak a finn-volgaiakhoz;

d) a lappok és (obi)ugorok érintkezése ilyenformán az i. e. 6–5. század előtt zajlott le;

e) ha pedig feltesszük, hogy ez az érintkezés az ugor kor végére rögzíthető, amikor az egyes ugor csoportok már csak laza összeköttetésben álltak egymással, akkor az ugor egység felbomlását nem az i. e. 4–2. századra kell tennünk, mint KISPÁL MAGDOLNA gondolja (62. l.), hanem az i. e. 6–5. század tájékára,¹²

f) eképpen pedig az ugor-permi érintkezéseket az i. e. 10. és 6–5. század közé datálhatjuk.

Mind az ugor-permi, mind az obiugor-lapp érintkezések csak Európában mehettek végbe, hiszen a permiek sem és a lappok sem fordultak meg

¹⁰ Ezzel kapcsolatban természetesen nem értünk egyet KISPÁL MAGDOLNÁVAL, aki TOIVONEN elméletét LAGERCRANTZ bizonyítatlan, és főleg SCHREINER koponyavizsgálataira, valamint ingatag pszichológiai alapokra épített elképzelése nyomán úgy módosítja, hogy a lappok, szamojédok és obiugorok nyelvileg és etnikailag közös eredetűek (arktikus nép és nyelv) és hogy „... az egykori ugorok északra szorult ága integrálódott a szóbanforgó szamojéd törzs egy (*por* sajátnevű?) részével, mely eredeti nyelvének némely sajátosságait és sok szavát megőrizte az új közösségben is, sőt az egész obiugorság közkincsévé tette.” (60 l., 1. jegyz.). KISPÁL MAGDOLNA tehát a *por*-okat szamojédnak tekinti, ami történetileg lehetetlen, hiszen a szamojédok ebben a korban már Szibéria belsejében élnek, majdnem az Altaj hegység vonaláig (l. HAJDÚ: NyK. LIII, 48). Azt sem értem, miért szükséges a *por*-szamojédok és obiugorok közötti integrálódással magyarázni a TOIVONEN által kimutatott lapp-szamojéd-obiugor egyezéseket, amikor KISPÁL M. LAGERCRANTZ elméletéhez csatlakozva e nyelveket egy közös arktikus nyelv leszármazóinak véli.

¹¹ Igaz ugyan, hogy MOÓR ELEMÉR még idéz egy pár példát, melyekben a magyar szónak csak a szamojédban van megfelelője (*hegy, hív, lát, metsz, mozog?*: Nyr. 72: 107–108). Persze kérdéses, hogy valóban megfelelősekről van-e szó ezekben a szavakban. (Vö. még *hany*: KÁLMÁN: NyK. LII, 60–61. Ebben az esetben obiugor megfelelők is vannak).

¹² Hogy az ugarság felbomlásának idejét valóban előbbre kell hoznunk, azt a régészeti emlékek is alátámasztják. LÁSZLÓ GYULA idézett kéziratok munkájában az ananynói kultúra népében már az ugor közösségből kivált magyarokat látja, s így szerinte az ugarság felbomlása már i. e. 700 előtt végbement. A fentebb előadottak alapján azonban ezt a peridizációt nem tartom elfogadhatónak, s úgy vélem, hogy a lapp és permi érintkezések nyújtotta szempontok az ugor kor datálásában megbízhatóbbak, mint a régészeti emlékei vallomása.

Szibériában. A permiekkal lezajlott érintkezések az Alsó-Káma és az attól nyugatibb fekvésű vidékekre helyezhetők, a lapp-szamojédokkal való érintkezés pedig valószínűleg északi, északnyugati irányból volt lehetséges.

Ami pedig végül az ugor-török érintkezéseket illeti, azok színhelyét ugyancsak Európában kereshetjük. TROFIMOVÁ-nak az ananyinói csontanyag alapján végzett méréseiből kiderült ugyanis, hogy míg az előző korokban e vidéken hosszúfejű europidok éltek, addig az ananyinói korban ázsiai eredetű mongolid elem került túlsúlyba, s ebből ZBRUJEVÁ-val együtt természetesen nem a Káma mellékéről az Urál mögé irányuló áttelepülésre következtethetünk, hanem ellenkezőleg arra, hogy az Urál mögöttes területeiről mongoloid jellegű lakosság nyomult be a Káma-medencébe.¹³

A mongoloid elem jelentkezése a Káma-medencében az i. e. évezred közepetáján esetleg török népek behatolásával hozható összeköttetésbe, s talán ebben láthatjuk az ugor-török érintkezések történeti hátterét.¹⁴

HAJDÚ PÉTER

¹³ L. ZBRUJEVA: Труды ИЭ. II (1947), 257—281: I, 25 kk. és magyarul: Szovjet Régészet 1950/1, 39—40.

¹⁴ GYÖRFFY GYÖRGY törököket lát a Káma-mellék mongoloidjaiban, s talán igaza van, amikor azt állítja, hogy a törökség behatolása a Káma-medencébe siettetette az ugarság szétválását (Magyar őstörténet, egyet. jegyzet 32. l.).

Obi-ugor szómagyarázatok

I.

A csaléteknek különösen a csapdákban van szerepük. Hálóba, nyilas, torziós, vermes csapdába egyaránt a csalétek csábítja a vadat. Gyakran a mérgezett csalétek is elég, csapdaszerkezet nem szükséges. Legelterjedtebb neve a chantiban a következő:

tərap (DN) 'syötti (metsäneläimille, kaloille), нажива | Köder, Lockspeise (für Wild, Fische); DT. *tārap* 'syötti | Köder'; Kr. *tərep* 'syötti (metsäneläimille, ketuille) | Köder (für Wild, Fuchse)'; Kam. *tārap* 'syötti ketuille (kapkanilla pyyd.) | Köder für Fuchse (im Fuchseisen)'; V. *lērūz* = DT; Vj. *ē'ruā* '(avoimelle paikalle asetettu ketun ym.) syötti | (an einer offenen Stelle ausgelegter Fuchs u. A.) Köder'; Trj. *lārṗ* 'syötti (esim. kalanruodot) | Köder (zum Beispiel Fischgräten)'; Ni. *tārap*, Kaz. (harv.) *lārṗ*, O. *lārṗi* 'syötti (ketuille) | Köder (für Fuchse)'. (KARJ.—TOIV. 1090). K. *tārap* 'syötti | Lockspeise'; J. *lārṗ* id. (PAAS.—DONN.) АДИАНОВА (Русско-хантыйский словарь к „книге для чтения по русскому языку в III. классе хантыйской и мансийской начальной школы“ 42. 1.): тарып 'приманка'.

Csak egy etimológiai véleményről tudok a szóval kapcsolatban: PAASONEN kondai és jugáni szójegyzékében a szkr. *trptis*-re utal. Úgy látszik azonban, meg tudjuk fejteni szavunkat finnugor alapon is, nem szükséges, hogy olyan messzire menjünk etimológiáért.

A szó vége képzőre vall. Ismerünk egy *-p* deverbális nomenképzőt, mely rendszeren eszközneveket képez. Pl. *künš* 'kratzen': *künšep* 'Kamm' stb., l. pl. STEINITZ, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie, Leipzig 1950., 49. l. stb. Ez a képző az esetek túlnyomó részében valóban igéből képez eszköznevet, vagy néha egy folyamat eredményének a nevét.

Eszköznevet képez például a következő esetekben:

üm 'schöpfen' ~ *umpə* 'Schöpfkelle' (STEINITZ i. h. 165). DN. *senḱtā* 'lyödä, iskeä (ruoskalla, piiskalla) kolkuttaa, hakata; бить, забить, колотить, cтeрaть | schlagen (mit der Rute, der Peitsche), hauen, klopfen' (l. más nyelvjárásokban is) ~ DN. *se'ŋce'p* 'kurikka, nuija (tehty yhdestä puusta, lyöntipää, paksu, sillä esim. kiila lyödään sisään) | Knüttel, Keule (aus einem Holzstück, kopf dick, z. B. zum Einschlagen eines Keiles)' (más nyelvjárásokból is, KARJ.—TOIV. 852).

DN. *uäṭṭāpa* 'kovertaa, vuolla kovelilla, kaapia vuolimella, höylätä; скоблить, стругать | aushöhlen, mit dem Hohleisen ausschaben, mit dem Schabeisen abschaben, hobeln' ~ *uäṭṭop* '(kaksikäinen) kovelii, vuolin, скобель | Hohleisen, Schabeisen (mit zwei Griffen)' (más nyelvjárásokból is, KARJ.—TOIV. 276), l. még PATK. *vattap* 'gyalu, vakaróvas'.

Ni. *uñemətā* stb. 'keksitā (kalaa) | mit einem Haken fangen (Fische)' ~ *uñəp* 'koukku, haka, kalakeksi; ongenkoukku | Haken, Fischerhaken; Angelhaken' (KARJ.—TOIV. 227, az eszköznév más nyelvjárásokból is ismeretes).

Kr. *monxta* 'pyyhkiä pois, pyyhkien kuivata | wegwischen, trocken wischen' ~ *mō'ntəp* 'riepu-, niinivihko, huosiain, jolle pyyhittään tai pestään esim. lattiaa | Lappen-, Bastwisch zum Aufwischen oder Scheuern des Fußbodens u. A.' (KARJ.—TOIV. 519, más nyelvjárásokból is).

DN. *xonxta* 'kiivetä, kavuta (ylöspäin, esim. puuhun, mäelle), nousta (kala), лезть | klettern, klimmen (aufwärts, z. B. auf einem Baum, Hügel), stromaufwärts schwimmen (Fisch)' ~ *xa'ndəp* 'pykälähirsi, pykäläporras (esim. aittoihin nousemista varten); portaat; лесенка, лестница | Baumstamm mit eingehauenen Kerben (z. B. als Ausgang zum Speicher); Treppe, Leiter' (más nyelvjárásokból is, l. KARJ.—TOIV. 296—7). L. még ADRIANOVA, i. h. 23: ХОНГТЭП 'лестница': ПАТК. *χāndəp*, *χāndəp*, *χōndəp* 'lépcső, hágsó | Treppe, Leiter'; ÉOM. 100: *χāndəp* 'hágsó' stb.

Ni. *χāχritā* 'kaapia (myös esim. lapiolla), скребать | abschaben (auch z. B. mit der Schaufel), abkratzen' ~ *χāχrəp* 'nahan kaavintarauta | Schabeisen für Felle' (KARJ.—TOIV. 293).

Trj. 'āmāst' ā'z 'istua | sitzen' (l. más nyelvjárásokban is) ~ *um'si'p* : *p'ūp'i u'm'si'p'ə:ɹ* 'karhun perä | Hinterteil des Bären' (KARJ.—TOIV. 45—7). *tōχrem* 'záni | schliessen, zumachen' ~ AK. *tōχrəp*, KK. *tōχrəp* 'fedő; záró retesz | Deckel, Riegel' (PATK.).

V. *lāiðxta* 'riippua, olla riipuksissa | hängen (intr.)' ~ *lai'çi'ntəw* 'kät-kyen ripustuskoukku | Haken zum Anhängen der Wiege' (KARJ.—TOIV. 1041—2).

O. *li'ram'ta* 'ottaa selvä, tiedustella, kuulustella, tutkia (asiaa) | erforschen, untersuchen, kennen lernen' ~ *li'ramdəβ* 'ennusmerkki' (KARJ.—TOIV. 1087).

Kaz. *lārñə-Ati* 'vierittää, kierittää, vierittäen siirtää; pyörittää ympäröi; kulkea ympäri, kiertää (niemi esim.), объехать | rollen, fortrollen; herumdrehen; umgehen (z. B. eine Landzunge)' ~ *lārñə-Atəp* 'villikissa (leikkikalu) | Kreisel (Spielzeug)' (KARJ.—TOIV. 1091).

DN. *tūpāxta* 'tarpoa, tarpomalla ajaa, peloitella (esim. kala, kaloja mertaan, rysään, *χut pūnā*; (leikill.) lietsoa (saappaan varrella samovaara kiehumään); ботать | mit der Störstange ins Wasser schlagen, treiben, scheuchen (z. B. einen Fisch, Fische in die Reuse); (scherzh.) anfachen (den Samowar zum Kochen mit Hilfe des Stiefelschafftes)' ~ *tu'tχəp* 'seiväs, jolla kaloja ajetaan, porkka, tarvoin (päässä pyöreä lauta); бот | Stange zum Treiben der Fische, Störstange, Trampe (mit einem runden Brett am Ende)' (KARJ.—TOIV. 1108).

DN. *šāpatā* 'kohentaa (valkeaa) | schüren (das Feuer)' ~ *šāde'ndəp* 'seiväs, jolla uunia hämmennetään (taloissa) | Stange, mit dem im Ofen geschürt wird (in den Häusern)' (KARJ.—TOIV. 964).

Még bemutatok a teljesség kedvéért néhány olyan esetet is, ahol a -p képző a cselekvés eredményét jelöli:

DN. *iərpā* 'sitoe (esim. haava), sitoe kiinni, kiinnittää, köyttää (esim. heinäkuorma), nuorittaa; kutoa (sukkaa, kinnasta, verkkoa); вязать, навязать, обвязывать, обвязать, повязать, -ывать, связать | zu-, ver-

binden (z. B. eine Wunde), festbinden, befestigen, mit Seilen binden (z. B. eine Fuhre Heu), umschnüren; stricken (Strümpfe, Fäustlinge, Netze)' ~ *iərəp* 'side (kuvon, heinänpun), side-, köyttönuora, nuorapalanen (jolla esim. merta sidotaan seipääseen jne.); вяза́ка, перевязка (Binde (eines Heubündels), Seil, Schnurende (mit dem z. B. die Reuse an der Stange festgebunden wird usw.))' (Más területről is, l. KARJ.—TOIV. 188.) Ide tartozik még ADRIANOVA 45: йирып 'пучок'.

Ni. *ekšq-štā* 'hellitellen, hyväillen puhutella (lasta) | hätschelnd, kosend sprechen (zu einem Kind)' ~ *ekšq-nžəp* 'hyväillen puhuttelemine | (kosende Anrede)' (KARJ.—TOIV. 31, más nyelvjárásokból is közli, néhol eltérő jelentéssel.)

DN. *iəštā* 'piirtää, vetää piirto | ritzen, einen Strich ziehen' ~ *iə pžəp* 'piirto, piiru, viiva, viiru, raita (kankan jne), naarmu; черта, полоса, задорина | Strich, Linie, Streifen (im Gewebe usw.), Schramme' (KARJ.—TOIV. 194, l. más nyelvjárásokban is.) Ide tartozik még: CASTR. *jižep*; ADRIANOVA 38: йишип 'полоса' (az 50. lapon 'слои').

Ni. *lənfiitā* 'haljeta | sich spalten' (l. Kaz. és O.) ~ DN. *lanɣe p* 'rako, halkeama (esim. seinässä, laudassa) | Spalte, Riss (z. B. in der Wand, einem Brett)' (l. még Fil., C., Kr., Mj., Trj., — KARJ.—TOIV. 479). Ide még: PATK. *lanep* 'hasadék, lék: Ritze, Spalte, Loch'.

A -p deverbális nomenképzőről l. még Schütz, NyK. XL. 69, GYÖRKE, Wortbildungslehre 23, LEHTISALO, Ableitungssuffixe 254.

Ritkábban fordul ugyan elő, de van egy ugor denominális főnévképző -p is. Erre LEHTISALO a következő példát hozza fel: manysi *χuləp, kuləp, χulup, kuləp* 'Netz', chanti KARJ. DN. *χōvəp*, Trj. *kāālp*, V., Vj. *kāālw*, Ni. *χātəp*, Kaz. *χāālp*, O. *χāləβ* 'Netz'. PAAS. K. *χōtəp*, J. *kālləp* id.; magyar *háló* 'Netz, Fischergarn'. Úgy véli, hogy valószínűleg ezzel a képzővel alakult PAAS. K. *kəvəp* 'Schwarzspecht' adata is. Ezt más képzővel l. J. *kərrəm* 'Sprecht, Drossel', manysi SZIL. *kar* 'Drossel' (Ableitungssuffixe 243. l.).

Még néhány példával szolgálhatunk a -p főnévképző denominális használatára:

DN. *iəvure* 'kiero, karsas, кривой | schief' stb. ~ *iəvəp* 'sykkyrä (langassa, verkossa ym.) | Verfitzung (im Garn, Netz u. A.)' stb. (KARJ.—TOIV. 137 és 140).

Kam. *təvər* 'kureinen uuma | Faltentaille'; Trj. *tānər* 'kapea, ahdas paikka leveämpien osien välissä (esim. ahdas jokipalanen, jonka kahden puolen joki on leveämpi, „kaula“, hieno koverrettu osa kepakossa, kahden puolen paksummat) | schmale, enge Stelle zwischen breiteren Teilen (z. B. enge Flusspartie, zu deren beiden Seiten der Fluss breiter ist, „Hals“, dünner, konkav geschnittener Teil an einem Knüttel, die beiden äusseren Teile dicker)'; Ni. *tānārə*, Kaz. *tānārı* '„kaula“, hieno kohta paksumpien osien välissä | „Hals“, dünne Stelle zwischen dickeren Teilen' ~ Vj. *təvriw* 'körtti, rynkkäys (naisen päällystakissa) | Fältelung, Schnürung (am Überrock der Frau)'; VK. *təvriw*, Likr. *təvri p* '(vaatteen) kurttaus | Fältelung (am Kleid)' (KARJ.—TOIV. 992).

V. *lan* ('lan t') 'suoni, мила | Sehne, Ader' stb. ~ *lanıw* 'side, nide | Bindematerial, Band' stb. (KARJ.—TOIV. 1075).

O. *uəngər* 'haahlojen konkku | Haken des Kesselhalters' ~ *uə'ŋeβ* id. *länk*: D. *noyāslänk, mälänk*, Kr. *länk* 'peite (ei käyt.) | Decke (nicht gebr.)'; *lənək* 'jonkinlainen lapsen kätkytpeite | eine Art Decke für das Kind

in die Wiege'; Kam. *lən̄k* 'lapsen peite | Kinderdecke' ~ V. *lū̄n̄wə* 'peite, kate, одеяло | Decke'; Vj. *lū̄n̄uā* 'peite, kate, одеяло; (aitauksen heinäinen) katto, (harv.) huoneen katto | Decke, Dach (aus Heu über dem Pferch), selt. Hausdach' stb. (KARJ.—TOIV. 480).

Kaz. *keḷ* 'arvonta-, loitsalaulu | Zauberland' stb. ~ *kōḷip* 'noitarumpu | Zaubertrommel' stb. (KARJ.—TOIV. 384) stb.

Képzőnk deverbális és denominális használata között átmenetet alkotnak a nomenverbumokból képzett szavak. Ilyen például a *kunšep* is, amelyet STEINITZ, mint említettük a deverbális-használat példajaként említ. Valóban, létezik *kunš-* ige 'kratzen' jelentéssel, de annál sokkal elterjedtebb a *kunš* stb. névszó, melynek jelentése 'karom, állati mancs, karmos láb' stb. KARJALAINEN szótárában (408-a): DN. *kōntš* 'kynsi | Nagel, Kralle'; DT *kōntš*: *uāxtāuḡōntš* 'hevosen kenkä | Hufeisen'; Koš., Fil., Szog., C., Cs. *kōntš* = DN.; Kr. *kōntš* '(ihmisen, pedon, linnun ym.) kynsi | Nagel, Kralle (des Menschen, des Raubtiers, Vogels usw.)'; V. *kōntš* = DN.; Vj. *kōntš* = Kr.; VK. Vart. *kōntš*, Likr. Mj. *kōntš*, *kōntš* = DN.; Trj. *kōntš* '(ihmisen, pedon, linnun) kynsi, (koiras, kukon) kannus | Nagel, Kralle (des Menschen, Raubtiers, Vogels), Sporn (des Hundes, Hahnes); Ni. *kōš* 'kynnet (yhdessä), (linnun) jalka | die Nägel, Krallen (zusammen), Fuss (des Vogels); Kaz. *kōš* 'koura, (linnun) koura; (pedon) kynnet (yhdessä) | Kralle, Hand (des Vogels); die Krallen (des Raubtiers, zusammen)'; O. *kōš*, *kōš* = Kaz., továbbá PATK. *kunč* 'köröm, karom; marok | Nagel, Kralle, Klaue, hohle Hand; handvoll'; PAAS.—DONN. K. *kōntš* 'kynsi | Nagel, Klaue', J. *kōntš* id.; ADRIANOVA 21: *куни коготь* stb. Mindezekben a helyeken megvan a *kōn.pžep*, *кунишун* stb. 'fésű, gereblye' szó is.

təp szavunk végződése tehát lehet képző, töve lehet akár névszó, akár ige. Egy olyan *təp*-féle szót kell tehát keresnünk, melyből *-p* képzővel válhatott 'csalétek' jelentésű szó.

Amint a *təp* értelmezéséből KARJALAINEN-nél is kiderül, a csalétek rendesen hús vagy hal. Gyakran meg is mérgezik a csapdába tett falatokat. Erre bizonygató többek közt KARJALAINEN következő két adata:

Vj. *tui* 'myrkky (revon, ahman) | Gift (für den Fuchs, den Vielfrass)'; Trj. *tui* 'myrkkysyötti, myrkkykapseli (ketuille) | Giftköder, Giftkapsel (für Füchse)'; Kaz. *toi* paise (märkää paljon); = Trj. 'geschwür (mit viel Eiter), = Trj.; O. *toi* id.; jonkinlainen näppy kalan sisässä, pinnassa (sairastavalla kalalla) | id., eine Art Knötchen im Innern od. oben auf dem (kranken) Fisch' (KARJ.—TOIV. 966).

DN. *kā'n* 'eräs isolehtinen, keltakukkainen, vedessä ja vetisillä rannoilla kasvava kasvi; eräs marja | eine im Wasser und an feuchten Ufern wachsende Pflanze mit grossen Blättern und gelben Blüten; eine rote Beerenart'; V. *kā'n* (*kā'nt*) 'eräs suurilehtinen kasvi, jonka lehdistä keitetään vettä, missä syyhyinen kylpee | eine Pflanze mit grossen Blättern, mit deren Absud sich ein Krätziges abwäscht'; Vj. *kā'n* 'erään leveälehtisen, märeällä maalla urmanissa kasvavan ruohon myrkky (myrkky on juurissa, mistä sitä otetaan ketun myrkyksi; juuri on kuin pieni nauris; se kuivataan, leikataan pieniksi ja pannaan syöttikalan vatsaan; kala sitten jäädytetään) | das Gift eines breitblättrigen, auf nassen Boden im Uferwald wachsenden Krautes (das Gift findet sich in den Wurzeln, woraus es als Fuchsgift entnommen wird; die Wurzel ist wie eine kleine Rübe; sie wird getrocknet, in kleine Stücke geschnitten und in den Bauch des Köderfisches gesteckt; der Fisch wird

dann zum Frieren gebracht)' ; Trj. *kā'n* 'eräs lehdetön myrkyllinen vesikasvi (varsi paksu, pysyvä tuoreena kesät, talvet ; sitä kuivataan ja sekoitetaan kalaan t. lihaan ja käytetään syöttinä ketuille ; ihmisenkin voi tappaa | eine blattlose, giftige Wasserpflanze (mit dickem Stengel, bleibt Sommer und Winter hindurch frisch ; sie wird getrocknet und dem Fisch od: Fleisch beige-mischt und dient so als Köder für Füchse ; sogar Menschen können damit vergiftet werden)' (KARJ.—TOIV. 406).

A *kān* stb. növénynevet, illetve növényt nem próbáljuk most valamely meghatározott növénnyel azonosítani, ezt a némiképpen egymásnak ellentmondó adatok nagyon meg is nehezítenék. Elég annyit megtudnunk ebből az adathból, hogy használnak növényi mérget és azt többek közt egy növénygyökeréből is nyerhetik.

A magyar *ér* szó etimológiai megfelelője *ter*, *ler* stb. alakban a chantiban is megvan (PAASONEN, s-laute 86—7). Majd minden nyelvjárásból feljegyezte KARJALAINEN: DN. *tēr*, *tēr* 'syy (lihan, hampun ym.) | Faser (des Fleisches, Hanfes usw.) ; DT. *tēr*, (harv.) *tēr* 'juurisäie | Wurzelfaser' ; Fil. *tēr* 'juuri | Wurzel' ; C. *tēr* 'hienot juuret, joita käytetään mertoihin | feine Wurzeln, die zu Reusen verwendet werden' ; Kr. *ter* 'syy (esim. hampun) | Faser (z. B. des Hanfes)' ; V. *lēr* 'piirros, viiva, raita, viiru (kankaan, vaatteen ym.), sarka ; uurros yleimmässä hirressä (rakennettaessa), „passu“, на3 | Strich, Linie, Streifen (des Gewebes, Zeuges usw.) ; Rinne im oberen Balken (beim Bauen)' ; Vj. *iēr* 'viiru, raita (kankaan) ; viiva, piiru, piirto | Streifen (des Gewebes) ; Linie, Strich' ; VK. *iēr* 'piirto, viiva ; hieno juurisäie | Strich, Linie ; dünne Wurzelfaser' ; Likr. *ḡārc*. Mj. *ḡār* 'juurisäie | Wurzelfaser' ; Trj. *ḡār* 'juuri (-säie), копех | Wurzel (faser)' ; Ni. *ter*, Kaz. *lēr*, *lēr* 'juurisäie (puun, heinä) ; juuresta muokattu side (capza) | Wurzelfaser (des Baumes, Grases) ; aus Wurzel hergestelltes Band' ; O. *ler* = Kaz. (KARJ.—TOIV. 1086). L még K. *tār* 'krappi, ? мапеһа | Färberröte' (PAAS.—DONN.).

Ha ezt a sorozatot összehasonlítjuk a *tarap* 'csalétek' KARJALAINEN-feljegyezte adataival, kiderül, hogy az egyes nyelvjárásokban különösebb nehézség nélkül felismerhetjük a „csalétek„ alapszavának és a „gyökér“ szónak azonosságát.

A csalétek jelentésű szó vachi és vaszjugáni formájában feltűnik a *-u3*, ill. *-uā* szóvég. A *-p* képzőnek más szavakban is van e két nyelvjárásban ilyen alakja, így lásd példánk között a V. *lū'ḡw3* 'Decke' és Vj. *lū'ḡuā* 'Decke, Dach' szavakat. Manysi megfelelője ismeretes mind a *ter*-nek (S-Laute 86—7), mind a *tarap*-nek : AHLQV. *terip* 'Lockspeise' és CSERNYECOV *terpi* 'счадобе, лекаp-CTBO'.

Manysiban van egy *-p* deverbális nomenképző, mely főként eszközneveket alkot (SZABÓ DEZSŐ, NyK. XXXIV, 422) és van egy hasonló alakú denominális nomenképző is, mely SZABÓ DEZSŐ szerint mellékneveket képez (uo., 450). Vannak azonban a manysiban denominális *-p* képzős eszköznevek is, ilyen a fentebb LEHTISALO nyomán idézett *xulap* stb. Talán ide sorolható még az oroszba is átment *paip* 'Fässchen ; Putte aus Birkenrinde' stb. melyet TOIVONEN az udmurt *puji* stb. 'Sack, Beutel, Kober'-rel vet össze (MSFOu. 52, 311 és NyK. LIII, 161, KÁLMÁN B.).

Származtatásunk helyességét bizonyítja CSERNYECOV *terpi* adatának 'лекарство' jelentése is. A csalétek, amit „gyökerez“ -nek neveznek, rendszeren növényi eredetű méreggel válik feladatára alkalmassá. Egy-egy mérges szer

különböző helyzetekben és különböző adagokban más és más hatással van az életfolyamatokra. Ami egyszer méreg, az máskor és más adagban orvosság is lehet. Erre a *kān* növény esetében is láttunk példát.

A fűszer neve is válhat „csalétek”-ké: *sāḍam* (DT) 'höyste, приправа | Gewürz, Würze' stb. mellett Kaz. *sāḍaḥ*, *ḍaḥ sāḍaḥ* '1. sárvin, hyösteeksi, maus-teeksi, käytetty keiton aines (kala, liha), приварка; 2. syötti (ketulle) | 1. Zukost, für Würzung gebrauchte Substanz (Fisch, Fleisch); 2. Köder (für den 'Fuchs)' (KARJ.—TOIV. 890).

II.

A cingalai nyelvjárásból közli KARJALAINEN szótára a címül írt, különös jelentésű szót: *pēyattā* 'паиться; ampua (karhu | in der Badestube baden: schiessen (einen Beeren)'. Megfelelései más nyelvjárásokban csak az első jelentést tükrözik: DN. *pēyattā* 'uida; kylpeä (saunassa) | schwimmen; baden'; Fil. *pēyattā* 'kylpeä | baden'; V. *pōyattā*, *-l'tā* 'uida, kylpeä jär vessä (ostjakeilla ei ole sauna), купаться | im See schwimmen, baden (die Ostjaken haben keine Badestuben); Vj. *pōyattā*, *-l'tā* 'uida, kylpeä (vedässä, saunassa), peseytyä (kuukautisten jälkeen; pesuvetenä on lämmintä vettä, johon on sekoitettu poltettua koivun kääpää, mustaa: *o'tš*; muuta puhdistusta ei ole) | schwimmen, baden (im Wasser, in der Badestube); sich waschen (nach der Menstruation; als Waschwasser dient warmes Wasser, dem gebrannter schwarzer Birkenschwamm, *o'tš*, beigemischt ist; eine sonstige Reinigung findet nicht statt); VK. *pōyattā*, Vart. *pōyall*, Jg. *pāyattā* 'uida, kylpeä jär vessä, купаться, kylpeä | im See baden; warm baden'; Likr. *pāyattā* 'uida, kylpeä jär vessä, купаться, baden'; Trj. *pāyattā* 'uida, kylpeä jär vessä, купаться kylpeä saunassa | im See schwimmen, baden; in der Badestube baden'; Ni. *pēyattā* 'uida, kylpeä jär vessä, uida; kylpeä saunassa | im See baden, schwimmen; in der Badestube baden (KARJ.—TOIV. 678-a).

A 'fürdeni' szót más szótárak is ismerik (PAAS.—DONN., PATK., STEIN., Gramm. stb.). A Beiträge a 65. lapon etimológiáját is közli, de sem a chanti szótárakban, sem a közölt más finnugor nyelvekbeli megfelelőknél nem akadunk 'lóni' jelentésre az egyetlen, KARJALAINEN közölte cingalai adaton kívül.

Teljesen értetlenül állhatnánk adatunk meglepő kettős jelentése előtt, ha az nem éppen a medve elejtésére vonatkozna. Így azonban világos, hogy titkosnyelvi szó. Ha a medve testrészeit, a tornál használt edényeket stb. sem lehet hétköznapi nevükön nevezni (l. pl. PÁPAY, Az obiugor népek medvekultusza, EOM. 22), — természetes, hogy a medve meglövését, elejtését is a titkos medveműnyelv homályába kell burkolni.

A nyelvi homályt gyakran úgy érik el, hogy a „veszélyes” szó hangalakját bizonyos mértékig megváltoztatják. Erre számos példát sorol fel HAVERS (Neuere Literatur zum Sprachtabu, Wien, 1946, 106—8. lap). Ilyen például a schleswig-holsteini német *Gotts*, sőt *Sott*, *Gott* 'Isten' helyett, a francia *Parbleu!* — *Par Dieu!* helyett, stb.

A mi *pēyattā* szavunk 'lóni' jelentésben úgy keletkezhetett, hogy egy más szó hangalakját változtatták meg a cingalaiak, amikor a medve elejtéséről beszéltek és ez a szó a hangváltozás révén átsiklott a 'fürdeni' jelentésű szó családjába, — és ezzel nyilván még titkosabbá is válhatott.

Könnyű megtalálnunk azt a szót, amelyből a tárgyalt tabu-kifejezés vált: Trj. *pāyattā* 'paukkua, pamahdella (useampia kertoja) | krachen, knallen (mehrmals); Ni. *pāyattā* 'paukkua, (puu, nurkka, pyssy); halkeilla,

haljeta (esim. hirsí) | krachen (Baum, Ecke, Flinte); platzen, springen (z. B. Balken)'; Kaz. *pəxti* 'id., ruveta ärjymään, haukkumaan; kummuta (vesi) (?) | id., zu brüllen, zu schimpfen anfangen; sprudeln (Wasser) (?); O. *pəxtä* 'halkella (?) | Risse bekommen (?)' (KARJ.—DONN. 683) és továbbképzési közül: *pəxtəptəna*, -*əpə*: DN. *təu nəpəti uəra pəxtəptəti* 'lői nenänsä veriin (niin että veri juoksi) | er schlug sich die Nase blutig (so dass sie blutete)'; Kr. *pəxtəptəti* 'pukhaista (esim. rakko, silmä) | durchstossen (z. B. eine Blase, ein Auge)'; Trj. *p'əxtəptəti* 'rikkoa, särkeä (munia) | zerbrechen, aufbrechen (Eier)'; Kaz. *pəxtəptəti* '1. paukauttua, ampu; lyödä (nenä verille); 2. avata, leikata auki (paise, ajos); auki leikaten (t. ratkoen) ja halkoon lisäpala ommellen suurentaa, laventaa (kenkää kinnasta, vaatekappaletta); 3. pass. puhjeta, puhjeta verille (esim. oksan pistosta silmä) | 1 krachen, schiessen; schlagen (die Nase blutig); 2. öffnen, aufschneiden (ein Geschwür); durch Aufschneiden (od. Auftrennen) und Einnähen eines Zeugstücks vergrößern, erweitern (ein Schuh, einen Fausthandschuh, ein Kleidungsstück); 3. pass. aufplatzen, sich blutig reissen (z. B. der Auge an einem Ast)'; O. *pəxtəptəti* = Kaz. 1., 2. (uo. 684, stb.). Más szótárakból is ismerjük, így PAAS.—DONN.: *pəxtə*, *pəxtə*, *pəxtə* J. *əllə p.* 'pudottaa, уронить (=J. *rəpəmtə*, *rəpəmtə*) | fallen lassen, fällen', továbbá ПАТК. *pəgtem* (f. *pəgtem*) 'ütnei, kalapácsolni; földre verni, megejteni, ölni | schlagen, hämmern; zu Boden werfen, fallen lassen, tödten', *not pəgtem* 'einen Pfeil losschnellen', *pəgtem* 'schiessen' stb.

Cingalában, — úgy látszik, — oly módon titkolták el a medve előtt, hogy rálőnek vagy rálőttek, hogy ezt a fenti, más nyelvjárásokból ismert szót egy kissé elváltoztatva használták: vokalizmusát velárisról palatálisra cserélték. Ez a változtatás eredményezte azt, hogy szavunk összeesett a hasonló hangalakú de palatális hangrendű 'fürödni' szó családjával.

A 'fürödni' és '(medvét) löni' jelentésváltozatok tehát egy titkos-nyelvi indítékú hangtani egybeesés eredményeként jöttek létre.

A *pəxtəptəna* 'löni' szóhoz igen hasonló szavak vannak a rokonnyelvekben is.

Manysisban: VNGy. II, 0544: *patti*, *patimti* '(az íjjat) elpattintja, kilövi', 171: *nəl pəxtəptə pəsən* 'nyíllövő távolságra'; III, 480—1: *pəxtəti* 'lő'. KANNISTO (FUF. XIV, 61): TJ., TČ. *pəxt-*, KU. *pəxt-*, KM. *pəxt-*, LO. *pəxt-*, SO. *pəxt-* 'werfen, schiessen'. ANLQV. *potatem* 'schiessen (mit Feuerwaffe)'. KANNISTO (SUSToim. XXX/8, 26): пяталъ KL. *pəttəli* 'schiessen'. CSERNY. *patamtankeve* 'выстрелить'. ВАНРУСЕВА: Русско-мансийский словарь к учебнику русского языка для хантыйской и мансийской начальной школы (Букварь) М. Ф. Робинсон и К. Ф. Хватай-Муха 1949 6. lap: *patamti*, *patlunmi* 'стреляет'.

A manysi szót MÉSZÖLY a magyar *pattan*, *pattint*, *patlog* stb. családjába vonja (SzF. I, 222). Ide tartozna még szerinte egy udmurt *potos* 'kelés, pattanás', *vir pottene* 'megsebezni, véressé tenni valakit' ((MUNKÁCSI adatai). L. még *потос* 'чирей, фурункул (начальная стадия)' és *пум*: *пум кошкыны*, *пумтак пилыскыны* 'расколоться; пум кошкем' 'щель (св бревне, в доске)'; *пум пиотыны* 'испугаться' (Удмуртско-Русский Словарь, Огиз 1948, Moszkva).

MÉSZÖLY i. h. szerint ősi, hangutánzó eredetű szócsalád ez, magyar tagjában éppen hangutánzó jellege őrizte meg a szókezdő -p-t. Véleményét igazolni látszik a szó szélesebb elterjedettsége is: megvan a kamasszini

szamojédban: *p'áktalám*, *p'p̣ktalám*, *p'áχtalám* 'knallen', *p'ákt̃arlu'łqm* 'abfeuern, abschiessen'.

Míg csak három nyelvből (a magyarból, a manysiból és az udmurtból) ismertük a szó megfelelőit, a teljesen szabályos hangmegfelelések ellenére is inkább gondolhattunk elemi rokonságra, véletlenül egyező hangutánzásra. Ez a lehetőség természetesen továbbra sincs kizárva, de már egy öt különböző nyelvre (a fentiekén kívül chantira és szamojédra) kiterjedő, v é l e t l e n ü l azonos képződmény kevésbé látszik valószínűnek, mint egy szabályos, ősi rokonságot tükröző egyezés, melynek legfeljebb nem egészen szabályos kezdőhangú magyar tagja bizonytalan.

CS. FALUDI ÁGOTA

Egy obi-ugor kutyauszító

Az állatoknak való parancsolás során gyakran használ az ember bilabiális tremulánst (LAZICZIUS, Fonétika 87. l. Bp. 1944). Ezt a hangot, amely az európai nyelvekben nem szerepel értelem-kifejező hangszerközként, az írás rendszeren *br!* *pr!* féle betűsorrrel adja vissza. Alighanem egy bilabiális tremulánst jelez a manysiban CСЕРНЫЕОВ következő adata: *pr-r!* 'пшел (командо для собака).'

A kutya hasonló hanggal való felszólítása a chantiban sem ismeretlen: KARJ.—TOIV. 721 b: *pär* (V) 'kehoitussana koiralle (etsimään, vetämään) | Anruf an den Hund (zu Suchen, zu Ziehen)'; Ni. *pīr*, Kaz. *pīr*, O. *pōr* 'kehoitus-, ajosana koiralle | Anruf, Hetzruf an den Hund', továbbá PAAS.—DONN. K. *pōr*: *pōr pōr* 'uskii! pure! (koiralle) | beiss! (Zuruf an den Hund)'; J. *pōr pōr*; *pūr pūr* id. Igei továbbképzését is közli PAASONEN a jugáni nyelvjárásból: *pūrātēm*, *pūrātēllēm*, *pūrāta* 'usuttaa (koiraa), науськивать | hetzen', *pūrāyātēm*, *pūrāyātēllēm*, *pūrāyātētā* id.

PAASONEN, — aligha helyesen — utal a *pōrēm* stb. 'beissen, kauen' szóra. KARJALAINENNél e szó adatai a fenti nyelvjárások területéről (736/a): V. *pōrta* v. tr. 'purra, purraista; pistää (käärme) | beissen, stechen (die Schlange)'; *ām nā*, *pōrsūēm* 'koira puri minua' stb.; Ni. *pōrtā* 'purra (myös, täi ym); jyrsiä; kolottaa, särkeä | beissen (auch von der Laus, u. a.); nagen, schmerzen, weh tun'; Kaz. *pōrtā* 'haukata, puraista (esim. kappale lihasta; tav. pass. konstr.); nakertaa, hampain jyrsiä; pass. kolottaa, särkeä (persoonall. konstr.); | knabbern, nagen; pass. schmerzen, weh tun (pers. konstr.); O. *pōrdā* 'puraista; kolottaa, särkeä | abbeissen; schmerzen, weh tun'. Ha összehasonlítjuk az itt közölt adatok vokalizmusát a fenti kutyauszító kiáltás magánhangzójával, világos, hogy a két szó nem tartozhat össze. PAASONEN jugáni adatának hangszíne: *pōrēm*, *pōrlēm*, *pōrà* 'purra, puraista | beissen, kauen' stb. sem illik a fenti usztítószó -*ū*-jához.

Az osztják nyelvérzék a különben ismeretlen bilabiális tremulánst *pr*-hangkapcsolatnak érezte, ami nem állhat meg önálló szóként, vagy, — a továbbképzésben — szó elején, ezért egy magánhangzó közbeiktatásával feloldotta a hangtorlódást. Hasonló torlódás-feloldás pl. KARJ.—TOIV. 725/a: *pāriūtān* (Ni.) 'myötäjäiset, приданое | Mitgift', — a jelentésként közölt orosz szóból, valamint 731/b: C. *pōrco* 'n' 'uistinsiima, порог | Schnur der Laufangel'; Ni. *pōrkun*, Kaz. *pōrkō-na*, *pōrcō-na* 'прогоны | Schnur der Laufangel', — szintén az említett orosz szó átvétele. Hasonló példát még számosat sorolhatnánk fel.

Alighanem egy állat-megszólító bilabiális tremuláns fejleménye a magyar *pīr-pīr* csibehivogató is (l. MNy. VII, 355).

A *pōrēm* 'beissen' stb. szót különben már BUDENZ a fi. *pure* 'mordere' családjába vonja. A többször helyesbített etimológiát l. pl. újabban STEINITZ. Fgr. Vok. 24 stb. Cs. FALUDI ÁGOTA

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

BÁRCZI GÉZA : *A tihanyi apátság alapítólevele* mint nyelvi emlék. Budapest, 1951. Akadémiai Kiadó. Nyelvészeti tanulmányok I. 231 l. egy térképpel és az oklevél fénymásolatával. 38 Ft.

Már régóta érezzük a történeti magyar nyelvtan hiányát. SIMONYI—BALASSA Tüzetes magyar nyelvtana a maga korában kitűnő munka volt, megállapításainak jelentékeny része még ma is megállja helyét, de megjelenése óta már több, mint fél évszázad telt el, és így természetesen számos részlete elavult. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága 1920-ban tervbevette ugyan egy történeti nyelvtan kiadását, de ebből csak KLEMM történeti mondattana készült el (A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/6). A huszas és harmincas években GOMBOCZ ZOLTÁN egyetemi jegyzetei forogtak közkezen. A maguk idejében könyvalakban nem is jelentek meg, hangtana csak a szerző halála után (ÖM. II/1), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványaként (77. sz.). Noha GOMBOCZ művei is koruk színvonalán álltak, és sok tekintetben haladást jelentettek SIMONYI és BALASSA után, nem voltak teljesen kidolgozva, és már ezek is negyed évszázada készültek, ha kiadásuk jóval későbbi is.

BÁRCZI GÉZA alább ismertetendő műve természetesen nem lép föl egy történeti magyar nyelvtan igényével, de jóval túlnő szerény címén, egy szórványemlék nyelvi feldolgozásán. Hangtana és alaktanának a szótövekre és a képzőkre vonatkozó fejezete a történeti magyar nyelvtannak szinte minden fontosabb kérdését érinti, összegez, állást foglal. Kifejti a legkényesebb kérdésekben saját nézetét. Bámulatos tájékozottsággal mozog nemcsak a magyar nyelvtörténet terén, hanem behatóan, részletesen ismeri a tárgyhoz vágó finnugor nyelvészeti irodalmat is. Bátran állíthatjuk, hogy „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék“ felszabadulásunk óta a legértékesebb nyelvtörténeti tanulmány, és vele egyszínvonalra csak KNIEZSA ISTVÁN egy évvel később megjelent könyve (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig) állítható.

A szerző hangsúlyozta egy régebbi cikkében (MNy. XL, 313—4) az egyes nyelvemlékek monografikus feldolgozásának fontosságát. Az eddigi hasonló tárgyú tanulmányok sorát (A veszprémvölgyi görög apácák alapítóleveléről PAIS : MNyTK. 50, MIKOS JÓZSEF : A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. Bp. 1936, KNIEZSA : Az 1156. évi dézsmajegyzékekről, Századok LXXIII, 167 kk., GYÓNI MÁTYÁS : A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943, KNIEZSA : Az 1111. és 1113. évi zabori oklevelekről MNyelv. VI, 3 kk.) most Bárczi bővítette egy — az eddigieknél lényegesen részletesebb, gazdagabb — művel.

Bevezetésében (5—12) tájékoztat a munka céljáról, az oklevélre vonatkozó eddigi irodalomról, és közli az oklevél szövegét. A „Szórványok“ c.

fejezetben (13–68) birtoktestek szerint haladva megadja a magyar szónak (rendszerint helynév vagy személynév, illetve szintagmákban kifejezett helymegjelölés) az oklevélben előforduló betűhű alakját, egykori valószínű hangzását, értelmét, majd — ahol lehetséges — a hely földrajzi meghatározását. Ezután következik az illető szó vagy szókapcsolat etimológiája. Nem szorítkozik természetesen az eddigi irodalom ismertetésére, hanem állást is foglal minden olyan esetben, mikor különböző megfejtési kísérletek történtek az illető adatra vonatkozólag. A fejezet végén röviden összefoglalja az oklevél helynévadási és személynévadási rendszerét.

A következő fejezet (Hangtan 69–130) tájékoztat az oklevélben előforduló magyar szórványok alapján a XI. századi magyar hangállapotról. Mivel a szórványok száma meglehetősen nagy, ez a rész és a következő fejezetek jóval többet adnak annál, mint amit ígérnek. A magyar történeti nyelvtannak szinte minden kérdése sorra kerül itt az eddigi irodalom kritikai ismertetésével, úgyhogy Bárczi munkája az oklevél ismertetésén kívül szinte a történeti magyar nyelvtanról ad korszerű összefoglalást. Széles tárgyismerettel rendelkezik és világosságot teremt a hangtörténet számos vajdó és vitatott kérdésében. Megnyugtatóan oldja meg például a szóvégi sorvadó magánhangzók problémáját, valamint többek között a nyiltabbá válás és labializáció sokat vitatott kérdését. Az utóbbi a magyar hangtörténet egyik alaptörvénye. Természetes, hogy a további kutatások még módosíthatnak Bárczi eredményein, de azt hiszem, hogy megtalálta ennek a sokrétű és szövevényes jelenségcsoportnak a szálait, amivel sikerül a sok egymásnak ellentmondó adat között rendet teremtenie. Itt is, mint sok egyéb helyen, Bárczi a nyelvjárási jelenségek párhuzamosan futó és egymást keresztező tendenciáival, valamint a helyesírás hagyományőrző voltával meg tudta magyarázni azt a tarkaságot, amellyel nyelvemlékeink a mai *a* régi megfelelőit jelölik.

Sokkal vázlatosabb a mássalhangzókra vonatkozó rész. Ez a tény érthető, mivel egyrészt ott lényegesen kevesebb az erősen vitatott kérdés, másrészt viszont hiányoznak a megfelelő részlettanulmányok. A fejezetet az oklevél nyelvjárására vonatkozó megjegyzések zárják le.

A hangtani fejezethez csatlakozik a helyesírásról szóló (121–130), amely a MNy. XL. kötetében egy régebbi változatban megjelent (313–30). Az V. fejezet a Szótan (131–184), amelyben a szórványokat szófajok, szótövek, szóképzés és szóösszetétel szempontjából tárgyalja. A hangtanról elmondott értékelés itt is megállja a helyét, különösen a szóképzésről ad kimerítő történeti összefoglalást.

Az utolsó fejezet a Mondattan (185–194), amely a magyar szórványokban előforduló szószervezeteket magyarázza.

A kötetet egy részletes szómutató (195–221) és a rövidítések jegyzéke egészíti ki. Mellékletként szerepel az oklevélben előforduló földrajzi nevek helyét feltüntető térkép, valamint az oklevél jól olvasható fényképmásolata.

A könyv kiállítása lehetne tetszetősebb is. Sem papírja, sem nyomása nem kifogástalan. Véleményem szerint egy ilyen nagyjelentőségű könyv külön nyomdai elbánásban részesülhetett volna.

A következőkben néhány kisebb jelentőségű észrevételemet közlöm a könyvvel kapcsolatban. Hangsúlyozom, hogy ezeknek a megjegyzéseknek nagy része olyan ellenvélemény, amely néha csak kidolgozatlan ötlet, egy-egy vitás kérdésben egy másik megoldási lehetőség. Értékében talán nem is mindig éri el a szerző véleményét, de esetleg kiegészíti, egy-egy új szempontot ad.

A 13. lapon a szerző azt írja: „*balatin*, *bolatin* — Szláv melléknévi *blatnō* 'sáros' átvétele.“ A megfogalmazásból arra lehetne következtetni, hogy a magyarba a szláv közszó került át, és a magyarok nevezték el a szláv jövevényszóval a tavat, holott sokkal valószínűbb, hogy a magyarság nem egy *blatnō* melléknévet, hanem egy hasonló hangzású, szláv eredetű tulajdonnevet vett át a tó nevéként.

20. 1. A *kút* szóvégi *-t*-jét hiperurbanisztikus alaknak nem merném fel-fogni. Mássalhangzótörténetünk még nagyon kevésbé van felderítve. Csak felvetem a gondolatot, bővebb kifejtés nélkül, vajjon nem lehetne-e arra gondolni, hogy a szóvégi zöngés explozívák zöngétlenné válása már bizonyos nyelvjárásokban a szóvégi magánhangzó lekopása után megindult. Ez a jelenség közös az orosz nyelvben és az albán toszk nyelvjárásában. Noha nyelvjárásaink közül a nyugatiban és a dunántúli nagy részében szinte fonetikai törvény, hogy szó végén nem állhat zöngés mássalhangzó, a nyelvatlasyűjtésig erre alig találtunk adatot. Ma már azt is tudjuk, hogy az etimológiailag *-b*-re végződő szavak közül számos még a további ragozásban, magánhangzóközi helyzetben is megtartja a zöngétlen hangot, pl. *Jakapot*, *kaszapok* (Szentgál, Dudar), *compom* (Sajtoskoscál), *kűszöpön*. Ez a jelenség nem is olyan új, hiszen a XVI. századból is vannak már *Jakap*, illetve *Kazaph* alakok (Oklsz.). Kisebbsz valószínűséggel lehet idevonni az ismeretlen eredetű *bádóg* és *vályog* szavakat, amelyekben nem lehet eldönteni, vajjon *-g*-s adat-e az eredeti, vagy fordítva. Ezek közül a *bádóg*-nak az első, XIV. századbeli előfordulása *Badak* (Oklsz.) és még jóval később is váltakozik a szóvégi zöngés hang a zöngétlennel, a nyelvjárásokban pedig ma is bizonyos területeken a *bátok*, *bádok* alakváltozat él. A *vályog* szónak régi zöngétlen szóvéget nem mutathatjuk ugyan ki, de a mai nyelvjárások közül elég nagy területen csak a *vályok*, *vájok* alak járja. A *láp* szó végső mássalhangzója fgr. **-mp*-re megy vissza, feltehető tehát, hogy a *-p* zöngétlenülés eredménye. Természetesen a korai *-b > -p*, *?-g > -k* változásból még nem következik a *-d > -t*, de van annyira valószínű, mint a hiperurbanisztikus elvonás.

30. 1. É. *kēr*- SZINYEINÉL (NyH⁷ 151) sajtóhiba vagy íráshiba *kēr*-helyett.

33. 1. A *brokina* szó fejtegetésénél lehetett volna utalni egy másik hasonló hangalakú és ugyancsak egy cserjét jelentő szláv eredetű szavunkra, a *galagonyára*. Ennek szláv előzménye *gloginja* (SzófSz), van *Galganya* változata is (Oklsz.). Ez a szó a nyelvjárások nagy részében mélyhangú, de éppen a Dunántúl közepén van magashangú *gelegénye* változata is, tehát példa a kétirányú magánhangzókiegyenlítődesre.

53. 1. Noha nem gyümölcösöző a vita egy ismeretlen eredetű, jelentésű és hangzású szó esetleges olvasatán, az oklevél *johtucou* adatának ajánlott olvasásában a *χ* helyett *χ*-t ajánlanék, mert hasonló hangtani helyzetben nagyon nehéz palatális *χ*-t ejteni.

65—67. 1. „A helynévadás“ c. részben lehetett volna utalni LŐRINCZE LAJOS összefoglalására (Földrajzineveink élete), ha már a következő fejezetben hivatkozott a fontosabb névtani dolgozatokra.

69. 1. A sorvadó magánhangzók c. rész (69—80) igen jól sikerült, pompás összefoglalása és világos, tiszta kifejtése a magyar hangtörténet egy fontos fejezetének. Noha a tanulmány főleg a szóvégi sorvadó magánhangzók foglalkozik, röviden kitér arra is, hogy a kétnyíltszótagos törvény értelmében

kieső rövid magánhangzók is átmehettek előbb egy redukciós fokon. A kérdést nem tekintí bizonyítottnak. Nem jelent bizonyítást, és semmiképpen sem vihető vissza a XI. századra, de hadd említsek meg egy analógiát. A sorvadó magánhangzókkal kapcsolatban Bárczi is hoz fel párhuzamokat a franciából, valamint SZINNYEI és mások nyomán a finn nyelv savoi nyelvjárásából. A kétnyíltszótagos törvény hatálya alá tartozó szavakban a nyelvterület több pontján találtam variánsként redukált magánhangzót vagy a kieséses alakkal, vagy a teljes hangzós alakkal váltakozva, így Pátyon: *kukorica* ~ *kukrica*, Dobozon (Békés m.): *tengéri*, *kamora*, *csöröge*, *buzogá* (MNY. XLVII, 315), *kukurica* ~ *kukorica* (Nemeshodos, Csallóköz) és nem szorosan azonos, de hasonló hanghelyzetben Izsapon (Csallóköz): *istérána* ~ *istérána*.

A kitűnő hangtani összefoglalásból is kimagaslik a könyv egyik legértékesebb részlete, az a hangok kérdésének tisztázása (95–102), amely a kérdés irodalmának vázlatos ismertetése után röviden, de tisztán, érthetően magyarázza meg a magyar hangtörténet egyik legbonyolultabb tételét, és fölöslegessé teszi az erőszakolt, és fonetikai szempontból is ingatag $\bar{a} > o > a$ hangváltozás föltevését.

Azt hiszem csak félreérthető, nem egészen pontos fogalmazás a 103. lapon: „Nincs azonfelül kétségtelen példánk az \bar{e} -re sem, mely a XVII. századig megvolt nyelvünkben.“ Ez a hang megvan ma is általánosan a középső palócban, és mint az *el*-variánsa a nyelvterület nagy részén, sőt a köznyelvben is: *ement*, *észalatt*, *ere*, stb.

A diftongusok monoftongussá fejlődésének tárgyalása nem célja a munkának, mégis túlságosan sommásnak érzem az *eü*, *ou*, *áu* kettőshangzók további fejlődésére vonatkozó utalásokat: „*eü* ... A későbbi fejlemény egységesen *ő*: *kóris*, *fő*, *fertő* ... *ou* ... A későbbi fejlődés *ó*: *Apód* ... Az *áu* későbbi fejlődése *ou*-n át *ó*: *dísznó*, *mogyoró*“ (109). A megfogalmazás kissé merev. Bárczi is osztja úgylátszik Gomboczknak (ÖM. II/1, 81) és KNEZSÁKNAK (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 52, 56) és sokaknak azt a nézetét, hogy a XIV. századig általában voltak *eü*, *ou* kettőshangzók a magyarban, a XVI. század végéig mint helyesírási jel egységesen az *ó*-t, *ő*-t (később *ö*-t is) jelölte az *ew*, *ev*, *ow*, *ov* stb. betűkapcsolat, majd a XVI. század után az írásból is eltűnik. A XIX. sz. elején feljegyzett nyelvjárási kettőshangzók ezek szerint mind későbbi fejlemények. Mi volna tehát kettőshangzók szempontjából az általános kép? A XIII. századig az egész nyelvterületen egységesen voltak *ou*, *eü* kettőshangzók, a XIII. század végére az egész nyelvterületen kivesznek, a XIX. században pedig a nyelvterület igen jelentékeny részén ismét felbukkannak (vö. a kettőshangzók térképével. KÁLMÁN: A mai magyar nyelvjárások 32). Mai ismereteink szerint *ou*, *eü*-szerű diftongusok (*ou*, *aő*, *aó*, *eő*, *őő*, *őü* stb.) vannak Somogy középső harmadában, az Ormányság egy részében, a Sárközben, Borsodban, Heves megye egy részében, a Jászságban, Bodroghözben, az egész Tiszántúl a Körösökig, a Szamos vidékén, a Székelység jelentős részében. Ha a XIX. században már ilyen nagy területen megvoltak, alig valószínű, hogy robbanásszerűen kezdődtek, hanem előzményük is kellett, hogy legyen. Van azután egy másik kettőshangzótípus, az *uo* ~ *ie* ~ *üö* és ennek számos változata. Erről a XVI. századból vannak az első följegyzések (vö. BENKŐ: MNY. XLVII, 221–229). A XVII. századtól a XIX. századig ismét nincs nyoma, a XIX. századtól kezdve tudjuk, hogy megtalálható a nyugati nyelvjárásterületen (Sopron, Vas, Zala), Nyitra vidékén, a székelység délkeleti nyelvjárásaiban és a csángók egy részénél.

Noha nem bizonyítható egyik fajta diftongus folytonossága sem, sem az egyik folytonossága nem bizonyítja még a másikat, úgy vélem, hogy óvatosabb megfogalmazás is elég volna, vö. pl. PAIS DEZSŐ véleményét: „Azt, hogy a kettőshangzók az egész magyar nyelvközösségnek, a nyelvközösség minden nyelvjárásának az ejtéséből a XIV. század végéig teljesen kivesztek volna, valószínűtlennek tarthatjuk. A nyelvjárások egy részében, sőt — azt hihetjük — jelentékeny részében tovább éltek azok. A hangjelölésben, a helyesírásban történhetett valami „reform“, amely a kettőshangzók jelölését az időtől kezdve mellőzte, illetőleg egyik elemüknek a jelével tüntette fel őket“ (MNY. XLVI, 111).

A helyesírásról szóló fejezet sorra veszi az egyes betűket, megadja hangértéküket, a betűk és a hangok megfelelését táblázatba foglalja, majd egy igen értékes és tanulságos szakaszban összefoglalja az egyes betűk hangértékéből, illetve a hangok jelöléséből adódó eredményeket. Különös értékkel bír ez az oklevél a helyesírás szempontjából is, hiszen ez az első hiteles latinbetűs oklevelünk. A szerző megállapítja, hogy az oklevél magyar szórványainak helyesírását nem lehet egyetlen forrásra visszavezetni. A *g*-nek *gy* hangértékben való használata, a *ny*-nek *gn*-nel való írása, a zöngés és zöngétlen hangok pontos és biztos megkülönböztetése és egyéb negatív bizonyítékok a német eredet ellen döntenek, tehát a magyar helyesírás alapjául szolgáló latin ejtés valamely latin nép (olasz vagy francia) sajátja volt. BÁRCZI MELICH-hel ellentétben az olaszos latin ejtés mellett foglal állást egyrészt művelődéstörténeti alapon, másrészt azért, mert a *c* betű *cs* hangértéke, valamint az *f* betű *s* (*š*) hangértéke inkább az olaszos ejtés javára billenti a mérleget. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az oklevél helyesírásának néhány sajátja (a *k* nagymérvű használata, *ch* = *χ*, *z* = *sz*, *c* = *c*, *h* = *h*, *γ*, *χ*) német hatást mutat. A végeredmény egy vegyes helyesírás, amelybe speciális magyar vonások is gyűlnek.

A tőtanban (132—140) nagy hozzáértéssel boncolgatja az oklevél nyelvéllapotában éppen átalakulóban lévő (tővéghangzólekapás, *-γ* > *-u* változás) bonyolult rendszerét. A szórványok természetéből adódik, hogy elsősorban a névszótövekkel foglalkozik.

A *szóképzés* fejezete (140—182) talán a legrészletesebb nemcsak terjedelme miatt, hanem a szóképzésre és az egyes képzőkre vonatkozó óriási irodalom felhasználása miatt is. A szerző teljesen otthon van a nyelvtörténet minden ágában, de a szóképzés területén valóban szinte a teljességre törekszik. (A *-d* képző tárgyalásában [148—149] nem egészen két lapon 72 könyvészeti utalás van.) Anyagát a szokásos módon csoportosítja: denominális névszóképzés, deverbális névszóképzők, denominális igeképzés, deverbális igeképzés. Természetesen a két utóbbi tárgyalása rövidebb, minthogy az oklevél szórványainak túlnyomó többsége névszó, elsősorban főnév, verbum finitum egy sínes, igenév is csak egy (*meneh*). Az egyes képzők tárgyalásában foglalkozik az oklevél képzőivel, majd összeveti ugyanazon képző későbbi alakváltozataival, a nyelvjárási adatokkal, tárgyalja a képző eredetére vonatkozó nézeteket, majd megadja a képzők finnugor megfelelőit. A képzőkre vonatkozó hatalmas irodalom ellenére is akad még e téren tennivaló. Így pl. az *-ász* képző (*luazu*) magyarázatát BÁRCZI kísérli meg először a megfelelő tudományos apparátussal. Ha nem is tudja a kérdést véglegesen tisztázni, de egy nagy lépéssel tovább vitte. Ugyancsak számos új szemponttal járul hozzá többek közt a *-t* képző eredetének és fejlődéstörténetének vizsgálatához (162—164).

A 157. lapon a vog. *šāñkwér* adat téves *šákwér* helyett, a *kom* 'férfi' pedig kondai alak, nem felsőlozvai.

Egy kis megjegyeznivalóm van a 172. laphoz : A -t locativus nemcsak az ugor nyelvekben mutatható ki biztosan, hanem a permiekben és a finnségben is (vö. LAKÓ I. OK. I, 210 kk.).

Kisebb terjedelmű az összetételre és a mondatokra vonatkozó fejezet. Ez természetes, hiszen szórványokról, nem összefüggő szövegről lévén szó, a mondatoknak csak egészen szűk területével foglalkozik, a jelzős szerkezettel, a jelöletlen és jelölt birtokos szerkezettel, a 3. szem. birtokos személyrag történetével, valamint az oklevélben előforduló egyetlen típusú határozós szerkezettel, az allativus-terminativussal. Ez a határozó egyszer fordul elő pusztá lativusraggal, és tizenegyszer a *rea* névutó segítségével. A *rea* névutóra vonatkozó fejtegetések zárják le ezt a fejezetet.

Hogy milyen óriási anyag alapján vonja le következtetéseit, arra a szómutató is utal, amely mintegy 2500 adatot tartalmaz. A szómutató alapos, gondos munka, és nagy segítséget jelent a mű használóinak. Noha értelemszerűen következik a rövidítésekből, nem ártott volna egy mondatban utalni arra, hogy a szó után következő szám nem a kötet lapszámára vonatkozik, hanem a szakaszokra. A szakaszokra való utalás védhető és indokolt, de a mű használói számára kényelmesebb, gyorsabb a lapszámra való utalás. Tisztában vagyok azzal, hogy mennyi technikai előnyt jelent az, hogy a szómutatót is már készen adhatjuk a kézirattal együtt a nyomdába, és azzal is, hogy a lapszámokkal kitöltendő szómutatót az első tördelt levonat után milyen sürgősen kell összeállítani, hogy a nyomás ne késlekedjék, mégis az utóbbit gyakorlatilag hasznosabbnak tartom.

Sajtóhibák szempontjából vannak kifogásolnivalók a könyvben, de ez ilyen természetű kiadványban mostani nyomdaviszonyaink figyelembevételével nem mindig írható a szerző rovására. Különösen kellemetlenek a nyomás közben történt betűkiesések. Ezek folyó szövegben nem okoznak különösebb zavart, de évszámban, lapszámra vagy kötetre való utalásban, nyelvi adatban vagy névben megnehezíthetik az illető adat felhasználását. Ilyen betűkiesés elég nagy számban akad a kötetben (pl. 5, 44, 56, 67, 87, 96, 173). A sajtóhibák közül néhányat felsorolok, nem törekedve a teljességre : *volnánk* (volnának h. 15), *MELECH* (*MELICH* h. 17), *kumuk* (*kumuc* h. 55), *MUNKÁCSY* (*MUNKÁCSI* h. 87), *blatbn* (*blatbnz* h. 101), *szepere* (szerepe h. 131), *jaūâr* (*jaūâr* h. 155), *fzentii* (*fzentii* h. 186). A 33. lapon a 28. szakasz 4. sorában lévő mondat : „A szó a szláv eredetű *brëkynja*“ nincs befejezve.

Mindent összefoglalva : BÁRCZI GÉZA műve nyelvtudományi irodalmunk komoly nyeresége, és fontos előmunkálata történeti hangtanunknak és alaktanunknak. A Szófejtő Sótár, a Tihanyi Alapítólevél, számos kisebb-nagyobb értékes tanulmány, cikk és egyetemi tankönyv szerzőjétől más komoly szintéziseket is várhatunk a részletkutatásokon kívül.

KÁLMÁN BÉLA

KNIEZSA ISTVÁN, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás kordig*. Ak. Kiad. Budapest, 1952. 204 lap.

Kniezsa István szép könyve az első azok közül a régóta várt összegező nyelvtudományi tanulmányok közül, melyek hivatva volnának arra, hogy a legmagasabb tudományos igényeknek megfelelő színvonalon az eddigi eredményeket szigorú kritikával megrostálva és új kutatások alapján kiegészítve összefoglalják. A helyesírástörténet ugyan szorosan véve nem tartozik a nyelvtudomány területére, de mégis erősen összefügg vele, eredményei a nyelvészt, főleg a hangtörténészt a legközelebből érdeklik, talán még jobban, mint a történelem és számos segédtudománya (paleográfia, diplomatika, továbbá településtörténet, történeti földrajz stb.) művelőit. Kniezsa tehát nagy szolgálatot tett a magyar nyelvtudománynak, mikor e fölötté nehéz feladatot vállalta és igen jól meg is oldotta. Nem elégedett meg az eddigi kutatások összefoglalásával, bár e kutatásokban eddig is derekasan és eredményesen közreműködött, de munkája nagyobb részében önálló, új eredményeket ad. Ezek hatalmas adatgyűjtésen alapszanak, s felhasznált adataiban igen sok részletmunka, helynevek szakavatott, eddig nem közölt származtatása és azonosítása rejlik, amire a nyelvtörténésznek külön is föl kell hívni a figyelmét. Az adatok tömegein uralkodik, nem vesz bele a részletekbe, éles szemmel és biztos kézzel bogozza a helyesírás rendszerének változásait.

A bevezetésben (3–8 l.) a szerző rövid tudománytörténeti megjegyzés után kijelöli munkájának vezérfonalát: minthogy egyenes vonalú, töréstelen fejlődést csak a kancelláriai helyesírásban talál, ezt választja középpontul, s ehhez viszonyítja a nem okleveles emlékek hangjelölési rendszerét, természetesen kiemelve az ú. n. huszita helyesírásnak mint független (legalább bizonyos fokig közvetlenül független) rendszernek fontos szerepét. Majd elhatárolja munkája területét az érintkező területektől, egyrészt a paleográfától — s ez teljes mértékben helyeselhető —, másrészt a hangtörténettől, amennyiben elhárítja magától oly helyesírási tények vizsgálatát, melyek összefüggnek hangfejlődési kérdésekkel. Ezt föltétlenül sajnálatosnak kell tartanunk. E kérdések egyáltalában nem ríttak volna ki a helyesírástörténet tárgyköréből, sőt véleményem szerint teljes mértékben beletartoznak. Meglepő ugyanis, hogy egy modern, tudományos helyesírástörténetben egyáltalában nem kapunk feleletet, sőt feleletre irányuló kísérletet sem ilyen kérdésekre: mi volt a hangértéke egy-egy adott korban pl. az *a*, az *o* vagy az *u* betűnek. Ezek és ehhez hasonlóak nélkül pedig a magyar helyesírástörténet nem lényegtelen ponton csonka marad, éppen azon a ponton, ahol a társtudományok útbaigazításért hozzá folyamodnának. Igaz, hogy ezek nehéz és részben eldöntetlen hangfejlődési problémákkal fűgnek össze, de Kniezsa helyesírástörténete nem az eddigi eredmények merő összefoglalása, hanem jelentős részben a szerző új kutatásain alapul, s a nyelvész olvasót nagyon is érdekelte volna, mi az álláspontja Kniezsának ezekben a bonyolult és kétségtelenül a helyesírásra is tartozó kérdésekben, a történész és főleg a településtörténész, valamint régi irodalmunk bűvára pedig talán elsősorban ezek iránt érdeklődnek. Pedig, hogy Kniezsának ezekkel kapcsolatban is lett volna mondanivalója, arról kezeskedik eddigi munkássága. Azt is meg kell azonban állapítani, hogy e kérdések vizsgálata bizonyára kitolta volna a mű megjelenésének az idejét, sőt talán az az aggodalom is fölbukkanhat, hogy magát a könyvet, a könyv beosztását aránytalanná tette volna, szétfeszítve szerkezetét és megbontva azt a, kétségtelenül világos felépítését, mely a szerző vezérgondolatán

alapszik. Kniezsa ugyanis egy helyesírárendszer változásainak történetét igyekszik megrajzolni — a hangsúly a rendszer szón van, s a rendszer változásain —, s ebbe a fenti kérdések csak néhány ponton illeszkednek szervesen bele (pl. az $o \rightarrow a$, $u \rightarrow o$, az $u \rightarrow eu$, ev , ew jelölésváltás). E nehézségen azonban egy fejezetnek a beiktatásával lehetett volna segíteni, mely ebből az eltérő szempontból vizsgálná át újból a tényeket. Az viszont vitatható, hogy egyrészt valóban a huszita helyesírás felbukkanásáig csak egyetlen rendszer fejlődéséről van-e szó, másrészt nem fogja-e föl a szerző egyes korokban a rendszer kérdését túlságosan mereven.

A könyv kizárólag mai latinbetűs helyesírásunk történetének középkori szakaszával foglalkozik, tehát nemcsak a rovásírást, de a görögbetűs hangjelölést is természetesen kirekeszti tárgyalásából.

A könyv első nagy fejezete a kancelláriai helyesírással foglalkozik. A kancellária és a hiteles helyek kialakulása történetének vázlata után (9—14 l.) rátér a kancelláriai helyesírás történetére. Ezt korszakokba osztja, s egyben kijelöli azokat a sajátságokat, melyek alapján a hangjelölés fejlődését vizsgálандónak tartja: az $\delta \sim \tilde{z}$, az $s \sim z$, a $c \sim \tilde{c}$, a $d\tilde{j}$, $t\tilde{x}$, \tilde{l} , \tilde{n} , az i , a v , az u , \tilde{u} , ou , $e\tilde{u}$ jeleit. Az I. korszak alatt (XI. sz.) és a II. korszak (a tatárjárásig) legnagyobb részében nem is a szó szoros értelmében vett kancelláriai helyesírásról van szó, ez — a kancellária kialakulásával — csak II. Endre alatt kezd igazán formát ölteni, hanem csupán az oklevelek szórványzaiban követett helyesírási gyakorlatról, illetve e gyakorlatból kihámozható rendszerről. Ez Kniezsa megállapítása szerint az I. korszakban meglehetősen egységes, noha primitív, a II. korszakban szeszélyes és szétágazó (14—37 l.). Am e kétségtelenül helyes ténymegállapítás ellenére a helyesírási rendszer történetének folyamatossága, az egyes oklevelek helyesírásának összefüggése nem lehet kétséges, különben maga Kniezsa is említi, hogy a magyar helyesírás néhány jellegzetessége a XI. századtól föllelhető (15 l.). Nem szabad túlságosan következetes és egységes gyakorlatot követelnünk. E korszak kétségtelenül az elágazó kezdeményezések korszaka, de világosan fölismerhető benne, egyrészt, mint említettem, az összekötőkapocs, az egyes hangok jelölésében kétségtelenül jelentkező íráshagyomány, másrészt oly egységes törekvés, mely a XI. században kialakult, még kezdetlegesnek mondható helyesírás fogyatékosságait, félreérthetőségeit igyekszik kiküszöbölni. Ez a törekvés csak részleges sikerrel jár, bizonyos tökéletlenségeket (ugyanaz a betű több hang jelölője, ugyanannak a hangnak több jele van) teljesen még a későbbi kancelláriai helyesírásban sem sikerül megjavítani, de a haladás és a haladás ugyanazon cél felé törő vonala szembezőkő. Az a körülmény pedig, hogy a megoldást a gyakorlatban szétágazó utakon keresik, nyilván összefügg az iskoláztatásnak a kérdésével is. Helyesnek tartottam volna, hogyha a szerző egyrészt kiemeli ebben a korban is mind a hagyomány folytonosságát, mind a fejlődés irányát, másrészt a kísérletezésekkel kapcsolatban rámutatott volna az iskoláztatás problémájára, ha e probléma tüzetesebb vizsgálata túl nőtt volna is művének keretein. Általában Kniezsa fősúlyt az eltérésekre veti. Ezek megállapítása kétségtelenül fontos és fölveti az eltérések okának problémáját; a hagyomány töretlen folytonosságának, a fejlődésnek, az összefüggésnek kidomborítása kedvéért azonban nagyobb nyomatókat érdemeltek volna az azonos vonások, ezek, noha a szerző látja és említi őket, erősen háttérbe szorulnak, s nem rajzolódik ki megfelelő élességgel a magyar helyesírás történetének folytonossága, megszakítatlan vezérvonala. — A III. korszakban, mely a tatárjárástól az Anjőu-kor végéig tart (38—57 l.),

már valóban beszélhetünk kancelláriai gyakorlatról, helyesírásunk határozottan az egységesülés felé halad, de az előző kor tökéletesítő törekvései több ponton elakadnak, nem sikerül megvalósítani azt az elvet, hogy ugyanazon betű vagy betűkapcsolat mindig ugyanazt a hangot jelöli. — A IV. korszak Zsigmondtól a mohácsi vészig terjed (58–60 l.). E korban a kancelláriai helyesírás csaknem teljesen egyöntetűvé válik, de még mindig nem egészen logikussá és szabatosná. Mindezen korszakok kancelláriai helyesírásának jellegzetességeit, főképpen a fönt jelzett hangok jelölésében, Kniezsa igen alaposan, hatalmas anyagon tárgyalja, nagy számmal használva föl saját helynévmagyarázatait, melyeknek jelentős része itt lát először napvilágot. Az a biztonság, mellyel az adatok tömkelegében mozog, föltétlenül imponáló.

A következő fejezet tárgya a kancelláriai helyesírás — s ez a szerző elgondolása szerint egyenlő e korban a magyar helyesírással — eredete. Ebben a kérdésben Kniezsa, bár általában éppúgy a vegyes eredetű helyesírás mellett köt ki, mint MOÓR ELEMÉR (NéNyünk. VII, 8) és magam is (MNy. XL, 329; TihAl. 126 kk.), egyes részletekben másképp látja a dolgot. Ő ugyanis, noha nem tagadja helyesírásunk egyes vonásaiban a latin forrás lehetőségét, elsősorban élő nyelvek teljes helyesírási rendszerének átvételére (majd keveredésére) gondol, s ezért egybeveti a XI. századi magyar, a X–XI. századi horvát és német meg a XII. századi cseh hangjelölést, s elsősorban ezekből vonja le következtetéseit. Meg kell vallanom, hogy egyetlen olyan ponton sem győzött meg, ahol eddig más véleményen voltam, mint ő. Sehogyan sem tudok egyetérteni vele abban, hogy nem a népenként eltérő latin kiejtést veszi a magyar helyesírás alapjául, hanem az élő nyelvek helyesírását. Kétségtelen, hogy az anyanyelven való írás e korban mindenütt elég ritka volt, a latin írásbeliséghez viszonyítva elenyésző, főleg az oklevelezésben. Semmiképpen sem akarom kizárni azt a lehetőséget, hogy az idegen papok egy-egy magyar szó leírásakor saját anyanyelvük szórványosan leírt helyneveinek, esetleg egyéb szavainak hangjelölésétől (mely persze ugyancsak latin kiejtésükön alapult) befolyásoltathatták magukat, különösen ha olyan hangokat kellett leírniuk, melyek latinságukban hiányoztak, de anyanyelvükben megvoltak, döntőnek azonban az egyes népek különféle latin ejtésében megnyilatkozó hangértéket tartom. Igaz, hogy ez nehéz problémákat vet föl. Nem tudjuk pl. hogy a XI. században hogyan olvasták az olaszok a latin *i*-t (*j*-t); ma nem úgy olvassák, mint a *ge*, *gi* *g*-jét (pl. *ianua* nem *džanua*), s ennek az olvasásmódnak kétségtelenül igen régi gyökerei vannak. Semmiképpen sem döntő tehát, hogy a latin *i*-ből az olaszban *dž*, vagy nyelvjárásokban *ž*, *z* lett, ebből a XI. századi latin olvasásra bizonyos határokon túlmenő következtetéseket levonni annyit jelentene, mint összetéveszteni a vulgáris latint a középkori latinnal, ami a magyar nyelvészeti irodalomban oly sokszor megtörtént, éppen e kérdésekkel kapcsolatban is. Sőt még az sem bizonyít sokat, ha helyel-közzel az olasz szövegekben a *dž*-t egy-egy szó latin etimológiájának megfelelően *i*-vel is írták. Kniezsa okfejtése szerint pl. teljesen érthetetlen volna, hogy a magyar hangjelölésben a *g* a *gy*-nek, az *i*, *j* pedig a *j*-nek és sohasem a *gy*-nek a jele. Az előttünk álló adatok már a rendszerek keveredését mutatják, s nem lehet azt kívánni, sőt föltenni sem, hogy ebben a keveredésben az eredeti rendszerek zárt szakaszai, egységes rendszerdarabok logikusan illeszkedtek légyen össze, pl. egész mássalhangzópárok, sőt mássalhangzópár-sorozatok jelölése érintetlenül maradt légyen egységes elveket mutatva, az eredeti rendszer igazolására. Az kétségtelen, hogy tudatos kísérlet e korban nem történhetett

egy logikus rendszer fölépítésére, ilyesmi pl. még a sokkal fejlettebb francia helyesírásban is csak 1200 tájékán keletkezett, s ott sem a kancelláriai, hanem a könyvírásban (Guiot rendszere). Kniezsa a magyar helyesírás legjelentékenyebb forrásául, szinte alapjául a német helyesírást tekinti, noha német oklevelezési gyakorlat e korban nem volt, legfőljebb német szórványok szerepelhettek. Nem akarom a németes vagy akár éppen a német hatás lehetőségét, sőt fontosságát tagadni, mint eddig sem tagadtam, csak nagyobb óvatosságot tartok szükségesnek. Veszedelmesnek tartom szinte eleve megépített elmélet alapján dönteni, s csak azt rekeszteni ki az így föltett eredetből, ami ordítva nem vág hozzá. Pl. az *s* betűnek *š* ~ *ž* hangértékben való használata éppúgy lehet olaszországi latin, mint németes latin, vagy inkább német, nézetem szerint nem helyes egyszerűen a német mellett kikötni; a helyes eljárás vagy a döntést a két lehetőség között függőben tartani, vagy a tényt azzal magyarázni, hogy ezen a ponton a később összekeveredett két rendszer egyezett. Vagy pl. Kniezsa a *c*-nek *č* hangértékben való használatát magyar fejleménynek magyarázza, mely a *c*-nek *c* hangértékéből indult volna ki, emez pedig németes eredetű volna. A latinbetűs helyesírás keletkezése idejében azonban *c* a magyar nyelvben, ha ugyan egyáltalában volt már, nagyon ritka lehetett, a XI. században egyetlen példánk van rá, viszont a szó elején pl. még a XII. századnál semmiesetre sem régiebb *csap* szóban is hanghelyettesítés történt, annak jeléül, hogy ilyen helyzetben *e* hang még ekkor sem volt meg a nyelvben. Ilyen magyarázathoz csak akkor volna jogunk folyamodni, ha más lehetőség nem volna. Az olaszos latin ejtésben a *c* (*e*, *-i*) azonban *č*-nek hangzik, azt pedig nem lehet elvitatni, hogy a magyarban vannak olaszos latinra valló helyesírási vonások: bármilyen mértékkel mérünk, az olaszos latin eredetet nem lehet megtagadni pl. a *g* = *gy*, a *gn* = *ny* jelöléstől, semmi más akadálya nincs tehát a *c* = *cs* jelölés olaszos latinból való származtatásának, mint az, hogy ez is gyöngíti az egyoldalú németes származtatás elméletét. Helyesírásunk eredete kérdésében változatlanul a TihAl. 129—130 lapjain röviden összefoglalt álláspontomon maradok. Ez különben is csak részletekben tér el Kniezsa véleményétől, a vegyes eredetű helyesírás kérdésében azonos.

A következőkben a XII. században föllépő újításokat, különösen a francia hatást tárgyalja a szerző (74—78 l.). A legtöbb ponton egyetértek vele, egyes részletek ugyan elmaradtak, mint pl. a sorvadó magánhangzók *e*-vel való jelölése, talán mert ez a rendszer és az eleve vizsgálándónak kitűzött jelölések szempontjából másodrendű fontosságú. A *ch* jelölés *c* hangértékben való használatát azonban Kniezsa magyar fejleménynek tartja. Ez elvégre valóban lehetséges. Mégis, egyrészt nem merném a francia hatást az 1193-as oklevéllel lezártnak tekinteni, történeti tények, melyek a helyesírástörténethez is szükségszerű háttérrel alkotnak, ezt semmiképpen sem támogatják, másrészt az *sch* = *s* (*sz*) pontos párja a *ch* = *c*-nek, egyik a másik nélkül, főleg az előbbi az utóbbi nélkül érthetetlen. A *ch* = *c* ugyanis sokkalta gyakoribb a pikárdos franciában, mint az *sch* = *s* > *s*, pedig a magyar *sch* = *s* (*sz*) francia eredetét Kniezsa valószínűnek ítéli. Ahonnan az egyik, onnan a másik is jöhetett, sőt meglepő volna, ha nem jött volna. Ha a *ch* = *c*-t valóban ki kell iktatnunk francia eredetű jelöléseink közül, amit nem látok eldöntöttnek, akkor az *sch* = *s* (*sz*)-t még inkább, s valamilyen egyéb módon kellene magyarázni. Ilyen magyarázó lehetőségekre különben Kniezsa is rámutat. Még kevésbé tartom valószínűnek, hogy a francia hatás korában fölbukkanó *gu* jelölés — *g* hangértékben — magyar eredetű volna. Nem is nagyon értem,

Kniezsa miért gondol erre. Ha a francia hatás korában jelentkezik egy olyan jelölés, mely csak a franciában van meg, amelynek magyar földön való kifejlődését sem a helyesírás mögött esetleg meghúzódó hangfejlődés nem igazolja, sem más magyar helyesírási analógiák nem valószínűsítik, akkor semmi okot, de módot sem látok a franciás hatás kétségbe vonására. A $qu = k$ ugyanis közvetlenül vagy közvetve (a latinon át) ugyancsak a franciára megy vissza. Az *anguilla* > *angolna*-félékben található megfelelést mégha magyar $gv > g$ fejlődésnek magyarázzuk is, ilyen példa oly ritka és oly bizonytalan korú, hogy ezen a fejlődésen a helyesírási tény nem alapulhat.

A következő fejezet a nem kancelláriai eredetű kisebb nyelvmélekek helyesírásával foglalkozik (79–101 l.), mégpedig Anonymus, a Halotti Beszéd, az Ómagyar Mária-Síralom, a Gyulafehérvári Sorok, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, valamint a szójegyzékek és a XV. századi nyelvmélekek helyesírásával a kódexeket kivéve. Nem tudni miért, kimaradtak a későbbi krónikák, pl. Kézai, Márk, dubniczi stb. magyar szórványai, pedig ezek a könyvírás szempontjából éppen idevágó anyagunk hézagossága miatt becsesek és sehogyansem mellőzhetőek. Különösen fogas kérdés Anonymus helyesírása. Kniezsa, ki Anonymust határozottan II. Béla korába helyezi, e helyesírást a kancelláriai helyesíráshoz méri (mint általában minden e korbeli, sőt alapjában véve minden későbbi helyesírásváltozatot is), s valóban ez az eljárás ebben az esetben a priori jogosnak látszik, hiszen Anonymus az egyetlen, magyar szórványokat is adó könyvírónk, kinek az oklevelezéshez föltétlenül köze is volt, bárhogyan fogjuk is föl a nótárius munkakörét. Annál meglepőbb azonban a szerzőnek az a, különben kifogástalanul igazolt megállapítása, hogy Anonymus helyesírása nem vág semilyen korbeli oklevél szórványainak helyesírárendszeréhez. Ha azt tesszük föl, hogy a XII. században nem volt magyar könyvírás (szövegírás), vagy ez nem volt olyan mértékű, hogy külön helyesírási vonásai fejlődhetek volna, Anonymus helyesírása tehát nem viszonyítható egyébhez, mint a korabeli oklevelek magyar szórványainak helyesírásához, akkor a problémát megoldhatatlannak kell tekintenünk, vagy beletörődnünk abba, hogy az oklevelezés helyesírásáról nagyon is hézagosa az ismereteink, s ha egyáltalában merhetünk beszélni kancelláriai helyesírásról és ennek fejlődéséről, megállapításaink a legnagyobb mértékben ingatagok. Szinte közelebb áll azonban Anonymus helyesírásához a Halotti Beszédé, mint az egykorú okleveleké, noha természetesen az időbeli távolság szükségszerűen különbségeket is idéz elő. Való, hogy Anonymus helyesírása több ponton különbözik a Halotti Beszéd helyesírásától is, így a *c*, a *gy*, az *ny* és a χ -féle hangok jelölésében. Ezek a különbségek azonban nem látszanak olyan súlyosaknak, ha meggondoljuk, hogy a *c*-nek anonymusi *ce*, *cy* jelei a HB.-ben elő sem fordulhatnak, minthogy ott a *c* sem veláris magánhangzó előtt, sem szó végén nem fordul elő, a χ -nak (χ -nak, γ -nek) *c*-vel való jelölése, mely Anonymusra jellemző minden más forrás kizárásával¹, talán csak a kései másoló értelmetlen helyesbítése a neki már

¹ Anonymus *c*-je és a HB. *ch*-ja teljesen azonos hangot, mégpedig χ -t An. *Bodoctu* és *Bucna* meg HB.: *iochtoŋia*, χ -t pedig pl. An.: *Blacorum*, *Bycoriensy* HB. *achscin* stb. példákban mutat, a γ -re — vö. An. *Hulec* — a HB.-ben nincs példa, a szókezdő χ -t viszont Anonymus is mindig *h*-val írja, ami a HB.-től sem idegen, árnde e három rokon hangot Árpád-kori helyesírásunk nem szokta egymástól külön jellel megkülönböztetni. Ha azonban föltesszük, hogy a kérdéses esetekben Anonymusnál a *c* jelölés az eredeti *ch* helyett a kései másoló rovására írható, akkor e hangok jelölésében csak annyi eltérést láthatunk, hogy Anonymusnál a szókezdő χ - soha *ch*-val nincs írva, míg a HB.-ben ez elég gyakori jelölésmód.

szokatlan *ch*-ből, ez pedig jól illenék a HB. eléggé gyakori *ch*-ihoz ; hiszen az ebbe a korba nem illő *th*-t Kniezsa ugyancsak a másoló rovására írja.

A fennmaradó eltérések kevésbé súlyosak, mint azok, melyek a HB. és a vele egykorú kancelláriai helyesírás között fennállnak, különösen, ha a negatívumokat is figyelembe vesszük, pl. a *č* sem Anonymusnál, sem a HB.-ben sohasem *ch*, a *k* egyikükben sem *qu* stb. Anonymus tehát, noha egyéni jellegzetességei is vannak (pl. *ce*, *ge*, *?th*), beilleszthető volna egy külön szövegírási helyesírásfejlődés vonalába, mint e helyesírás-fejlődésnek nem kiinduló pontja, de első reánk maradt emléke. E szövegírás ugyan külön hagyományokat fejlesztett ki, de természetesen nem vonhatta ki magát a nagyobb tekintélyű kancelláriai gyakorlat hatása alól. Az utóbbiban felbukkanó gyakori reformok: előbb a II., majd (a szójegyzékekben és a XIV—XV. századi emlékekben) a III. kancelláriai korszakban jelentkező változások hol halványabban, hol erősebben a szövegemlékek helyesírásában is visszatükröződnek, innen a HB. és Anonymus között mutatkozó néhány különbség, mely arra mutat, hogy a HB. újabb hatásoknak is ki volt téve, pl. HB.: *sc*, *sz*, *ny*, *nh*. Másrészt azok a vonások, amelyekben Anonymus a XII. század közepének kancelláriai helyesírásával egyezik, mint pl. *s* = *š*, *č*; *z* = *s*, *z*; a palatalisok *g*, *n*, *l* jelölése ; a *k*-nak *c*, *k* jelölése stb., egyaránt XI. századi hagyományra mennek vissza. Anélkül, hogy ezt a kérdést, mely kétségtelenül alaposabb vizsgálatot érdemel, eldöntöttnek vélném, úgy hiszem, joggal fölvethető a XI. századig visszamenően, a kettős, szövegírási és kancelláriai, de persze több ponton érintkező íráshagyomány gondolata. Úgy emlékszem Kniezsa egy régebbi előadásából, hogy egykor maga is hajlott e fölfogás felé. Sajnálható, hogy könyvében nem szállt vitába e régebbi nézetével, s nem adta elő okait, melyek nyomása alatt elgondolása módosult, legalábbis annyira, hogy a szövegíráshagyományt csak a Halotti Beszéd korától keltezi, és csak nagyon alárendelt fontosságot és érdekességet tulajdonít neki, sőt hajlandó XIV. századi szövegemlékeinkben mutatkozó hagyományos vonásokat azzal magyarázni, hogy ezek régi szövegek többé-kevésbé hű másolatai, holott ez a föltevés vagy a következetes eltéréseket (pl. *c* = *ch*, vagy kisebb mértékben *sc* = *s* (*sz*), ez utóbbi ugyanis a KT. és Sz. kivételével erősen váltakozik *z*-vel), vagy a makacs régiességeket megokolatlanul hagyja. Pedig a könyvében tömörített összeállítások alapján (melyekben pedig e tekintetben fontossá válható jelölési változatok nincsenek föltüntetve) sem látom az eltéréseket olyan súlyosaknak — hogy egy általában archaikusabb jellegű könyvírás-hagyományt ne lehessen föltenni teljes joggal, ellenkezőleg, ezt látom a jelenségek legegyszerűbb és legvalószínűbb magyarázatának. A kérdés, melyet, ismétlem, nem akarok eldöntöttnek tekinteni, egyáltalában nem lényegtelen, sőt nagyon is messzevágó volna ; ha ilyen a XI. századig visszamenő, a kancelláriaitól bizonyos fokig eltérő szövegíráshagyomány igazolódna, a magyar írásbeliség kezdeteiről egészen más képet alkothatnánk magunknak.

Könyvírásos emlékünk még a XV. században is viszonylag oly kevés van, hogy ezek alapján nem szabad túlságosan merev következtetéseket levonni. Nehezen értem meg pl., hogy a Nyírkállai Glosszák és a Szalkay Glosszák egyező *ű* jelölése ellenére Kniezsa kétségbe vonja a Szalkay Glosszák XV. századi datálását, éppen a benne előforduló *ű* és *ő* jelölések alapján, holott ez a jelölés, mely már a XIV. században is bejuthatott hozzánk a Königsbergi Szójegyzék tanúsága szerint, a XV. század végétől nem tagadható meg, ha két egymástól független forrásban is jelentkezik.

A szójegyzékek, meg a XV. századi különféle emlékek helyesírása nem egyöntetű. Kétségtelen egyrészt, hogy, mint erre Kniezsa nyomatékmal rámutat, a kancelláriai helyesírás különböző fokú és különféle pontokon érvényesülő hatása mutatkozik bennük, másrészt azonban ettől függetlenül is az látszik rajtuk, hogy az ekkor már kétségbe nem vonható könyvírasi hagyomány, nem tudni milyen kortól kezdve, ágakra szakadt. Kevésszámú emlékünknél alapján talán egyelőre nem lehet ezeket az ágakat szétválasztani, fejlődés-vonalukat és egymáshoz való viszonyukat, érintkezéseiket és eltávolodásaikat tisztázni, de egy könyvírashagyomány közös és a kancelláriai helyesírástól elhajló vonásai a sokféleségen is átszillannak. Ez a tény figyelmet érdemel és kódexeink helyesírásának vizsgálatában nemcsak a kancelláriai helyesírás hatásával, mely ennek helyel-közzel könyvírasként való felhasználásáig megy, kell számot vetni, hanem a bizonyos fokig külön utakon haladó szövegíráshagyománnyal is, ennek továbbélésével. A következőkben a szerző ugyan többször megállapítja, hogy egy-egy kódexbeli helyesírástípus régebbi könyvírashagyományban gyökerezik, de nézetem szerint ennek a kérdésnek nem szentel elég figyelmet, nem tulajdonít kellő fontosságot, annyira leköti érdeklődését a kancelláriai helyesírás kérdése. — Az elágazások talán ismét az iskoláztatás kérdését vetik föl, ezt a sajnálatosan tisztázatlan művelődési kérdést, mely pedig könyvírásunk fejlődésére, az eltérő változatok keletkezésére és összefüggésére is világot vethetne.

Teljesen új, és rendkívül fontos a kódexek helyesírásával foglalkozó fejezet (102—143). Kniezsa rendet teremt kódexeink helyesírásának látszólagos rendszertelenségében, és három típuscsoportot különböztet meg: I. mellékjeltelen rendszer, II. mellékjeles rendszer, III. a kettőnek igen változatos mértékű és módú keveredése. Mindkét főcsoportot ismét négy alcsoportra (A, B, C, D) osztja föl főleg a *c ~ ě* hang jelölésének alapján, de a többi fontosabb eltéréseket is figyelembe véve. Pontosan számba veszi az egyes kódexeket és az egyes kódexek „keze“-it és mindegyikről megállapítja hovatartozásukat. Fejtegetései általában nagy mértékben meggyőzők. A lényegesre veti a súlyt, mellőzve a jelentéktelent. Ha itt-ott statisztikai adatai, utalásai nem egészen pontosak, ez a felosztás helyességén általában nem változtat.

Az igen nagyszámú adat, az egész hatalmas anyaggyűjtés ellenőrzésére nem vállalkozhattam, csupán néhány mélyfúrást tettem, ezek azonban apróbb-nagyobb filológiai pontatlanságokra mutattak rá. Pl. a Festetich-kódexre vonatkozólag a szerző megállapítja, hogy benne az *s* (*sz*) hang jele általában *z*, az igék második személyében azonban sokszor *zs*, nem említi meg azonban a szórványos, de nem ritka *s* jelölést, pl. 6: *bossualloth*, 7: *thystesseeggel*, 9: *seplewtelen*, 11: *solgadnak*, *seplethelen*, *beseedy* stb., stb.; az említett *z* jelöléssel kapcsolatban pedig hivatkozik MELICH: NyK. XLI, 377-re, e helyen azonban Paasonen szófejtései vannak. — Megvizsgáltam azonkívül a szerzőnek a Keszthelyi kódex *c ~ ě* jelölésére vonatkozó megállapításait is. Szerinte e kódexben mindkét hang uralkodó jelölése *ch*, emellett *cz* is előfordul, mégpedig *cz* = *ě* 10-szer, *cz* = *c* 18-szor, egyszer pedig *c*: *gerlice* (229). Kevésbé lényeges, hogy a *c* = *c* előfordul latin szavakon (pl. *cilicium*) kívül az *ecettel* (210) adatban is, vagy hogy a *gerlice* helyesen *gerlyce*, hogy a *cz* = *c*-re nem 18 adat van, de meglehetősen futólagos átnézés alapján is 23-at találtam (a *cz* = *ě*-re én is valóban 10 adatot számláltam), hiszen ezek nem befolyásolják a besorolást. Nem állja meg a helyét azonban az a főmegállapítás, hogy a *c*-nek uralkodó jele a *ch*. A másoló helyesírásában világosan *ch* = *ě*, *cz* = *c*, ami a

szerző osztályozása szerint Velkei helyesírását nem az I. D, hanem az I. B típusba utalná, ellenben az eredetibb szöveg helyesírásában, melynek a Keszthelyi kódex a másolata, úgy látszik, mintha fordítva lett volna: $ch = c$, $cz = \check{c}$, noha Kniezsa ezt a típust nem említi, nyilván minthogy nincs rá megfelelő, ránk maradt példa. A $ch = c$ azonban a Keszthelyi K.-ben három egyéb példán kívül csak az *orcha* szó írásában jelentkezik, az igaz, hogy ebben meg lehetős következetességgel. Hogy azonban a másoló helyesírásában az eredetitől eltérően $ch = \check{c}$ és $cz = c$, azt kétségtelenül bizonyítják ilyen javítások, mint *Tekenc*[z]h (155), *or*[ch]czadath kétszer, *or*[ch]czam (163), melyekre már VOLF GYÖRGY fölhívta a figyelmet. S hogy itt a másoló helyesírása eltért az eredetitől, azt bizonyítja az is, hogy a Kulcsár kódex megfelelő helyén *Tekencz*, ill. *orcha*- van.¹ Ez a körülmény rámutat arra, hogy a jelölések merő statisztikája nem tárja föl a valódi helyzetet. Ha csak azt vizsgáljuk, hogy a Keszthelyi kódexben a c-t milyen betűkapcsolatok jelölik, valóban azt kell mondani, hogy a cz mellett a ch is, sőt a csaknem 30 *orcha* példa miatt a ch számszerűleg gyakoribb. Ez azonban ott, ahol a rendszerre esik a fősúly, nem kielégítő. Ha arról van szó, mi volt a másoló helyesírási rendszere, egy pillanatnyi kétség sem fér hozzá, hogy erre jellemző a $\check{c} \sim c$ pontos megkülönböztetése $ch \sim cz$ jelöléssel, s hogy az eltérések csak a másoló szórákozottságából, illetve az *orcha* esetében valamilyen egyetlen szóra vonatkozó íráshagyományból (amilyen pl. a *scent* írásmódban is sokszor jelentkezik), vagy egyéb okból magyarázhatók, de egyetlen szó és néhány, szórákozottságból keletkezett hiba rendszer alapjául nehezen tekinthető. Kniezsa a keveréktípusok keletkezését másolásból magyarázza. Ez sem kielégítő. Még ha valóban mind másolásból álltak volna elő a keveréktípusok, akkor is helyes lett volna különbséget tenni a valóban keverék rendszerek között, melyekben az író eltérő rendszerdarabokat, nem azonos elvű megoldásokat többé-kevésbé tervszerűen új (ha nem is egységes elvű) rendszerben vegyítve használ és azok között az esetek között, mikor a másoló figyelmetlensége miatt egyszerűen hibászerű kisiklásokkal állunk szemben. Keverék rendszer pl. világosan, ahol φ és ch , vagy l és ni , ny fordul elő szabályosan. — Jelentéktlenebb pontatlanság, talán inkább elírás, az az állítás, hogy pl. az ÉrdyK.-ben a \check{c} -nek *cy* jele van a *cyllag* félékben, holott itt a \check{c} jele csak *c*.

E típusok eredetével foglalkozva a szerző a mellékeltelenek különböző csoportjait a kancelláriai helyesírás különféle korszakbeli gyakorlatára viszi vissza. Magával ezzel a megállapítással, hogy nagyjában azonos korú szövegek helyesírásai különféle korok kancelláriai helyesírásával rokonok, velejár, hogy kellett lennie könyvirási hagyományoknak is, melyek esetleg a kancelláriai helyesírásból indultak el, de attól bizonyos fokig függetlenül a maguk útján fejlődtek. A szerző különben maga is megállapítja ezt a tényt az I. A. típusú helyesírásra. Nem keres azonban kapcsolatot a XIV—XV. századi kisebb szövegek és egyéb emlékek helyesírása felé, nem igyekszik ezek és a kódexek helyesírása között lévő viszonyt tisztázni akár közös vonásaik, akár eltéréseik alapján, hanem újból és újból csak a kancelláriai helyesíráshoz kanyarodik vissza. Nem vonható kétségbe annak meg-megújuló hatása, de véleményem szerint könyvirásról lévén szó, a régebbi szöveghelyesírási hagyományokhoz való kapcsolat elsősorban érdemelt volna figyelmet és tüzetes tárgyalást.

¹ Kniezsa ugyan a Kulcsár kódexet a Keszthelyi Kódex közvetlen másolatának tartja (167), valószínűbb azonban VOLF GYÖRGY véleménye, hogy mind a kettő közös eredetre megy vissza.

Annál inkább, mert Kniezsa maga is — nézetem szerint helyesen és éles szemmel — megállapítja, hogy pl. a II. típusba tartozó, ú. n. huszita helyesírás alapjai régi magyar könyvhelyesírási hagyományokon nyugszanak (152 l.). — Általában amit a mellékjeles rendszerű helyesírásról ír, az igen érdekes és meggyőző, az egész szép könyv egyik legszebb fejezete. Érdekes a kevert rendszerek keletkezését és a rendszerek egyes jelölésmódjainak eredetét tárgyaló rész is, de mint fentebb már rámutattam, itt kíváncsi lett volna élesebben megkülönböztetni a valóban több forrásból kialakult vegyeselvű helyesírást a másolás figyelmetlen gépiessege következtében kisiklásokkal, a rendszer ellen elkövetett hibákkal megtűzdelte helyesírástól. A problémát Kniezsa nyilván látja, több apróbb megjegyzése utal is rá (pl. 169, 180 stb. lapon), de nem fejti ki, és a két kategóriát nem határolja el egymástól. Később néhány érdekes lapot szentel a másolás kérdésének (181—3 l.). Rámutat arra, hogy a másolók jobbra a maguk helyesírását használják, de azért az eredetiből is becsúszott írásukba egy-egy eltérő jelölés, nyilvánvaló azonban, hogy a helyesírási rendszert nem a hibákra kell alapítani. Kniezsának igaza van, mikor hangsúlyozza a tollbamondás után történő leírást, valóban talán másolt kódexeink egy része így készült. De a közvetlen másolás is megengedi, hogy a leíró saját helyesírását használja, ám ilyenkor a másolás tényét néhány figyelmetlenség elárulja.

A könyv utolsó része a kódexcsaládok és a helyesírástípusok összefüggésével foglalkozik (1666—183 l.). Sajnos ez az összefüggés a szerző alapos vizsgálatai nyomán meglehetősen lazának bizonyul. Ha egyes altípusok hozzáköthetők is egyes szerzetesrendekhez, mint az I. C és a II. B, C, valamint a III. A a ferencesekhez, az I. A és az I.D a domonkosokhoz, a kapott kép közel sem világos, és semmiesetre sem magyarázza meg kódexeink eltérő helyesírását, noha Kniezsa egyes esetekben nagy valószínűséggel határozza meg egy-egy kódex vagy kódexcsoport eredetét. A helyesírási rendszerek egyidejű változatossága nyilván összetett tényezők eredője, melyek között az iskolázás is részt kér, de a kérdés egyelőre megfejtetlen. A szerzőnek elvitathatatlan érdeme, hogy a számos részletpróbálkozás után egyetemlegesen fölveti a problémát és megfigyeléseivel, melyeket az egész anyagon tett, egyik oldalról tüzetesen megvilágítja a tények összefüggését, s ezzel egy jelentős lépéssel viszi közelebb a kérdést tisztázásához.

Érdekesek a huszita bibliával kapcsolatos fejtegetései, melyek számos ponton találkoznak KARDOS TIBOR azóta megjelent elmozdító tanulmányának eredményeivel (Ak. I. Oszt. Közl. III, 127).

A könyv használhatóságát jó tömör összefoglalás és három mutató: 1. a betűk és hangértékek, 2. a kódexek mutatója és 3. általános név- és tárgy-mutató emelik.

Kniezsa István Helyesírástörténete nemcsak tudományos irodalmunk jelentős gazdagodása, de kétségtelenül nagy teljesítmény. A nézetek eltérhetnek akár az egyes részletkérdésekben, akár az egyes problémák és szempontok fölvetésében, a könyvbe, úgy látszik, becsúszott pontatlanságokat sajnálhatjuk, de a gazdag anyag összehordása és biztos kezelése, az összefüggések megállapításában, a jellegzetes vonások szétválogatásában, a típusok elhatárolásában megnyilvánuló teremtmény e művet nyelvtudományi irodalmunk java termésébe emeli.

BÁRCZI GÉZA

STEINITZ W., *Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus*. (Separatum ex Actis Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis, Series B. Linguistica: 1, 15–39 11.). Év nélkül.

A finnugor mássalhangzó-rendszer összefoglaló áttekintésére mindeddig csupán egy munka két változata állt a szakember rendelkezésére: SZINYEINEK 7 kiadást ért Magyar Nyelvhasználat és a Sammlung Göschelben megjelent Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft (2. jav. kiad. 1922) c., a maga nemében remek könyvecskéje. A Nyelvhasználat legújabb kiadása is azonban 1927-ből való, így természetes, hogy bizonyos mértékben elavult, hiszen az utolsó negyedszázad finnugor nyelvészeti kutatásainak eredményei nincsenek beledolgozva. Mindenkép időszérű volt tehát egy új összefoglaló mű közzététele. Ilyen jellegű — bár nem kézikönyvnek szánta — STEINITZnek most ismertetendő értekezése, melynek jelentőségét különösen növeli, hogy írója, a „Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus”-ból kitérő rendszerezőnek megismert tudós, nem csupán az irodalom és a nyelvi anyag alapos ismerője, hanem — éppen a magyar szempontból annyira fontos — obi-ugor nyelvek gyűjtője is.

Az 1952-ben megjelent dolgozat, mint STEINITZ megjegyzi, a stockholmi egyetemen a finnugor konsonantizmusról tartott előadásának legfontosabb eredményeit foglalja össze. A terjedelemre nem nagy — mindössze 25 lapnyi — tanulmány igen sok érdekes új szempontot vet föl a STEINITZTől megszokott roppant tömör, csupán a leglényegesebbre szorítkozó fogalmazásban, mely még az egészen új elgondolást is röviden, szinte csupán vezérszavak formájában közli, alig ejtve szót a bizonyításra, — nyilván abból az elvből kiindulva, hogy az adatok magukért beszélnek. Kétségtelen tény azonban, hogy az adatok többféleképp értelmezhetők, azért örömmel vettük volna, ha az új szempontokkal dolgozó tudós szerző kevésbé lett volna szűkszavú, és eddig érvényben volt, vagy legalábbis érdemben meg nem cáfolt elméletekkel vitába szállt volna.

A szerzőnek a finnugor hangrendszerre vonatkozó elgondolása ugyanis a lapvetően különbözik az eddig általános fölfogástól. Ez mindjárt a finnugor hangállomány bemutatásában és tárgyalásuk tagolásában szembe tűnik. STEINITZ szerint a finnugorra a következő mássalhangzók tehetők föl biztosan: 1. Zárhang-affrikáták $p t \check{c} k$; 2. spiránsok $w \delta s \check{s} j \gamma$; 3. nazálisok $m n [n] \acute{n} \eta$; 4. likvidák $l l' r$. Nem biztos, hogy megvolt a δ^2 és δ' , de a finnugor hangrendszerbe jól beleillik (l. alább). A fölsorolásból látható — amit egyébként STEINITZ mindjárt a tanulmány elején határozottan ki is mond — hogy a finnugorban nem volt hosszú mássalhangzó a szótövekben. Ebből logikusan következik, hogy elveti a fokváltakozási elméletet, mely SETÁLA „Über Quantitätswechsel im Finnisch-ugrischen“ (1896, SUSAIK. XIV/3) c. korszakalkotó művének megjelenése óta gerincét alkotta a finnugor mássalhangzókra vonatkozó kutatásoknak.

Sajnos, erre a nagy jelentőségű elvi kérdésre is alig „veszteget” a szerző néhány szót. „Mivel — mondja — a többi finnugor nyelvben nyoma sincs egy a finnségi-lapphoz hasonló paradigmaticus mássalhangzó-váltakozásnak, a finnségi-lapp fokváltakozás finnugor eredetének föltevése finnugor szempontból indokolatlan és módszertanilag hibás.” (19. l.) Szerinte a fokváltakozási elmélet, mely immár 50 éve uralkodik a finnugor hangtörténeten, csak tévútra vezette a kutatást és elterelte a figyelmet fontos összefüggések meglátásáról (u. o.). — Ez a súlyos vád — éppen mivel egy ilyen nagy hatású elméleti alapvetés ellen irányul — bővebb kifejtést érdemelt volna. Nem is látszik egészen

méltányosnak, ha meggondoljuk, hogy a finnugor nyelvtudomány olyan alapvető jelentőségű művei, mint pl. PAASONEN Beiträge-je, vagy TOIVONEN Affrikáta-tanulmánya — a fokváltakozás föltevésével készültek és rendszereztek bonyolult mássalhangzó-jelenségeket a finnugor, sőt az uráli alapnyelvig! — Teljesen egyetértünk STEINITZ-cel abban, hogy a fokváltakozás elmélete „soha nem jutott túl a „vorläufig“ megalapozáson“ (19. l.) — ezt különben az elmélet ellenfelei többször és joggal emlegették (pl. KETTUNEN; NyK. L, 170, COLLINDER: NyK. LII, 17 k.) — azonban kétségtelen, hogy ezt a csupán „ideiglenesen“ megindokolt elméletet, még ha később teljes egészében tévesnek bizonyul is, a tudománytörténetnek a termékeny tévedések közt kell számon tartania.

Minthogy STEINITZ tanulmányában minden utalásnak súlya van, külön kiemelendő az a rövid lapalji jegyzet, melyben BERGLAND K. művére (L'alternance consonantique date-t-elle du lapon commun, Oslo, 1945) hivatkozva megállapítja, hogy a déli lappban soha nem volt fokváltakozás, tehát a lapp fokváltakozás nem megy vissza az őslappra, ez a körülmény pedig „a finnségi fokváltakozás ősfinn eredetének kérdését új megvilágításba helyezi“ (19. l.). Tudjuk, milyen messzi távlatokat nyitó őstörténeti következtetésekre jutott TOIVONEN „Protolapin ongelmasta“ (Esitelmät ja Pöytäkirjat 1949) c. előadásában annak a lehetőségnek fölvetésével, hogy a protolapp valamilyen szamojéd nyelv volt, mely a fokváltakozást ősi sajátságaként hozta magával, őrizte meg, sőt adta át az előfinn nyelvnek (vö. még N. SEBESTYÉN IRÉN: Adalékok a protolapp nyelv problémájához, NyK. LIII, 24 kk.). Ha mármost elfogadjuk azt a tételt, hogy az őslappban nem volt fokváltakozás, az egész TOIVONEN-féle föltevést el kell vetnünk. Ezért nem közömbös annak hangsúlyozása, hogy a lappra vonatkozólag ez a kérdés még egyáltalán nincs lezárva, s hogy egyik legilletékesebb lappológus, ITKONEN E. kétségtelenül őslapp eredetűnek tartja a fokváltakozást (l. pl. FUF. XXVI, Anz. 56 k., FUF. XIX, 278).

Hogy pedig a kérdés a finnugorra nézve sincs még távolról sem „vélegesen“ tisztázva, azt mindennél jobban bizonyítja éppen STEINITZ most tárgyalt műve, mely igen nagy szerepet ad a mássalhangzó-váltakozásnak. Csak természetesen STEINITZ szerint „a zárhang-affrikáták $p\ t\ č\ c\ k$, illetőleg homorgán spiránsaik $w\ \delta\ \xi\ \varsigma\ \gamma$ előfordulása a finnugorban sok, ill. a legtöbb esetben kombinatorikusan szabályozódott. Így a $\delta\ \gamma$ spiráns nem fordult elő szókezdeten, $t\ k$ viszont csak kivételesen magánhangzóközi helyzetben. $č$ szókezdeten csak kivételesen fordult elő (főleg affektív szókban), míg ξ alig fordult elő szóbeljén. Ezek a viszonyok most is épp így, vagy hasonlóan jelentkeznek több finnugor nyelvben.“ (15. l.). Ebből, valamint STEINITZnek a finnugor vokalizmus történetét tárgyaló nagy művéből annyi minden esetre megállapítható, hogy a rokon nyelvek hangtani viszonyaira vonatkozó ismereteink jelenlegi fokán — hangtörténeti rendszerezésben nem mellőzhető a (magán- és mással)hangzó-váltakozás föltevése. E váltakozás lényegére, okaira és nyelvi szerepére vonatkozólag azonban egyelőre csupán találgatásokra vagyunk utalva.

A rövid elvi bevezetés után következik az egyes, finnugor alapnyelvre föltett, mássalhangzók descendens tárgyalása. Itt mindenek előtt az tűnik szembe, hogy a szerző nem tesz különbséget szókezdő és szóbeljei mássalhangzó között. Ellenben minthogy szerinte a finnugor „zárhang-affrikáták“ és „homorgán spiránsaik“ szoros kombinatorikus viszonyban voltak, a kombi-

natórikus párokat együtt, illetve közvetlenül egymás után tárgyalja. Így lesz a tulajdonképpeni hangtörténet első fejezetének főirata: „Fiugr. **k* und **γ*“ (19. l.), ami nagyon emlékeztet a SZINYEI-féle **k* ~ **γ*-re, azzal a lényeges különbséggel azonban, hogy ez utóbbi csak a szóbelseji helyzetre vonatkozik, míg az előbbi a szókezdőre is.

STEINITZ fölfogása a finnugor szókezdő *k*-ről l é n y e g é b e n eltér az eddigi általános fölfogástól. Szerinte a kétféle — veláris és palatális — szókezdő *k* föltevése „az osztják-vogul viszonyok helytelen értelmezésén alapszik. Az archaikus keleti osztják és déli vogul nyelvjárásokban ma is csak egyetlen *k* foném van. A két, *k* és *χ* fonémra való osztódás a déli és északi osztjákban, valamint az északi és alsó-kondai vogulban világosan összefügg e nyelvjárások magánhangzó-rendszerének viszonylag fiatal fejlődésével — a magánhangzó-harmónia megzavarodásával s a veláris és palatális magánhangzók ezzel kapcsolatos eltolódásával és részben egybeesésével, úgy hogy azokat a szópárokat, melyeket régebben a magánhangzó különböztetett meg, most a mássalhangzó különíti el; vö. pl. osztjV. *kör* 'Fuss' — *kör* 'gerade Flusstrecke', viszont osztjS. *kör* — *χör*“ (20. l.) A finnugorban tehát csak egy **k* hang volt, melyet palatális magánhangzó előtt palatálisán, veláris előtt velárisan artikuláltak. Ez a hang aztán a magyarban (szókezdeten) és néhány vogul és osztják nyelvjárásban (minden helyzetben) palatális zárhangra (*k*) és veláris spiránsra (*χ*) vagy *h*-hangra osztódott.

A finnugor *γ*-nek — a továbbiakban csak a magyar megfeleléseket tekintetbe véve — a következő fejleményeit különbözteti meg: 1. magánhangzó előtt *v*, különben *u*, *ü* a) *ló*, *lovak*; b) *te*-, *tev*-; c) *fal**u*, *fal**vak*; 2. hasonulás (*toll*, *mell*); 3. hiány (*jut*, *nyuszt*); 4. *γs* > *j* (*íj*, *máj*).

Föltűnő, hogy a finnugor **p* magyar megfelelőjéről egyáltalán nem szól. Homorgán spiráns párja, *w*, a magyarban szókezdeten fgr. *e* előtt eltűnt, de a vokálist labializálta (*öt*, *öl*, *öv*); a fgr. szóbelseji *w* kérdése tisztázatlan.

A finnugor **t* és zöngés homorgán spiráns párja, **δ* szintén kombinatórikusan váltakozott. Érdekes megjegyzése STEINITZnek, hogy fgr. szóbelseji *t*-re nincs egyetlen jó etimológia sem: némely nyelvben a *t*, másokban a *δ* képviselője mutatkozik, pl. finn *viite*-: magyar *öt*.

Az affrikátákra (*č* és *ć*) vonatkozólag az a fölfogása, hogy ezek kombinatórikusan váltakoznak a megfelelő zöngétlen réshangokkal (*š* és *ś*), mégpedig az előbbieknél szóbelsején, az utóbbiak szókezdeten fordultak elő. — A zöngétlen réshangok közül viszont az *š* az ősgugorban egybeesett az **s*-szel valami *š*-szerű hangba, melyből mind az osztják (*l*, *l*, *t*), mind a vogul (*t*), mind a magyar (*ø* szókezdeten és konsonáns után, *sz* magánhangzóközi helyzetben) fejlemények levezethetők.

A nazálisokkal kapcsolatban: a finnugor **m* kétféle (*m* és *v*) magyar megfelelését egy még meg nem fejtett különnyelvi fejlődés eredményének tekinti. — Továbbá az osztják alapján 3 féle *n* hangot tart föltehetőnek a finnugorra: **n*, **ŋ* és **ñ*. A föltevést támogatja, hogy a másik két nyelvheggyel képzett hangnak is 3 változatát tesszük föl: *l*, *l* és *l*, *s*, *š* és *ś*. (A finnugorban tehát a dentális sornak: *t δ l n* megfelelő teljes kakuminális sor: *č š l ŋ* is volt.) — A negyedik fgr. nazális, a *ŋ*, szoros kapcsolatban állt a *γ*-vel, amit az is bizonyít, hogy a magyarban és a legtöbb mordvin nyelvjárásban mindkettőnek ugyanazok a fejleményei; az osztjákban kombinatórikus paradigmatisus váltakozás van köztük, továbbá nyelvjárásközi váltakozás az osztjákban

kívül a vogulban is, a cseremiszbzen pedig párhuzamos formák η -el és γ -vel. — A legfontosabb állandó mássalhangzókapcsolatokhoz tartoztak a finnugorban a nazális+homorgán zárhang-affrikáta kapcsolatok: mp , nt , $\eta\check{c}$, $\eta\acute{c}$ és ηk , melyek a vogul-osztjákban és a kólaiban lappban lényegileg változatlanul megmaradtak.

A 3 finnugor l -hang (l , \check{l} és \acute{l}) máig megőrződött az archaikus osztjákban; a magyar, vogul, zürjén és votják nyelvben a kétféle jésítetlen l egybeesett, a jésített megőrződött (magyar?); a többi finnugorságban mindhárom l hang folytatásai azonosak.

A másik liquidáról, az r -ről csak annyit említ, hogy szókezdeten a votjában dz -vé változott.

A finnugor j kétféle magyar megfelelésére (j és gy) vonatkozólag megállapítja, hogy a kétféleség oka nem világos; szókezdeten i előtt mindig eltűnik (*ideg*, *ij*, *iv*-).

A finnugor alapnyelvre biztosan megállapítható konzonánsok mellett van még két, csupán rekonstruált hang: $*\delta^2$ és $*\delta'$. Ezek még az erősen archaikus osztjákban sem fordulnak elő külön fonémekként, csak a lappban különböznek egymástól a $*\delta$ és $*\delta^2$ folytatásai. Amit e kérdéssel kapcsolatban a „legnagyobb főntartással“ STEINITZ néhány szóval még mond, rendkívül érdekes. Szerinte a finnugor affrikátákat ($*\check{c}$ és $*\acute{c}$) föl lehetne fogni mint fakultatív affrikált, ill. affrikáltan realizált zárhangokat (\check{t} és \acute{t}), s ez esetben a finnugor alapnyelvi zárhangok homorgán spiráns megfelelőikkel a következő táblázatot adnák:

(zöngétlen) zárhangok	p	t	\check{t}	\acute{t}	k
zöngés spiránsok	β	δ	δ	δ'	γ
zöngétlen spiránsok	s	\check{s}	\acute{s}		

Ebből, ha értelmezésünk helyes, az következik, hogy az affrikáták nem voltak külön fonémek a finnugor alapnyelvben, csupán a zárhangok fakultatív realizációi, tehát tulajdonképp másodlagosak a finnugor hangrendszerben. Erre látszik utalni az a dolgozatban többször is előforduló megjegyzés, hogy az affrikáták szókezdeten csak (vagy főleg) affektív szókban fordulnak elő (pl. 16, 26, 27 l.).

A tanulmányt gondosan szerkesztett táblázat zárja le, mely az egyes finnugor alapnyelvi hangok és legfontosabb hangkapcsolatok (nazális + zárhang, ill. affrikáta) különnyelvi fejleményeinek áttekintését adja.

Befejezésül csupán a hangváltás kérdésével kapcsolatban szeretnénk néhány elvi jellegű megjegyzést tenni. Mindenek előtt nagyon hasznos lett volna pontosan meghatározni, mit jelentenek a „paradigmatikus kombinatorikus konzonáns váltakozás“, „szabad paradigmatis konzonáns váltakozás“ és „szabad konzonáns-váltakozás“ kifejezések (18, 19 l.), mert a szűken mért példákból ez nem állapítható meg kétséget kizáró módon. Továbbá nem derül ki egész világosan, miről van szó fonológiai szempontból a „kombinatorikus váltakozás“ elnevezésben: a) e g y a z o n f o n é m-nak fonetikai föltételektől függő kétféle megvalósulásáról, realizálásáról-e, vagy pedig — b) k é t k ü l ö n b ö z ő f o n é m r ó l, a hangrendszer két külön, egymástól független eleméről-e. Tekintetbe véve, hogy STEINITZ ismétlen utal arra, hogy bizonyos hangok „többnyire“ (18), „sok, ill. legtöbb esetben“ (15), „a legtöbb esetben“ (19, 26) kombinatorikusan váltakoztak, sőt lehetőknek tartja („mit allem Vorbehalt“), hogy a finnugor affrikáták csupán a \check{t} és \acute{t} affrikált megvalósí-

tásai — azt hiszem, az előbbi föltevést kell valószínűnek tartanunk, — bár a fonológia ilyenkor „kombinatorikus változatokról“ (variantes combinatoires) és nem „kombinatorikus váltakozásról“ beszél. Ha mármost a „zárhang-affrikáták“ és „homorgán spiránsaik“ egymásnak csupán kombinatorikus változatai, akkor tulajdonképp csak egy fonémról van szó, vagyis akkor a finnugor alapnyelv foném-állományából a spiráns sort törölni kellene (aligha kétséges, hogy a „zárhang-affrikáták“ tekintendők alapváltozatnak). — Ha ellenben a zárhang-affrikáták és homorgán spiránsaik fonémpárok voltak, akkor természetesen két-két fonémról van szó, azaz mindkét hangsor önálló eleme volt az alapnyelv foném-rendszerének. A fokváltakozás elmélete nyilván ez utóbbit tette föl, mert szókezdő és szóbelseji zárhangokat és affrikátákat különböztetett meg, tehát azonos hangokat különböző fonétikai helyzetben. Ha helyesen következettünk, akkor ebben állna az alapvető eltérés a „fokváltakozás“ és a „konsonáns-váltakozás“ között.

Egyebekben alig találunk lényeges különbséget. Mindkettő fonétikai föltételektől függőnek tekinti a váltakozást, csak az előbbi különböző erősségi és hangzóssági (SETÄLÄ, Stufenwechsel 127), ill. hangsúlyviszonyoktól (SZINYI, Sprachwissenschaft 27), az utóbbi pedig a környező hangoktól, ill. a helyzettől (szókezdő) függőnek. Közös a két elgondolásban még az is, hogy a váltakozásnak egyik sem tulajdonít eredetileg funkciót. SETÄLÄ szerint „ahol ma paradigmátikus váltakozást találunk, ott eleve azzal kell számolnunk, hogy az minden valószínűség szerint nem eredeti“ (Stufenwechsel, 128). Csak mellékesen jegyzem itt meg, hogy COLLINDER nem csatlakozik ahhoz a nézethez, hogy a mai paradigmátikus váltakozás másodlagos (NyK. LII, 23). — STEINITZnél szintén nem találtam nyomát annak, hogy a váltakozásnak nyelvi szerepet tulajdonítana: paradigmátikus kombinatorikus váltakozást tesz föl a legtöbb finnugor nyelvben, míg a szabad paradigmátikus váltakozást (eltekintve a lapp és észti fokváltakozástól) nagyon ritkának mondja. — Ismereteink mai fokán nem is tudjuk e váltakozások funkcióját megállapítani, azért az indoeurópai ablaut-jelenségekkel való párhuzamosítást (l. pl. KARJALAINEN, OL. 235, WICHMANN: FUF. IV, Anz. 13, GOMBOCZ; NyK. XXXV, 476) nem is fogadhatjuk el egyelőre (a magánhangzó-váltakozással kapcsolatban ugyanígy ITKONEN, E.: FUF. XXIX, 279 k.).

Mindezek a kérdések, és még sok más, amik ennek a rendkívül széleskörű tudásról tanuskodó, zsúfolt tartalmú dolgozatnak olvasása közben fölmerültek, mutatják, mennyi új, érdekes és elmemozdító van benne néhány lapon fölhalmozva. Tudomásunk szerint a szerző elvi elgondolásait, melyeket e rövid vázlatban csupán érintett, részletesen kidolgozva is közzé szándékszik tenni. Nagy érdeklődéssel várjuk azt a munkát, mely minden bizonnyal választ fog adni kérdéseinkre, és kétségkívül határkövet fog jelenteni a finnugor mássalhangzó-kutatás történetében.

1952. december.

SZ. KISPÁL MAGDOLNA

Chanti nemzeti nyelvű kiadványok

Л. Кассиль: Ханг защитниктан. Ханты ясынга Н. Константинов ханшис. Учпедгиз 1946. Lgr. (Orosz címe: Твой защитники.)

К. Ф. Хватай-Муха: Букварь пригготовительна класс пата ханты начальна школа. Учпедгиз 1946. Lgr.

Н. Н. Никитин, Г. В. Поляк, Л. Н. Володина: Арифметический задачит паупражненииет сборник, ханты начальный школа I-мит класс пата. Русь ясынг эвытт ханты ясынга Ю. Н. Русская ханшис. Учпедгиз 1947. Lgr. (Orosz címe: Сборник арифметических задач и упражнений...)

Ю. Н. Русская: Ханты ясынг учебник I. шуп. Учпедгиз 1948. Lgr.

Д. Н. Мамин-Сибиряк: Потрыт. Ford. В. С. Алачев. Учпедгиз 1948 Lgr. (Orosz címe: Рассказы.)

А. С. Пушкин: Хут ветты хо па хутые отынгны моньсь. Fordította П. Ф. Хатанзеев. Учпедгиз 1948 Lgr. (Orosz címe: Сказка о рыбаке и рыбке.)

А. И. Любарская: Ханг тухыстан, потрыт сборник. Ford. И. И. Терешкин és В. С. Алачев. Учпедгиз 1948 Lgr. (Orosz címe: Твой товарищи.)

Е. Чарушин: Потрыт. Ford. В. С. Алачев: Учпедгиз 1949. Lgr. (Orosz címe: Рассказы.)

В. Катаев: Полк пох. Ford. В. С. Алачев. Учпедгиз 1949. Lgr. (Orosz címe: Сын полка.)

Русско-хантыйский словарь к «Книге для чтения по русскому языку в III. классе хантыйской и мансийской начальной школы» А. Е. Адриановой. Fordította Ю. Н. Русская. Учпедгиз 1949. Lgr.

Л. Савельев: Хоты зимний тятны вусы. Ford. В. С. Алачев. Учпедгиз 1950. Lgr. (Orosz címe: Штурм зимнего.)

A Szovjetunió szocialista nemzeteinek nyelvéről, — illetve az új nemzettek nemzeti nyelvének fejlődéséről — többször is esett szó az utóbbi években a szovjet szaksajtóban, sőt nemrégiben a Pravda hasábjain is.¹ Ezek a cikkek mind megállapítják, hogy az utolsó három évtized alatt igen nagy utat tettek meg Oroszország kis népei, sőt nemzetiségi sorban élő törzsei, míg a nagy Szovjetunió szocializmust építő, egyenrangú nemzeteivé váltak. Ez a hatalmas fejlődés, természetesen, nyelvükben is tükröződik.

A Szovjetunió leghatalmasabb nemzete, a nagy forradalom lángját meggyújtó orosz karolta fel és segítette előre a kisebbeket. Ez a körülmény hagyta nyelvükön a legfeltűnőbb nyomot. Az új élet fogalmaival, tárgyaival orosz közvetítésen keresztül ismerkedtek meg, — nyelvük gazdagodásának is első alapja a baráti orosz nyelv. Az átvételeket megkönnyíti az is, hogy ma, kényszer nélkül is, szívesen tanulnak oroszul, — megszerették ezt az első nemzetek közötti nyelvet.

¹ Az idevonatkozó szovjet anyagból a következőkre utalunk: А. Я. МОРГУНОВ О развитии языков социалистических нации в СССР. Вopr. Философии 1950/3. 75—95. l.

А. МОРГУНОВ, Г. СЗАНЗСЕЈЕВ: Некоторые вопросы развития младопиьменных языков народов СССР. Большевик 1951/8. sz. 38—48. l.

А. Я. МОРГУНОВ: О рабвитии языков и социалистических нации в СССР. Сборник „Вопросы диалектического материализма в труде И. В. Сталина „Марксизм и вопросы языкознания“. М.-Л. 1951. 151. l.

Н. А. БАСЗКАКОВ: Развитие языков и писоменности народов СССР (на материале тюркских языков). Вopr. Языкознания 1952/3. sz. 19—44. l.

V. V. VINOGRADOV, és Sz. G. BARHUDAROV a Вестник АН СССР. 1952/1, 22. és 27. lapján.

V. VINOGRADOV és Б. SZЕРЕБРЕННИКОВ: Вопросы развития языков народов Советского Союза. Pravda, 172. sz. 1952. június 20.

Azok a kis nemzetek, amelyeknek a forradalom előtt írásuk, írásrend-szerűk sem volt, nemzeti irodalmi nyelvet kaptak. Az alapul vett nyelvjárás kiválasztása rendszeren tudományos megfontolások alapján történt, — az írás és helyesírás problémáit is tudósok oldották meg. A tudomány hatalmas segítséget adott, de ez a segítség nem volt ment bizonyos marriista vonásoktól, káros befolyásoktól sem. Így a jövevényszavak hangtanában és helyesírásában gyakran próbálták erőszakolni a marri „keresztelkedést“.

Általános kérdésekben hadd utaljunk az idézett szovjet cikkekre, — a mi feladatunk most csak az, hogy a nálunk hozzáférhető chanti kiadványok alapján és a szovjet sajtóban megjelent elvi útmutatások szerint vázoljuk az új chanti irodalmi nyelv néhány vonását.

A feldolgozott könyvek száma csekély, — ezek közül is csak kettő az eredeti chanti (RUSZSZKAJA és HVATAJ—MUHA könyve); — a többi mind oroszról való fordítás, még hozzá csak öt különböző fordító tollából. Szótárunk sincs még az új irodalmi nyelvből, bár ADRIANOVA kisterjedelmű szójegyzékét is sok haszonnal forgattuk. Kevés az összehasonlítási alapunk is, hiszen a serkályi nyelvjárás, melyre az irodalmi nyelv épült, csak STEINITZ szövegeiből és Grammatik-jának rövid szójegyzékéből ismeretes. Kevés kötetlen szöveg is csak ott található. KARJALAINEN szótára nem közöl serkályi adatokat, — legfeljebb a legközelebb álló, de nem teljesen azonos nizjami nyelv-jarást vehetnők figyelembe. Onnan sincs túlságosan sok anyagunk, az is bizonytalan jelentéssel (KARJ.—TOIV. előszó, XIV. lap). Sajnos, nem kerültek még nyilvánosságra KARJALAINEN nizjami nyelvtani feljegyzései sem (uo. XVII).

Nehezen tudnánk megmutatni az eddigi fejlődést az irodalmi nyelven belül is. A serkályi nyelvjárás csak 1940 óta lett az irodalmi nyelv alapja, — addig a kazimira épült.² Ilyen rövid idő pedig alig alkalmas arra, hogy a fejlődést le lehessen mérni.

Olyan írott nyelvben, melyet túlnyomóan fordításból ismerünk, a mondat-tan vizsgálata inkább nyelvhelyességi kérdés. Állást nem foglalhat más, mint akinek a chanti az anyanyelve. Mondattani összehasonlító anyagunk éppen kevés van, hiszen, mint már említettük, az eddig kiadásra került serkályi szövegek kevés híján mind folklóre-szövegek, gyakran archaikus jelenségekkel.

Mindennek alapján nem is vállalkozhatunk másra, mint az új kiadványok ismertetésére és ezzel kapcsolatban néhány nyelvészeti megjegyzés megtételére.

Az ismertetendő könyvek mind az Orosz Szövetséges Szovjetköztársaság Népművelési minisztériuma tanügyi-pedagógiai kiadójánál (Учпедгиз) jelentek meg. Részben szorosan véve iskolai használatra készültek (RUSZSZKAJA NYIKITYIN, HVATAJ-MUHA, ADRIANOVA), többségük azonban nemes értelemben vett „olvasmány“: regény, elbeszélés, mese, — sőt: verses mese az orosz irodalom büszkeségének, Puskinnak tollából.³

² Az irodalmi nyelv nyelvjárási alapjának megváltozásáról I. STEINITZ, Ostjakische Grammatik, 24. l.

³ Meg kell jegyeznünk, hogy Puskin meséje már a kazimi nyelvjáráson alapuló régebbi irodalmi nyelven is megjelent, 1938-ban.

Az első pillanatban feltűnik a szovjet könyvekre különben is jellemző szép kiállítás, jó papír és ízléses rajzok.⁴ A rajzok különösen RUSZSZKAJA és HVATAJ-MUHA könyvében figyelemreméltóak, mert valóban a chantik életéből vannak véve. A minden oldalon látható népviseleten kívül érdekes a madárháló (HVATAJ 8), a rénszarvasszán, melyen jobbfelé fordulva ül a hajtó (uo. 12), az egy fatörzsből való csónakkészítés (uo. 28), a vadász övébe akasztott prémzsákmány és a prémmel beragasztott hótalp (uo. 36), a cölöpökön álló „topaz” tárház (RUSZSZKAJA 24), a „ses” csapda (uo. 56) stb. Talán néprajzi érdekessége van a feldobott karikákba botokkal célzó gyermekek képének is (HVATAJ 44), amennyiben elképzelhető, hogy ez valamilyen nyilas játék maradványa (VNGy. II, 0513 és IV, 208). stb. Ezek mellett a szovjetemberek új élete, városai, diákközségei is megjelennek a könyv lapjain. Az elsőosztályosok számtankönyvéből közlünk egy példát arra, milyen feladatokon nevelkednek a szovjet nemzetek gyermekei: УН воины капра пораны 2 фабрика ус. Великий Октябрьский Революция юпины 8 иштып фабрика версыт. Там воины муикем фабрика ишс?

(„Egy nagy városban régen két gyár volt. A Nagy Októberi Forradalom után 8 új gyárat építettek. Hány gyár lett a városban?” NYIKITYIN 28).

A másik feltűnő jelenség, amelyet avatatlan szem is első pillanatban felfedez, a nagyszámú orosz jövevényszó. Amint már feljebb említettük, minden szovjet nemzetiség nyelvében igen sok az új orosz jövevényszó. Már a könyvek címében: *букварь, учебник, задача, полк* stb., mind új fogalmak, melyekre a Nagy Októberi Forradalom vezető nemzete, az orosz tanította meg a kis népeket, köztük a chantikat is. Természetes, hogy olyan új gazdasági fogalmak, mint a kolhoz, valamint a történelem folyamán és különösen a Nagy Honvédő Háborúban megismert számos eszköz, intézmény és jelenség, mint *информбюро, радио, класс, фонарь, пионер, партия, фабрика, журнал, вагон, километр*, stb., stb. (hasonlókat bármelyik kötetben találunk, ezért nem jelölöm itt az előfordulási helyeket) — orosz nevet kapott. Az átnézett könyvek jellege sajnos olyan, hogy a politikai, filozófiai és tudományos terminológia anyagunkban csak igen szórványosan van képviselve, pedig nyilvánvaló, hogy azt is az orosz nyelvből vették át.

Az azonban talán nem is olyan természetes, hogy még a főzelékféléknek is csak orosz eredetű nevük van: *редька, капуста, картошка, свёкла, озypeц, помидор* (RUSZSZK. 120). Valóban, ha utánanéznünk a chanti nyelv jeles, forradalom előtti anyagot közlő szótáraiban, ezek közül csak a burgonyának van bizonytalan, más ehető gyökerekkel közös elnevezése (KARJ.—TOIV. 476/b), a többit, úgy látszik, névről sem ismerték. A szovjet agrotechnika gazdagította a kis népek nyelvét is, amikor feljebb tolta a zöldségfélék termelésének északi határát.

Az új szavak egy része még nem terjedt el annyira, hogy bizonyos esetekben ne lenne ajánlatos magyarázatot fűzni hozzájuk. Szaveljev könyvének

⁴ Érdekes, hogyan oldják meg a könyvkiadást kispéldányszámú fordítások esetén: ugyanazt a címlapot és ugyanazokat a dúcokat, kliséket felhasználják a különböző nyelvű fordításokhoz. Így például Csarusin bájos állattörténetei megjelentek azonos formában csukcs, eszkimó, evenki és nanaj nyelven is, — hogy csak azokat a kiadásokat említsem, amelyeket magam is láttam. Ez az eljárás teszi lehetővé, hogy kis példányszámú könyveket is szép kiállításban, jó illusztrációkkal adjanak ki. Így a csak egy nyelven, tehát különösen kis példányszámban megjelenő könyvek kiállításánál adódó költségtöbblet sem okozhatja a könyvek drágulását.

végén van is egy kis szójegyzék, amely megmagyarázza az olyan ritka szavakat, mint *арсенал, балкон, дезертир, ультиматум, митинг, статья* stb. Érdekes azonban, hogy ezeken a szavakon, amelyek pedig chanti szövegben fordulnak elő, jelöli az orosz hangsúlyt. Az orosz hangsúly átvételének erőszakolása pedig semmit sem különbözik attól, amikor egyes török nyelvek esetében „nem engedélyezték” a magánhangzóharmónia törvényszerűségének érvényesülését a jövevényszavakban. Ez, mint MORGYINOV említi, a marri „keresztződés” erőszakolása, helytelen és káros dolog.

A nevek általában oroszok a csak chanti számára írott könyvekben is (l. pl. RUSZSZKAJA személynévfelsorolását a 44. lapon). Néha azonban chanti formában jelennek meg az orosz nevek, így MAMIN—SZIBIRJAK meséjében (Емеля охотник) az öreg vadász Grusa unokája a chanti fordításban *Куркупе* lett (az *-ue* ismert kicsinyítőképző). PÁPAY JÓZSEF feljegyzései szerint az északi chanti *Kiriköri*-nak ejtik a *Grigorij* nevet. (Nyelvészeti tanulmány-utam az éjszaki osztjások földjén. Bp. 1905. 38. l.)

Az orosz *Грузопуй* név *Куркупе* formája példa arra, hogy a régebbi orosz eredetű jövevényszavakban a chanti nyelv nem tartotta meg a zöngés médiákat, hanem a chanti hangrendszernek megfelelően, zöngétlen tenuisokkal helyettesítette őket. Chantiban ugyanis csak tenuisok és — variánsként, paradigmaticusan zöngétlen médiák vannak. A régebbi átvételek közül ilyen pl. Ni. *ръркун* < or. *прогоны* (КАРЛ.—ТОIV. 731 b), *rū-pitā* < or. *роботамъ*, szibériai *робуть* (uo. 808 b), Kam. *tj'rop* < or. *дубъ* (uo. 1039 a), Serk. *kot* < or. *год*, *kruška* < or. *кружка* (STEINITZ, Gram. 145) stb. Az új irodalmi nyelv helyesírása jelöl zöngés médiákat is az orosz jövevényszavakban, pl. *ноябрь, барабан, газета, доктор* stb. Természetesen nem tudhatjuk, valóban a kiejtést tükrözik-e ezek a betűk, vagy sem. Nem lehetetlen, hogy a tömeges átvételek és az orosz nyelv általános tanulása következtében valóban gazdagodott a chanti hangrendszer, hiszen a magyar *-zs*-hang is nagyszámú átvétel következménye (KNIEZSA, MNy. XXIX, 156—7). Alighanem ma mégis eltér még az általános kiejtéstől, nehézséget okoz, amelyet a chanti nyelv tankönyvében külön fejezet világít meg és gyakoroltat (RUSZSZKAJA, 131. l.).

Nem érdektelen, mennyiben váltak az új, orosz eredetű szavak a chanti alapszókinsz részeivé: van-e képzés, összetétel, melynek alapja új szó? Puyen esetek: *молотитты вер* 'молотьба' (ADRIANOVA 26), *бомбитты вер* 'бомбёжка' (LJUBARSZKAJA 46), *машина вер* 'устройство машин' (uo. 60), *ошибка такты* 'без всяких ошибок' (uo. 30), *семья такты* 'családtalan' (КАТАЈЕВ 34), *газета шукыт* 'ujságpapír-darabkák' (uo. 36), *снаряд шукыт* 'осколки' (LJUBARSZKAJA 40), *верста шун* 'полверсты' (ADRIANOVA 38), *лениитты няверем* 'lusta gyerek' (HVATAJ—МУНА 93), *слушитты хоят* 'слушающий' (ADRIANOVA 50), *арестовайтты приказ* 'elfogató parancs' (SZAVELJEV 50) stb.

Az összetételekre felsorolt példák egy részében láthattunk orosz igéket chanti melléknévi igenév-képzővel. Főnévi igenév-képző jövevény-igéken: *люитта* 'любить' (ADRIANOVA 24), *молотитта* 'молотить' (uo. 26), *наступитта* 'наступать' (LJUBARSZKAJA 72), — ugyanebből az igéből más továbbképzések: *наступайтым артны ус* 'наступал' (uo. 19), *наступайтты йитны* 'támadás közben' (КАТАЈЕВ 114). A fentebbi *люитта* mellett is van *люиты* 'любимый' (ADRIANOVA 24) stb. Érdekes, hogy az igei átvételek az orosz felszólító módon alapulnak. Hasonló a helyzet — HAJDÚ PÉTER szíves figyelemztetése szerint a nyenyec irodalmi nyelv orosz jövevényszavainál is.

A névszók is kapnak chanti képzőket. Így a *-p* nomen possessi képző van a következőkben: *вет конейкаун вох* 'ötkopejkás pénzdarab' (HVATAJ — МУНА 64), *хутым колёсаун* 'трёхколёсный' (ЛЖУБАРСКАЈА 77), *пумы петлицыун* 'fekete paszomántos' (КАТАЈЕВ 15), *ау калибрыи* 'kis kaliberű' (uo. 16) stb. Kicsinyítőképző: *ау солдатые* 'kis katona' (uo. 118).

Orosz eredetű képzőt nem találtam még chanti szón, de nagyszámú orosz képzett szó került át a chantiba, mint pl. *дворец, правительство* (SZAVELJEV 58); *трудящийся* (PUSKIN 5, előszó).

Szóképzésben lényegesebb változás talán az, hogy egyes képzők most sokkal gyakoribbak mint a régi anyagban. Пыен pl. a *-шик* középfok-képző: *сяхышик* 'позже' (ADRIANOVA 38), *сорашик* 'своее' (uo. 56, КАТАЈЕВ 11, ЛЖУБАРСКАЈА 22, 55, CSARUSIN 57 stb.), *хувашик, хувьнишик* 'messzebb' (КАТАЈЕВ 31, 70), *хувьтташик* 'подальше' (ЛЖУБАРСКАЈА 35), *кенашик* 'könnyebb' (МАМИН—СЗИБИРЈАК 8) stb.

Különösen feltűnő az irodalmi nyelvben a *-нсы* absztraktumképző gyakori előfordulása, pl. *иңсисынсы* 'kérdés' (КАТАЈЕВ 31, 106 stb.), *ишкынсы* 'похвала' (ADRIANOVA 40, КАТАЈЕВ 57, 84), *памтынсы* 'megjegyzés, jelentés' (uo. 104, SZAVELJEV 108) stb., stb. Ezzel a képzővel kapcsolatban számos távolabbi probléma is felvetődik, melyeknek tárgyalása nem fér egy ismertetés keretébe. A kérdésre még vissza fogunk térni.

Bár az új fogalmakat rendszeren orosz jövevényszók fejezik ki, maradt tere a nyelvi leleménynek. Ötletes például a világító rakéta *хысые* „csillagocska“ elnevezése (КАТАЈЕВ 24). A benzín *мым иңгзк* „tűz(es) víz“ (HVATAJ МУНА 112). Talpraesett elnevezések még: *ханыты юх* 'карандаш' (tkp. „író fa“ (ЛЖУБАРСКАЈА 9), *сам яңхты мум* „maga járó szán“ propelleres szán (KASZILJ 79), a mesterlövészek neve — az orosz *снайпер* mellett — *мыса ебьтты эх* „mesterként lövő emberek“ (uo. 15) stb.

Az „elvtárs“ bizonyos esetekben, — így Lenin és Sztálin neve mellett mindig — *мосарыш* (l. pl. HVATAJ—МУНА 110, 115). Másutt ellenben használnak eredeti chanti szót is, így ЛЖУБАРСКАЈА Твой товарищи с. könyve chanti nyelvben *Нанг мухыстан*. A *tū-γ2s* 'barát' szó, melyet KARJALAINEN és RAASONEN szótára csak főnévi formában és használatban ismer, az irodalmi nyelvben számos továbbképzésben is előfordul, részben igeikben is. Pl. *Тухсы* 'дружок'; *тухсамыс* 'подружился'; *тухсамтыйттыс* 'подружились'; *тухсангтыйтта* 'barátkozni'; *тухсынганшик* 'barátiasabban'. (ЛЖУБАРСКАЈА 8, 17, 126, 80, КАТАЈЕВ 34, 42, 113 stb.)

Egy-egy szó тág jelentésköre az új viszonyok között már félreértésekre adhat alkalmat. Írástalan nép számára elég egy szó az írás, rajzolás, sőt a hímzés fogalmára. Írástudók nyelvében ez a тág jelentéskör már félreértésekre vezethet. Így a *ханг*-szót, melynek jelentése eredetileg mindezeket a területeket felölelte, az irodalmi nyelv elsősorban 'írni' jelentésben tartotta meg. L. pl. *ханышым* 'надпись' (ЛЖУБАРСКАЈА 8), *ханышым нэпек* 'листок' (tk. „írott papír“ uo. 34), *таты отынг хатлыи мув добровольная ханышаньсис* 'a háború első napján önként feliratkozott' (tkp. „jelentkezett katonának“, КАТАЈЕВ 118), *вер ханышты нэпек* 'наряд' (tkp. „dolgotat (elő)író papír“, ADRIANOVA 28), stb. STEINITZ kötetlenebb jellegű modern színei szövegében a falusi szovjet titkára *хасти ху*, tkp. „író ember“ (OVD. I, 55). Jelent még mintát, tarkaságot is, pl. *ханыш* 'узор' és *ханышенг* 'цветной' (ADRIANOVA 57 és 59). Néhol még rajzolás a jelentése, pl. *тата овошым ханышаным* 'itt főzelékek vannak lerajzolva' (HVATAJ—МУНА 66), *картаит ханышта* 'чертить карты' (ЛЖУБАР-

SZKAJA 8). A rajzolás fogalmára azonban gyakran használnak orosz jövevényt. Így SZAVELJEV, MAMIN—SZIBIRJÁK, KATAJEV könyvében a grafikus neve mellett a címlapon *песенник* *берыс* áll. Az orosz *писовать* igét is megtaláljuk a szövegekben chanti szabályok szerint ragozva és képezve, pl. *писовайтумцаум* 'lerajzolták' (KATAJEV 28), *хойны там писоваумца* 'ki rajzolta ezt?' (uo. 86), *аһм писоваумман* 'не нарисовано' (KASZILJ 35), *манэм ям сит писоваумма* 'интересно мне рисовать' (CSARUSIN 40), *писоваумтум* 'рисую' (uo.). A terminológia még nem állapodott meg, — használják az eredeti chanti *χör* 'Gestalt' szót is (l. STEINITZ, Gram. 138, KARJ.—TOIV. 331 ab stb.) a kép, rajz, fogalom kifejezésére (l. pl. PUSKIN, CSARUSIN, LJUBARSKAJA könyvének belső címlapját).

Meg kell említenünk a chanti irodalmi nyelv helyesírásának egyik fogyatékoságát: nem különbözteti meg a hosszú és a rövid magánhangzókat. A mintául vett orosz helyesírásban ez nem okozhat zavart, hiszen magánhangzók hosszúsága csak a hangsúlyviszonyoktól függ és nincs jelentésmegkülönböztető szerepe. Chantiban ezzel szemben lényeges különbség van pl. az *as* 'Ob' és *äs* 'Mutter' között⁵. Ilyen még *at* 'Nacht' és 'lass! möge!' (két szó) -*ät* 'gewöhnlich'; *χon* 'Zar' — *χön* 'Bauch'; *χor* 'Männchen von Tieren' — *χör* 'Gestalt'; *χut* 'Fichte' — *χüt* 'Fisch'; *joχ* 'Leute' — *jöχ* 'hinein'; *jont* 'nähen' — *jönt* 'spielen'; *not* 'Pfeil' — *nöt* 'nase'; *pot* 'frieren' — *pöt* 'wehen, blasen' stb. Olyan nyelvekben, ahol a hosszúság-rövidség ilyen gyakran befolyásolja a jelentést, a helyesírásban is tekintettel kellene lenni erre a különbségre. Valószínű, hogy ez a szempont feltűnik majd azoknak a szovjet tudósoknak is, akik felülvizsgálják a chanti irodalmi nyelvet és az esetleges reformok során figyelembe is veszik.

Öröm számunkra minden kezünkbe kerülő nemzeti irodalmi nyelvű chanti kiadvány. A nyelvi és néprajzi anyagon kívül vagy örömeinkre szolgálnak a könyvek utolsó lapján található „száraz“ kiadási adatok is: HVATAJ—MUHA, RUSZSZKAJA, MAMIN—SZIBIRJÁK, LJUBARSKAJA és PUSKIN kötetei 3000, — a többiek 1—2000 példányban jelentek meg. A 22 000 főnyi chanti nemzet körében ez igen nagy olvasóközönségre, vagy könyvszükségre vall! Ennyi kiadvány már igazán sikerrel terjesztheti és fejlesztheti a távoli Északon is a nyelvében és formájában nemzeti, tartalmában szocialista új kultúrát.

CS. FALUDI ÁGOTA

⁵ Mind ezt, mind a következő példákat az irodalmi nyelv alapjául szolgáló serkályi nyelvjárás szójegyzékéből, STEINITZ Grammatik-jából közlöm, ahol a jelöletlen betű a hosszú, a * jelű pedig a rövid magánhangzó.

Jazykovedný sborník Slovenskej akadémie vied a umení. V. [A Szlovák Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Évkönyve. V. kötet Bratislava, 1951]

A kötet tartalma változatos és értékes. Vannak benne időszerű nyelvi kérdéseket tárgyaló cikkek, nyelvtörténettel foglalkozó tanulmányok a szlavisztika köréből, etimológiai fejtegetések, újabb nyelvemlékek feltárásáról szóló ismertetések, valamint folyóirat- és könyvbírálatok.

ŠTEFAN PECIAR: a „*Významné výročie*“ [Fontos évforduló] c. bevezetőjében mozaikszerűen fejti ki, milyen fontos dátum 1950. június 20-a a nyelvtudományban világszerte, továbbá mit jelent a csehszlovák nyelvészek szempontjából is Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikke. — Új korszakot nyit meg a nyelvtudomány történetében. Sztálin elvtárs felszabadította a nyelvtudományt a fejlődését gátló marrizmus alól, lerakta a marxista nyelvtudomány alapjait. Meghatározta a nyelv mivoltát és a nyelvtudomány tulajdonképpeni tárgyát. E korszakalkotó mű nagyobb munkára ösztönözte a csehszlovák nyelvészeket. Ha nem is kielégítő még ma az eddig végzett munka, az új utak keresése és az új módszerek után való kutatás igen biztató. A szovjet nyelvészekhez hasonlóan a csehszlovák nyelvészek is több közös vitát és tudományos konferenciát rendeztek. Szervezetten és tervszerűen folynak ma a munkák az akadémiai intézetekben, megszervezték a kapcsolatot az egyetemek tanzékeivel. Felvették a harcot a burzsoa-ideológia ellen (burzsoa nacionalizmus — purizmus), valamint a kozmopolitizmus, a strukturalizmus, az objektivizmus, az eklekticizmus és az idealizmus ellen. A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Vezetőségének határozata mozgósította a legjobb dolgozókat az új tanmenetek és a korszerű tankönyvek elkészítésére. Becsülettel végzik a nyelvészek minden munkájukat. Készül az új Szlovák Helyesírási Szabályzat, a régen várt szlovák leíró normatív nyelvtan, a szlovák normatív szótár, a mindenki számára szükséges szlovák-orosz és orosz-szlovák szótár, szorgalmasan dolgoznak a szakterminológián, eredményesen folynak a nyelvjárás-kutatások. Öröndetesen fejlődik a cseh és a szlovák nyelvészet elvtársi együttműködése. A csehszlovák nyelvészek is megértették történelmi hivatásukat, hűen szolgálják a munkásosztály érdekeit. Nem szobatudósok többé, hanem a társadalom építő tagjai.

VINCENT BLANÁR: *Dejiny jazyka a periodizácia dejín slovenčiny* [A szlovák nyelv története és korszakolása] címmel vázolja a szlovák nyelv történetét, és kísérletet tesz annak korszakolására a sztálini tanítás szellemében.

Rámutat arra, hogy eddig a szlovák meg a cseh nyelv történetében a nyelv külső és belső történetét volt szokás vizsgálni. Külső történetén azokat a társadalmi, politikai és általában kulturális viszonyokat értették, amelyekben az irodalmi nyelv fejlődött. A nyelv egyes kifejező eszközeinek a fejlődését pedig a nyelv belső története fogalmába foglalták bele. Hangsúlyozza, hogy ha a nyelv történetét alkotóinak és hordozóinak történetével egybekapcsolva vizsgáljuk, vagyis ha a nyelv fejlődését nem szakítjuk el a társadalom szociális és gazdasági fejlődésétől, a nyelvnek csak egy története van. A vizsgálódás kiinduló pontjául a nemzeti nyelvet kell választani, mint a nyelvjárások összességét; persze hozzátartozik ehhez a funkcionálisan legjobban megterhelt irodalmi nyelv is. — A nyelvjárások, valamint az irodalmi nyelv is történeti kategória. Keletkeznek, elérik tetőfokukat, és bizonyos körülmények között elhalhatnak. A nyelvjárások és az irodalmi nyelv között szoros kapcsolat van, függő viszonyban vannak egymással. Nem elég megfigyelni a kettő kölcsönös egymásrahatását, figyelembe kell venni azt is, melyik társadalmi osztály a

hordozójuk. Csak ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével lehet korszakokra osztani a nyelv történetét. A korszakok határainak megállapításában nem a legjelentősebb hangtani és szótani változások a döntőek, hanem azok a társadalmi és gazdasági viszonyok, amelyek lehetővé teszik egyik helyen a nyelvjárások differenciálódását, a másikon pedig a nyelvjárási különbségek kiegyenlítődsét, majd pedig az irodalmi nyelv kialakulását. A szerző ezek után megrajzolja a szlovák nyelv fejlődésének útját. Először részletezi a társadalmi, politikai és gazdasági viszonyokat, majd összegezi az eddigi ismeretek alapján az ezekhez kapcsolódó nyelvi változásokat. Szerinte a szlovák nyelv fejlődését nem egészen ezer éves multjában két nagyobb esemény szabta meg, a harmadikról legfőbb a jövő perspektíváit tekintve beszélhetünk. Az első az a fontos esemény, hogy a nyugati szláv törzsek nyelvjárásai közül lassan kezdtek kialakulni a mai Szlovákia területén azok a nyelvjárások, amelyek egészben véve már jellemezték a kialakuló szlovák nemzetiséget. A második legnagyobb esemény az irodalmi nyelv megteremtése a szlovák nemzet kialakulásával.

Ezek után rátér a szlovák nyelv történetének vizsgálatára. A IV—V. században telepednek véglegesen le a szlovákok ősei Középeurópában a nyugati szláv törzsekkel együtt. A törzsi felbomlás időszaka ez, monogám-családok alakulnak ki, várközségek létesülnek élükön a „vojvodával”. A következő három évszázadban megerősödik a katonai demokrácia. A közösség osztályokra tagolódik. Különösen erősödik az állattartók és az erős családok hatalma. Létrejön az egy osztály kezében lévő állam. Ez lerakja a feudalizmus alapjait. A kereszténység elősegíti és meggyorsítja fejlődését. A IX. század második felében a fejedelemségek átalakulnak középkori feudalista állammá. A későbbi szlovák nyelvtérületen Pribina és Kocel megszervezi a fejedelemséget.

A nyelvi változásokról a következő képet adja: Az első nyugati szláv feudalista állam keletkezésének idejében a nyugati szláv törzsek nyelve már több vonatkozásban eltér a keleti és a déli szlávok nyelvétől. Az alapszókinésben és a nyelvtani rendszerben kevés a különbség. Azonosak még a legfontosabb emberi ténykedést kifejező szavak, pl.: *jest*, *piť*, *spat*, *chodit*, ..., (enni, inni, aludni, járni), közös szavuk van a gabonafélékre, a háziállatokra és az akkor ismert gyümölcsök megnevezésére, továbbá a testrészek megjelölésére stb. Vannak már egyes területekre jellemző nyelvi különbségek is, pl.: tipikusan keleti szláv szavak a következők: *sorok*, *vor*, *prygať* ... (negyven, tolvaj, ugrál), más az *-iň* tövű főnevek ragozása egyes esetekben a nyugati, keleti és a déli szláv nyelvekben, ugyancsak másképp fejlődtek ezekben a nyelvekben az ószláv *tort*, *tolt*, *tert*, *telt* csoportok.

Megállapítja, hogy a nyugati szlávok társadalmi fejlődésének és nyelvi történetének tanulmányozásához szükséges az avar-hun és a nyugati szlávok kapcsolatainak ismerete.

A továbbiakban elvezet az egyes századokon keresztül a legújabb korig, megemlítve a legfontosabb társadalmi és politikai eseményeket, mint például a magyarok bejövetelét, a polgárság kialakulását, a szlovák nemzeti mozgalmakat, a kapitalizmus kibontakozását, az első csehszlovák köztársaság megalkodását és végül a felszabadulást. A nyelv fejlődésében a legfontosabb állomások a következők voltak: A magyarországi honfoglalás után a felső megyékbe szorult szlávok között kezdenek kialakulni a szlovák nyelvjárások. Ez a folyamat a XIV—XV. században befejeződik. Már ezekben a századokban megerősödik a városi polgárság, ez magával hozta a nyelvjárások irodalmi

és írásbeli használatát. Egyelőre a cseh nyelv kerül előtérbe, illetve egy elszlovákosított cseh nyelv. A rekatolizáció idejében ellenben inkább használják írott nyelvként a nyelvjárásokat. A XVIII. sz. vége felé beszélhetünk egy eléggé kialakult irodalmi nyelvről, a kamulduli szerzetesek nyelvéről. Igaz, nem volt össznemzeti jellege. Jelentősebb ennél Bernolák tudatos irodalmi tevékenysége. Mivel a szlovák burzsoa nemzet kialakulásának folyamata ekkor még csak éppen megindult, Bernoláknak sem volt elég híve, irodalmi nyelvének használata egészen szűk körre korlátozódott. Csak a következő században sikerült Štúrnak megalapoznia az irodalmi nyelvet. Štúr irodalmi nyelve van meg a mai napig lényegtelen változásokkal és változtatásokkal.

A tanulmány végén tűnik ki, hogy a szerző a szlovák nyelv történetét négy korszakra osztja. Az első a nyelvjárások kialakulásának az időszaka, a XIV–XV. századig, a második az irodalmi nyelvre való törekvések ideje, ez tart a XIX. század közepéig, a harmadik az irodalmi nyelv korszaka a felszabadulásig. A negyedikről pedig a jövőt tekintve beszélhetünk. Megjegyzi, hogy a javasolt korszakolást részletesebben alá kell még támasztani nyelvi tényekkel.

A cikkhez a következő észrevételt fűzhetném: Szép téma egy-egy nyelv történetének korszakolása. Nagy szükség is van rá. BLANÁR alapos felkészültséggel, a külföldi irodalom felhasználásával oldotta meg feladatát. Helyesen választotta meg módszerét. Világosan látja a nyelvnek más történelmi kategóriákkal való összefüggését. — Azt hiszem, foglalkoznia kellett volna valamennyire a IV–V. század előtti viszonyokkal is. Véleményem szerint túlértékeli a szlovák polgárság erejét és szerepét a XIV–XV. században. Gondoljunk például a mi viszonyainkra! Korai ezekbe a századokba tenni a szlovák nyelvjárások kialakulását. Legalább egy évszázaddal későbbre kellene ezt helyezni. Nem világos a korszakok elválasztása. Egyes évszázadokról csupán érintőleg szól (pl. a XV–XVII. sz.). Kevés fontosságot tulajdonít a cseh nyelv szerepének akár társadalmi, akár kulturális vonatkozásban, de leginkább a szlovák irodalmi nyelv kialakulásával kapcsolatban.

A következő tanulmány: ŠTEFÁN PECIAR: *K diskusii o triedení slovenských slovies* [Vita a szlovák igék osztályozásáról] egy régi nyelvtani kérdést tisztáz. Ez a munka a Szlovák Tudományos Akadémia és a Nyelvtudományi Intézetek munkatársai hosszú vitáinak az eredménye. A vitát PAULINY professzor: *Slovenské časovanie* [A szlovák igeragozás] váltotta ki, továbbá Dr. RUŽIČKA: *Triedenie slovenských tvarov v spisovnej slovenčine* [A szlovák irodalmi nyelv igealakjainak osztályozása]. Mindkét nyelvész két osztályba szorította a szlovák igitípusokat (I. o. *volat'*, II. o. *prosit'* — hív, kér). PECIAR nyelvtörténeti visszapillantással bizonyítja, hogy helytelen elvekre támaszkodnak a fenti szerzők, amikor a jelenidő többesszám harmadik személyt veszik az osztályozás alapjául, mint már előttük ORLOVSKÝ és ARANY a: *Grammatika jazyka slovenského* [A szlovák nyelv nyelvtana] c. szakkönyvükben. PECIAR a történeti fejlődésre és a mai gyakorlatra hivatkozva öt osztályba és az öt osztályon belül 15 alcsoportba sorolja az igéket. A felosztás kritériuma az igék produktív, illetve improduktív jellege, tekintetbe véve még, hogy az alapszókinszhez tartoznak-e vagy nem. Ezt a felosztást vezette be a gimnázium I. o.-ban használt tankönyvbe is.

JÁN STANISLAV: *Zo slovenského sociálneho miestopisu. Odraz rozkladu rodového zriadenia v miestnych menách na Slovensku.* [A szlovák társadalmi helyrajz — a nemzetség bomlásának képe a szlovákiai helynevekben] c. hosszabb tanulmányában azzal a kérdéssel foglalkozik, hogyan tükrözik a régi

helynevek a társadalmi viszonyokat, hogyan következtethetünk a helynevekből az elődök multjára, életmódjára, általában azokra az időkre is, amelyekben egyéb módszerekkel nem tudunk eddig visszamenni, valamint hogyan következtek egymás után a különböző helynévtípusok.

Leszögezi, hogy a helynevek történelmi folyamatok, a társadalmi és a gazdasági élet, a termelőeszközök és a szellemi kultúra fejlődésének bizonyosságai. A helynévadásban törvényszerűség, rendszer mutatkozik, amely a legszorosabban összefügg az emberek életmódjával. A helynevekben a társadalmi fejlődés egy-egy fokát ismerhetjük meg. Tanulmányát ösztönzésnek szánja, kezdetnek tekinti ezen a téren, a végleges tanulságokat a későbbi alaposabb kutatásoktól várja.

Bevezetőjében áttekintést ad a helynevek csoportosításáról és a jelentőségükkel foglalkozó irodalomról a szlavisztikában. Megemlíti Brücknert, Bujakot, Taszyckit, Jirečeket, Deržavint és Husát. Méltatja érdemeiket, cáfolja egyes állításait, majd kifejti saját nézeteit. Több helyen hivatkozik magyar eredményekre, magyar forrásokra.

Megállapítja, hogy a korai helynevekből kitűnik, hogy a nemzeti rend maradványait vizsgálhatjuk még a IX. században is. Hogy a társadalmi fejlődés milyen fokán voltak a dunamedencei szlávok a IX–X. sz. határán, azt a magyar *család* szó mutatja. A magyarság bejövetelekor abban az értelemben vette át a szót, amelyben a szlávok ebben az időben használták. A nemzetség már széthullóban volt, családokra szakadt szét. A nemzeti maradványok felszámolásával a szó szűkebb értelmet kap, így lesz az alattvaló, a szolgáló kifejezője. A jelentésszűkülés után a magyar nyelv újból átveszi „szolgáló” jelentéssel.

A nemzetség maradványai egyes helyeken még jóval későbbi évszázadokban is kimutathatók. Erre vall a déli szlávok között ismert „zadruga”. Az ilyen községben szinte a legutóbbi időig közös volt minden ingó és ingatlan. A közös gazdálkodásnak több nyomára bukkanhatunk még Szlovákiában és Magyarországon is. Szerinte a IX–X. században a topografikus helynévadás mellett leggyakoribb volt az a helynévadási mód, hogy egy-egy település, község a bennelévő nagycsalád nevét kapta; ez a családnév eredetileg nemzetségnév volt. A helynévnek végződésekkkel való bővülései a későbbi társadalmi-gazdasági fejlődést mutatják.

Azt a jelenséget, hogy a régi szlovák területen sok olyan helynév van, amelynek a magyarban nincs végződése, a szlovákban pedig végződéssel ellátott alakja ismeretes, azzal magyarázza, hogy a magyarok bejövetelükkor a végződésmélt nélküli helynévtípussal találkoztak, mert ez a helynévadási mód felelt meg az akkori szlovéneknek. A szlovákban ezek a helynevek továbbfejlődtek a társadalmi viszonyokkal. Szembeszáll itt azzal a felfogással, hogy az egyszerű, ragtalan személynév helynévi funkcióban magyar helynévadási szokás lett volna, amint ezt többek között MOÓR ELEMÉR is írta (*Westungarn im Mittelclier*, ZONF VI, 9, 216.). MOLNÁR ERIK-re hivatkozva azzal érvel, hogy a szlávok még a magyarság bejövetele után is több helyen megőrizték a nomád életmód maradványait, nem volt állandó lakhelyük. A személynévnek ilyen funkciója megvan más szlávoknál is, pl. Bulgáriában: *Babjak*, *Bata*, *Bogdan*; Jugoszláviában: *Bata*, *Budak*, *Viduša* stb. Már korábban kimutatta Pribináról szóló tanulmányában, hogy a Žilic személynév van meg a magyar *Zselicség* névben. A vidék a mai *Szentjakab* község régi nevétől kapta nevét (*de Silisio* 1061, 1257 stb.). A következő ilyen a vas megyei: *possessio Trebycz*, *Trebych*

1424, sőt a *Turpuch* 1217. A *Szemenye* községnevet *Zuemin*, *Zwemin* személynévvel kapcsolja össze. (*Sĕmin-ja* > *Sĕmiŋa* > *Szemenye*). A fenti személyek részt vettek 850. január 24-én egy templomszentelésen Pribina várában. A helynevek alakjából azt a következtetést vonja le, hogy az első két név nemzeti szervezetre vall, a másik későbbi fejleményekre. Zemin már a kialakuló arisztokratikus hűbéri rendhez tartozott, vagyonnal, alattvalókkal rendelkezett, valószínűleg birtokai közé tartozott *Zselic* és *Trebič* is; ezt fejezi ki a személynév képzett alakja.

E helynévadás módjáról tanúskodnak STANISLAV szerint azok a helynevek is, amelyek a magyarban megőrizték az orrhangot. Ilyenek: *Galánta* a *Goleŋa*, *Malánta* a *Maľeŋa* (Nyitra mellett), a nógrádmegyei *Szanda* a *Soda* személynévből.

Személynévet őriznek a következő helynevek is: *Léva* — *Levice*, a latin *Leo*-val azonos *Leva*-ból; *Kassa* — *Košice* a *Kosa*-ból, *Líbád* — *Leuka* — *Levka* a *Laika*-ból, *Rát* — *Ratovce* a *Vrat*- (Kelet-Szlovákia), a *Perbete* — *Pribeta* a *Pribäta*-ból. A szó töve azonos a Pribina szóéval.

A *-ja*, *-je* végződésű helynevek legkésőbb a X. században keletkezettek. Ez a végződés ugyanis elhal már a IX. század folyamán a jerik elsorvadásával. A következő századokban győzedelmeskedik az *-ov*, *-ova*, *-ovo*, *-in*, *-ina*, *-ino* képző a helynevekben. Ilyenek: *Boleráz* (*Bolerad-ja*), *L'ubela*, *Paludza* (*Palud-ja*), *Sestrč*, *Sokolč*, *Lovča*, *Ždaňa*, *Budča*, *Liborča*, *Bytča* stb.

Részletesen megvizsgál még több lipítómegei községnevet. Tanulságként azt állapítja meg, hogy a legkorábbi helynevek a régi várközségek civitas-rendszerére mutatnak.

VINCENT BLANÁR: *Vplyv bulharčiny na jazyk Slovákov a Čechov v Bulharsku* [A bolgár nyelv hatása a bolgáriai szlovákok és csehek nyelvére] azt tanulmányozza, milyen különös nyelvi változásokat lehet megfigyelni a nyelvek kölcsönhatásában olyan területen, mint Bulgária, ahol keveredve és egymás mellett a legkülönbözőbb nemzetiségek laknak, mint a törökök, görögök, románok, tatárok, örmények, cigányok, németek, szerbek, szlovákok és csehek stb. Elsősorban a szlovákok és a csehek nyelvét tanulmányozta. Megfigyelte a nagyobb csoportban és a szétszórta élő nemzetiségek nyelvét — foglalkozásra való tekintettel. Több kisebb feljegyzett beszédet közöl. Aztán ismerteti a kölcsönhatások eredményét a hangtanban, az alaktanban és a nyelvtani szerkezetben. Legfontosabb megfigyelései: a szlovák, illetve a csehek nyelvére egyaránt hat a bolgár irodalmi nyelv is, meg valamelyik nyelvjárás is. Jelentős mértékben érvényesülnek a bulgarizmusok. Szószerkezetekben, a főnév ragozásában erős a bulgár hatás. Legjobban ellenáll a külső hatásoknak a földművelők nyelve. A legfiatalabb nemzedék nyelvében már csak cseh, illetve szlovák nyomokat lehet találni. A legtisztább az anyanyelv a legidősebb nemzedék körében. Legmegfoghatóbbak a bolgár hatások a középkorúak nyelvében. Megállapítható, hogy a kisebbségek nyelve ilyen körülmények között fokozatosan elhal. Alátámasztja ez is Sztálin elvtárs ismert felfogását a nyelvek kereszteződéséről.

KAREL HORÁLEK: *Ještě k slovanské metathesi likvid* [Még egy szó a szláv likvidák metatéziséhez] c. rövid cikkében néhány gondolattal kiegészíti PEČIARNAK 1939- és 1941-ben erről a kérdésről megjelent tanulmányát. Elfogadhatónak tartja ő is, hogy a likvidák metatézise nem következett be az egész szláv területen, délről terjedt észak felé, itt viszont már lehettek olyan változások, amelyek feleslegessé tették a likvidák metatézisét.

Érdekes témát tűzött maga elé GEJZA HORÁK a következő cikkben : *Pokus a štylistický rozbor nářečového prehovoru* [Kísérlet egy nyelvjárási elbeszélés stilisztikai elemzésére]. Egy hatvanhárom éves földművessel beszélgetett el egy kb. 15 évvel korábban történt szomorú eseményt : egy kettős öngyilkosságot. Az elbeszélő annakidején bíró volt. Kokavec bácsi 15 sorba sűrítette mondanivalóját. Horák öt szakaszban jegyezte föl a főbb gondolatok szerint.

Majd tartalmi és nyelvi szempontból elemzi. Persze, nem sokat mondhat ilyen rövid szövegről.

A szerző dícséretet érdemel vállalkozásáért. Eredményét kevésbé mondhatjuk sikeresnek, mint tárgyválasztását. Kevés a vizsgált anyag. A téma megadásával korlátozta az elbeszélőt eleven, színes előadásában. A lassabb beszéltetéssel sok eredetiséget elnyomtak benne, talán éppen a legértékesebbeket.

VALERIA BETÁKOVÁ a gyermeknyelvet vizsgálja néhányoldalas cikkben : *K analogii a alternácii v detskej reči* [Az analógia és az alternáció szerepe a gyermeknyelvben.] Egy kétéves gyermek beszédét figyelte. Meglátása szerint legnehezebb még ebben a korban a névszók nemek és szám szerint való megkülönböztetése, továbbá az alany cselekvő és szenvedő állapotának az elhatárolása. Több fejlődési fokon megy át a gyermek, amíg megtanul rendesen, nyelvtanilag is tisztán beszélni. Az új alakokhoz való eljutásában döntő szerepe van az analógiának. Tetteiben ösztönzi a gyermeket az utánzás, beszédében főtámasza az analógia. Ez segíti át a kifejezési nehézségeken. Megjegyezzük, hogy tagadhatatlan az analógia nagy jelentősége a gyermek beszéd-kísérletében, önálló beszéd-törekvéseiben, de az analógia érvényesülésének, a gyermek beszéd-készségének foka szinte teljesen attól függ ebben a korban, hogyan és mennyit foglalkoznak a gyermekkel.

EUGÉN PAULINY : *Vývin skupín d, t, n, l + e, i v slovenčine* [A d, t, n, l + e, i hangcsoportok fejlődése a szlovák nyelvben] c. tanulmányában nagy körültekintéssel, a nyelvtörténeti és nyelvjárási adatokra hivatkozva tisztázza a fenti hangokkal kapcsolatban felmerült külföldi és hazai véleményeket. Nem fogadja el azt az általános véleményt, hogy a szlovák nyelvben minden eredeti ószláv *ě, ě, e, i* és *e < o* előtt csak *ď, ť, ň, l* van, amint erről legutóbb KNEZSA ISTVÁN is írt. (Notes sur l'histoire des consonnes palatales... Budapest, 1948).

Ez általános véleménnyel szemben azt állapítja meg, hogy a szlovák nyelvjárásokban a való helyzet bonyolultabb ; ahol a különböző nyelvjárásokban azonos is ma az állapot, az eredményt nem az azonos fejlődés, nem az azonos alap szülte. KNEZSA megállapítását : „Les consonnes slaves *d, t, n* et *l* suivies de *ě, e, i, o > e* furent palatalisées en slovaque et devinrent *ť, ď, ň, l*. Dans certaines parlers *ť* et *ď* aboutirent même aux affriquées *c* et *dz*.” PAULINYI így egészíti ki a fenti megállapítást a *d, t — ď, ť*-re vonatkozóan : „A keleti, a középszlovákiai, az északnyugati és a lasi nyelvjárásokban minden *ě, e, i, o > e* előtt *ď, ť* van, illetve volt a fejlődés folyamán. A keleti, az északnyugati és a lasi nyelvjárásokban a *ď, ť* helyébe *ž, c* lépett, a középszlovákiai nyelvjárásokban megmaradtak. A morvai, illetve a délnyugati szlovák nyelvjárásokban megvolt a fejlődés folyamán, illetve ma *ď, ť* csak azokban a helyzetekben van, amelyekben a csehben is, azaz az eredeti ószláv *ě, e, i* előtt... Az *n, l — ň, l* helyzete a nyugati szlovák nyelvjárásokban még bonyolultabb. Mai állapotukban részben a *ď, ť*-vel közös, részben önálló fejlődési eredmény.”

JOZEF ŠTOLC a *Hernád* folyónév megfejtését kísérli meg: *O pôvode mena rieky Chornad—Hornad* [A *Chornad—Hornad* folyónév eredete] c. fejtegetésében. Az eddigi rávonatközö szövegejtések nem kielégítők. A sok közül még legjobb MELICHÉ (Magyar Nyelv XIII, 302), aki elfogadhatóan magyarázza a magyar alak keletkezését, bár a név eredetét ismeretlennek tartja ő is. Szerinte eredeti alakja: *Chornad*. Bizonyítja ezt a magyar *Hernád*. A magyarban ugyanis a szláv *ch* helyén *h* van, pl.: *blcha* — *bolha*, *chl'm* — *halom*, *chechot* — *hahota*, *streacha* — *eszterha* stb. Erre mutat továbbá az a tény is, hogy a szlovák nyelvjárások egy részében ma is *Chornad*-nak ejtik. Ha a szókezdő mássalhangzó *g*- lett volna, akkor a magyarban is *g* maradt volna meg, mint a: *hnoj* — *ganaj*, *hlavátka* — *galóca*, *hlsta* — *gilisza*, *hrubý* — *goromba*, *hať* — *gát* stb., vagy a *Hron* — *Garam* szavakban. Oklevelekben sem fordul elő *g*-s alak. Sőt a német alakok: *Chunert*, *Kunnert*, *Kundert* szókezdő mássalhangzók is eredeti *Ch*-ra vallanak. Eredetére nézve azt mondja, hogy nem lehet sem magyar, sem német eredetű. Szláv szóval sem lehet összevetni. Ez azt bizonyítja, hogy régi eredetű, az előszlávból származik. Annak idején megvolt a jelentésbeli tartalma, a szlovák nyelvbe csak folyónév értelemben került át. Fejlődéstörténetileg vizsgálja a szó *-orn* és *-ad* hangcsoportjait is, mint láttuk a *g*-nél.

JÁN HORECKÝ a latin oklevelek nyelvtilisztikai elemzését közli a kötetben. Az oklevelek az okliceni levéltárban vannak. A mi oklevéltudományunkból is ismert oklevélbeli sajátosságokat elemzi és rendszerezi.

VÁCLAV POLÁK: *Pôvod a význam slovenského slova korčule* [A szlovák korcsolya szó eredete és jelentése] kisebb tanulmányában vizsgálja, milyen eredetű lehet a szó, mi volt az eredeti jelentése. Szerinte a szó igen régi, összefügg a mai *krč*, *krča* szlovák szavakkal „törzs, tő“ (fatörzs), továbbá az ukrán *korčuhy* „faszállításra használt szánkó“ és az orosz nyelvjárási *okorča* „a szánkó felfelé hajló része“. Ukrán eredetű. A magyar *korcsolya* alak vagy az ukránkeleti szláv *korcula* átkölcsönzése vagy magyar hangtani fejlődés eredménye egy feltételezett *krčula* alakból.

J. ŠTOLC—P. HORVÁTH ismerteti a lőcsei levéltárban talált eskűformulákat. „*Levočské slovenské prisahné formuly zo XVI—XIX. storočia*“ [Lőcsei szlovák eskűformulák a XVI—XIX. századból]. Két könyvben maradtak fenn az eskűformulák. Az egyik 1552-ből, a másik 1675-ből való. A legtöbb német nyelvű. A régebbiek között van 6 szlovák nyelvű. A későbbi keletkezésű könyvbe folyamatosan írtak egészen a XIX. század közepéig. Az utóbbi könyv II. felében van egyetlen egy magyar eskűszöveg is. Rövid formula, amelyben a tanú fogadalmat tesz, hogy igazat fog mondani.

ŠTOLC tüzetesebben vizsgálja az eskűformulákat nyelvi szempontból. Nyelvük általában megfelel a XV—XVIII. sz. nyelvi úzusának; külső jellege cseh. Hivatalos és száraz nyelv. Értékelése után közöl egynéhány mintát. — Egy helyen fordul elő a szlovák szövegben magyar szó: *larmu*. (...*zaras larmu spravim*, egyszerre, hirtelen lármát csapok“).

IVAN PAŇKEVIČ ismerteti az általa felfedezett, a XI—XII. századból származó, ukrán nyelven írt, vallásos énekeket tartalmazó pergamenlapokat. 1927-ben találta egy etnográfiai útján a Kárpátokban lévő Osztrozsnycia községben.

JOZEF RUŽIČKA a gót *hiri*, *hirjats*, ... stb. alakok fejlődését magyarázza. Elsődlegesnek tartja a felszólító *hiri* alakot.

Az önálló tanulmányokat KIRÁLY PÉTER cikke zárja le a: *Príspevok k dejinám spisovnej slovenčiny* [Adalék a szlovák irodalmi nyelv történetéhez]. Kiemeli, hogy az irodalmi nyelv vizsgálatakor figyelembe kell venni a könyvnyomdák korrektoirainak működését is, különösen abban az időben, amikor még nem volt kialakult irodalmi nyelv. A budai nyomda első ismert szlovák korrektoira Ignác Oravec volt. Több könyvet írt. Műveiben a Bernolák-féle irodalmi nyelvet használta.

KOVÁCS ISTVÁN

KANNISTO—LIIMOLA: *Wogulische Volksdichtung*. Gesammelt und übersetzt von ARTTURI KANNISTO. Bearbeitet und herausgegeben von MATTI LIIMOLA. I. Band. Texte mytischen Inhalts. — Suomalais-ugrjalisen Seuran Toimituksia 101. — Helsinki, 1951. — XLII. + 483 l.

Amikor 1943. március 10-én elhunyt Kannisto Artur egyetemi tanár, s kegyeletes búcsúztatónkban (MNY. XXXIX, 169—176.) méltattuk a halott finnugor nép- és nyelvtudományi munkásságának eredményeit, kivált manysi tanulmányainak korszakos jelentőségét, kifejeztük azt a reményünket is, hogy a helsinki Finnugor Társaság minél előbb közkinccsé iparkodik tenni a nagyérdemű gyűjtő-kutató kiadatlan maradt manysi szövegeit és szótárát. Megokolt volt ez a kérészamba menő reményünk, hisz jól tudtuk, hogy Kannisto már egy emberöltőn át fáradozott hatalmas méretű gyűjteménye kidolgozásán, lefordításán, sajtó alá rendezésén. Hamarosan megkönnyebbülten értesültünk, hogy a drága örökség gondozását Liimola Matti vette kézbe, aki kiváló tanítványa, majd önfeláldozó munkatársa volt a kidőlt mesternek s így közben nemcsak a manysi élet és nyelv avatott ismerőjévé fejlődött ki, hanem Kannisto minden tervéről, szempontjáról, elgondolásáról is pontosan tájékozódott.

A háborús évek személyi meg gazdasági nehézségeinek enyhültével most íme napvilágot látott a gyűjtemény I. kötete, amely a szövegek gyűjtéséről, feldolgozásáról beszámoló alapos előszón (XXXV l.) és a használt rövidítésekén kívül Kannisto gyűjteményének 136 mitikus tartalmú prózai meg verses darabját tartalmazza német fordítással a következő műfaji sorrendben:

- I. Teremtési mondák (1—12. l.),
- II. A szent tűzözön (13—19. l.),
- III. A világkép (20—21. l.),
- IV. Eredetmondák (22—34. l.),
- V. Védőszellemek és mitikus lények (36—264. l.),
- VI. Áldozati imádságok, varázsigék, eskük (265—376. l.).

Ilyenformán Kannisto—Liimola gyűjteménye nem nyelvjárási tagolódás szerint halad, hanem az egész manysi nyelvterületről feljegyzett anyagot tartalmi, műfaji csoportosításban tárja elénk, követte a legnagyobb finnugor gyűjtők szinte hagyományossá vált eljárását. A gyűjtők célját, munkatervét ismerve természetesnek kell tartanunk ezt az eljárást: általában nemcsak a nyelvi tények, a nyelvjárások közti szerkezeti és anyagi különbségek megállapítása érdekelte őket, hanem az egész beszélő közösség életének, műveltségi viszonyainak, sajátos népi hiedelmeinek, szokásainak megismerése és megismertetése volt a céljuk. A kizárólag lingvista irányú érdeklődést és részletkutatást aligha zavarja az effajta általánosabb, tágabb körű koncepció, hisz nyilvánvaló, hogy a nyelv jelenségeit is a teljes élet összefüggésében tudjuk igazán meg-

érteni és magyarázni. Különben is a tartalommutató (V–IX. l.) minden szövegdarabnak jelzi nyelvjárási hovatartozandóságát, sőt a nyelvi és tárgyi magyarázatok (377–481 l.) minden egyes fejezete élén megkapjuk a tollbamondó nyelvmester személyi adatait is.

Kannisto—Liimola I. kötetében manysi nyelvrokaink mitikus világának sajátos képe bontakozik ki előttünk. Nem meglepően új ez a kép: elég jól ismerjük a korábbi gyűjtők műveiből, különösen pedig MUNKÁCSI hatalmas Vogul Népköltési Gyűjteményéből. Eddigi benyomásaink, illetőleg időleges megállapításaink szerint Kannisto most kiadott anyaga inkább csak a részletekben egészíti ki, színezi, hitelesíti ismereteinket. Számottevő tartalmi gazdagodást, motívumbővülést, formai fejlődést várunk viszont a hat kötetre tervezett kiadványsorozat következő köteteitől, amelyek a még magától Kannistótól tervezett beosztás szerint az I. kötet mitikus anyagánál szabadabb mozgású, kevésbé kötött formájú hősekeket, meséket, medvénekeket, medveünnepi játékokat és sorsenekeket tartalmazzák.

A Kannisto—Liimola-féle Wogulische Volksdichtung igazi szakirodalmi újszerűségét a lejegyzés fonetikai pontossága jelzi. Eddig kiadott műveiből is tudtuk, hogy Kannisto a finn iskola szövegközlő gyakorlatát követve, a tudományos hűség jelszavát vallva minden hangárnyalatot jelölni kíván, s tagadhatatlan, hogy fonetikai, hangtörténeti tanulmányainkban gyakran nagy hasznát is láttuk a finom lejegyzéseknek. Egyes szakemberek azonban eddig is kétségbe vonták a túlzásba vitt fonetikai pontoskodás létjogosultságát, s azt hiszem, a testes kötet még csak növelni fogja azoknak a kételkedőknek a számát, akik a komplikált különleges betűformák és a töméntelen diakritikus jel láttára fölvetik majd a kérdést: hozzásegít-e a terhes hangjelölő rendszer a manysi nyelv hangjelenségeinek, alak- és mondattani belső törvényszerűségeinek jobb megismeréséhez s voltaképpeni céljával ellentétben nem homályosítja-e el éppen a megmagyarázandó tényeket? — Akárhogy dől el ez a kényes kérdés, Kannisto gyűjteménye most már nyilván eredeti formájában végzi nagyon fontos tudományos föladatát, lemondva arról az elemi gyakorlati igényről, hogy a manysi nyelv teljesebb megértésének, a manysi élet fejlődésének érdemleges előmozdítója legyen.

A manysi szöveget párhuzamosan kitűnő német fordítás kíséri, amely igyekszik összhangba hozni a kifejezésbeli hűség és a közérthetőség szempontjait. Ahol a manysi és a német nyelvi szerkezeti különbségek miatt ez az igyekezet nehézségekbe ütközik, főleg verses szövegek esetében fordul ez gyakran elő, a fordítás verssorainak megfelelő számozásával hidalódik át a nehézség (pl. 94, 334, 336, 345, 366, 375. l.).

A szövegek nyelvi és tárgyai nehézségeit jegyzetek magyarázzák meg (379–481. l.). Ezek a jegyzetek igen hasznosak és lényegesen megkönnyítik a manysi nyelv, szemlélet és élet számtalan különleges formájának megértését, valamint helyes értékelését.

Hálás köszönettel gondolunk Kannistóra, aki súlyos körülmények között több mint öt évet töltött a Szibériában élő nyelvrokonok nyomorúságos körében, s aki egész életét a manysi nyelv és kultúra tanulmányozásának szentelte; de hálás köszönettel gondolunk Matti Liimolára is, aki odaadóan folytatta nagy tudós mestere félbeszakadt munkáját s most a tudomány közkincsévé tette lelkes fáradozásai első eredményeit.

ZSIRAI MIKLÓS

† Horváth Károly

(1913. XII. 31. — 1952. IX. 5.)

Fiatalon kidőlt sorainkból Horváth Károly egyetemi adjunktus, az újabb magyar nyelvésznevezeték egyik legképzettebb és legtöbbet ígérő reménysége. Akkor ragadta el tőlünk a halál, amikor széles körben végzett tanulmányai és előkészületi kutatásai immár megértették alkotó erőit, amikor népi demokráciánk megértő nagyrabecsülését, pályatársainak megérdemelt bizalmát, családjának és baráti környezetének serkentő szeretetét élvezve nagyobb-szabású nyelvtudományi feladatok kidolgozásához fogott volna.

Horváth Károly egyetemünk bölcsészettudományi karán végezte szak-tanulmányait, azután Finnországba tett tanulmányútján kiegészítve ismereteit fáradhatatlanul készült tudós pályájára. Hosszabb-rövidebb időt szentelt a legtöbb rokonnyelv alapelemeinek elsajátítására, az általános nyelvtudomány alapvető problémáinak vizsgálatára, hogy minél felvértezettebben láthasson neki az érdeklődését leginkább lekötő összehasonlító-történeti nyelvészeti kérdések kutatásának. Érzékeny kedélyvilágának időnkénti csendes hullámozásai, egészségi állapotának átmeneti rezdülletei meg-meg bénították önbizalmát, munkakedvét, s ilyenkor csak gazdag mondanivalói egy-egy találomra kiragadott venyigéjének, egy-egy művelődéstörténeti tanulságaival terhes szószellemes magyarázatának, bírálatának megírásával oldódott föl a passzív gátlás. Munkájának ez a szaggatottsága, valamint sokágú elfoglaltsága magyarázza meg, hogy nagy tudása, rátermettsége ellenére nyomtatásban aránylag csekélyszámú és többnyire rövidke dolgozata látott napvilágot.

Legtöbbször és mindig elismeréssel a „Az -sz-szel és -d-vel bővülő *v*-tövígék története“ c. doktori értekezését emlegetjük (NyK. LI.; különnyomatban MNyTK 61. sz.), amely mintaszerű módszerrel tisztázta nyelvtudományunk egyik régi vitakérdését, bebizonyítva, hogy 1. az *sz* gyakorítóképzőből fejlődött presensképző, 2. a *d* és a *v* pedig analógiás úton került bele a paradigmába, mégpedig a nyelvemlékek tanúsága szerint a -*d* a *cselekedik*, *melegedik*-félék hatására jórészt a XVI. században, a -*v* meg már a nyelvtörténeti kor előtt a *sz-szel* bővülő *v*-tövígek mintájára. — Ez a méltán feltűnést keltő értekezés egyetemünk pályázatán is elnyerte a kitűzött díjat.

Folyóiratainkban megjelent szövejtései közül a „*Halok, hajk*“ (MNy. XLIII.), a „*Kegyelt*“ (u. o. XLV.) és a „*Köveszt*“ (u. o. XLVI.) emelkedik ki: nemcsak magyar nyelvtörténeti szempontból becsesek, hanem a finnugorság ősi kultúrájának ismeretéhez is értékes adalékokat szolgáltatnak.

Horváth Károly idő előtti távozása súlyos csapás tudományunkra, a Magyar Nyelvtudományi Társaságra és egyetemi oktató-nevelő munkánkra egyaránt. Tudományos értékeinek és szeretetreméltó egyéniségének emlékét hiven őrizzük szívünkben.

ZSIRAI MIKLÓS

Ara: 16,— Ft.